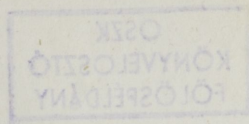

8/2135

g. i. k.

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

CSENGERY ANTAL ÉS LÖNYAY MENYHÉRT.

~~FB~~

UJ FOLYAM.

NEGYEDIK KÖTET.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
M. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

1866.

OSZK
ÖNYVELOSZTÓ
FŐLÖSPÉLDÁNY

4. 11. 1952

8/1952

BUDAPESTI SZEMLE

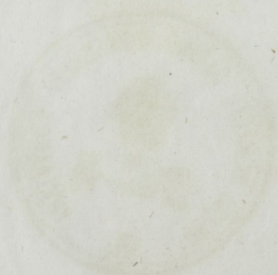
NYOMDÁK KÖLTI

CSEZMÉNY ANTAL M. FŐNYV. MENY. HIRT.

~~A3~~

U. FOLYAM

NYOMDÁK KÖLTI

BEST

NYOMDÁK KÖLTI

22637

A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON.

NEGYEDIK FEJEZET. *)

Hussiták és hitújítás. — A magyar várszerkezet. — A magyar szellem a középkorhoz képest. — A hitújítás a történelemben. — A középkor hiánya. — A bölcsészet Magyarországon, mint élet és tudomány. —

Mátyás, mint egész életével, országos intézkedéseivel bizonyítá, függetlenül a környező anyagi vagy erkölesi akadályoktól, minők első rendben a hadviselés terhei, másokban a hagyomány és előítélet rozsdái, nagyot tágíta összes hazai gondolkozásunkon. Ezt mondtuk is már. De nem azt még, hogy midőn a főrangú és nemesi osztályhoz nem tartozó köznépet ő ezímezte legelőbb *regnicolának*, új gerjet doba országos életünkbe, törvényes állapotainkba oly ezímen, mely a földhöz ragadt népet kiemelte alázott helyzetéből; de a főbb osztályokat is magába foglalhatta, hanem oli rengeteg idő! — csak 1848-ban foglalta be valósággal. A viszontagságok miatt azonban nem volt mikor örvendeni e nagy fordulaton. Az új eszme alig hogy megszületett, hamar elborúlt, és a földnépe göröngyhöz lett ismét paskolva mindjárt a XVI. század második tizedében, hogy a harmadikban utána veszszen az ország is királyostúl, mindenestül. Mert ki nem ismeri a pórlázadás rémségeit, Dózsa György iszonyú végét, hogy tüzes királyi székben halt meg; „nagybotú“ Lőrincz papszertelenrajongását és a történelem szigorú következetességét hazánkra nézve Mohácsnál? Hasonlóképen tudatik, hogy vallási érdekekben a *reformatio* előbajnokai, különösen Wickleff óta, kit haló földjéből

*) Az első három fejezetet lásd e folyóirat III. kötete 321. s köv. lapjain. S z e r k.

kiásva égettek meg Angolországban, Huss Jánoson keresztül, ki élve hamvadt el a kosztniczi máglyán, a hussiták által égő kanóc löketett közénk, s a kelyhesek már 1506-ban kérelmet nyújtanak Ulászlóhoz egyházújítás érdemében, melynek pártjára, levén a ki megtámadja, 1508-ban védirattal is merészelték előállani az ország felső vidékeiből. Nagy jelenség, nem elegendő jelentőséggel. A magyar elmének ugyanis eleitől fogva, ősgyűlési szellemben, az ország közakarata volt irányadója. Mit a köz elhatározott, meglelte útját életbe, fogatba, de nem is különben. A vallásos érdekesség pedig az ország oly részéből jelentkezett, melynek lakosai és történelme koránse a haza sorsát intéző nép és történelem volt, különösen szláv hajlam és idegzet mozgékonyasága után indult. E népfajnak költői érzékenysége a hiedelem dolgaira, politikára is átsikamolván, nem egyszer fogja még kísérteni a gondviselést. Ily alku nélküli, fedezetlenül hagyott nézetnek azonban meg kelle dölni az ősmagyar alkotmány s várszerkezet miatt, mely katonai talán inkább, mint politikai, de úgy hiszem mindkettő, s elmoshatlanul van feltartva életünk viszontagságai közepett oly előjoggal, hogy a tudás egész országára is átvitetett mind e századig, melyben élünk, és tekintélyes erkölcsi törvényszéket ült az ítélő erő és szabad eszmélkedés fölött. Az elme fegyelme, mint legjobban gondolhatni, önfentartási érdekekben. Mi csuda épen azért, ha tekintélye előtt munkába került gondolkozó fejjel is egyenesen állva maradni, ha még nem régen is tanácsos volt, bár egész agygyal növe túl valaki a sokaságon, térdeit meghorgasztva legörnyedni, hogy ki ne tűnjék a tömegből.

Igazán Magyarország a szokások évelő országa, s a szokás elvőre a tömeg logikája. Nem kell tőle félni. Eljő az idő, mikor az újítók különbséget fognak tenni e hatalom tényezői, alkatrészei között. Újítani, a tömeg ítélete szerint, ha kevesebb is a szemtelenség-nél, de több a bátorságnál: gyöngeség, melynek neve hiúság. Ez régen így van, de azért nem végítélet. Annál inkább tisztelhetjük aztán egy István, Kálmán, Mátyás és Széchenyi emlékezetét, hogy fölülemelkedve a kor és nemzet előítéletein, merészelték valamit tenni az eszmék világában, mi ellen paizsul vagy megtorló fegyvertől párttűtés, gúny, rágalom, szinte a testi hibák felhányásáig, mint Kálmán ellen — nyomatékosan volt használva, szerencsére, mindig szerencsétlenül.

A XVI. század világeseménye, a reformatio, Magyarországot is találta és nem készületlenül. A Hunyadiak kora nagynemű háttással volt a köztudalomra, s különösen Mátyás dicső országglása mintegy teljes korba vitte fel a nemzetet. A régi szokásos törvények épen együvé voltak már szedve, mint ugyanannyi adatai a múltnak, gyökerei az életnek, és Verböczy népe a hármaskönyvet forgatván, tudta mi van a kezében. E törvényekkel a nemzet úgy szólván bevégezte magaszerű fejlődését, s derékban lett mint varázsövvvel megerősítve. A reformatio ellenben idegen földi tünemény volt, de bevégezte vele maga Európa is a középkort, melybe mi csak történetesen tartoztunk, féligmeddig illettünk, s intézményei nélkül hamarabb ellehattunk, mint bármelyik európai nemzet. Magyarország csakugyan igen jól érezhette magát, midőn az európai egyetemes államélet formái alól szemében a legelső kivétel megtétetett. Mintha minden az ő kedvéért, még pedig a világ érdekében történt s az idő hozzá igazodott volna. A pápa világi urasága ellen tett kifogás annyi volt a magyar tudalom előtt, mint az európai véleménynek az ő gondolkodása felé hajlása. Hasonlóul a nemzetiségek irodalmi ébredése s magokhoz térése az európai fenmaradásért küzdő magyarnak csak örömhír lehetne. Szóval: mi nem voltunk a középkorba elfátyolozva, nem különösen hitbéli rajongásaiba s költői ábrándjaiba elfogúlva. Mi szorosán történeti nép valánk; csak egy rövid elszenderedés a történelmi helyzet gondjai között árthatott volna lételünknek. Hol is vettük volna mi a középkorhoz való nagy ragaszkodást? Régiségünk felől biztosan, de tudva, hogy nem idevaló születés vagyunk, szerényen és józanon megvultunk a többi európai népek közt, melyek szintén keletről jöttek, s mégis itt kutatták vagy legalább szerették volna föltalálni autochthon eredetöket, hitregéjük isteneit, hőseit, mondáit, ifjúságukat; és elmekalandokba, képzelgésekbe zavarodtak, merengésbe távolodtak el önmaguktól. Mi ellenben mit sem tudunk ama középkori lovagokról, kik egyik kezökkel a mi derekat csinálnak, elrontják a másikkal. A Lancelotok, Tristanok kalandjai előttünk ismeretlenek. A mi régi családaink közül, bár több van fel mind e napig, egy sem dicsékszik a szentföldre vett zarándoklásokkal; egy sem tartja irigylésre méltónak a Montalambert-eket; egy papunk sem fájlalja Remete Péter idegen voltát, hírnevét; egy polgár sem követi ama nürnbergi polgárt, ki Jeruzsálemtől a Golgothaig lépésről lépésre méresgélte föl a kin-

szenvedés állomásait, s idehaza utáncsináltatta. Arthur király bretagnei legendája, Nagy-Károly tizenkét pairje, Roland meséje, Nagy-Sándor hadjáratai, a középkornak megannyi költői tárgya, jó ha elvétve találtak némi figyelmet, de sohasem magasztalást nálunk az utolsón kívül, mely azonban a régiségből maradt reánk, mint európai szomszédainkra is. A Franciaországból indult költői mozgalom átmenet mihamar Angliába, Németföldre, a normann hódítással Olaszországba, és Bretagne és Normandia, továbbá Flandria és Brabant hercegei és lovagjai egyenlő regerangot nyertek a régi költői világ hőseivel a francia éjszaki szélektől Bajorországig és Ausztriáig, hol a leghíresebb német eposz a Niebelungen iratott*), de Magyarország következtén le volt előttök téve a határkö. Az istenanya dicsőítése nálunk is szintén hitágazat volt és országunk „regnum marianum“ czimet nyere tőle: mégis mihamar kivetkőzött a költészeti szürkületből, és pénzeinken foglalva helyet, valláspolitikai érdemben valósítottat meg. A vele járó troubadouri nőtisztelet, egyik ábrándosan szép vonása e költői sereg dalainak, nálunk megint a legkomolyabb törvényes alakban jelent meg mint özvegyjog az országos intézkedés tényleges, életszerű ágazatai között. Szóval: a regemámor nálunk jókorán elenyészett, s mint a persa világnézetben, sőt a görög Hesiodnál is, a regevilág történelemmé viradt fel, maradván belőle annyi, mennyi a költészetben nélkülözhetlen vala, minő a keleti származású nemzeti istenfogalom, és a dualisztikus vallásos nézet, mely a zend népek Ormuzdja, Ahrimanja után különösen a persával hoz bennünket eszmevilági rokonságba s keresztyénségünk óta is folyvást él a magyar népben, mi az ő történelmi nevezetességü józanságának, élesen különböztető elméjének csalhatlan bizonyosága. Mellőzzük sok mindennemű köz- és magánéleti szokásainkat, melyeket főleg a németek — kik ha tudósok, a könyvből, ha kereskedők, az árjegyzékből, ha földmivelők, a barázdából soha ki nem vetik szemeiket, és jó mélyen befürjék, de annál vékonyabban, magokat könyvbe, portékába, földbe; — a németek, mondom, csak azért néztek barbár szokásoknak, mert magoktól nem bírták származtatni, holott ugyanannyi sajátságai az életnek, tiszteletre méltó hagyományai az előidőnek és legfőlebb csak

*) G e r v i n u s, Geschichte d. deutschen Dichtkunst 1. B. 334. 1.

különösek, de nem barbárok, legfőlebb olyanok, mint bármely népnek a magáéi.

Nem tartozunk azon kényelemszerető kegyes elmék közé, kik a világra szóló eszméket a történelmen kívül képzelik, melyek szálaít az isteni gondviselés kezéből, mint a selyem-gubóéit egy folytában csak le kell motólálni s bordába szedni, hogy vásznat szerezzünk ábrándjaink lerajzolására. Nem vagyunk épen azért hajlandók és képesek a reformatiot sem fogni fel más színben, mint az időhagyta történelem színeiben. A kik Luthert, mint csapodár, asszonyos szerzetest ócsárolják, valamint azok is, kik túllángoló hévvel látmökká emelik, könnyen végeznek az egyházi szakadással, mi egyiknek bűn és eretnekség, másiknak érdem, evangyéliomi hűség. Jele, hogy lehet mindkettőnél magasabb felfogás. A reformatio az élet szülötte, melynek a hit és képzelődés régen dolgozott elébe még az egységes, osztatlan egyház kebelében. A hit már akkor, midőn Pál apostol, utána s ellene Pelagius, ismét az első mellett Ágoston egyházi atya elmélkedett és irt a krisztusi vallásról mint üdvintézetről, istennek az emberi nemzet boldogsága felőli gondoskodásáról, nemünknek az üdvre való képességéről; akkor, midőn Occam*), ferenczi szerzetes, rideg nominalista bölcsész, első tagadá a pápa világi hatalmának ezélszerűségét, és a kerítésen belől igenlő és tagadó véleményekre ágazott az őstan és ugyanazon szent atya czime és lobogója alatt, szakadásra került a dolog ugyanazon szent atya czime és lobogója ellen. A képzelődés akkor, midőn a franczia troubadourok és olasz dalmokok századokkal előbb hirdeté az egyházi élet lazultságát, szervezete kórhadását, különösen szép Fülöp franczia király az ő hűséges elv-rokonával Jean de Meung (Joannes Meunius) költővel**), maga mint világi, emez mint szellemi hatalom, nyomokat vágtak az egyház testén, melyek rajta örök nyílt sebekül maradtak, s Boccacio novellái takaros formaiságban is kítűnve népi olvasmánynyá tették az egyház és emberei kudarczait; Róma és Avignon végre kézzelfoghatóvá az egység megoszlását két sőt három pápával is néha napján.

A középkorból, melynek leáldozta forog elménkben, hiány-

*) R i t t e r, Die christl. Philosophie Götting. 1858. I. B. 210. lap.

**) G e r u z e z. Histoire de la Litter. Française. Paris. 1860. I. 152. l.

zott egy magas életelv, az emberiség (humanitas) eszméje. Már egy és fél ezred év múlt el a keresztyén hit felvillanása óta, és az európai társadalom mind jobban tévedt visszaélésekbe, politikai és vallási balságokba. Nyomó nehézzé lett az élet levegője, bizonyult az eszünk világa. Lehetlen volt szálát venni fel a kibontakozásra. A végzetről való régi tan újra előállott az ágostonféle istenhittel, és halandóra levén bizva ember mennyei vágyainak sorsa, keserű csalódássá lett a hit. Egyházújítás fejben és tagokban uralkodó nézetté kapott fel. Az iskolász bölcsészet és a pápai hatalom veszték tekintélyüket, s osztoztak egymás sorsában. Ellenben a régi tudományosság és műveltség, mint egykor az élet kifejezései és emberiség kinyomatai, egyiránt vőnek emelkedést. A keresztyénség világelvvé lőn kikiáltva, de nem valósítva. Értettük, ha igaz, benne az istenit, nem láttuk, mit ohajtánk, az emberit. Ez a hiány a régi classikus műveltség buvárlásával tetszett fel mind jobban a nyelvészet világitó szövétneke mellett. A művészet és tudomány ítélet, ráspoly alá került. Nem csak a hit könyveit kelle újból elővenni és a mi bennök el volt az eredeti értelemtől magyarázva, visszamagyarázni, hanem az ő világot és emberiséget is tanulmányozni, nem hogy visszamenjünk hozzájuk, hanem hogy műveltségöket levezessük magunkhoz, leginkább pedig hogy fölfedezzük bennök az élet és tudomány összekötő szálait; a mikor világossá lett a kettőnek igazabb összeillése egymással, így magával az emberiség sorsával, mint a későbbi századok lelki, testi vezeklése a keresztyén hittel és tudmánnyal. A mai kor épen hasonló jelenségeket mutat, s megint a nyelvészet gyűjt fáklyát az európai műveltségnek, midőn előleges gonddal függ a világ ős népein és a hindu és khinai stb. népek istenhitét kutatja, értelmezi nem a keresztyénség érdekében, mely rólok, mint olyan, semmit sem tud, hanem inkább az emberiség szempontjából, melybe ők is belé tartoznak. Ez a humanitas érzéke s történelme. E törekvések betűi mind a jövőbe irvák és senki nem tudja megmondani, mi lesz belőlök; de hogy az emberiséghez szólnak, mindegyre nyilvánvalóbb s meg fogja érteni a maradék.

A nagy eszmék azáltal nagyok, hogy eltűrik az ellenmondást, megbirják a fejlődést az elme minden fokozatain keresztül a túlságokkal együtt, kizárólagosság nélkül. — Csakugyan a humanitas eszméje kizár minden kizárást. Korlátain belől megfér a

felekezők minden árnyékklata, töredéke; megfér az isteni, meg az emberi, habár vitával és versengéssel, egymás ellen külön és együtt. Az egy akol és egy pásztor tana, felekezettől külön gondolva, mindenikre értve. Ama középkori kizáró tan megdőlt a reformációval, s azonnal letétettek alapjai egy jövőndő alakulásnak, mely által az emberiség korlátozott eszméje úgy fog oda lenni, mint a középkor oda lett a reformatio által, de az arány fogja vetni a különbséget.

Emberiségünk történelme a reformatiót már eddig úgy tekintti, mint egy részben a keresztyén kor előtti művelődés elejtett szálának újra fölvetését, más részben mint előkészületet, hihetőleg valamely egyszerűbb vallásos nézet előhozására, talán épen a keresztyén hitnézetek ős eredetiségének visszaküzdésére. Hogy nem pusztá visszatekintés, azonnal elfogadható. Legtermészetesebb pedig azt vitatni, hogy a keresztyénség az emberiség fogalmával készsül ugyanazzá lenni, s ebben állana egyetemessége, anyaszentegyházi felséges hivatása. Teljesítheti-e hierarchia nélkül, idő kérdése. A mai meggyőződések ide iránylanak. Ez okból a reformatió eszméjéhez ragaszkodni nem több nem kevesebb, mint a keresztyénség s általa az emberiség tanát vallani, mely egyházi rekentségéből menekülve, papi kezekből kiejtve, átment az állam birtokába, mint közjó, mint politikai evangyéliom. Az emberiség, vallásra való tekintet nélkül, mindig jobban részesül benne. Az európai esemény világra szól, s midőn megosztja a népek kultuszát, csak erősíti a szellemi világ alapjait; midőn vonzó, taszító erejével sürgeti a hozzá hajlandó vagy tőle idegenkedő elméket, az állítás és tagadás kölcsönösségében csak élesíti a gondolkodás fegyverét, biztosítja a politikai és közerkölcsi egyetemes alakulást; azaz : a r e f o r m a t i ó, mint vallásos lépés, régen szakított múltjával és r e f o r m lett, mi az emberiség jelszava s uralkodó politikai eszméje.

Azóta értjük, hogy az egyházi szabásu elmék lehetnek szabályosak, de aligha nem korlátozottak, retrogadok vagy legalább hátortalanok. Az emberiségnek azonban van joga felekezni hitben épen úgy mint nemzetiségben, mint nyelvben, mert utolsó nélkül nem értenők az emberit, első nélkül gyanitanunk sem lehetne az istenit; mert adomány mindegyik mint a vér, mint az érzékenység,

s elvégre az emberiség alaktalan, üres fogalma vagy kialakult teljessége között nem baj a választás.

Talán ily gondolatok fordultak meg némely hazai tudósaink elméjében, midőn Mátyás uralkodásában kezdék reánk nézve a műveltségi új időt. Nekiünk, Európa új lakóinak, nem volt mihez visszajúlnunk, hanem igenis megadatott az alkalom, mélyebben egyesülni a művelődéssel. A külföldön kelle valaminek történni, a minthogy csakugyan történt is, a mihez többé nem volt nehéz alkalmazkodni. Gondolom, ez a magyarországi reformatio összefüggése, Mátyás dicső országlása által, a wittenbergi thesisekkel. De hát a foganatba vétel? A haza veszedelmei kiáltó szó lettek az érzékeny lelkekhez, a gondolkozó elmékhez. Rendkívüli szerencsétlenségek rendkívüli gondolatokkal is képesek megbarátkoztatni. Szabály nélkül is lehet győzni a harcmezőn, tudomány nélkül is menekülni a hajótörésből, szépirodalmi elvek nélkül is alkotni nagy műveket; s visszaokosodjunk-e a szabályok mulasztására, a formák lényegére, nem elég-e, ha sikerül — a siker? Ne szóljunk semmit, hanem tanulmányozzuk az eseményeket. A reformatio jó földre talált Magyarországon. „Ha látjuk, — írja Szalay László — hogy ezen hitvallás éppen akkor keletkezett, mikor a magyar nemzetre a legnagyobb csapás már ki volt mondva; ha tudjuk azon roppant szolgálatokat, melyeket e vallás hívei a magyar nemzetiségnek tettek: hajlandók leszünk mi is, kik nem tartozunk e hívek közé, ama két esemény találkozásában a gondviselés művét látni*).

Magyarországon valóban a reformatio vallásos elmék nagy fejlettsége nélkül, országlati józansággal, politikai jelentőségben felfogva lelte korai és erőteljes alkalmazását. E nélkül, bármi nagy kezdet különben, alig fogott volna oly szerencsével, minővel idők folytán egyre volt módja, dicsekedni. A bölcsészeti tudományossággal, úgy tartom, egyedül az hozza össze, hogy a mennyiben tudomány, bölcsészeti alapokra van fektetve a szabaddabb gondolkodással; a mennyiben élet, országlati érdekekbe vág, azaz politikai jelentőséggel bír, és a politikai tudományok rendszere megint a bölcsészettől van kimesterkélve. Mindamellet nem kell mindig a hitvallásnak tudni be az erényt és erélyt, ha

*) Magyarország Története. Második kiadás. II. k. 380. l.

ügy cselekszik valaki benne, a mint lehetne cselekedni, ha kivülötte van is; más részről vallásosabb lehet az ember mint pozitív hitvallása, s ez nincs az emberiség ellen, melynek a hazaszeretet legérthetőbb magyarázata.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Népi egyéniségek. — Melancthon. — Preysius Kristóf. — Balsaráti Vitus János. — Szikszai Kovács Vazul. — Likai Skalikh Pál. — Dudics András. — A bölcsészeti nyelv zsendül. — Tudományi törekvések — Laskói Csókás Péter. — Decsi Csímor János.

A hitújítás megosztá a európai műveltség irányát, midőn az egységes egyház kebeléből mintegy szabad szárnyukra ereszté a külön nemzeteket, melyek tulajdon módjaik s körülményeik szerint láttak nagy érdekeik munkálása után. Igen kevés mondani valónk az, hogy a bölcsészetben szó kezd lenni a nemzetiségről, a mennyiben a vallásos nézetek alakító befolyást nyertek a gondolkodásra. Olaszország híven a hagyományokhoz és elővirágzásu irodalma jogán annyi foglalatst teszen belőle, a mennyi elegendő lenne a katholicismus felújítására s a hierarchiának némi átalakítására. Az egyház tanai megmaradnak, a bölcsészet is megy a maga útján, azaz a külső egyházi élet, nyelv és tudomány mellé egyenjogu hatalomként szegődik a lehető szabad gondolkodás és vezérli a lelkeket, mint a választottak osztályrésze, a kiknek száma vajmi kevés. A hierarchia és szabad eszmélkedés tekintélye a mai napig fennáll, mint küzdő ellentét, mely azóta vált élesebbé, mióta közelebbről érdeklí egymást az egyház és állam, mert a hitújításra következő időszakban a bölcsészet, mint világi tudomány, oldalt hagyván az egyházat, nagyon szerenesésen foga kezét a természettannal, s ez úton Olaszország egyszersmind a nagy fölfedezések országa.

Franciaországban erősebb volt a polgári hatalom, nagyobb az ellentállás, mélyebb a fogékonyság. Az állam ereje szívóssá tette az új hithez való ragaszkodást, s e kettőnek egymásra való viszonyhatása sceptikus jellemet kölcsönze a bölcsészetnek. A hívők nem hittek egymás hitében. Montaigne mindenről kétkedett, azonban kezdé a nép nyelvén bölcselkedni. Hasonlóul ébredezett a német műveltség, de a hithez mély egyetértésben csatolá a rejtelmes-

séget, a misticismust, a német kedély alkatrészét. Az angol és hollandi gondolkodás kevesbet gondolt az irodalom hazaiságával, kivált ez utóbbi, mint a classicismus fészke, maradt a latin nyelvnél.

Magyarország a bölesészettel vajmi kevés érintkezésben tartá a hitűjitást, nem levén reá elődolgozatai, hanem fogadta mint jávára eső mozgalmat, és bevitte az iskolákba, vagy helyesebben, iskolákat alapított számára. Ez őszinteség a legjobb alap; legalább nem járult hozzá oly vegytilék, a mely a bölesészet körén kívül esvén csak sötétíti az elméket. Valóban a protestánsok maig fennálló nagyobb iskolái a hitűjitásnak ugyanannyi egykorú veteményes kertjei; bennök a bölesészetet Melanchthon példája, tisztelete avatá fel, ki maga is reformator volt, de még inkább tudós, leginkább pedig tanító (Praeceptor Germaniae); és a tanintézetekre fordítá előkelő gondoljait. Szerencsére Melanchthon nem vala szónok, vagy legalább nem szeretett papolni, „hanem mikor igen sokan mentek hozzá tanulás végett, főleg Magyarországból, kik németül nem értettek, elkezdé magyarázni az evangyéliomokat odahaza latinul. Ezután a hallgatóság annyira megsaporodott, hogy tágas terembe kell menniök, a hol minden rangú, rendű hallgatók gyülekeztek köré, s az ekkép előadott magyarázatok eredménye a „Postilla Melanchthoniana*).

A XVI. század értelmiségét főleg a hittudomány vitái tarták elfoglalva. Ezekhez a bölesészet mint középkori dialectika szegődött és szolgált fegyverül csupán oly czéllal, hogy a napi renden levő vallásos versengésekben a szó erejének vivassék előny a szálkás kérdések tühegyre szedett megoldásánál. Még az sem volt bizonyos, a hit vezesse-e a tudatot vagy emez utóbbi az elsőt. Az a kérdés is fölmerült: a régi bölesek, különösen Plato és Aristoteles oldák-e meg jobban a theologia kérdéseit vagy az evangyéliom. Hol ez lön mérsékelve amához, hol amaz ehez. Melanchthon e végett is közbenjárt, midön Aristoteles tanait a keresztyén tudományal igyekvék összehozni, vagy legalább a mit bennök felhasználhatónak hitt, a keresztyén tanok támogatására fordítani; de Platót sem hagyá keresetlenül. Mérsékelten eclecticus nézi, mi az élet hasznára bevehető. Gyakorlati eredményt akar. Jó szemmel látja,

*) Protestant. Kirchenzeitung 1857. martius 18., 13. sz 309. l.

ha, mint az egyetemes műveltség kívánja, üzetik a hittani vitázás; ha eszmélkednek az ember állásáról a természetben és rendeltetéséről az üdvre nézve; de legkedvesb neki az iskolák állapotjának megfordítása. Ír tankönyveket dialectikában, ethikában, természet és lélektanban, lehető világossággal, hogy értessék, hogy visszahozza velök az egykori tudományosságot; de a víz nem foly többé visszafelé; és nevet, keletet ad az Aristotelico-Philippica bölcsészetnek maga (keresztneve: Philippus) és Aristoteles nevérol.

A smalkaldi béke után hazánkból egyre növekszik az egyetemek látogatóinak száma Németországon, s megesik, hogy fiatal tudósaink ott is maradnak. Preysius Kristóf tudományának már Németország vette hasznát, mert oderai Frankfurtban volt philosophiai segédtanár 1554-ben*). Melanchthon dicsérettel emlékezik róla leveleiben, hol az idő szokása szerint egyenesen Pannoniai Kristófnak (Christophorus Pannonius) nevezi. Több mint hihető, hogy Preysius az ő nézeteinek hódolt. Hasonlóul ítélhetni Balsaráti Vitus Jánosról, ki Preysiussal egy időben és szintén Melanchthon ajkairól vevé a hittan és bölesészet igéit, s ugyancsak 1554-n odakünn bölesészeti tudor czimével ékesítettett**). Vele a bölesészet a hitújítás után mindjárt (1530. körül) keletkezett sáropataki főiskolában, mint második főmesterrel (rector) rendes tantárggyá lön felavatva. De művelte és megint a derék Melanchthon ösztönzéséből az orvosi tudományokat is; mire hét esztendeig tartott witembergi tanulása után 1556-ban Olaszországnak vette útját, s Perényi Gábor, Péter fia, pártfogásával Bolognába, innen Paduába ment, hogy később Rómáig meg sem álljon, a hol is IV. Pál pápa udvari orvosa lett, de a honnan félév múlva, élvén a gyanuperrel ha netalán kiléte, miléte azaz hitvallása napfényre jöne, Magyarországra visszatért s nagylelkü pártfogója házában udvari orvosi hivatalt viselt. Szikszaikovács Vazulról, Balsaráti közvetlen hivatalutódáról, a felette mondott halotti beszédben, mely 1577. év folytán a witembergi sajtó alól került ki, jegyzette meg a szónok, Kassai Császár György, hogy latin és görög irodalmi tanulása mellett bölesésznek is jeles volt. Egyébiránt mint főmesternek

*) Cz w i t t i n g e r, 308. l.

***) S z o m b a t h i, Biographia professorum. (K. I.) 15. l

a bölcsészet tanítása előlegesen kötelességében állott; azt elészabni sem kellett. Tanulmányozá még a polgári törvényt és orvosi tudományokat. Bölcsészet-hittani jártasságának leginkább a kassai, 1568-ki zsinaton mutatta fényes bizonyágát, midőn Egri Lukács ellen nagy sikerrel vitázott.

Likai Skalikh Pál (Paulus Scalichius de Lika) a horvát nemzet fia, Magyarország tudósa, ki magát hunnok grófjának, veronai határgrófnak, zkradi bárónak, a magyar királyok örökös útitársának és a szent hit tudorának szerette nevezetni, született Zágrábban 1534., némelyek szerint alrendű, nevetlen családból, de ő magát a Scaligerek ivadékának írta, hivatkozván Fülöp és Bertalan őseire, kik IV. Béla királytól Ekrad várát minden járulékával együtt nyerték 1265-ben, melynek adománylevelét megerősíti I. Ferdinánd 1555-ben, úgy említvén Skalikhot, mint a ki őseinek hadi érdemeit a tudományosság diszével öregbiti. — 1547-ben a bécsi akademia stipendiatusa, 1549-ben tankoszorúsa (baccalaureus) és 1551-ben bölcsészeti tudora, pályáját Bolognában folytatá, hol ezeröttszáz tételt vitatván, 1552-ben az istenészeti tudorság rangjával díszítettet. Ugyanezek oltalmazását minden tudományra kiterjeszkedve és ézernégyszázhetvenhéttel megtoldva, Rómában is szerette volna folytatni, de a jezsuiták ellentálltak, őt elűzték, a mikor visszatérea Bécsbe, hol előbb I. Ferdinánd udvari káplánja, majd 1557. ideiglenes tanár lett. Magyarázataiban az efézusi levél alkalmából, minden tartózkodás nélkül, igenis protestans kinézetű nyilatkozatokra, túlságig menő állításokra esapván ki, először ugyan intést kapott, aztán fenyegetést, mire tanári székét is el kelle hagyni még azon évben. E kellemetlenség Skalikhot a protestans egyház kebelébe vadarta, mikor mene Tübingába tetszése szerinti leczkéket adni. Tübinga után Königsberg, itt jelesül Albert határgróf udvara fogadá a tudományok kalandorát, kinek mihamar sikerülvén annyira beszinleni magát kegyeibe, hogy busásan venné ajándékait: lön magának és társainak feze, romlása. Már övé volt a Tragheim városrészben egy udvar, mely utána két század múlva is Skalikh udvarának neveztetett, sőt övé egy kis városka is Kreuzberg. Skalikh e jótéteményeket azzal fizette meg, hogy a könnyen hívő fejedelem régi tanácsosait kítúrta kegyéből, s magát és barátait furta be helyökre; mikor, egész kevélységgel, fölös czímeihez újakat ragasztott: Kreuzberg ura és a porosz herczeg örökös tanácsosa. Méltó-

ságát azonban nem sokáig viselheté. Visszaélvén a fejedelem bizalmával, a lengyel király nyomozó bizottságot küldte ellene Königsbergbe ; mit be nem várni tanácsosbnak hívén, futnia kelle, mikor mégis hercegi követ rangjával meneküle Párisba. A nyomozó bizottság ítélete szigorúan hangzott. Skalikhót minden lengyel tartományból kiutasítván, földönfutónak nyilvánította. Hasonlóan balul fordúlt a szerencse főlemelkedett barátaira. Kiesve a fejedelem kegyéből, tömlőczre jutottak. Három, Horst Mátyás, Snell, Stembach életben maradt, de Funccius udvari theolog fejével lakolt Königsbergben 1566. oct. 28-án. Skalikhót e változás nem hagyta változás nélkül: visszatérté a katolikus egyházba. Mielőtt vizsontagságos életét bevégezendé, mosolygott még reá a szerencse: Múnsterben, mint Czwingtignél olvassuk, igazságtalan szavazattal kanonokká választatván. Meghalt *) Danzigban 1575.

Skalikh sokat írt. Kora ifjúságában ily című encyclopaedikus gyűjtteleket szerze: „Conclusiones in omni genere scientiarum, quas juvenis 12 annorum scripserat olim,“ mely egy lesz az Encyclopaediájában megjelent ugyanesak „Conclusiones“ stb. kibővített feliratu értékezésével, mely a bölesészetiekben legtöbbre becsülhető munkája, legalább Csókás, még az ő századának bölesésze, mint utód, méltónak tartá reá hivatkozni. „De justitia aeterna“ dolgozatában, Jöcher szerint, goromba csenést követett el Steuch Eugubum A. „de perenni philosophia“ munkáján; egyébiránt ismerte az orfeusi tant, Püthagorást, Platót, Aristotelest, és összeolvasott körülbelöl négyszáz pogány és nempogány bölesészt, egyházi atyát, ó- és középkori görög, római, latin és arab szerzőt, s ezek kivonatát, összeállítását szerette aztán Encyclopaediának nézni: csak az a csudálatos, hogy bár valamennyit előszámolja könyve utólján, Eugubunt sehol sem említi. Sokat mondó elhallgatás. Még leginkább érdeklé, vonzá őt Mirandola Pico, de a kitől, Horányi szerint, annyira távol állt isméretben, mint alábbvaló volt erkölcsben. Ekkor jött divatba összekeverni mindent a hittan és bölesészet rovására, mikor mindkettő hitelére sokat adott a természettan, orvosi tudomány és a kor meggyőződésében nyert vele. Legalább az ötödik elem (Quintessenz) az aether tana, a világ te-

*) Jöcher, Allg. Gelehrten Lex. IV. 189, 1.

remtésének titkai stb. mikről sokat irtak, nagy élénkséggel voltak fejtegetve, s a ki valamit tudott, nem tudta egen jár-e vagy földön.

Skalikh szerint, ki ama rejtelmes tanokat áhologja, az ismerhető világ hat lépcsőzetből áll (scala sex gradibus continetur). A lépcsőzet elsője a mintavilág (mundus archetypus), második az értelmi, harmadika az égi, negyedik a kisebb, ötödike az elemi, hatodika az alvilág. A mintavilágnak megfelelő tartalom isten, az értelminek az ész, az éginek a természet, a kisebbnek az ildom, az eleminek a testiek, az alvilágnak a törvényszolgáltatás vagy a jutalom és büntetés tudnivaló dolgai. Az isteni dolgok világa (Mundus Archetypus) ugyanaz, mi Platónál az eszmék világa; égi világa Ágostonból van véve, alvilága épen Homérból, mint Csókás megjegyezte már.

Kalandos elmével, túlzott spekulatív hajlammal Skalikh a vallásos forrongás legmelegebb korszakának embere, nem kevésbé theolog mint philosoph és egymás rovására nem lehet más mint mistikus. Tudományra büszke, dicsre szenvedélyes, általában ingatag lélekkel ráfogta hitére tudományát, s tudományára hitét. „Mysticae philosophiae theses“ feliratú dolgozatából vontuk el ez ítéletet. Ama dolgozat első szakasza beszélvén a rejtelméről, melyhez nincs hasonló, így szól: „A ki tudja, mint nem mond ellene egymásnak a nem rejtelmes, a mi a rejtelmesnek nem rejtelmese, és a rejtelmes, a mi a rejtelmesnek rejtelmese: tudni fogja miképen egyeznek az akadémikusok, stoikusok, epikureusok, s ezek közül leginkább Plato és Aristoteles, továbbá Albertus Magnus, Henricus Gaudavensis, Egidius Romanus, Franciscus de Majoronis; különösen Aquino Tamás, Joannes Scotus; aztán az arabok, görögök, khaldok, héberek, ezek közt a plüthágórsiaiak és kabbalisták, orfeusiak és simbolikusok, gimnozofisták és therapeuták, a magia, az isteni és természeti dolgok bölesészete, az irás és az írók, a keresztények és zsidók; az arabok közt Averroës, Avicenna, Alpharabius Anempaten, Izsák, Abumaron, Mózes és Mohammed; a görögök közt Theophrastus, Ammonius, Simplicius, Alexander és Themistius; a peripatetikusok közül Plotinus, Aegyptius, Porphirius, Tyrius, Jamblichus, Chalcideus, Proclus, Lyeius és Abelandus arab; a platóiak közül a héberek közt Rambam, Johanán, Elezár rabbi, Salamon kommentator, Mózes rabbi, Azariel rabbi, Rab Hamai, David Kimhi, Hohen Jakób rabbi, Ben Carnitoli rabbi és más, az egyenkénti tu-

dományok szerzői, theologjai, törvénytudósai, orvosai, bölcsészei. Oly titok, a melyhez nincs hasonló.“

A titkok részint rejtelmek, részint rejtelmek rejtelmei. Rejtelmek a művészség, tudomány, ildom, indulat, hatalom, lélekidom. Rejtelmek rejtelme az, a mi felülről van extasissal, szóval, hasonlólag (analogia), ihlet és látomás stb. által.

Nevezetesebb egyes tanitmányai: a föld forog, az ég áll mint isten mozdulhatlan helye, a honnan mozgat. — A pápa, írja a cseh királyhoz czimzett értekezésében (Tractatus de labyrintho romani Antichristi) kénye szerint játékot űz az isteni dolgokkal, és mikép Mohammed hamis vallást s ennek ürügye alatt új országlást kezd, a mely hizelkedik az emberi okosságnak, s nem gondolva felsőbb értelmiséggel, a hit ágazataival esupán azt a tudományt tartja meg, mely jó erkölcsöket parancsol és könnyebben lopakodik be az emberek elméjébe, mint a hitről való tan. — A megmutatásra épített ismeret, különben legtökéletesebb az emberi állapotokhoz képest, az ismeretek között egyszerűen a legtökéletlenebb.

Skalikh a második író, kit István után nyomtatott munkából*) ismerhetek. Életrajza enged következtetni jellemére, tudományára. Élet és tudomány, szerencse és tudós gög elszórták az embert a gondolkodás különböző éghajlatai alá, egymással ellentétes útakra, kimenekülhetlen tömkelegbe. Gondolatai szédítő merengés, összetákolhatlan elmekaland. Volt nem volt rá szükség, elég ha e tétovákat gondolatokul vette s árulta. Velök társalkodni lélekgyötrő, érteni haszon nélküli fáradság. A theologok még többet mondhatnának róla, de a miből megint nem lehetne épülni, mert hozzájuk kules nehezen található. A vallásos és tudományi töprengés megszakgatá elméjét, mint szélvész a vitorlát, s a hajónak nem volt többé kikötője.

*) Encyclopaediae seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam profanarum Epistemon: Pauli Scalichii de Lika, Comitis hunnorum, et baronis Zkradini. S. T. Doct. stb. Basileae, per Joannem Oporinum 1559. 4dr. 755. 1. — Index hozzá kettő. Első azon írók neveit adja, kiknek munkáiból tanult, idézett; a másika munkában előforduló tárgyakat; betűrendben mindkettő. — Írt még többet is. L. Cz w i t t i n g e r. J ö c h e r. Allg. Gelehr. Lex. IV. Th. 189. 490. hasáb. Ezek között: adversus Cardani subtilitates pro Scaligero defensio; institutiones Philosophicae; Miscellanea de rerum Causis et Successibus. Ezek nem foglalvák idéztem munkájába.

Annál jobban esik, ha egykorúlag oly elme ismerszik fel utána, ki nem kevesb, de magasb erkölcsi hányatás között borongván és derengvén tudományával és meggyőződéseivel, megtartá gondolkodása súlyegyenét, s a legutolsó kivehető állásponton, mint erkölcsi diadala magasságán, verőfényben tűnik fel. Ez *Dudith* vagy *Dudics András*.

Horehóvizai *Dudics András* timini, majd esanádi és pécsi püspök, utóbb lengyel nemes, végre morva báró, szül. febr. 16-án 1533-ban Budán vagy környékén. Atyja *Jeromos*, anyja olasz nő a *Sbardella* házból, ki után gyakran nevezteték *Sbardellatinak*. Tanult *Boroszlóban*, majd anyai rokonság útján *Olaszországban*, hol *Verona*, *Velence* iskolái, ez utolsóban különösen *Manutius Pál* lezkei nyíltak meg előtte a görög bölesészetre, a mint az eredeti kütökből vala meríthető. Tizenkilenc éves korában csatlakozott *Polus* bibornok követségi személyzetéhez, és látta *V. Károly* császárt *Brüsszelben*, megfordult *Párisban*, homnan *Angolországba*, nagy események színhelyére ment át a csatornán, mikor épen legjobban hordák máglyára az eretnenség bűnöseit. Sok előkelő tudóssal megismerkedvén, alkalma lett választékos latin nyelven társalkodni magával *Erzsébet királykisasszonynyal*. Itten mulatása után visszafordult *Párisba* héber és görög tanútság kedveért, s a peripatetikus bölesészet folytatása végett. Hosszasabb ideig járván külföldön, nem előbb mint 1557. körül jutott vissza honába, hol megelőző híre után a legszebb kiténtetés várt reá: *buda-felhévi preposttá* és *esztergami kanonokká* nevezetvén ki. A következő 1558. esztendőben ismét *Olaszországba* ment, hogy 1559-ben megint nem hazájába térjen vissza, hanem újból *Párist* látogassa meg, újból a bölesészetért. 1560-ban végre csakugyan haza jutván, a *nagyszombati egyházi gyűlésen* *Kolozsvári Sylvester János* esanádi püspök mellé a *tridenti zsinatra*, mint a magyar katolikus papság második képviselője megválasztatott s nyerte a timini püspökséget kétszáz arany évi jövedelemmel, a felhévizin kívül.

Tridentbe 1562. febr. 9-én érkezvén, székét csak *april 6-kán* foglalá el, mikor mondá az első beszédet, s még azon évben négyet. A vitás kérdéseket, *Miksa* császárhoz írt levelei szeriut, úgy tárgyalá, a mint tudni engedtetett, minden tekintet nélkül egyébre; és maradván alapokon épített meggyőződése mellett, volt alkalma elég

kedvetlenül észrevenni, hogy sokan nem szeretik *). A papok házasságáról is volt szándéka beszélni, de az egyháznagyok nehezteletésétől tartva, mi különben már a nélkül is megvolt, hallgata; a tárgyat utóbb önálló munkává dolgozta fel, s Miksa császárnak megküldé könyvalakban.

A tridenti zsinat alkalmából nagy változáson ment által Dudics szellemvilága, s ha el nem bukott, annak köszönhető, hogy volt meggyőződése, s hatalmas védője, a császár. Mint egyházi férfi elérte mindazt, mire törekedni kevésnek is elég. Oly fényes ünnepeyen, minő volt a tridenti zsinat, oly kitűnésben részesülni, minőben Dudics, egyértelmű lehete az összes keresztyén világ becsülésével. De ő nagy fát mozgatott. Be akarta egyházába vinni az előmenetel, a philosophia elvét, s nem vihethén be, maga ment ki belőle mint igazi reformer, mint valódi philosoph. Miksa császár megbízásából püspökül Lengyelországba járván, titkon megházasodott. Az sem tudható hol és mikor, micsoda lelkészi szolgálattal és tanúk előtt, elég az hozzá, hogy a lengyel királyné körhölgyei közül egygyel, a nemes származású, a legszűzibb erkölcsű Strus **) Reginával házasságra lépett 1567-ben, a menyasszony édesanyja és legzelebbi rokonai levén csupán a titokba beavatva. Ekképen Dudics valósággal kilépett az egyházi életből, a katholicismus kebeléből, de megtartá a császár kegyét, bizodalját, kitől szűk házi körülményei között egyre folyvást érdemlette a legméltóbb pártolás jeleit. Ellenkezőleg Rómában, hová idézve volt, de meg nem jelent, kimondaték reá a kárhozat, s arezképe lángra vetttévén, ő megszünt lenni az egyház tagja formásan is.

Elhalván első felesége, másodszeri házasságra lépett Zborowski Erzsébettel, Tarnow gróf özvegyével 1575. táján. A lengyel király-választás vitái közt Dudics, Miksa császár érdekében dolgozott, s munkás részvételével oly igen találta sérteni Báthory nemeseit, hogy rá üzenének: hagyná el Lengyelországot. Krakkótól tizennégy mérföldnyire, a szomszéd Szilézia Bielitz nevű városába vonúla ki most Dudics egész családotól 1572-ben, utóbb pedig és véglegesen Bo-

*) L o r a n d i S a m u e l f y, Vita Dudicsii. 54. l. Megjegyzem, hogy Dudicsra e munka főkútforrásom, nem is fogom többször idézni.

**) Hazai kutfőink S t r a s s nevet írnak, kibásan, S t r u s helyett. Lengyelül Strus annyi mint Strauss; családnév; különben jelentése: strucz, vagy szaladár.

roszlóba, gyermekkori tanuló városába, hol a magán élet esendé-
ben nyugodt elmével, könyvei és gyermekei társaságában tölté
hátra levő esztendeit, mígnem 1589. febr. 23-án neki is eljött az
órája. Meghalt oly szeliden, mint Socrates. Halála rövid elválásnak
vagy csak elalvásnak fogott tetszeni.

Dudics, e rövid életrajzból kivehetőleg, nem mint könyviró
foglal helyet előadásunkban, hanem mint gondolkodás embere, ki
úgy látszik élte fordulataival kifejezést adott a reformatio százada
eszméinek; mindamellett a tridenti zsinaton mondott beszédeiből
fogunk olvasni néhány meglepő helyet, adatul szellemvilágához.
Ő mindenütt a meggyőződés nyelvén szólott; a zsinaton is bámu-
latossá tette nevét a magyar clerus érdekében tartott beszéde. Va-
lóban igen tiszteletre méltó emlékezetben van ez időből a magyar
papság érzülete Dudics által megőrizve. Harmadik beszédének egy
helye világosan kiemeli a magyar papságot, szólván az egyházi
atyákhoz ily módon: „Kérlek atyák, vajjon Oláh Miklós esztergami
érsek és Magyarország főpapjai által küldve, miért jöttünk mi ide?
Talán hogy azt vigyük meg nekik, a miről senki sem kételkedik?
Vagy talán hogy scholasticai kihegyezett, sőt szűrös kérdésekkel haza
térve, mint kincsesel halmozzuk el őket? Hiszen azok, a miket itt
oly nagy szenvedélylyel hallok tárgyaltatni, sohasem alkalmasok
többé a sülyedő, mármár összeomlott egyházat fölemelni.“—Alább:
„Kik az ügyet a pápához föllebbezik, kegyesen járnak el; de nem
tudom, ha okosan-e is. Először, nehogy tévedjünk, a pápához me-
nénk; ő hozzánk utasítá az ügyet, ti megint ő hozzá. Miféle körül-
gés ez? Egyebet nem mondhatok, mint hogy félek: valaki azt
fogja mondani, hogy nem lényeges dologban igen szorgalmasak-
nak, az apostoli szók iránt igen híveknek és szenvedélyeseknek
akarunk láttatni. Én úgy veszem észre: kákán is csomót keresünk
(nodum in scirpo quaerimus), magunk sem látjuk, minő tragoediát
csinálunk a pusztá szertartás miatt.“ Itt gúnyolódni kezd. „Azok-
nak már, kik se a szent atyától nem akarnak kérni, se a zsinat ál-
tal nem tartják megengedhetőnek a pohár kiosztását (erről volt szó),
felelni semmi bátorságom. Ezek valamennyinél bölesebbek; csudá-
lom is, hogy derekasán szólván, találkoztak, kik elhagyák zavar-
tatni magokat előbbi véleményüktől. Mások imával, bőjtvel, ala-
mizsnával gondolák kiérdemelhetni a kegyelmet: de magam részé-
ről időnkivülinek tartom azok szenteskedését, a kik legkisebb do-

logban is mindjárt isten irgalmához folyamodnak. Miért adott isten nektek eszet? Miért gazdagított fel a szemek birtokával, miért más érzékeitekkel? Talán hogy elmétek tunyaságban hibbanjon meg, szemetek zárva legyen s minden érzékteket bénulni engedjétek? Nyissátok ki szemeiteket, verjétek ki belőlök ezt a nehéz veszedelmes álmot vagy álmokórságot, mely elméteket elfoglalja. Maga Krisztus neheztel reátok, és amaz iránta való megadást és nem lényeges dologban való habozást ünja. Ő maga adott nekünk észet, okosságot, hogy jelen állapotainkból a jövőre böleselkedjünk; s mi ezt az észet, okosságot elvetjük, sárba ássuk és szemeinket lecsukjuk, nehogy lássuk a minék láttatni nem szükség, mi önként is szemünkbe ötlük. Félek, igen nagyon félek: idők fognak jöni, mikor hasztalan bánjuk, hogy visszaéltünk okosvoltunkkal. És lesz idő valóban, mikor nem csak a szertartásokon engedtek majd változást, hanem nagyobbat is megadnátok, de alig lesz a ki hasznát akarandja venni hatalmatoknak, vagy felétek óhajtana fordulni szemeivel: nem lesz, a ki kérjen.“ — Ötödik beszédében, miután főlemlítette volna, hogy Magyarország papjai nem efféle vitatkozást reméltek, melyet iskolákra, henye tudorokra kell hagyni, folytatja: „Kik a reformálást, az erkölcsök javítását és az egyházi férfiak romlott életének jóra változtatását akarják, czéljok nem más, mint a leginkább minhibánk által eléktelenített, sőt elrutított egyház arczát visszaujítani, szépíteni, a szentszék és a pápa méltóságát, tekintélyét megörzeni. Nem most hallik ez, és nem éjszokról; a legjobb férfiak panasza ez régóta, mire ha ezelőtt ügyet vetettünk volna, nem volna ily nagy bajunk, nem ily nagy okunk megsíratni mai nyomorúságunkat, stb.“

Ezek a meggyőződés beszédei. Irja is Miksa császárhoz intézett leveleiben: „ügy harczoltam, oly hévvel szólottam, hogy az ügy, melyben már hozatott végzés, ismét tanácskozás alá vétetett szokás ellen. Sütkerre nézve mindent megakadályozott a püspökök szolgáltsága, elvakultsága (superstitio).“ — Őszinte vallomások az ő fejedelmi jóltevőjéhez, bizalmasan. — Emlékezvén papi esküjére, mondja keserűen: „esküdtem nyelvvel, de gondolatom eskütlen ma is (mentem injuratum gero) és volt akkor is, midőn ama halhatlan igék (az eskü igéi) nekem tapasztalatlanak és semmi olyast nem gondolónak olvasás végett elém adattak. Bátran mondhatom, hogy nem kellő isten előtt a bolond igéret. Mert mi bolondabb, mint

fogadással olyanra kötelezni magad, mi nem tőled függ, hanem mástól.“ Ő papságra is nem önként, szabad eltökéléssel lépett, hanem barátai, anyja, rokonai ösztönzése után és Ferdinánd kedvéért. Egyébiránt Dudics a meggyőződésnek dolgában a legtürelmesebb volt, azért legszabadabb is. Műveltség a türelem anyja. Irja egy levélben Lasiciushoz: „Ti tartásotok meg a magatok értelmét, hagyjátok nekem a magamét. Ne vájkáljon kandilag és szemtelenül egyik a másiknak lelkiismeretébe.“ Ez türelem, egész bölcsészet. Mégis ez oldala gyöngye a theologok előtt. A felekezetek rajongói magok részén óhajták látni Dudicsot, mint egy nagy élő példát, az ő igazságuk mellett, s nem láthatván, készen volt az alkalom támadni. Kétkedtek benne, gyanúsíták, kárhoztatták. A katolikus egyház már tisztában volt vele; a protestansok, a Socin hívei egyiránt igényt tartottak hozzá; Armin követői hasonlóképp; ő egyik felekezethez sem állott. Aztán mondák, hogy epikuri, hogy atheista. Mélius Péter pedig nyersen, vastagon, mint szokása volt, Antikrisztus hívének, ariosabellianusnak rágalmazta; mire Dudics hasonló vastagon felelt és alázólag: „Három botütésre vagy inkább méltó, mint bármely más feleletre; azt meg is kaptad volna és hátadon hordanád, ha nem inkább nézném nálad magamat.“

Eme nyugalom és méltóság volna érvünk, tanunk arra, hogy hivatalának elhagyása, életnemének változtatása nem dobott az ő kedélyébe oly mérget, hogy belső megszakultság s kétség hánya tásaiban látnók őt, mint örömet akarnák látni azok, a kiket elhagyott, és azok is, a kikhez nem állott. A keresztyén vallást, legalább a felekezeti árnyalatokhoz képest, úgy látszik, a lehető kevés számú hitcikkelyekre szállítva le, maga szerint vallotta. Ha mégis utóbbi éveiben — Boroszló polgára — hajlott külsőleg az ágostaiakhoz, követte a hozzá legközelebb álló felekezetet. Egyébiránt Dudicsot, mint korának kora feletti tudósát szokták emlegetni; de pozitív egyházhoz nyíltan nem vallotta magát: alkalmazkodott. Különben tudományossága, küzdelmei korában, leginkább a theológiára, nyugodtabb helyzetben irodalomra és mathesisre irányult, bölcsészetre pedig folytonosan. Legelső olaszországi útjában bölcsészert kereste Manutiust, Vimercatot Párisban kétszer, melyben tekintélynek Aristotelest nézte; de nem a középkor tulzott bálványozásával, hanem férfias átgondoltsággal: így fogta tollat vak imádói ellen is. Ifjú s férfi korában mindig Aristoteles volt vezére;

quo in philosophia jam inde ab adolescentia magistro libenter usus sun. Gondolkozása, élete a XVI. század vívódásai közepett esodálatra, tiszteletreméltó jelenség. Bármely ó vagy újkori bölesészhez illő egységben magával, elveivel megbirá a hit és tudat esatáit kételkedés, a hír és dicsőség koczkaít elkedvetlenülélés nélkül. Sohasem volt nyugodtabb, mint paskau magányában családjá közepett. Fejedelmek híve, tudósok barátja, főpap, majd egyszerű családatya; végetlen előmenetel és rang alkalmái, hírnév esábitása, küzdelés gyönyöre, bölesészi nyugalom : ime Dudics élete mint példa, melynek a tudomány is hasznát veheti.

A XVI. század e táján (1563.) per ezen meg a magyar bölesészet i nyelv kivehető érverése Méliusz vagy Horhi Juhász Péterrel „A r a n T a m á s t é v e l y g é s e i n e k m e g e z á f o l á s á b a n,“ tehát a vallásos kérdések vitái között. „Valamely dolgokat isten még eleve meglátott és elvégzett, istentől függ meglételek, szükségkép meg kell azoknak lenni“ (82. l.). „A mi meglétt, szükségkép lettnék kell lenni, az n e m l e t t é s o h a n e m l e h e t“ (83. l.). Az ez, mi a német Dasein, Nichtsein, melyre hasztalanul keresnénk jobb szót, miután háromszáz év óta megvan. Tehát lét, nem lét, meglétele, elv, ugyanannyi bölesészet i eszmefok kifejezése. Állat neki az, a miből valami áll: anyag (ex quo), mint nemsokára Molnár Albertnél, állatí ok, causa materialis. Hasonlóul ki van fejlődve a h a g y i g e értelme ily formában : tudni h a g y t á (megengedte) isten*), mely a német, angol, francia és olasz nyelvek módjára kiteszi nekünk azt, mit a latin nyelv j u b e r e, e u r a r e segédigékkel szokott kitenni a mai nyelveknek tökéletlenül; de a pogány korban, mely a vakesetet, mint kényszerítő hatalmat istenlette, az időkhöz képest, helyesen. Csak az a esodálatos, hogy írónk sokáig, talán a mai napig utánzásul nézték ezt, mint magyartalan, azaz : németes kifejezést; holott az európai nyelvekben az istentudat fejlődésével állott elő, azaz: teljesen keresztyéni gondolkozás fejleménye az emberi akaratra h a g y o t t eselekvési szabadságot jelenteni. E korra esik közmondásaink irodalmi használata, vele a népi bölesesség formáinak életszerű gyakorlata ugyan-

*) Így kezdődik egy ének a „bártfai énekesben“. (Lásd : Sárospataki Füzetek 1864. 439. l.); de olvasható már Pesti Gábornál is: Még az istenek is azt úgy hatták (hagyták) lenni. (Lásd : Magyar prózairók. I. 237. lap. Kiadja T o l d y F e r e n c z.)

csak Méliusznál. „Ha elkölt a bor, vedd le a czégért; ellőtt nyilat vissza nem vonhatod (228. l.). Hasznos munkának ninesen fáradtsága“ (prédikációi); mire nem sok idő múlva még teljesebb gyakorlat következik, mint látni fogjuk. A bölesészet iránti hajlandóságra mégis legszebb adat az, mit Molnár Albert hagyott emlékezetben, midőn a tudományos igyekezeteket, Mátyástól kezdve Bethlen Gáborig, megérinti. — „A mi országunkban is voltak kegyes fejedelmek, kik igen jól értvén az iskoláknak és könyveknek az igaz böleséség szerzésére használatos voltokat, igyekeztenek hasonló dolgokra: úgymint Mátyás király, ki Budán az királyi Collegiumnak már fundamentomát is felrakatta volt és az akkor romlani kezdett Görögországból és egyébünnet számtalan szép drága könyveket hordatott az ott való Bibliothékába 1480. esztend. Azután 1570. esztendőtájban ifjú János király volt ilyen szándékban, ki ama híres philosophust Petrus Ramust is hívatta Párisból Fejérvárra. De az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az böleseket az odameneteltől. Annakutána Báthory István is hívatta ide be Pádvából Jacobus Zabarellát tanításnak okaért, de szándékának Lengyelországi királyságában szakadt vége 1586. esztend.“ — Hogy a legsúlyosb adatot legutoljára említsem, e kort jellemzi a nemsokára következő Decsinek már ez időből vett értesülése, mint műveltség-történeti emlékezés, „Syntagma“ stb. czimű könyvének előszavából, hogy „a bölesészet, minden művészség anyja, oly igen volt tisztelve hazánkban idétte, hogy nem is volt szokás tudósnak tartani, a ki nem volt némileg belé avatva.“

A bölesészeti tudományosság tehát folyt, de még mindig latin nyelven adatott elő. Aristoteles nyomain jártak Fischer Simon, a dialektika elemeit fejtegetvén; Hammer Miklós, „de propositionum natura“ munkájával, és Deidrich György, Aristoteles Ethikájával (ad Nicomachum), melyet elemezett Strassburgban, 1589. Francke Keresztély Erdélyből latin fordításban adá Epiktetosz kézi-könyvecskéjét, mely 1592-ben Heltai Gáspárnál jelent meg Kolosvárott, előadván benne mimódon juthat el ember a lélek nyugodtságára és a földi élet boldogságára. Henrich György (szül. 1549. † 1617.) hártfai születés, tanult Baszelben 1573-ban hol 1576-ban orvostudorrá, majd ágostai tanárrá lett. Munkái nagy részt orvosiak és mennyiségianiak; de irt ily czimű könyvet is: „Institutionum dialecticarum libri V.“ és „Exercitationum libri II. August. Vindel. 1593.“ — Laska i vagy Laska

k ó i C s ó k á s P é t e r (Petrus Monedulatus Lascovius) után egész bölesészeti munkát ismerünk, birunk. Született Laskón Baranyaságban, tanulását Erdély főiskoláin végezte, honnan 1578. év utólja felé kiment Wittembergbe, leginkább Erdély nagyjai, jelesül Kendi Sándor korlátnok fedezése alatt, kinek Ilosvay Benedek, gyula-fehérvári református lelkész és esperes mint első pártolója által ajánltatott. Másodszor látogatta Francia és Olaszországot, s ekkor 1582-ben újra Wittemberget, hogy a könyvkötés mesterségét megtanulja; de fél év múlva, pártfogói úgy rendelkezvén, haza kelle térni Erdélybe, hol a maros-vásárhelyi tanoda igazgatója és Fogaras papjelöltje lett. Rövid nap múlva ismét utazás állott előtte némely úriakkal Olasz és Franciaország felé, mikor lakta Bolognát, Rómát, Helvéciát, s tanulmányozá a látott népek iskoláit egész nyolcz éviglen, mely idő alatt, mint Bod megjegyzi, tanult „sok nyelveket és tudományokat.“ Kora legtudósbjai között is emlittetik. Elismeréssel szól felőle Béza Theodor Genfből 1585. Több munkát írt*) egyházi és hittani, költői és történelmi nemben, de minket csak bölesészeti munkája érdekeljen most, melynek czime: *De homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus ejus essentialibus libri. V. Autore, Petro Monedulato Lascovio Ungaro. Wittenbergae. Per haeredes Johannis Cratonis. 1585.*—E munka nagyon ritka már. A sárospataki könyvtár még birja. Formája kis nyolczadrét, lapjai száma 439. Áll két részből. Első az ajánló levél. Seelfisch wittenbergi polgármesterhez, melyben az 1522—1585. évek időközén Wittemberget meglátogatott magyar akadémikus ifjak elésorolvák. Mása nélküli emlékirat. Második és főrés az bölesészeti munka: *De homine*, két könyvben tizenkét, illetőleg négy fejezettel.

Csókás szólván először az egyetemről vagy az univsumról, nagy világról, alábecsátkozik az emberre vagy a kis világra. Munkája theosophia, aztán lélektan. Vizsgálódásai mutatják, hogy ismerte az ó-világ észnagyjait, Platót és Aristotelest, Ágostont és Ambrosiust, Mirandola Picot a világról való tanításaikkal együtt s elfogadta Cusanuséit, ki szerint a világ három: kicsiny, az ember; nagyobb, az egyetem; legnagyobb, az isten. A kicsiny a nagyobbnek képe; ez a legnagyobbnek lát-

*) Lásd: Sárospataki Füzetek 1857. A hazai bölesészet történelméhez. Erdélyi Jánostól.

szata; a legnagyobbnak pedig magán kívül semmi hasonlója. E hármass világnak, melyet hasonlatosan képelek a mózesi három sátor, csudálásából eredett minden és kivált természeti ismeret; e csudálásból emelkedett, Aristoteles szerint, az okok vizsgálására emberi elménk. Ama három világ minden ponton mutatja istent. Annálfogva semmi ok a szentségtörő Anaxagorással tartani, hogy mi csak épen a világ szemlélésére volnánk hiva, de sőt inkább az érzékiekből tanulnunk kell ismerni a szellemi világot, azaz istent, kinek titkai aztán az irás szerint is, nem vizsgálándók.

Az ember, mondja Csókás, kis világ. Benne az élet szelleme és a föld sara egyesülvék. Isten köté össze benne magát a sárral. Lélek és hús lön együtt személylyé. Istent az egeknek egei be nem foghatják, mégis az ember, e kis világ, személyül képviseli. Kis világ pedig az ember tizenkét hasonlat után, mert annyi van az ember és az egyetem között. Ilyen és legfőbb hasonlat a második. „Valamint az egyetemben egy a mozgató erő, az értelmiség: úgy az emberben, mint kis világban is.“ A többi analogia középkori, mesterkélts, például gömbölyü a világ alakja, mint az emberé is, ha kiterjesztett karjai és lábai végső pontját görbe vonallal összekötjük.—Az ember lényeges alkatrészei, lélek az okossággal, és test az érzékekkel. Különösen a lélek szerkezetéről előadatnak a bölcsészek: Philo, Athanasius, Püthágorás, Varró, Plato, Aristoteles, s többek nézetei, a szentírás tanítmányai részletesen, bőven. Az okos lélek sem test sem része az isteni lényeknek, a világ előtt sincs teremtvé, hanem vagy átvezetve (per traducem) tenyészik, vagy isten minden újonnan születendőbe új okos lelket lehel; mely aztán székel az agyban, de azt is megmutathatni, hogy a szivben. Az okos lélek halhatlan, romolhatlan; létét, erélyét megtartja. Vándorlása nincs, hanem van minden embernek saját külön lelke, mely halál után se más emberbe se állatba nem költözik, hanem isten színe elé járul, oda, hol Krisztus teste van, dicsérni, magasztalni az urat a nélkül, hogy értünk közbenjáró tiszte volna. — Csókás ez úton első. Nem állítja ki a tudományt, de megkezdi a lélektant. Rejtelmességtől ment, de mégis többet tud, mint a mit elménk beláthat. Theolog inkább mint philosoph. Az írásra hiába hivatkozik; ott ugyan nem lel alapot arra, hogy az istenség titkai nem vizsgálándók. Isten titkai az igazság, akár a természeti, akár erkölcsi világban. Ezeket vizsgálni legfőbb rendeltetés. Gyula i Pál, Bá

thory István titoknoka, Báthory Zsigmond áldozata, Sibrik Györgyhöz irt egy böles tanácsesal teljes levelet 1585. évben Lengyelországból. Ebben, Bod szerint, annyi drága oktatás foglaltatott, hogy a váradi kapitányok előtt, midőn hivataljokba léptek, rendszeren felolvastatták az erdélyi fejedelmek 1660-ig. Ezt a levelet magyarra forditá Csepregi Turkovics Mihály, Szeben, 1663-ban.

A XVI. század írói között kétségkívül legtisztább és szélesebb nézetű férfiú (clarissimus, doctissimusque vir*) *Decsi Csímor János* (Joannes Decius Barovius Csímor), tolnamegyei születés Decsről (Decius), Baranyaság (Barovius) vidékén. Ő a bölesészeti műveltséghez „Synopsis philosophiae“ munkával járult, de irt sokat és több nemben. Első oktatást vőn a tolnai, akkor virágzó reform. egyház lelkészétől Tolnai Istvántól, azután Debreczenben és Kolosvárott mivelte oda magát, hogy a bonczhidai Losonezi Bánffy Farkas tanácsnok fiával Ferenczcel, mint nevelője külföldre utazni megbizatot. Brassó, Kézdi-Vásárhely felé az ojtosi szoroson Moldvába, Oroszország, Lengyel, Poroszország, Pomeraniába, Markiába (Belgium) menve megállapodott Wittenbergben 1587-ben. Ott még Zsombori Sándor, ki később Olaszországban is tanult, azután Budai Márton, Kovaesóczy Farkas, a korlátnok öesese, adatott keze alá, kiknek hűséges oktatása foglalván el, tanított és tanult szakadatlanul. Munkái 1) *Syntagma institutionum juris imperialis ac ungarici*. 1593. Caudiopoli, typis heltanis. 4-dr. 2) *Libellus adagogiorum latino-ungaricorum*. Lőcse. Klöss Jakab által 1593. 3) *Synopsis Philosophiae*. Wittenbergae. 1595. per prelum Velacianum. 4) *Hodoeporicon*. 5) *Magyarország története*. 6) *Sallustius fordítása* 1595. Tehát jog és nyelvészet, történelem és bölesészet voltak irányai. Hodoeporiconát nem látván, róla nem szólhatok. Történeti munkája elveszett. Belőle csak a 10. decas van meg**); Istvánffy még birta. Horányi nem is állhatja meg, hogy ne utasítson iránta a zágrábi papokhoz, kiknek hagyá iratait Istvánffy. Libellusa, Synopsisa ís nagyon ritka. Amaz találató még a régibb könyvtárakban, ilyen a sárospataki; emez a Nemzeti Muzeum Széchenyi-könyvtárában, melynek megbeesülhetlen ritkasága. E könyv kised nyolczadrét alak, lapszám nélkül

*) *Teleki, Janus Pannonius* munkái (Opuscula) előszavában.

***) *Kovachich, Scriptores minores*,

A—H ivjeggyel egy levél hián nyolez iv, nyomva olasz (dólt, cursiv) betűkkel az egész. A magyar irodalomra nézve különös becsü-még Decsitől vagy inkább Csímortól egy levél, melyet Bod Péter „Bevezetése“ a Magyar Athenáshoz őrzött meg, hogy „olvassák azok, a kik az efféle csemegék körül egeresélni gyönyörűségnek tartják.“ Jó is, hogy megőrzötte. Valóságos egeresélni való esemege; bár több maradt volna fel ilyen.

Skalikh után, ki első adott Encyclopaediát, Csímor ad első rendszert határozottan Aristoteles nyomán, kit első bölcésznek, bölcészek fejedelmének (primus philosophus, princeps philosophorum) ír. A Synopsis tehát legrégibb ilyenü tudományi egész, de csak vázolatokban, hol a bölcészet tanai rövid tétélekbe, aphoristikus alakba öntve, értelmezésekbe szoritva következnek egymás után számokkal jegyezve, rendezve. Látnunk kell e könyvet a lehető kivonatban, mint a régiség felmaradt példányát. A bölcészet, Csímorral szólva, isteni és emberi dolgoknak s ezek okainak ismerete (3. aphorisma). Megszerezhető a logika mint szerve által, mely közhasználat szerint kiterjed a helyes beszéd tudására, mit grammatikának vagy literaturának nevezünk; aztán a tanult előadás módjára vagy dialectikára, és az ékes-szónoklat mesterségére (oratoria facultas. 4.). — A bölcészet elméleti (theoretica), melynek czélja az igazság és ismeret (veritas et cognitio), s magába foglalja a matematikát, természet- és léttant (metaphysica); és gyakorlati (practica), melynek az ismereten kívül feladata eslekvés, területébe ejtve az erkölcs- és országtant, a gazdaszatot (ethica, politica, oeconomia).

A m a t h e s i s szemlélődő (contemplativa) tudomány, mely velünk született elvek szerint a természeti dolgok mennyiségét szak és folytonság (discretio et continuitas) szerint bizonyos módszeren vizsgálja (6.). Része kétfő. Első nézi a lényeket külön az anyagtól, másik az érzékieket, melyek az értelemből, érzékek hozzájötte nélkül fel nem foghatók (7.). Ide számitandó az arithmetika, elméleti zene, tértan, mechanika, optika, astronomia, dioptrica stb., mire következik a csillagok járása, égalj, nap, hold ismeretése leginkább a m i és m i é r t (quid est, cur) kérdésekre való felelményekben, mindössze 78 aphorisma.

A t e r m é s z e t t a n (Physica) 161 tételben fejtetik ki. Szemlélődő tudomány azon dolgok körül, melyek mozoghatnak (1.). Is-

meretében előhaladhatni összerakó módszeren az ismertekről kevésbé ismertekre (2.). Mi pedig jobban ismerjük az egyetemeseket, mint az egyedeket (3.). Általában megjegyzendő, hogy az elvek se magokból se másokból nem származnak, hanem belőlök minden (4.). Az elv pedig vagy egy vagy több (5.). Egy nem lehet, mivel az egy nem szülhet mást vagy magával nem ellenkezhetik (6.). Ha több: vagy végtelen vagy kettő, három s így tovább (7.). Számra, nagyságra nézve végtelen nem lehet, mert az elvekből származott dolgok nem végtelenek, és mert a végtelenekről nem lehet tudomány (8.). Egyszerűen kettő sem lehet, mert a két ellenkező egymást fölemesztí. Három lesz tehát: a n y a g, a l a k és h i á n y (privatio). Az anyag vagy első (materia prima), mely minden dolog első alanya (subjectum), vagy m á s o d i k, mely a belőle származó dologgal oly igen szomszédos, hogy minden más közbejövő lét nélkül szülje azt, miből egy valami születhessék (9. 10. 11.). A forma ad lényegeget, nevet, értelmezést (definitionem) az összetett dolgoknak, s eloszlik á l l o m á n y i r a és j á r u l é k i r a; emez a testeké, amaz a testetleneké (12.). Hiány a forma nemléte oly alanyban, mely annak fölvételére alkalmas (13.). E három elvből szülemленek a természeti dolgok (14.).

A m e t a p h y s i k a szemlélődő tudomány a lényről (de ente) mint lényről, gondományaival, illetékeivel (affectionibus) együtt, melyek benne vannak (1.). Tudni minden ember a természettől óhajt s az ismeret és tudomány kívánására született hévvel ragadtatik, mint a miben kitűnni szép, elmaradni rút és ros. (2.). Azért kedvesek az érzékek, főleg a látás, mert többet tudunk általa mint a többi által (3.). Az állatok érzéke nem nyújt annyi ismeretet, mint az emberé, mert nálok az csak egyes tehetség, minő az emle, elővigyázás (prudencia), megszoktatás (disciplina); az emberi nem pedig él okossággal, tapasztalással és művészséggel (arte) (5.). Ugyanazon dolog gyakran előjövén emle hozzájárultával tapasztalást szül, a gyakori tapasztalás pedig művészséget. (6.). Ezt cselekvés dolgában ha felülmulja is a tapasztalás, de ismeret dolgában fensőbbnek tartják mint a tapasztalást, s okosabbnak utána az embert, mint a tapasztalás után (7.). Az elmélet fensőbb a gyakorlatnál, mert nagyobb benne az ismeret, tartósabb munkával és idővel is szereshető meg (8.). Miből érthető, hogy a metaphysika a dolgok első okai és elvei körül forgódik (9.).—A metaphysikára

elég 189 tétel. Be van végezve az elméleti bölcsészet, s következik a gyakorlati.

Ennek első része az *Ethika*, oly tudomány, mely az erkölcsök fegyelmezésével az embereket összesen és egyenként jól s boldogul élni tanítja (1.). Ennek mint a politikának is végeztelje a fő jó (2.). A fő jó nem áll a test gyönyöreiben, melyek az embert magánál rosszabbá teszik, se a tisztességben, mely inkább a tisztelőé, mint a tisztelté, se a vagyonban, melyet másért kívánunk, se a platói eszmékben, melyek semmi (*quae nullae sunt*), se az erény alkalmában, mely henye is lehet; hanem az értelmi erő munkájában s eljárásában (*in actione et functione facultatis rationalis*) (3.). A fő jó vagy boldogság nem sors vagy véletlen ajándéka, hanem leszen istentől, mint minden jónak kútfejétől, okától az emberi igyekezet mint másod ok által (6.). — Az *Ethikát* bevégi 82 tétel.

Második rész a *politika*, gyakorlati tudomány, mely az országlatot és az egyes emberek cselekedeteit, a mennyiben kiki ez vagy amaz, helyes életre irányzott országszervületnek tagja, veszi gondolóra (1.). E tudomány czélja társadalmi jóllét, legfőbb rendezettség, alkotmányos módszer (2.). Mert a polgári társaság áll helységekéből, ezek házakból, ezek személyekből, melyek igazgatása nem csak mert kisebbek vagy nagyobbak, hanem egyenként is különböző (3.). Szükség, hogy e társulatok minden tagjában feltaláltassanak az erkölcsi erények, de olyképen, hogy szolgálókra csupán az erények árnya és színe, a gyermekekre magva, a férjekre és nőkre magok az erények jussanak mód szerint különbözőleg (12.). Plató az igazgatás ezen alapját semmivé tenni látszik, midőn a nők, gyermekek és vagyon közösségét s némi egyebeket, a józan okosság ellenére, megállapít (13.). De Phaleas, Hippodamus sem szerveztek jó országlati formát, mert a polgárok fegyelmezését elmulasztá ez, a törvényhozás jogát mindenkinék megengedé amaz (14.). Hasonlóan rendezék az államot a lacedaemoniak, karthágóbeliek, mert amazok minden tevékenységet a hadviselésre irányoztak, ezek pedig a szegényt, ha erényes volt is, kizárták a tanácskozásból (15.). A krétaiak timocratiája is hibázott abban, hogy a tanácsnokok és tisztetek vagy sohasem eshettek ki a hivatalból, vagy csak lázadással voltak magánosok által kitehetők (16.). — A politikát bevégi 87 tétel.

Harmadik rész, a g a z d á s z a t, előadja, hogy kell szerezni, feltartani és kormányozni házat és családot, melyben a gyermek és szolgák tartozó kötelességöket teljesítsék (1.). A ház áll férjből, feleségből, úrból és szolgából, szülékből és gyermekekből, utóljára még birtokból (2.). Mindezekben természet szerinti uralkodás vagyon oly különbséggel, hogy az első viszonyban aristocratia, másodikban kényuriság (despotismus), harmadikban királyság (3.). Az oeconomiát kifejti 15 aphorisma. — De térjünk vissza még egy kissé a metaphysikához.

Rendszere folytán, mely tulajdonkép Aristotelesé, adván a metaphysika értelmezését, Csimor szintoly rövidséggel, aphoristikus szabatosággal fejti ki az egészet a dolgok első okaiból vagy elveiből (kezdet, principium). Szerinte az okok előszámolásában tévedtek a régiség bölcsesei, mert sem több sem kevesebb négy oknál: anyag, alak, eszközlő és végök (materia, forma, efficiens, finis). Lehetlen nekünk a külön állományokat lényegükben megismerni, minthogy elménk értelme (intellectus mentis nostrae) hozzájuk, habár legnyilvánvalóbb is, úgy viszonylik, mint nappali fényhöz a denevérek látása. A metaphysikus tiszte gondolóra venni minden állományt és ezek járulékait. Érzéki állományokon kívül más külön létezők, melyek eszmék volnának, nincsenek. Anyagi okon kívül más ok, magára vagy a természeti dolgok lényegére nézve, mely az egyedeken kívül volna, nem létezik. Az első bölcsezet (philosophia prima) alanya a lény úgy, hogy körébe foglalja istent és a teremtményeket is. Minden elvek között rend, idő tekintetében a legelső ez: lehetlen hogy ugyanaz legyen és ne legyen. Ebből következik első: lehetlen két ellenkezőnek igaznak lenni, vagy köztük valamely középsőt gondolni; továbbá, nem mind igaz, a mi annak látszik; azért minden sem igaz, sem hamis, minden sem mozog, sem nyugszik. Némi sohasem mozdúl, mint isten, némi örökké mozog, mint az ég; némi olykor mozog, olykor nem, mint a természeti dolgok. Elv az, miből valami első van vagy lesz vagy megismertetik. Szükséges az, mi nélkül a dolog élhet, nem lehet, vagy másképen nem lehet. A lény más magában, más járulékaiban. — Ez így foly mindegyre. Értelmeztetik a különféle, különböző, hasonló, ellentetes, ellenkező, ható, hatvány, stb. — A soknak és fajilag különbözőnek lehet egy tudománya; épen azért semmi sem áll ellent, hogy a mathesis és physika ne mondassanak az első bölcsezet részeinek.

Az állomány első része a lénynek, és az érezhető állományt anyag és alak teszik; ezek közül egyik sem nemzi magát. Az elvek, okok, elemek némileg ugyanazok, némileg különbözök. A külön vált állományokat a mi illeti: szükség, hogy legyen valamely örök állomány, ez isten; ható nem a természet kényszerítése által, hanem legszabadabban; lényegileg egy, részeltetlen, oszthatlan, csudálatos, ki nem mondható gyönyörrel, legtökéletesebb étellel bíró tiszta cselekvés (actus purus), több istenek létét kizáró, testet és emberi formát nélkülöző, magát magában és egyebeket magokban értő, ki mindenre gondot visel, az egyesek minden dolgait rendezi. Plato eszméi pedig sem léteznek sem használnak; de se a számok, se a nagyságok, se a matematikaiak nem különválók vagy okai, elve a dolgoknak. Mert, hogy az ellenkezőknek semmi elve a minden dolgok elve, se az elemekből nem állhat elő örök, se számból nem állhatnak a dolgok, metaphysikai okok erősítik.

Csimor mint bölcseész elég korai jelenet a hittan virágzó korában, hogy Csókás után alig több mint egy pár évvel haladást jelezzen a gondolat művelésében. Legelső haladási adat mindjárt, hogy eltér a hittani gondolkodástól, melyet messzi hagy maga mögött a bölcseészet jogán. El is vet mindent, a mi útjába léphetne. Neki Plato eszméi semmi; a számok és így a püthagorási tanok semmi, az elemek vagy atomisztika semmi: Aristoteles minden, a kinél, egy lépéssel tovább mozdul, midőn az ok és okozat mellett kijelöli az állományt, mely „első része a lénynek.“ Tudván, hogy Csimor megfordult a külföldön s ismerte főleg az olasz bölcseészeti mozgalmaikat: egyenesen oda következtek, hogy Giordano Bruno és Campanella forgott elméjében, midőn óvásait megtette. Láttuk fennebb, hogy már az eszelős Skalikh irt Cardanus ellen; különben mi oknál fogva rántotta volna annyiszor elő Platót Csimor közelebbi ok nélkül? Elég az, hogy Csimor, a legpositivabb elme, nyakasan védte a tárgyilagosságot, mint az egész középkor, de a melynek véges mozzanata volt csak fölismerve, az, mely a szem-szűrásig ötlük elénk, sürgeti a tapasztalást; az, mely csak egyedekben nyilatkozik, melyeken kívül aztán nem gondolható az egyetem. Innen a középkor merevsége, ha szilárd, és léhasága, ha enged. Csimornak a bölcseészet oly tudomány akart lenni, mely az ismeret földébe oszlopol állítva megkösse a földrengést. — Azonban a tudománynak forma kellett. Ezt is meghozá az értelmezés általá-

nos becse, melyben titkot véltek, mint a magiában, hogy ereje is legyen, mint ennek. Csímor már untalan értelmez pontról pontra mindent, mondatokat kerekít tételekké: mi a nem (genus), különféle (diversum), különböző (differens) stb., és gömbölyüvé öntvén tanait, elérte vele a tudomány korszerű kezelése mellett saját közelebbi célját is, a mennyiben könyve magán használatra és vitatkozás könnyebbségeért (in privatum memoriae usum et ad disputandum) volt írva; mind az emle mind a vitatkozás pedig örül a tételek üttetének, szabatoságának; nyervén benne első az érthetőséggel, a vitatkozás pedig készen találván a fegyvert, melylyel azonnal védhet, támadhat. Nagyobb az, hogy az értelmezéssel meg is volt téve minden, holott az értelmezésnek épen az a szerenesétlensége, hogy olyannal értelmez, a mit még magát kellene értelmezni előbb. Ez a lét, est, quid est Jegyezzük meg azonban s épen a scholastica kedvéért, hogy a lét-et könnyebb érteni, mint értelmezni; vagyis: a létet hamarabb értjük, mint értelmezhetjük. „A világosság: a világos testek világos mozgása;—írja Pascal—volt a ki ez alakban értelmezé a világosságot, mintha lehetne érteni világosság nélkül: mi a világos mozgás stb. A lét értelmezését—mondja ugyanő—nem vállalhatni el képtelenség kockája nélkül. Mert értelmezésben azon kezdjük, hogy valami van (c'est, ist, est; magyarban szerenesére nem is létező, mert nem is szükséges alak: tehát hogy értelmezzük a létet, kezdjük magán a léten, vagyis értelmezésben már használjuk az értelmezendőt, miből látható, hogy vannak szók, melyeket értelmezni nem birunk. Ha e hiányt—folytatja Pascal—nem pótolta volna a természet hasonló eszmével, melyet minden embernek ajándékozott, minden kifejezéseink zavartak volnának.“ Igy szó nélkül birjuk a tisztább értelmiséget, mint lenne az, melyet nyujtana a mesterséges magyarázat*).

Máskülönben Csímor kiválóan bölesészeti elme. Ő mindentütt a dolgok lényegét, a belsőt nézi, akár a törvénytudományt, akár az irodalmat, akár elvégre a közélet példabeszédeit [vegye, mint vette is, szemügyre. „A törvénytudomány kútforrása—mond ő—a természetjog, mely nem emberi elme által van kigondolva, hanem velünk születve; melyet nem tanultunk, hanem a természet elveiből merítettünk; melyre nem képeztettünk, hanem lettünk; nem tanítottunk,

*) P e n s é e s. 65. l. Paris 1843.

hanem felavattattunk; mely nemesak öregebb mint a népek és városok, hanem egykorú az eget és földet igazgató istennel, ki az emberek elméjébe önté, irá; nem más, mint az erkölcsi törvény vagy természeti okosság istenileg oltva az ember tudalmába *). Cicero nyelve keresztyén bölcs ajkain. Igy nézi a közmondásokat is bölcsészi láttással. Előszámlálván az „Adagiumok“ bevezetésében a régibb és régi tudósok neveit, kik e nyelvi adalékokat beesülték: jól esik látni, hogyan köti össze bölcsészettel a közmondásokat. „A közmondások, szerinte, hasznosak a philosophiára, legjobb írók értésére esin és rábeszélés végett. A philosophia maga is sokáig, századokon keresztül, csupán közmondásokban élt. Másként hogyan volna lehetséges, hogy azon közmondási alak száz nyelvbe, népbe is szétfolyt egyszersmind. Bennük az igazság gyermektegy ereje; s mint Euripidesről emlékezve Cicero mondja: a mennyi közmondás, annyi bölcs ige s mintegy isteni jóslat.“ — Az irodalomról Telegdi Jánoshoz írt levelében, melyet Bod Athénása előtt olvasunk, oly alaposan szól, hogy kár volna fel nem említeni, mielőtt még ezen ismeret-ág tudományyá lett volna fejlődve. — Nem kevésbbé feltűnő a történelmi bírálat körüli tájékozottsága, ítészi pillantása. Mert olyanul nézte Ranzant, Bonfint, Thuróezit és Zsámbokit, különösen intvén a hazai elméket, hogy ne támaszkodjanak pusztá idegenekre, mi bennünket a világ előtt kiskorúsággal vádolna és barbárnál csakugyan több hanyagsággal.“ — Midőn ennyi oldalról ismertettük vagy érintettük Csímort, akkor meg is dicsértük. Együttal érdekes irodalomtörténeti adatot veszünk tőle magáról, hogy előtte senki nem kísérlé meg a polgári (római) és magyar jogot összekötetésbe hozni. E munkát, melyre senki nem vállalkozott, „én mertem első—mondja biztos önérettel—nem mint törvényhozó, hanem mint philosoph és a bölcsészet tanulmányozója (philosophus et sapientiae studiis addictus) a lélek forrásaiból“ (ex ipsis fontibus animi); tehát a tudalomból merítgetvén. De a közmondások előszavában megfoszt Csímor bennünket azon örömtől, hogy miut eddig, úgy ezután is őt tarthatnók első gyűjtőnek, mert hivatkozik régibb tudós férfiakra, különösen Siklósi Miklósrá, a kiknek munkái, szerinte is, vajha megvolnának!

ERDÉLYI JÁNOS.

*) Syntagma institutionum. Praefatio.

A CZIGÁNY ÉS VISZONYA ZENÉNKHEZ.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

Mindamellett, hogy a nyugoti polgárisodásnak nem sikerült a cigányt átalakítani, vagy jobban mondva: e cél elérésére igen keveset fáradtak,—csalódik, ki azt hiszi, hogy a mai cigány hasonlít a XV. század cigányaihoz.

Nyelvüket úgy előzőnlötték az európai nyelvek, hogy a közbevegyített szavak száma sokkal felülhaladja az ind származásukat, s eredetük meghatározása végett a nyelvésznek ezeken kívül ismernie kell Nyugat-Ázsia tájszólásait is. Szemléltethető ez Pott nyelvtanában, melynek szótári része mintegy 2337 szót közöl, melyből 232 ind származású, 380 a nyugoti nyelvekből származik, s a többi eredetét föltalálni a jövő teendője. Lehet, hogy a külföldi cigány mind megérti e szavakat; de nálunk, kivált a már állandóan egy helységbe települtek, nagy részét elfeledték; találhatunk olyanokat is, kik nem tudnak cigányul, s főképen az az angol, spanyol s német eredetűeket éppen nem is tudhatják.

Szokásukra, életmódjukra az idők s éghajlatok szintén különböző befolyást gyakoroltak, s csaknem annyira különböznek egymástól, mint Európa államai. S éppen Magyarországon és Erdélyben lehet legkevésbé ős cigány típusokra találni, mert itt legtöbb foganatja volt a kormány fennebb említett intézményeinek, úgy, hogy — mint Brassai mondja Liszt cigányaival szemben — „nyolczvan éves aggastyánainknál már csak igen homályos emlékezete maradt meg az úgynevezett lepedős cigányok-

nak *). Ezenkívül a még sátrakban lakó nomád életük is napenként fogynak, s kisebb-nagyobb mértékben mindenütt elsajátították a nép szokásait. Azt mondja ugyan Gerando s utána Liebieh, hogy a cigányok bármely éghajlat alatt s nép közt éljenek, szokásaik és bűneik ugyanazok, hogy az egész nyugoti szárazföldön megtartották jellemüket s a magyarországi és pyrenaei kerületi cigányok közt nincs semmi különbség. De ily általános jellemvonást inkább csak fajukra nézve lehet fölállítani; mert mindenütt közeledtek ugyan a bennszülött nép szokásaihoz, de ezzel sehol össze nem vegyültek. S ezért jól találtnak mondjuk Liebiehnek fajukra vonatkozó leírását; ellenben szokásaik s életmódjuk festése lehet hü Németországra, de a magyar cigányra nem illik.

Lássuk röviden mind a kettőt.

„A cigány közép termetű, karesű, tömör, jól képzett testalkatú. Izmos tagjai hajlékonyak, mozgása élénk, kifejezésteljes, kellemes és beszédéhez szabott. Gyorsan társalog, de értehetően, s kiegészítő arcjátékkal. Haja tömött, fényes fekete, nem oly könnyen ősülő mint másoké, borzas, rendetlen, ápolatlan. Teljes fekete bajusz árnyazza a száját, ugyanily szakál fedí az állát, s emeli a finomul metszett ajkak vörösségét, s vakító fehérségét a szabályos és hiánynélküli kis alakú fogaknak. Változó, bizonytalan, sőt félénk tekintete hátrányára van hosszú pilláitól árnyékolt szép, nagy és fekete szemeknek. Ha a cigány igényt tarthat bizonyos szépségre, úgy a cigánynőnél ez sokkal ritkább eset. Homloka alacsony, benyomott; orra hosszú; arca sovány; tagjai inkább szögletesek, mint kerek alakúak. A mily hamar kifejlődik, ép oly hamar elhervad, s rövid virágzás után ijesztő szörnyűé változik **).

Ha e jellemzést — leszámítva az európai égaljak befolyását általánosnak s a cigány testalkata ősi típusának mondhatjuk is, de tovább semmi közösre nem találunk, hacsak a szegénységet s nyomort nem vesszük, melyben eleitől fogva minde-

*) Magyar vagy cigány zene? Kolosvártt 1860. Stein bizománya.

***) Vannak azonban szépek is, s Liebieh elhiheti, hogy Gerando erdélyi szép cigánynője valóságos cigány eredetű. De hogy lehetnek szép cigánynők, erre Liebieh maga idézi Heister nyomán Gagarin orosz hercegnét s Tolstoi grófnét, kik, mint cigány származásúak, e fényes rangot csak szépségüknek köszönhetik.

nütt egyaránt osztoznak; továbbá a zenélést s jövőmondást, mely szintén főbb tulajdonaik közé tartozik. A német-czigány már családi nevére nézve is kénytelen volt eltávolzni az eredetitől, a mennyiben czigány neve mellé németet is vett fel*); de a magyar czigány ennél jobban eltávozott, mert csak egy neve van, s ezt is az országban lakó valamelyik nemzetiségtől kölcsönözte. Így az országok, helységek s folyók neveire nézve is**).

De lássuk tovább Liebich jellemzését.

„Hogy a czigány eredetét ritkán vagy sohasem titkolja el, ennek oka az őt lelkesítő nemzeti öntudatban keresendő.“

Lehet hogy ilyen a német-czigány, de a magyar rég leszállott az önértetnek ily magaslatáról; nem tagadja el ugyan czigány eredetét, de nem is tagadhatja el: mert a természet sokkal inkább megbélyegezte, hogysem tehetné, s ezt belátni elég esze van.

„A németországi czigányok három részre oszlanak: régi poroszföldiek, különösen Szilézia s Posen vidékén; új porosz földiek, s hannoveraiak. Ezek mindenkének saját nemzeti színe van, s

*) Ilyenek Pottnál (I. 51.) Vennel, Müffer, Schnukkelputz, Wintermad, Dombrowski, Koslovski, Broszaski, Paskovski, Glovatz, Larsze, Florian, Benjamin, Morgenstern, Hermann, Anton, Reinhard, Klein, Bothmert, Böhmke, Habedank, Weiss, Deutsch, Mettbach, Florentine, Adeline, Adelgunde, Adele. Pott magyarországi czigány neveket is közöl, pl. Bihari, Barna Mihály, s azt véli, hogy vezetéknevök czigány, s csak keresztnévök van a magyarból képezve. Liebich pedig következő német s czigány neveket említ: Mettango és Hosobengo anyai mint Keck Wilhelm és András; Clarfey = Kreutz család; Bottey = Steinbach család; Voige = Mettbach család; Bola = Wagner; Rahemus és Visiko = Ambros Wilhelm és fia; Kunier = Weiss; Lamo = Hanstein; Bello = Petermann stb.

***) A német-czigány Ausztriát moljäkro temm-nek nevezi, mely anyi, mint bor földje. Poroszország = blawädö temm = báro hērengēro temm, = kékország, vagy nagylábu ország. Bajorország a szigorú rendőrség miatt = tshiwälo temm = semmirevaló ország. Oroszország = schilelo temm = hidegország. Schweicz = kirallengēro temm = sajtország. Csehország = lallēro temm = néma ország. Altenburg = baro chowelengēro temm = bő nadrágú ország. Hessen = tshowachanengēro temm = boszorkányország (valószínűleg összevetve a Hessen szót a Hexen-nel). A városok közül: Bécs = gwinakro foro = méz város. Berlin = baro herengēro foro = hosszulábu, vagy nagylábu város. München = raschajēskēro, vagy raschajengēro foro = papi város. Breslau = chamaskēro foro = cvő, vagy torkoskodó város, (összevetve a Bres szót a fres-szel).

mindenik egy bizonyos nemű fát vagy bokrot tisztel: a régi poroszoké fehér és fekete, szent fájok a fenyőfa; az újporoszké zöld és fehér, szent fájok a nyírfa; a hannoveriaké fekete, kék és arany-sárga, szent fájok a galagonya. Egy ma is élő monda szerint utóbbiaknak sok század előtt volt egy királyuk, ki az üző ellenségtől ily galagonya-fa lombjai megett menekült meg, miközben követőit egy lábíg levágták. Innen a szent galagonya. Mennyire tisztelik, vagy legalább alig egy század előtt mennyire tisztelték e fát, kitetszik egy mondából, mely szerint bizonyos thüringiai földművelőt egy cigány agyon ütött, mert ama szent fákat, melyek saját birtoka kerítését képezték, kivágatta. Közös czimerök a tövisdisznó, még pedig a három nemzetséghez képest a disznó szájában vagy fenyő-, vagy nyír-, vagy galagonya-ág.“

Lehet, hogy a magyar-czigányoknak is volt régen nemzeti színek és szent fájok; de ma ennek semmi nyoma. Lehet hogy e szín éppen a vörös volt, s tán ezért élnek és halnak a vörösnadrág- s általában vörös öltözékért, — melyet eleitől fogva elviselten szoktak ajándékba kapni öseinktől. A nemzeti czimer is elenyészett, s a magyar-czigány a tövisdisznónál többre becsüli akár az eleven, akár a megölt, akár a döglött házi disznókat.

„A német-czigány főnökét g a k o-nak, vagy nagybátyjának nevezi. Ily főnöknek kötelessége alattvalói okmányait rendben tartani, minden bejelentett születési s halál- esetet felírni, s innen folyólag főnökségi képességgel csak az bír, ki írni tud. Kizárólag a főnöknel áll a nemzeti pecsét s ő igazítja el alattvalóinak mindenemű dolgait, jutalmaz, büntet, a halálos büntetéseket kivéve. Az ő jogai közé tartozik valakit, mint becstelent, megbélyegezni, a többi társaságából kilökní, vagy ismét visszavenni s becsületét helyreállítni*). A három nemzetség minden hét évben, pünkösöd táján, özszejeön főnöke köré, egy ez által kijelölt helyen. A főnök mellett, különösen a nyilvános és ünnepélyes törvényszékek alkalmával, egy főügyvéd (tschatschopáskero s egy jegyző (pöreskero) áll. Amaz egy személyben vádol és oltalmaz, a főnök által kimondott ítélet

*) Ez utóbbi úgy történik, hogy ünnepélyes gyülekezet alatt a főnök a becstelennek nyújtja poharát, miután maga ivott belőle. S mihelyt a becstelen e különös névvel t a g d a i o-nak nevezett pohárból ivott, azonnal derék becsületes czigánnyá változik, (tschatschopáskero rom) s jaj annak, ki ezt nem akarja elismerni, vagy elkövetett bűnét szemére veti.

szelidítésére vagy élesítésére felszólalhat, s ez esetben a három személyből álló törvényszék szavazat többséggel határoz. A főnök minden ünnepélyes alkalommal magán hordja méltósága jelvényeit: a három szögű ezüst bojtos kalapot, s egy szalagot a balkarján a nemzetségi cízzel és színekkel. A főnöki méltóság nem örökölhető, hanem szabad választáson alapszik s élethosszáig tart. Ilyen választások alkalmával a jelöltet akárki megbuktathatja, ha valódi czigány származása ellen alapos kifogás van^{*)}.

Ezek is szintoly kevéssé illenek a magyar-czigányokra. Vajdáik irni nem tudnak, s hivataluk meg sem kívánja az irás művészetét. Amolyan hét évi nemzeti gyűléseket sem tartanak, s törvénykezésük is különbözik az előbbi triumviratustól, a mennyiben a vajda vádol, véd, s határoz egy személyben minden ünnepélyesség nélkül. A mi czigányaink a háromszögű kalapot sem ismerik, mint szintén a többi méltósági jelvényeket. Ezek helyett a vajdát rendszerint nagy ezüst gombos bottal látjuk, melynek megfelel a túlságos nagy s szintén ezüst gombos mente, kalpag és sárga csizma. De mindez nem a vajdai méltóság jelvénye; mert viselése mindenkinek szabad, ha vagyona megengedi, s még czigánynőket is láthatni mentékben, melyeket, mint érintettem, a magyar birtokosoktól kapnak. S épen azért, nem is levén czigány-nemzeti öltözkűk, hanem a magyaréval öltözködván, a vajda mentéje, kalpagja s ezüst botja nem nemzeti közvagyon, s nem száll egyik vajdáról a másikra, mint a németeknél a háromszögű kalap, hanem kinek-kinek magán vagyona.

Általában az ősi czigány vallásra megjegyzi Liebich, hogy az nem lehetett sok isten-imádás, mert az istenség eszméjét kifejező „dewel“ többes számát, a „dewla“-t a közéletben nem használják. A mi pedig keresztyén¹ hitöket illeti, miután örökös üldöztetés-

*) Mihelyt az új főnök nevét örömjaj s trombita harsogások közt kiáltották, átadnak az új méltóságnak két egymásra keresztsben illesztett fa-ágot a szent fából, egy koszorúzott tányérra tett borral telt korsót, s a három-szögű kalapot. Miután ez a korsót egy huzással fenéig kiürítette, s cserepekre törte, beszédet tart alattvaló.hoz, igéri a czigány törvények épségben tartását, s elfogadja a hűségi esküt, mely alattvalói részéről kézadás által történik. Mindezt evés, ivás, lövöldözés, zene, táncz és ének követi, mi közben a tömeg kiabálja: „O baridir tshatschopáskéro atschas raha dschi do!“ vagy „sokáig éljen a főnök!“ szószerint: sokáig élve maradjon.

nek voltak kitéve, s folytonos nyomorban élnek: a „baro dewel“ (nagy isten) jóságáról minden tanítás daczára sines fogalmuk, s épen így nem értik a rájuk parancsolt keresztyén hitágazatokat sem*). Abból is kitetszik ez, hogy bármely vallás iránt közönyösek. Mindamellett, hogy inkább hajlanak a katolikusokhoz, mert Európában e vallást látták legelőször, s látványosságai inkább hatottak érzékiségükre: mindegy, ha gyermekeiket katolikus vagy protestans pap keresztteli-e meg, s csak arra vigyáznak, hogy a kereszt-apa — a szokásos ajándékok tekintetéből — nehogy cigány legyen. Ilyen kereszttelési ünnepeket aztán ugyanegy gyerek rovására — a vele járó haszon fejében — több helységben s több ízben szokták megújítani.

Mindezt aláírhatjuk a magyar-czigányok nagy tömege s kivált a sátorosoké nevében is, kiknek vallása a konyha-vallás. De az alább következő szokások közt viszont találunk elég különbséget.

„Ha a szerelmes párnak van oka félni, hogy a szülők házasságukat ellenezni fogják, megszöknek, egy más csoporthoz csatlakoznak, s csak néhány hét múlva térnek vissza az atyai házhoz. A völegény ilyenkor térdén állva kér bocsánatot elkövetett büneért, s a nő atyja, ha a dolog iránt jóakarátú, beéri néhány pof adásával. Ezután atyai szívét meglágyítva, fiává fogadja olyan feltétel alatt, hogy két évig családjá körében éljen, minden teendőt pontosan teljesítsen, s pénzszerzeményét a család pénztárba tegye. A két év próbaidő lefolyta után fölkeresik a főnököt, ki mielőtt az illető párt össze adná, megvizsgálja: ha vajjon a völegény valóságos cigány sarjadék-e? nincsenek-e olyan hibái, melyek a társulathoz való kizárását vonnák magok után? Kedvező esetben elkezdődik a szertartás. A főnök minden ilyen alkalommal csaknem szó nélkül szóra elmondja a szerelem mindenhatóságát, melyet az égben maga a baro dewel sem tud gyengíteni, vagy épen elnyomni; megemlékszik a család atya ifjúságáról, mikor ez is szeretett. A házaspár ekkor letérdel; örök szerelmet s hűséget esküszik, sőt ke-

*) Ha a cigánynak valami kára van, tervei meghiúsulnak vagy gyermeke meghal, utóbbit a baro dewel falta fel (gefressen), az előbbieket is ez okozta, s mint ilyent szidják, s oly mocskos nevekkel illetik, minőket más nyelvre átfordítani sem lehet; pl.: deweleskeri minsch, deweleskëro garo, deweleskëro pul. Lásd: Liebich 32. l.

resztyén szokás szerint gyűrűt is váltanak, ha t. i. gyűrűjük van. A főnök pedig megragad egy virágokkal s levelekkel koszorúzott borral telt eserép-korsót, tartalmából néhány cseppet a jegyesek fejére csepegtet, a többit pedig egészségükre fenekig felhajtván, a korsót magasra fellöki, hogy leestében darabokra törjék. S minél több darabra törik, annál nagyobb boldogság előpostája. Később az ily házaspárok eszélyesség s haszon szempontjából az egyház által is összeadatják magukat; de minden ilyen házasság, lett legyen a keresztyén szokások szerint szentesítve, a főnök tudta s szertartása nélkül nem csak érvénytelen, hanem a társaságból való kizáratást is maga után vonja. Bármily nagy súlyt fektet azonban a cigány a házassági szertartásokra, e kötelék igen könnyen felbontható. A férj a nőt egyszerűen elbocsáthatja, vagy elűzheti, ha hivatásának meg nem felel. Elűzetés esetében a nő panaszolhat ugyan a főnöknek, de ritkán talál kihallgatást. A férj ellenben eljárását tartozik följelenteni, s ezt a főnök tudomásul vevén, az elválás végre van hajtvva. Bámülni lehet, hogy felette könnyű moráljok daczára ritkán esnek házasságtörésbe. De ha ily eset történik is, a hűtlen nő arczán, többnyire az orra felett, egy vágást tesznek, a férfinak pedig vagy a karját, vagy a térdét zúzzák szét egy lövés által *). Ezen kívül kizáratnak a társulat kebeléből, s zöld színt viselniök nem szabad, ellenkező esetben testökről akárki letépheti.“

A magyar-czigányok, mint a németek s más éghajlatiak, fajuknál fogva korán fejlődven, korán házasodnak; de ily elszökteési jelenetek, kiengesztelés és próbaévek nálunk nincsenek. Ha törvényes házasságra akarnak lépni, ezt az egyház hajtvja végre; azonban e nélkül is együtt élhetnek, míg kedvük tartja, s elválnak, ha megünják. E szerint bélyegzett arczú cigánynőket, s lött térdű cigányokat sem ismertünk.

Belénk oltotta ugyan a természet az élethez való ragaszkodást s a haláltól való félelmet, de senki sem fél úgy meghalni, mint a

*) A főnök ily ítélet végrehajtásánál több különböző fegyvert rak a bűnös elé, s mindeniket rendre mutogatva, gúnyosan kérdi: melyik lesz alkalmasabb a végrehajtásra. A házasságtörő tartozik választani, s ezzel a főnök aztán teljesíti a törvényt. Liebich mondja, hogy egy nagy családban ő is látott ily béna térdű cigányt. Nyomorékságának okát titkolva, vigyázatlan lövés következményének állította; de mások után kiderült, hogy házasságtörő.

czigány, s ez minden cigánynak közös tulajdonsága*). Liebich a németországiakról következőleg ír:

„Régebben, sőt most is szokásuk, hogy a halott rokonai egész éven át nem esznek húst. Egyébiránt általánosan e hosszú böjtöt többen csak a péntek napra szorítják. Miután a halottat legjobb ruháiba öltöztették, egyszerű koporsóba fektetik, mely régen kivájt faderék volt (muleskëro rukk=halott fája). Egyszersmind mellé teszik fegyverét, mely legalább tör vagy kés, gyakran puskák több neme, pisztoly és kard. Ezután kedveltebb italával, borral, sörrrel vagy pálinkával hőven megfeeskendvén, a nemzeti szent fának egy ágával együtt leboesátják a sirba, melyet nem-czigánynak ásni nem szabad, s rendszerint a halott rokonai csinálnak. A főnök temetésén zenélnek is, különösen vadászkürtökkel; sírja felett katonailag tisztelegnek, kilövének puskáikat s pisztolyaikat. A halott hátramaradt öltözékeit, ágyneműjét s több efféléet szabad ég alatt megégetik. S mindez elégvén, a legidősebb rokon egyik lábát a hamuba nyomja. Másnap a lábnak lenyomatából, a mennyiben t. i. épen maradt, vagy a hamu összehuzódott, biztosan tudják: vajjon a családnak egy felnőttnél vagy kiskorú tagja fog-e atyja utódja lenni? Hajdan az életűnt, dologra képtelen, elgyengült aggokat saját kívánságukra elevenen temették el. Még ma is élő cigányok emlékeznek, hogy nagyatyjuktól s nagyanyjuktól, sőt atyjuktól s anyjuktól is, mint kik ily szertartáson jelen voltak, sokat hallottak eme temetkezésről beszélni. A meghalni akarónak, szemei előtt, erdő mélyében szokták ásni a temetkező gödröt (handäko). Az életűntat aztán legszebb ruháiba öltözve a gödörbe bocsátván, elevenen föld alá temették, miközben rokonai s barátai énekelték: „dscha tele, dscha tele, o polopen baro wele“ „menj alá, menj alá, a világ nevekszik“**).

*) A német-czigány nagyon óvakodik a halottak nevét kimondani. Ezért a halak országából választott egy halat, melynek neve alatt értette a megholtakat. E hal a pisztrang volt, melyet a német „Forelle“-nek nevez. De véletlenül egy Forella nevű cigánynő halván meg, azóta halottjaikról nem Forelle, hanem mulomadsho, mulënomadsho név alatt szoktak emlékezni, mely anyai, mint: döglött hal. Lásd: Liebich. 32. lap.

**) Rüdiger, Neuester Zuwachs der Sprach-Kunde. Leipzig. 1782. 46. l.—szintén elbeszéli, hogy egy vén cigánynő ki akarván kerülni az üldöz-

A magyar-czigányokkal szemben ezekre is csak azt mondhatjuk, a mit a fenebbiekre. Ily szokások nálunk nincsenek. Czigányaink többnyire bőjtölnek halott nélkül is. Halottjaikat pedig vagy minden szertartás nélkül, vagy csak keresztyén szokások szerint temetik el.

Lássunk még egy pár vonást a német-czigány életből, szintén Liebich nyomán, ki — mint reusz-plaueni büntető törvényszéki ülnök, s a lobensteini büntetőtörvényszék elnöke — sokat foglalkozván a czigányokkal, e tekintetben legalaposabb lehet.

„A czigány csak ritkán lép fel mint valóságos színész; ellenben többnyire mindig egy báb-színházacskaát hordoz magával, s ezen mint ügyes igazgató részint betanult, részint önszerzeményű drámákat ad elő, melyek gyakran saját életéből vannak merítve, s a gondolkodó szemlélőnek egy mély pillantást engednek a czigány lényébe s tetteibe.“

„Ritkán lehet egy czigányt magára találni, s legfelebb csak úgy, ha a többi előre küldi kémkedni vagy szállást csinálni. Mindig kisebb-nagyobb csoportokban utaznak, rokonság, hajlam, közös cél s érdekek kötvén őket egymáshoz“ *).

„Öltözkük rendszerint felette szegény és hiányos. A férfiak örömezt viselnek szürke, vagy barna vadászosan diszített, széles karimájú nemez kalapot; lekonyuló tarka sapkát; lengyel szabású kabátot vagy bundát; s térdig, sőt ezen felül érő hosszúszerű sarkantyús csizmát. Mindezeket szeretik zöldbe szegni, s zöld diszitményekkel tarkítani; mert e szín a tiszta, feddhetlen életű, valóságos czigányé. A czigánynők kedvelői a kiáltó tarka színeknek, különösen fejükről emilyen kendő sohasem hiányzik.“

„Lábbelijöket a nők egészen elhanyagolják; többnyire meztláb járnak. A férfiaknál is nevetséges a csörgő sarkantyú, olyan

tetést, kért egy juhászt, hogy elevenen temesse el. Rüdiger nem ismerte e szokást, s csak a czigányok általános üldöztetésének tulajdonította. Liebich, 53. l.

*) Hogy a czigányban mély elsüllyedése daczára még van életerő: Liebich ezt különösen társaséleti ösztönéből akarja kimagyarázni. Van a czigányban sok ügyesség, mely életerőre mutat; de nem csak a czigánynak, hanem minden embernek, sőt az állatoknak is tulajdona a társasélet ösztöne. Másfelől tapasztalatból tudhatni, hogy minél inkább nyomatik egy felekezet, annál összetartóbb, s épen ez áll a czigányra nézve.

csizmákon, melyek tönkre jutottak, s a melyekből lábújjuk egészen kilátszik. Női ruhák, mint szintén a csizmák, tisztátlanok. Valakit csizmával vagy kapezával megütni, halálos sértés. Minden tárgy, melyet a cigánynő lábai érintenek, vagy a mely felett öltözéke csak ellebben, mint tisztátlan, eldobatik, s bármily becses legyen, nem használtatik. Ezért a nők lépése felette óvatos, lassú, s különben is szűkre szabott köntöseiket lehetségig összehuzzák. Ezért minden főző s asztali eszközöket útazás közben felül akasztják a szekér ernyőjére, s drót karikákkal erősítik meg, nehogy leesve, érintkezzenek a tisztátlan női öltözékekkel. Ivó poharukra nagy gonddal vigyáznak, nehogy a földre essék; mert a föld szent, s ha vele érintkezik, többé emberi használatra fordítani nem lehet. Ezelőtt a belindek magvával (*datura stramonium*) részegítették le magukat, s ezért némely vidékeken e növényt ma is cigánymagnak nevezik^{*)}.

„Jóllehet nem hadakozó természetűek, de mindennemű fegyvert szeretnek, péld. szablyát, kardot, törst, puskát, pisztolyt; ha azonban ilyeket nem szerezhetnek, beérik a bottal s a semmi körülmény közt nem hiányzó késsel. Ingerlékeny, heves véralkotuk miatt napi renden van köztük a veszekedés, pörlekedés, czivakodás, s mindez gyakran véres összecsapásokká növekszik. Ilyenkor apraja nagyja, még az ellenséges kutyák is, részt vesznek a marakodásban; karmolják, tépik, ütik egymást, vadul ordítanak, késeiket is előveszik, s nehéz sebeket ejtenek, melynek nem ritkán halál a vége^{**)}. Ily csaták után azonban mindig határtalan békét kötnek, nem gondolnak többé a

*) E növény magvát állítólag a cigányok hozták először Európába, s Liebich szerint e körülmény is — miután a belindek ősi hazája Keletindia—arra mutat, hogy a cigány csakugyan hindostáni eredetű. Liebich, 13. l. jegyzet. Állana ez, ha Indiából egyenesen jöttek volna Európába.

***) E tekintetben a magyar-czigányok jellemével inkább összehangzik e vázlat: „Ritkán ütnek zajt sátraikban vagy kunyhóikban, hanem leginkább nyílt téren, vásárok alkalmával, a korcsmák előtt, hol rendszerint egy csoport nézőjük van. Ilyenkor hatalmasan kezdenek kiabálni; köpik egymást; botokat s dorongokat ragadnak; hadonáznak s ütnek maguk köré a levegőbe; port és sárt dobálnak egymásra; most szét, majd összeszaladnak; arczjátékuk s fenyegetődzésük irtózatossá; a nők sikoltoznak s erővel elhúzzák férjeiket a csatatérről, ezek ellenben kiragadják magukat, s visszarohannak; a gyermekek élesen ordítanak, s végre a nagy zaj után kisül, hogy egyik sem bántotta a másikat, vagy legfeljebb

vett sérelmekre, s békülékeny természetükkel nem fér össze bosszút forralni. Olykor párbajok is történnek. A birkózással, ökölrel, lábbal, késsel, törrel vívókat az egész banda körbe fogja, s hol egyiket, hol a másikat lelkesíti bátorságra és kitartásra. Az ily párbajok kezdete előtt mindig le szoktak vetközni, nem azért, hogy nagyobb bátorságot mutassanak, hanem hogy öltözéküket megkímélik. Ha a megsértett fél ellenfelét ki nem hívja, az egész társaság megveti mindaddig, míg párbaj által magának igazat nem vív. Ok nélküli párbajok után ellenben a főnök a kihívót megkorbácsolja s a társulatból kirekeszti. A kirekesztést gyakran véletlen események is előidézhetik, ha t. i. valaki öntudatlanul hibázik. Ilyen, ha valaki, nem tudva, hóhérral társalog, lett légyen e társalgás csak néhány pillanatnyi. S a főnök ez esetben csak a körülmények szoros megvizsgálása után adja vissza az illető becsületét.

„Ha a cigány útközben valahol fedél alatt hál, egy hárfát, vagy hárfa-kulesot fest a falra; s ha irni tud, a nevét is aláírja. Szabad ég alatt ellenben ugyane jelvényt metszi a legközelebbi fába. Köntösének egy ágra akasztott rongya is azt jelzi, hogy ott egy cigány volt. Ily különféle jeleket hagynak minden kereszttúton, melyekkel az utánuk jövő csoportoknak útát mutatnak. A szerelmi viszonyokat szintén jelekkel kötik és bontják fel. Egy földbe szúrott három ágú fa, melynek közép ágán törés van, azt jelenti, hogy bizonyos eddig szeretett egyén ne kövesse tovább szerelme tárgyát, mert a viszony felbomlott, s hasztalan lenne minden kiengesztelési fáradság. Ha viszont a szerelmes pár meghasonlás után hajlandó kibékülni, úgy véletlen összetalálkozásakor a békülni akaró kártyát vagy papír szeletet dob fel. S ha a másik utána kap, vagy legalább hajlandónak mutatkozik ezt tenni: a béke helyreállott. Néma, de nagy ékesszólású szerelmi nyilatkozat a férfi részéről, ha kalapja karimáját összegyűrja azon az oldalon, hol imádottja van. Jó válasz erre a nőtől, ha köténye szalagját, fej- vagy nyakkendőjét összehajtja.“

Ilyenek Liebich cigányai, kikhez az eddig elősoroltak szempontjából magyar-czigányaink semmitsem hasonlítanak. A magyar

valamelyiknek különben is rongyos ingét tépték le. Ha ilyenkor rendőrség nem lép közbe, maguk abban hagyják, s büszkén távoznak, mint hősi tettek elkövetői.“ (A n z e i g e n, 5-ik évi folyam 374. l.) Az ilyent nevezi a magyar cigány-vásárnak.

adomákban nagyobbára cigányé a fő szerep. Van ez adomákban rest, félénk, furfangos, élczes, ravasz, büszke, alázatos, könnyelmű, szerelmes, falánk, körmös s több efféle cigány; érintve van foglalkozásuknak minden neme, de tragikus helyzetben soha, s csak a komikumban tűnnek fel. Mert keleti múltjok után, mely valószínűleg fényesebb volt, mint a mai közvélemény hiszi, második gyermekségre jutottak, melyből nincs kilátás valaha, mint nemzet, újra felsarjadzni, s a melyben, régi büszkeségük rongyaival, mint vén gyermekeknek minden léptük, minden tettük nevetséges, gúny és adomák tárgya. Bemutatják ugyan adomáink a cigányt minden körülményben, de a színész cigányról, mint szintén a cigány bábdramákról is, mélyen hallgatnak, mert ilyen magyar-czigány nincs.

Már Benkő megjegyezte, hogy a nap alatt alig van kevélyebb nép, mint a cigány. Ez ősi kevélység ma csak öltözékében s művészetében központosúl. A nagy tömeg rendszerint félmeztelen ugyan, de mindent elkövet egy-egy fényes, vagyis, elviselt kopott ünnepi öltözék megszerzésére, mely mint felebb láttuk — magyar nemzeti*). Az ily ünnepi darabok azonban soha sincsenek összhangzásban; minél fényesebb az egyik, annál rongyosabb a másik, s a kalpagos fej nem ritkán meztelen lábakon kevélykedik, melynek látása a komoly bölelet is derültté teszi. Mindez nem korlátozza a cigány büszkeségét, s ha ünnepi ruháiban deresre húzzák, csak a végrehajtás alatt hagy fel a rátartással, s aztán kevélyen sétál tovább. A művész-czigány pedig már annyira emelkedett, hogy tarka felekezetét aristocratai göggel nézi, sőt felette kimért, a művészetét bámuló közönséghez is. Mindemellett e büszkeségben szintannyi a komikum, mint a rongyos cigányéban.

A férfiak tisztaságára s a nők, vagy női ruhák tisztátlanságára nézve semmi oly figyelemre méltót nem látunk, mint Liebich a német-czigányokban. Sőt miután a német-czigányok közt is valószínűleg a nőknek jutott a konyha művészete: ama kényességet kétségbe vonhatjuk. Ivó poharukat illetőleg pedig, különösen az ezüst pohárra nézve, a magyar a némettel honlokegyenest ellenkezik; mert amaz ezüst poharát nem használat végett tartja; ez pe-

*) A múlt század írói szerint annyira ragaszkodnak a magyar divathoz, hogy inkább meztelen járnak vagy egy zsákba bújnak, mintsem bár ajándékban kapott s bármi külföldi ruhákat vennének magukra. Grellmann, 46. l.

dig csak azért, hogy kétes esetekben, mint biztosan tiszta edényből, melyet tisztátlan ajkak nem érintettek, ihassék; a német, földre esett poharát többé nem használja; a magyar ellenben, kivált a vándorló sátorosak ily drágaságukat könnyebb megőrizhetés végett — épen a földbe, rendszerint a tűzhely alá ássák.

Nem szereti a magyar-czigány a fegyvereket. A török uralom korában a magyar hadsergek megritkúlván, a hézagokat a czigányokkal is kényszerültek betölteni; de a mennyire edzette testi erejüket s egészségüket a nomád élet, épen annyira elszoktak az erő hadi gyakorlatától, s elpuhultak a dologtalanság és henyélés miatt; mert az életük fenntartására szükséges mindennapi kenyeret nagyobbára koldulással is megszerezhették. Ezért siralmas napokat hozott vitézségükre 1534, 1557 Nagy-Idánál, s 1709 Mármarosban*). Rosz hírbe jött ezek után katonai bátorságuk. Sulzer szerint Erdélyben közmondás lett, hogy szét lehet verni ötven czigányt egy darab vizes rongygyal; s általában azt tartja a közvélemény: a czigány nem való se vadra, se hadra. Ma sokkal kevesebb a bátorságukba vetett bizalom, mint hajdan; sőt annyira alászállottak, hogy a remény is kihalt, valaha nem hadfiakká, hanem bármi egyébbre is idomíthatni e kevés béketűrészű, könnyelmű fajt.

Hogy azonban ez utolsó pontot illetőleg a közvélemény, nem vevén tekintetbe a körülményeket, — csalódik; s nem számítva hatalmas tényezőnek nevelésük elhanyagoltságát, igazságtalanul ítél; hogy épen ellenkezőleg minden tekintetben elég képességük van a hazának hasznos polgáraivá lenni: be lehet bizonyítani mind a múlt, mind a jelen időben egyesek példájával, kik az iparnak valamely nemében kiténtek, s fényes vagy on uraivá lettek.

Magyarországra telepedésük első századában ez iparosok a történelemben csak mint jeles kovácsok vannak említve. 1496-ban Polgár Tamás nevű vajda kiváltságot nyert Ulászlótól maga s 25 sátoralj számára, hogy az országban akármerre mehessenek, telepedhessenek, s a hatóságok semmi szín alatt ne háborgassák vállalkaiban; mert Zsigmond — pécsi püspöknek — ágyú golyókat s más fegyvereket kovácsolnak**). Napjainkban szintén legtöbben

*) Bél, Comp. Geogr. 222. l. — Gvadányi, Vita Benyovszky. 168. l. — Conrad Spervogel in diario MSS. de factis Joh. de Zápolya. 300. l.

***) Pray, Annal. IV. 273. l.

üzik a kovácsmesterséget, mely lovak vasalásából, réz- s vas-gyűrűk, doromb, kés, pecsétnyomó, tű, zszindely- s lécszeg csinálásából áll. Ezenkívül kezdettől fogva híres lókupeczek. A cigány lova ugyan többnyire dögrováson áll, épen oly szűk kosztón él, mint gazdája, s alig bírják a lábai egyik vásárról a másikra; de épen az ily lovak eladásában, bevételében, cserélésében lett híressé a cigány leleményesség, ravaszság, minek folytán a közönség többnyire a rövidebbet húzza. Ezért látta jónak József esászar a cigányoknak megtiltani a lovakkal való üzérkedést*). Azonban nevezhetünk meg olyakat is, kik mint lókereskedők nem sorozhatók rokonaiknak ez osztályába. Ilyen volt a múlt század közepén innen, Debreczenben Dávid, ki csaknem folytonosan 60—70 darab legszebb honi lovat tartott, melyeket vagy bérbe szokott adni, vagy elcserélni vagy készpénzért eladni. Napjainkban szintén ily szerepet játszik Szentesen Notári, kinek 30—40 darab szép lova szokott lenni, melyeknek jövedelméből már eddig több nagy házat szerzett. Az ipar e nemén kívül kitűnő, Pesten a gránátos utcában Bakos, ki nem csak fényes vendéglőt tart, hanem az előbbkelő háziurak sorába is tartozik**). Nagy-Kátán is vannak gazdag kolompáros cigányok, kik üzletüket Németországra is kiterjesztik, s nem ritkán Berlinben keresnek foltozandó üstöket.

Megemlítendők még a zenész, aranyász, kanálos, teknős, téglavető, meszelős-czigányok, kik szintén bizonyos üzlet után élvén, ha könnyelműek, ha terhesebb vállalatokra türelmetlenek, s a dolog könnyebb végét keresik, inkább a rossz közvélemény elátkozottjai, minek folytán se a kormány se egyesek nem tartják őket nevelésre méltóknak.

De — nem folytatva tovább a párvonalozást Liebich párbajt vívó, utazó s szerelmes cigányaival, ámbár Európa más részeiben a cigány-életet adatok hiánya miatt nem ismertethetem: — az

*) A lókupeczkedés nem csak a magyar-czigány tulajdona. Spanyolországban *gitano* és *gitaneria* (czigány, czigányság) a lovakkal való csalásra s csalókra czéloz. Svédországban 1727-ben országgyűlés elé került a cigányok lókereskedése, s egyik oka lön kiűzetésöknek. Grellmann, 64. oldal

***) Mint hallottam, a vendéglőt most másnak adta; míg azonban maga kezelte, nem tűrte meg, hogy hitrokonai nála zenéljenek. Egyébiránt az iparnak e nemét inkább a spanyol-czigányok üzik, kik nem ritkán konyhájukon francia szakácsokat tartanak. Lásd: Grellmann, 75. l.

eddig mondtak nyomán ismétlem, hogy a cigányok az idők s éghajlatok különböző befolyása alatt csaknem annyira különböznek egymástól, mint Európa államai, s hogy épen nálunk lehet legkevesébbé ős cigány típusokra találni; mert egyfelől Magyarországon nem üldöztettek, mi által kényszerülve lettek volna kirekesztette oly összetartóan élni, mint például Németországon; másfelől a kormány intézkedései, bár rövid ideig tartottak s nem vétettek pontos teljesedésbe, fogatosabbak voltak más ilyenmü törekvésnél*).

S most, miután vázlatát adtam a cigányok eredetére vonatkozó véleményeknek; röviden elmondtam Európába telepedésük s üldöztetésük történetét; politikai helyzetüket s anyagi életüket: vessünk egy pillantást szellemi működésükre, mely a cigánynál, mint minden, polgárisodást nem ismerő, alásülyedt népnél csak a természet költészetében nyilvánul.

A cigány életben a legfelső és legalsó fokozat, melyeken a múlt évszázak folytán Magyar- s Erdélyországban nevezetes szerepet lehetett játszaniok: a zenész s a bakó szerep. Czigány fűszerezte hegedü játékával a főurak díszebédjét, nász és keresztelő ünnepét, tánczvizalmait; cigány mulattatta a köznemességet; s szintén cigány hajtotta végre a vérpádon a törvény által kimondott halálos ítéletet, s a kárpadokon ő kezelte a torturák különböző eszközeit. Nélkülözhetlen volt a cigány Thurzó Imre nászünnepén, mely Tokajban kezdődött, s három nap múlva Bicsén egy egész hónapig tartott, melynek népességéről s fényéről elég fogalmunk lehet, ha tudjuk, hogy a vőlegény anyyi nemes urat hozott össze, a mennyit 63 nagy teherhordó szekérre felrakhatott, s ezenkívül az ünnepély emelésére 500 lovas s 100 gyalog katonát állított ki**). Czigány kísérte el Tökölyt bujdosásában, s midőn Konstantinápolyból Bit-hyniába kellett költöznie Zrínyi Ilona a Márványtenger hullámain evező hajójában fejedelemi férje üdítésére legkedvesebb harezi dalait

*) Charnock — angol ethnolog — e napokban Székes-Fehérvárott is megfordulván, egy cigány látására úgy nyilatkozott, hogy ez a valódi cigány, s ilyenek azok a cigányok, kikről már 30 év óta ír. (Pester Lloyd 1865. 220. szám.) Azt látszik ezzel mondani, hogy Európában csak most talált valódi cigányt, de kétségtől nem életmódjukra s szokásaikra, hanem fajukra ezéloz.

***) Fessler, Geschichten der Ungern VIII. köt. 488. l.

játszatta*). Szóval: idők folytán oly nélkülözhetlenné vált a cigány mint zenész, a mily nélkülözhetlen maga a zene; s napjainkban is tánczenénknek szintén a cigány egyedüli kezelője a fővárosban, úgy mint az ország legkisebb zugában.

A múlt időkben a cigány-zenészek Oláh- s Törökországban nem kis szerepet játsztak; sőt a mennyiben egyszersmind szóköltők s dalnokok is voltak, sokkal fontosabbat, mint Magyarországon. „A költészet — mondja Sulzer Oláhországra vonatkozva — egy fokou áll a zenével; e két szeretetreméltó testvér a rabszolga, a cigány önkényére van bízva. Egyedül a cigány dalol, zenél és faragja a rimet egy személyben; mert emilyen rögtönzött bunkós verseket, illemtelen kifejezéseket nem nevezhetek költeménynek“**). Valószínűleg semmit sem különbözött ettől a török-czigány költésze. Leonclav Rudolf császár követének, Lichtensteinnak, ki sére tében három török-czigány zenészről emlékszik, kik 1584-ben Budára érkeztek alkalmával a követség ünnepélyes elfogadására Sinán basa által rendezett díszmenet élén zenéltek, s e zene kísérete mellett kellemetlen nyers ordító hangon énekelve, magasztalták a szultánok hadi tetteit³*). Ricaut szintén mondja: volt egy időben az-anatoliai török seregnél 6900 ember útsinálásra, élelem s ágyú szállításra rendelve; volt 1200 élelmi biztos, s 128 trombitás, dobos, kik cigányok voltak ⁴*).

*) Komáromi Diar.

***) Sulzer, Transylv. Dac. III. köt. 12. l.

3*) Leonclav, Neue chronica Türkischer Nation. Frankfurt 1595. 118. lapon. A szöveghez egy kép is van mellékelve. A három cigánynak nagy szakála s nagy bajújsza; a fejük laposan fedve bizonyos kendő formával, mely a turbánhoz nem hasonlít, s a melynek négy széle összefonva, mint négy szarv lefelé konyúl; testüket földig érő ing szabásu zubbony fedi s egy nyakukba vetett palást. A középső cigány lantot tart kezében, melyet Leonclav a közönsegesnél nagyobbának mond. A két szélső két vonós hangszeren játszik, melynek teste hosszudad kerek, s nem oda helyezik, hová a hegedüt szokás, hanem kerek testét a jobb czombjukra fektetik, valószínűleg zsinórral a nyakukba akasztva, mert különben vonóval játszani nem lehetne. A lanton öt húr van, s az egyik hegedűn kettő, a másikon négy. Aligha hiteles a húrok száma, s a rajzoló valószínűleg kevés súlyt fektetett erre, a mint nem sokat törődött azzal, hogy a Gellért-hegye Buda várán nem alul, hanem felül esik a császár fürdő felé, mi kétségkívül úgy történt, hogy a képet nem rajzolta megfordítva.

4*) History of the present state of the ottoman Empire 1682. E munkát a szerző 1669-ben írta.

Így Európa nyugoti felén is bármerre forduljunk, akár a múlt akár a jelen időben: zenélő cigányokra találunk, mintha kiváltságos zenészei lennének a föld népének*).

De bár mindenütt zenélnek, sehol sincsenek oly szoros viszonyban a nemzettel, mint nálunk; sehol sem kezelnek oly sajátos zenét, s általában a zenében sehol sem emelkedtek oly tökélyre, mint ugyanitt. Gerando előtt feltűnt, Kolosvárt mulatása alatt, hogy egy ifjú arisztocratóval társalgása közben véletlenül felnyílt egy falajtó, s egy cigány lépett be, hegedűt tartva hóna alatt, otthonosan, mint a ház mindennapi vendége. S más alkalommal szintén bámúlt, midőn egy társaságban a cigány, hegedűjével diadalt aratva, vakmerően felszólította a vendégeket, hogy ők is játszanának valamit, mire egy humoros főúr kivette kezéből a hangszeret, s szintén tapsokat aratott. Ily viszonyok közt azonban, melyek nem ritkán, ha a lelkesítő zenészó közé poharak esengése is vegyül, fraternizálással végződnek, s a melyek észlelhetők a magyar élet minden rétegében: a cigány — mint felebb mondtam — mindég komikus alak, s komikum, a társaságok minőségéhez képest a solid hangulattól kezdve a kicsapongó orgiáig, különböző színezetű, s ez állításomról meggyőződhetik, a ki figyelemmel kíséri a cigányt ily helyzetekben; akár átlapozza költőinket, kik a cigánynyal sokat foglalkoznak, de mindnyájan csak a komikum szempontjából. A múlt század közepén Csáky Imre gróf, bibornok s nagy műkedvelő, annyira becsülte Barna Mihályt, hogy kora legjelesebb festészeivel készíttette életnagyságu arczképét, s magyar Orpheus aláírással tisztelte meg**). Bihari Pesten a Hét választó fejedelemnél tartott bálokban a közlekedést annyira fel szokta izgatni, hogy a szünetek alatt körülhordozott kalapot a közönség versenyezve töltötte meg bank-jegyekkel, melyekközt százasak, ötvenesek s tizesek voltak legnagyobb számmal***). Általában a cigány

*) A Lurik, kik az európai cigányokkal egyeknek látszanak lenni, már 1400 év előtt, mintegy 10—12-ezeren kijöttek Indiából Perzsiába miut zenészek, Behrangurnak Sankalhoz — Kanedzse királyához — intézett kérése folytán. Pott, I. 62. l.

***) E képről megjegyzi Schwartner (Statist. I. 125.), hogy Radványon van. Hol lehet jelenleg?

*) E sorokat egy élő tanu — Bräuer Ferencz — után írom, ki ma a

a közéletben is tudja kamatoztatni művészetét, s minél nagyobb hallgatóinak lelkesedése, annál tola­kodóbb, s követeléseinek, kéréseinek ninesen vége. Ennek folytán elég példát mondhatnék arra, hogy bizonyos esődőkben a cigány művészetével felizgatott lelkesedésnek sem kis része volt. A ré­gibb időkből maradt fenn (Erdélyben elégszer hallottam), hogy a tánczó­ló az ajtó sarkánál vagy más alkalmas zűgban zenélő cigányról is lelkesítőleg emlékszik, s ré­szint művészetét elismerve kiabál: „húzzad cigány! disznót adok“ s a cigány ilyenkor ha nem is disznót, de bőven megkapja jutalmát. A nép közt azonban — hol az ily felkiáltások leggyakoribbak — az is megtörténik, hogy a társaság össze verekedvén, az ígélet el­marad, sőt a czimbalom s hegedű oldalát is beverik.

Mikép keletkezett e szoros viszony a magyar nemzet s a cigány zenész közt? Mi tulajdonké­p e cigány zene? Mi az oka, hogy ámbár Európában mindenütt zenélnek: nálunk tudtak maguk iránt legnagyobb figyelmet, legmelegebb részvétet s legnagyobb bámula­tot ébreszteni, mely még a külföldre is kiható?

E kérdések tárgyalása előtt még egy pár szót a cigány szó­költészetéről.

A cigány, mint minden keleti faj, legfogékonyabb nyelvek tanulására. Európába jöve­telekor oly gyorsan kezdett spanyolul beszélni, hogy a különben is babonás nép ez ügyességét természet­fölötti erejének, bűvészetének tulajdonította. E kiváló tehetségével ítélő tehetsége nincs kellő arányban, s akár mint zene-, akár mint szóköltő nem teremt, hanem csak utánoz; s miután már Európába jöve­telekor annyira el volt sűlyedve, hogy ősz hazáját, egész múlt­ját, politikai életét, vallását elfeledte: a szóköltészetben mint utánzó sem érdemes említésre.

Első pillanatra bámulatosnak tetszik, hogy az a nép, mely mint zenész magát annyira kitűntette, a szóköltészetben oly alant áll. De mindez a helyzet természetéből önként következik. Mert lehet a nemzeteknek nagyszerű irodalmuk a tudomány s költészet minden nemében, de mindez am­yira elsatnyúl s elenyészik, a meny­nyire szabad, független nemzeti életük alá­stűlyed, szolgálaggá változik, vagy — mint a cigány — még ezen is alul esik. Ma is él a

belvárosi egyház karigazgatója s a zenedében aligazgató; akkor pedig mint 8—9 éves gyermek néha épen ama kalapot szokta körülhordozni.

ezigány mint zenész, de a zene nem nemzeti cigány zene; sőt ha az lenne is, élhetne: mert a különböző ajkú népekhez cosmopolita nyelven szól, mindenki megért belőle valamit, s mindég résztvevő közönség fillérei támogatják. Nem nemzeti azonban s csak a különböző nemzeti zenék utánzása azért, mert nem a cigány nemzeti öntudat, hanem különböző nemzetiségek pártfogása alatt fejlődik; mert egyedüli ösztöne az üzlet. A cigány szököltészet ellenben csak tiszta nemzeti örök gyámolítására számíthat, minél fogva nem lehet több, nem kaphat nagyobb lendületet, mint a milyen maga a cigány nemzeti élete. Szóval: a cigány szököltészetben nem a múltak feletti fájdalmas emlékezés, nem szabadság, nem függetlenség utáni sóvárgás, nem zsarnokokra szórt gúny, nem kétségbeesés viszik a főszerepet, hanem semlegesség, a pillanat vágyai, melyek minden perczen változnak, s állati életüknek kifolyása. Oly rongyos és tarka e költészet, mint maga a cigány különböző kezekből koldúlt rongyaiban.

Szolgáljanak például a német-czigány költészetből az alább következő Liebhichtől kölcsönzöttek:

1.

An i isma me vium,
Pasch i chamaskri me beschdum,
Chaderserdi me pium,
Jake matto me vium.

(Szabad fordításban.)

A szobába bementem,
Asztal mellé leültem,
Sok pálinka előtttem,
Melyből jól felöntöttem.

2.

Gai me dschawa duke,
Dukala miro dsi,
Man hi kek Ruha,
Csin hal tu glan mire jakka,
O dad te i dai kamena nit,
Te law tut.
Me mekkawa nit tele,
Kosteles gleich miro schero,
Du hunte wes ein mal miri romui,

(Ah! ha töled távozom,
Fáj a szívem oly nagyon,
Nem talállok nyugalomra
Ha nem tekintek arczodra. —
A szülők megtiltják,
Hogy szeressük egymást;
De én nem hagyok fel —
Ha fejembe kerülne is
Míg nőmmé nem leszel.)

3.

Dschampa!
Gotter we,
Gotter ste
Pral miro tsaves ste!
(Kis béka!
Jer ide,
Ugrálj be!
Ugordj kis fiamra!)

4.

O! tu mir' tshuwli!
O! tu mir' pirmi!
Kameh' man butdir gar?
Na butdir gar.
Gelt, ganna hunte dschasz tuke tu.
Gelt, ganna hunte dscha mange me.
Meiner Stunde Lebtag
Dickaw' tut butdir gar.
(Férfi.) Te, kit én oly nagyon szeretek,
Nem szeretsz már többé engemet?
(Nő.) Nem szeretlek.
(Férfi.) Úgy töled távoznom kell.
(Nő.) Úgy tőlem távoznod kell,
(Férfi.) Engemet soha sem látsz.)

5.

„Dschawa tele, dschawa pre,
Dschanawa kek trom;
Te gai hi i schukker tshai,
Te nane la kek rom.
Me gegum jake raha,
Cshin me tapperdum la.
Har dickdum la
Jake homes froh.

Vigasz la 'g e g e n leszte
 Peszke mellele ballensza;
 Dijasz la muszszia a u s z e i n a n d e r
 'Te ligasz lesz an i golin.

Ganna hom froh
 Da tu hal pas mande;
 Halesz tu trin bersa,
 Andr o baro sztillepen.⁴
 („Járok fel, járok le,
 Nem tudom az útát, —
 Amott egy szép leány.
 Nincs neki férje.
 Sokáig jártam, míg őt láttam.
 Látva őt örömem nagy lett.
 Elémbe szaladt ő
 Fekete hajával.
 Széttárta karjait
 S keblére szorított.
 „Örvendek most,
 Hogy itt vagy énnálam;
 Három év lefolytán
 Nehéz börtön volt lakod.“)

6.

I zinte *) penden' me mujun
 Te homesz gar nicht naszszelo,
 Dijen jek puri romni
 Te law mange la **).
 I puri romni har i dsampa,
 Te hi ratti te diwese silleli,
 I tarni romni har i roza,
 Te hi ratti te diwcez tattti,
 Jek puri romni dawa Rozenkranczo^{3*)}
 Jek tarni romni dawa romesz
 Te safferwel' la lowo,
 I puri romni beschela pesz
 Te priesterwela.

*) I zinte szó szerint! a cigányok, se szerint így hangzik:
 Az mondják rólam a cigányok, stb.

***) Liebieh kérdőjelet tesz a mange szó után úgy hiszi, hogy
 mande helyesebb.

3*) Romni szintén a romniaké helyett.

(Azt mondják rólam : meghaltam ;
 Pedig még beteg sem voltam.
 Akarták , hogy vegyek egy
 Vén asszonyt nőül.
 Vén asszony hasonlít békához,
 Éjjel és nappal csak hideg ő ;
 Az ifjú hasonlít rózsához ,
 Éjjel is nappal is meleg ő.
 Vén asszonynak csak az olvasó ,
 Az ifjúnak pedig férj való ,
 Hogy megszerezze a pénzt.
 Vén asszony üldögél
 Sut megett ,
 Hogy imádkozzék.)

7.

I tarni romni dsala
 I puri romni pal o bob pristervela.
 I tarni romni har i roza
 I puri rómmi har i dsampa.
 I tarni romni wela tarnorom ,
 I puri romni wela puro rom.
 (Koldúlni megy el az ifj'-asszony,
 Kemenceze megett mond imát a vén asszony ;
 Rózsához hasonlít ifj'-asszony
 Békához hasonlít vén asszony ;
 Fiatal férjet kap ifj'-asszony ,
 Vén ember férjet kap vén asszony).

E költeményekben hasztalan keresünk határozott versidomot; mert se rim, se caesurák szempontjából versnek nem tarthatók, s mint Liebich mondja : nem annyira a szöveg, mint a szöveg mellett énekelt dallam által lesznek költeménynyé. Tartalomra nézve öszhangzanak a német-czigány jellemével, sőt — komikum, hangzatosság vagy szegénység miatt-e? — nyelveztükét egyes német szavak tarkítják, mi azonban valószínűleg Európa más részeiben is megtörténik. Az első s harmadik szám alatti, ha szinte német ég alatt született is, annyira az általános czigány-életből van merítve, hogy minden czigány magáénak mondhatja. Mert az elsőben, mint pálinkadalban minden czigány vágya központosúl; a harmadik pedig tiszta czigányélet szüleménye. Képzelnünk kell a sátor zugában lefektetett gyermek mellett dalló czigányasszonyt, ki a netalán alunni nem akaró ijesztésére hívja a békát, mely a czigánynak — ha szintén

nem tartja is eszményi szépnek, sőt a ránczos összeesett vén asszonyt épen hozzá hasonlítja — mindennapi vendége, a sátor akármelyik részén engedély nélkül beugrál, mintha házi állatai közé tartoznék. Liebich e dalt bölesődalnak nevezi, s az is lenne, ha a cigánygyermekök bölesőben alunnának. Felhagyva azonban a többiek tartalma részletezésével, az egészre nézve figyelemre legmúltóbbat s legnagyobb horderejűt jegyzem meg, mely felebbi állításomat igazolja. Ámbár e költeményekben valamely határozott versidomot fel nem ismerhetünk, szerkezetükből önként foly dallamukra nézve a három méretes (3) üteny nem, s tehát—ha szintén cigány élet szüleményei is — mind szöveg, mind dallam szerkezetre nézve német utánzásnak tekintendők.

Az alább következő magyar-czigány verset nem rég másoltam egy Rákoson zenélő cigány éneke után :

Ucsa devla! szome kergyom!
 Da baro me baro kergyom!
 Májdala kha y a l a m i k o r ?
 Szome kergyom ákának.
 (Jaj istenem! mit csináltam!
 De nagyot nagyot vétettem!
 Meglátom-e valamikor?
 Mit csináltam én mostan).

Mint a felebbi német-czigányokban, úgy itt is e négy sorba már egy magyar szó van keverve. A vers alkotása a magyar népdaloké, sőt keservesen énekelt dallama is magyar népdallam. Nem levén ezúttal többnek birtokában, még csak egyet közlök cigányaink életéből, melyet 1853-ban a Pesti Napló s ezután a Szépirodalmi Lapok (450 oldal) a beküldőnek következő jegyzékével tettek közzé: „Több cigány suhanczot soroztak be városunkban (Szászvároson), s bezárták őket egy magas épületbe; rendesen siránkozó dalokat énekeltek neveltséges torokhangon; a kőszikla meghasadt volna e dalok hallására, én értém a panaszos éneket, s nevetve a következőkre hűn lefordítám :

Zengjünk gyászos éneket
 Mint pap koporsó felett,
 De legyen az víg is, szomorú is, mint volt
 Midőn a cigány az országban barangolt.
 Szép élet, virág élet, kedves élet,
 De mint fazékból a tejfel oda lett;
 Elhozának katonának,

Mind jó volna, csak adnának
 Mindent a dade fiának. —
 Indúlok apám! purdék! édes anyám!
 Rakjátok teli szórtarisznyám,
 Tiz fehér cipó egyfelől,
 Hat fazék zsírral,
 Hat jóféle avassal
 Tüstént rakodjék balfelől.
 Volt lovam kötőfékére vigyázzatok,
 Szalonnámat a füstön soká ne tartsátok,
 S én hozok haza piros csizmát,
 Tüszöt, fúvot, gombot s csikos ruhát.
 Uhá! uhá! éljen a purdék,
 Veszsen kit nem szeret a moré.
 Isten hoztátok sátor, pusztá, vidék,
 Füstös tanya, lepedő, vásár s klárinét,
 Uhá! uhá! rugjátok;
 A húrt jobban rángassátok.
 •Éljen a magyar!
 A ki jót akar
 A cigány fiával,
 A vajda fiával.

Kár, hogy a fordító egyszersmind nem közölte az eredetit is; mert ebből nem lehet meghatározni az eredeti alkotása minőségét, s inkább csak tartalmával vet világot a cigány-életre, a szeretetre s ragaszkodásra, melyet a magyar iránt érez, melylyel Európa uralgó nemzetei valószínűleg nincsenek megtisztelve, s a mely szintén a mellett tanúskodik a mit már mondtam, hogy a magyar-cigány leginkább eltávozott régi nemzetiségétől.

Az oláh-cigány szóköltészete a már elősoroltak színvonaláig sem tud emelkedni. Oláh nyelven rögtönzött verseiről — Sulzer fellegbi szavai után — elég fogalmunk lehet, ha egy pár sorral megismerkedünk:

Mitidika! mitidika! vièn üng quáts
 Bá nu, bá nu, n'ám tse fáts.

Mint Sulzer mondja, e hevenyészetben a cigány nagyon meg volt szorúlva a rim miatt, melyet a „q u á t s“-ra kellett találnia, s csak hogy rimeljén, semmit sem törődött a mondat tisztaságával, s a „t s e s z e f á k“ helyett a „tse fáts“-ot hangzatosabbaknak találta, mi azonban fordításban így hangzik: „te kis leány! jer ide“ „Nem én, nem én, mit csinálsz“; holott ezt akarja mondani: „Nem én, nem én, ott nincs semmi dolgom.“

Térjünk vissza most a felebbi kérdések tárgyalására.

Miután már láttuk, hogy a cigány nem Attila ostorával, vagy más, caesari jövő, látó és győző hatalommal, sőt épen megfordítva, kényszerűségből, s nem is valamely ellenségtől, hanem nyomortól üldözöttten egy—az akkori rajongó babonás időkben—jól kiszámított legendával lépett fel, hogy Európa népeit szájalomra, türelemre, adakozásra bírja; miután tudjuk, hogy mind nálunk, mind másutt a keresztyén irgalom nem volt oly nagy, mint a cigány nyomora, s élete fentartására vagy egyszerű lopásból, vagy erőszakos rablásból, vagy valamely üzletből, vagy mindháromból élt: a józan észszel leginkább összeférhetőnek látom, ha a kitűzött kérdésekre következőleg felelek:

A cigány mint Európa más részeiben, úgy nálunk is kénytelen volt a kovácsmesterség s más üzletei mellett zené-szi ügyességét is kamatoztatni, s ez mindenütt leginkább kamatozott, ha az illető népekhez zenével is anyanyelvükön szólott. Így Magyarországon eltanulta a magyar zenét, mely nemhogy fölösleges lett volna az akkori viszonyok közt, de a török támadásai miatt az ország mindég nagyobb zavarba jöven, s végre kénytelen levén legutolsó fiát is esatátérre állítani, igen természetes. E szomorú helyzetben a cigány addig, míg a zivataros évszázak alatt a tudomány s művészetek kezei megakadtak, nemzeti emlékeink örökre elvesztek, ha nem is fejlesztette nemzeti zenénket, de megtartotta. A magyar-cigány nem volt üldöztetés tárgya; török és tatár nem sokat adott rá; mert mit nyert volna lemészárlásukkal, s mit kapott volna egy cigány fogoly feje váltságául? Senki, maga a cigány sem gyanította, hogy a végpusztulással fenyegető időkben, ő legyen nemzeti kincsünk megmentője. Nem tudta senki, de tudva sem tartotta volna fontosnak, s így keletkezett a szoros, mondhatni, elválhatlan viszony a magyar nemzet és cigány zenész közt. Mert e téren csak ő maradt, ki hangszerével nemzeti zenénk nyelvén a gyászos napokat, a kimondhatlan fájdalomokat elő tudta adni, vigasztalást nyújtott és lelkesített. Így lön, hogy csak nálunk tudott legnagyobb figyelmet, részvétet s bámulatot ébreszteni. Így lön, hogy ámbár Európában mindenütt zenél, nálunk emelkedett az előadó művészetben legmagasabbra. Mert ama figyelem, részvét s bámulat, a cigány kezében maradt nemzeti zenében központosúl; mert ámbár Európa más részeiben is kezeli a nemzeti zenéket, miután egyiknek sem volt any-

nyira gyászos múltja, mint a magyarnak, s a művészetek mindenütt a cigánynál műveltebb egyének keze közt, s folytonosan közeledtek a végezés, a tökély felé: a cigányra sehol sem volt szükség, s tehát közrésztvét tárgya nem lehetvén, önerején nem tudott oda emelkedni, a hol már régóta áll a magyar nemzeti zenével.

Ily viszonyban áll a magyar nemzet zenéjére nézve a cigánnyal, s nem kétlein, hogy e néhány sort azok, kik hazánkban élve, ismerik a régibb és újabb idők viszonyait, vagy épen magyarajkúak vagy tanulmányozták a magyar életet: kimerítőnek találják, s érezni fogják a bennök rejlő igazságot. De fájdalom! már régóta keletkezett bizonyos felületes közvélemény a külföldön, mely múltunkkal, benső életünkkel mit sem törődve, csak első pillanat szüleménye, az épen mondottakkal merőben ellenkezik. Fájdalom! e közvéleménynek egy olyan egyén adott élő nyelvet, kit a világ legnagyobb zongora-virtuozának szokott nevezni, kinek véleménye nagy zenei tekintélyénél fogva az első pillanat emberei előtt nagy horderejű szokott lenni, ki azt mondja magáról, hogy már régóta több mint személyes rokonszenven köti a cigányhoz, ki hazánkfiának nevezvén magát, mielőtt pálcát tört, hazafi és rokonszenvenél fogva jobban ismerhette volna a cigányt és hazáját.

E férfit: Liszt Ferencz.

Ha Liszt cigányokról írott munkája jobb időkben jelent volna meg, kétségkívül vagy csak nevetséget okozott vagy egészen elhangzott volna. De a Bach-rendszer alatt, a nemzetiségünket eltörteni szándékozó rendszabályok közepett ellenkezőleg hatott. Az egész magyar irodalom kivétel nélkül — oly ingerültségbe jött, hogy mielőtt a kérdéses könyvet kezébe vette volna, Scudo-nak a „Révue de deux Mondes“-ban közlött bírálata után, egyhangúlag írta a czáfolatokat, küzdött, harezolt, s épen így az egész nemzet első fiától az utolsóig, fájdalommal, méltatlankodással telt el, s országos csapásnak tekintette a legnagyobb virtuoztól Európa színe előtt elkiáltott szót, hogy a magyar nemzeti zenéje cigány szülemény.

Végre megérkezett maga a könyv, s a közvélemény megrostálás végett Brassai kezére bízta.

Vannak annyira eszmegazdag művek, hogy többszöri átolvasás után találunk bennök legtöbb eszmét; de Lisztnek a cigá-

nyokról írt munkája ezeknek az ellentéte: első olvasásra a sok szó, paradoxon, virágos, sallangos, mesterkelt phrasis miatt a szemünk káprázik, nem maradhatunk szédelgés nélkül; de minél többször átolvassuk, annál kevesebbet leltünk benne. Értekeznek Liszt: a cigány zenei époszról; a cigány ellenlábásáról: a zsidóról; cigány gondolkodásmódról, —s költői önzésről; a cigány ösztönéről; a korlátlan természet szeretetről; a cigány érzésről: fájdalomról és büszkeségről; a cigányról az európai irodalomban; a cigányról mint páriáról; a cigány népjellemzőkről, s polgárosító törekvésekről; a cigány foglalkozásáról; hazánk cigányaival élt élményeiről; utazásában észlelt cigányokról stb., s ha e fejezetekre vonatkozólag nem mondom azt, hogy sohasem láttam egy halomban ennyi üres phrasist, egészségtelen, természetellenes nézetet, melyek egymást minduntalan megezáfolják: csak azért teszem, nehogy kötelezvé magam állításomnak bebizonyítására, át kelljen lapoznom az egész munkát, mit e lapok köre sem enged meg; de a mit különben is Brassai logikaedzett tolla már megtett „Magyar-vagy cigány zene?“ ezimű bírálatában. Lássuk azért kivonatban a magyar-cigányokra vonatkozókat, s legelsőben is: mily költői szárnyakon jönnek Magyarországra, s mily költői szempontokból telepednek le.

„Az országba lépő cigányok látására a magyarokban valószínűleg homályos emléke ébredt föl annak, hogy egykor szintoly műveletlen őseik is, mint a cigányok, hasonlóan barangoltak. Ezért a cigányok életmódja ellen nem érezvén oly gyűlöletet, mint más népek, nem gyakoroltak oly nyomást vándor vendégeikre, mint a kiknek függetlenségi ösztönük kétségkívül nem maradt előttük megérthetlen. Tehát a cigányokat—mert sehol sem léptek fel támadólag—megtűrték. A cigányok pedig mint minden törvényes, kormányzati s vallásos fogalmak ellenségei, megvetve a társadalmi szokásokat és érdekeket, minden roszakarat nélkül, csaknem barátságot (!) mutattak egy oly néppel szemben, melyben a vallásos fanatizmus, társadalmi szerkezet s előítélet nem ment annyira, hogy létük maguk módja szerinti élvezhetését kétségbe vonja. E rokonszenven kívül különösen szerették a cigányok azt, hogy

Magyarországon tavasz, nyár, ős, tél van, (?) s letelepedtek, azaz: Magyarországot választották barangolásaik teréül.“

Bámulatos, hogy e sorok Liszt tollából folynak, ki irás közben a történelmet is lapozta, s jól ismeri azokat a forrásokat, melyeket eddig én is használtam. Figyelmeztetném öt Thurzó szavaira, melyeket a cigányok nyomora festésére irt; figyelmeztetném általában mindazokra a történelmi helyekre, melyek a cigányok kijövetelére vonatkoznak: de azt hiszem, nem lehet komolyan emily elmefuttatások megczáfolásával foglalkozni. Mindemellett, ha felhagyok is a tavasz, nyár, ős és tél közepére épített költői varostromlásával, elmondom: mit lehet a fennebbi sorokból következtetni. „Árpád népe — mint a cigány — éhen, szomjan, rongyosan, meztelenül jött a téjjel és mézzel folyó országba, s ha magának Árpádnak s hét vezérének — mint némely cigány vajdának — volt is egy Rozinanté-ja vagy feltört hátuszamara, de a vitéz magyar nép mezítláb s ijesztő borzas fejjel sípolta szaladásra Zalán hadait.“

De halljuk tovább Lisztet, miként teremteti a tavasz, nyár, ős s tél kellemeit élvező cigánynyal ama zenét, mely a magyaroknak megtetszett, adoptálta, s a melyet ma helytelenül magyar zenének nevezünk.

„Az itt élvezett isteni béke alatt (?) elég módjuk volt kül benyomásaikat s szellemi tehetségüket öszpontosítani, hogy a természetes élethez, talánszerű fajukhoz, homályos eredetükhöz való túlságos ragaszkodásuk titkos okait költőileg kifejezhessék. Itt (t. i. a tavasz, nyár, ős s tél közepén) vész nélküli nyugalomban (?), éhségtől s üldöztetéstől ritkán zavart tétlenségben elég idejük volt álmodozni, napjaikat édes tétlenségben tölteni, mindaddig, míg érzelmük bizonyos alakot öltött, s idővel egy egészen különös, szenvedélyes lelkük minden izgalmával eltelt művészetté lön. Minél többet énekeltek, környezői annál inkább értették, annál több köszönetet mondtak, mi ösztönül szolgálván, annál inkább igyekeztek és tanultak zenélni. A cigány sokkal inkább el van telve magával, hogysen a maga érzelmei mellett a másokéit is érvényre juttassa; mint művész kifejezi saját érzelmeit, de nem tud más művésznek hallgatója lenni. Így a cigány-művészt a cigány hallgató közönség nem elégíthette ki, s emélfogva a pártoló

szerepét a műértő magyarnak kellett játszani, mi elég érdemül szolgál, mert pártfogása emelte oly magasra a cigány zenét, melyet ma hibásan magyarnak nevezünk.“

Sok kell arra, hogy mindezeket elhihesstük.

Először is fel kell tennünk, hogy a középkorban a természet törvényei egészen különböztek a mostaniaktól, s ugyanazon okoknak ma más eredménye van, mint volt akkor. El kell hinnünk, hogy a cigány dologtalansága, mely ma keserű gyümölcsöket terem, a középkorban édes volt. El kell hinnünk, hogy midőn ma a cigány keserű fáradságának is alig szakaszthatja egy-egy édes gyümölcsét: a középkorban amaz édes nyugalom édes semmittevésének édes gyümölcseit maga a magyarok istene küldte mannakép az édesen álmódzó páriáknak, hogy bárgyu fiai számára, kik csak a kardot tudták forgatni, elkészítsék a cigány époszt. El kell hinnünk, hogy egy olyan nép, mely egészen kívül esik a polgárisodás körén, s amnyiba különbözik a kannibáltól, hogy megessi a döghúst, emez pedig ezt nem teszi; egy olyan nép, melynek szabadsági s függetlenségi törvényeit nem az ész, hanem állati ösztöne határozza meg, napjainkban képtelen, mielőtt a műveltség bizonyos lépesőjére jutott, oly fiakat mutatni fel, kik a művészetek valamely nemében necsak kitünjenek, hanem eredetit teremtsenek, s az idegen nemzedékeknek leczkéket adjanak: de a boldog édes semmittevés korában, a tavasz, nyár, ősz s tél Eldorádojában, mindez lehetséges volt. El kell hinnünk, hogy a magyar nép ma egy Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt tud ugyan felmutatni; de a középkorban költői ere hiányzott, s csak a cigány több század alatti fáradoalmainak köszönheti, hogy végre kedvet kapott a költésre. El kell hinnünk, hogy ámbár a mai cigány rendkívül meghunyászkodva bámulja Liszt cigány-rhapsodiáit, melyeket helytelenül magyarnak nevez, megbámulja s tanul mindazoktól, kik nagyobb művészek mint ő; de a középkorban az édes semmittevés fiai nem foglalkozván ló-vasalással, lókupezkedéssel, üst foltozással, téglavetéssel, sáncz-ásással, meszelővel, késcsinálással, tü-gyártással, fa-kanállal, teknővel, aranyászáttal stb., mindenik fejenként megannyi éposz költő volt, kik — mint némely mai virtuozok — nem tűrhették egymást, nem hallgathatták egymás époszát, hanem a hallgató s pártfogó szerepével a magyar nemzetet tisztelték meg, s ennek szükükségkép így

kellett lenni. Mert azt is el kell hinnünk, hogy ha, a ma fennálló természet törvényei szerint, a cigány egy époszt írta, melyben *czigányosan* lefestené India elveszett paradicsomát, a cigány nép szomorú bukását, vándorlásait, üldöztetését, kétségbeesését: mindez a cigány népet érdekelné leginkább, s telát mindezt a cigány nép értené meg legjobban; de hajdan másképp volt, s a tavasz, nyár, ősz és tél közepén a semmittevésben álmodozókat nem a boldog cigány, hanem a sorsüldözött magyar értette meg leginkább.

Lássuk most az érveket és adatokat, melyek az eme képtelenségek elhívására gyengélkedők előtt egyenetlik az útát; előre bocsátván, hogy Lisztnek azért a kevésért is lekötözöttjei vagyunk, hogy, ha nem is határozottan, de egy „talán“-nal felteszi rólunk, állításaiban kételkedhetni.

„Talán — így szól Liszt — a magyar tudósok és szakértők felhivatva érzik magukat e kérdésre: mikép lehet az, hogy a zene, melyre Magyarország, mint nemzeti vagyona, oly büszke, annyira kizárólag a cigányoké? s miért tulajdonítjuk mi (t. i. Liszt) az inventio egész érdemét a cigányoknak, holott csak előadói s szavalói annak a költeménynek, melynek alkotói a magyarok?“

E kérdéssel szemben Liszt még a *casuistica* apostolaitól is tanácsot kér s érveket kölesönöz, csak hogy annál több időt adhasson a cigányoknak Magyarországot a cigány múltjából s jelenéből költött époszszal megajándékozni. „Ha elfogadhatjuk — úgy mond — hogy a cigányok már a XIII. században tartózkodtak Magyarországon, úgy másfelől semmit sem ismerünk, mely azt bizonyítná, hogy ennél még korábban is itt ne lettek volna.“ Így lesz kopaszszá az, ki a híres görög *sophistára* figyelmez; ily hállókkal ejtették törbe a jezsuiták az *inquisitio* áldozatait; s a cigány is szeret így okoskodni, mit az erdélyi magyar a sok „ha“ miatt már a régi időkben *czigány praepositionak* nevezett. Lássuk, mi lesz Liszt feltételeiből, ha azon az úton tovább folytatjuk: „ha semmi tényt nem ismerünk, mely bizonyítná, hogy a cigányok a XIII. század előtt nem voltak itt, úgy elfogadhatjuk, hogy még korábban is lehettek; s ha ezt elfogadjuk, úgy semmi tényt nem ismerünk, mely bizonyítná, hogy még ennél is korábban itt ne lettek volna. . . .“

Így érkezik Liszt a tavasz, nyár, ős és tél közepén édesen álmodozó semmittevőkhöz.

Felebb előadtam, részint vélemények, részint egy esch krónikás nyomán, hogy a cigányok, ha nem is oly nagy tömegben, a történelem által meghatározott időnél már sokkal korábban Magyarországon lehettek. De nem gondolja meg Liszt, hogy a cigány éposz szempontjából minél messzebb megy, annál nagyobb képtelenség, állítását érvényre juttatni. Magyar dalmokok tömegével fog itt találkozni, kik a magyar nemzet történelmi múltját s a maguk korát énekekbe foglalták, kiket a költészetükben élő régi szokások miatt a római egyház soha sem nézett jó szemmel, kik e miatti üldöztetésük alatt a nép közt mindig pártfogókra találtak. E dalmokok s e nép eserélte volna-e fel históriás énekeit egy nyomorúlt idegen népével, melyről felebb maga Liszt állítja, hogy akkor tanult zenélni? egy népével, melynek vallása nem volt, múltját egészen elfeledte, melyet annyira megvetettek, hogy csak a helységekben kívül engedtek számára helyeket? Szedje össze Liszt régi történelmünkből a magyar dalmokokra vonatkozó adatokat, vagy, hogy oly kényelmesen birtokukba juthasson, mint írta könyvét a cigányokról, olvassa át Thierry Amade Attila mondait, s kénytelen lesz éposz költőit visszavinni az Árpádok előttkorba, hol egyébirint az az előnye is lehet, hogy, mivel nem ismerünk tényeket, melyek ellene mondanának, tehát feltehetjük, hogy magyar őseink tulajdonképp cigányok voltak.

Nem idézem Liszt sallangós phrasisait, csak röviden mondom el, mit tart a népdalról:

„Vakmerőség ugyan állítani, de mégis úgy van, hogy a cigány teremtette a dallamot, s a nép aztán verseket csinált hozzá. Így kellett ennek lenni; mert maga a nép s történelem a XVI. század óta több jeles cigány-zenész emlékét őrzötte meg; magyar nevek ellenben csak a legújabb időkben merülnek fel. Tinódi nem tekintendő egyébnek, mint történelmi curiosumnak. Így kellett lenni; mert azt a zenét, mely századunkban mindinkább magyar büszkeség tárgya lön, s a melyet nemzeti vagyonnak tekintve, magyar zenének neveztünk, ezelőtt cigány zenének neveztek. Így kellett ennek lenni; mert a tudós és híres pesti könyvtárnok is, Mátrai Gábor, ki a zenei irodalom ez ágának ku-

tatásával s kiadványaival lényeges szolgálatokat tett, ki egyébiránt a most uralkodó nézetekhez látszik hajlani, nekünk alkalmilag következőleg írt: a művelt magyarok általában nem foglalkoznak a magyar nemzeti zenével, legalább nem a compositióval, s ezért a magyar zenét csak cigányok tarthatták fenn, s terjeszthették.“

Miután senki sem kételkedik abban, hogy a népdal szülője a szó, s általában a szónak kell meghatározni a dallamot, fölleslegesnek tartom e felett vitatkozni. Lisztnek — miután kimondta, hogy tánczenénket a cigány csinálta, s kénytelenek voltak őseink tánczukat is e rhythmushoz alkalmazni — eszébe jutott, hogy a népdal is költészet, még pedig olyan, mely nagy szerepet játszik a tánczenében; belátta, hogy a népdalt is a cigány érdemei közé kell róni, vagy mind kihúzni a mit eddig írt, s tehát az édes semmittevés fiai teremtették a népdalt. Úgy akarja azonban érvényesíteni ez állítását, hogy a kivételes esetekből (mert megtörténik néha, hogy a nép egy dallamra több verset is költ) általános szabályt csinál a szegény, bányu magyar népre, melynek szerte az is elég érdeme, ha a tél, tavasz, nyár s őszi közepén álmódzókat meg tudja érteni. Ily kényelmes okoskodás közben nem gondolta meg Liszt, hogy ha a közép-időbeli magyar néptől megtagadja a dalköltészetet, úgy a maitól is meg kell tagadnia. Nem tudja, hogy a magyar nép ma költ (a cigány e költeményekből élösködik); s ha napjainkban tud költeni, tudnia kellett a közép-korban is. Némelyek ugyan ex professo népdal költéssel foglalkoznak, s az ilyenek neve — kedvezőbb körülmények közt, mint a magyaré volt a török korában — fenn is maradhat az utókornak; de a maga természetes együgyűségében költő nép nem ismeri a virtuozok humbergjeit, s szíve természet sugallta élményeiért senkitől sem kér jutalmat; nem számít a történelem lapjaira. Elannyira, hogy ma keletkezett népdalaink forrását sem vagyunk képesek tudni, s legfeljebb a vidéket ismerhetjük, honnan keletkeztek. Ennélfogva Liszt föltevése, hogy népdal-költőket a múlt századokból nem tudunk felmutatni, rossz alapon épülvén, szintoly rossz a belőle vont következtetés.

Tinódiról ezúttal csak azt jegyzem meg, hogy egy hajszállal sem állott alább kora költészeténél; művei áthatottak a népeletbe

is, s kétségkívül Liszt édes semmittevésben szunyadói épen oly tüzzel játszták, mint ma a magyar ajkúak tánczenéjét. Tegyük párvonalba Tinódi históriás énekeit a múlt évben szintén e lapok hasábjain általam közlött magyar lassu tánczezel, mely a XVI. században jelent meg, s látni fogjuk, hogy költészeti szellem s műalkotás szempontjából a maga nemében mind a kettő megáll egymás mellett. Liszt lelkesedvén a mai zenére, azt hiszi, hogy a régi is ilyen volt, s föltevén ezt, Tinódit csak curiosumnak tartja; de mint felebb, rosz levén kiindulási pontja, roszak következtetései is.

A másik túlságba esném, ha — midőn Liszt egyfelől mindent a cigányoknak ad: mindent megtagadnék tőlük. Van s volt a múlt időkben is cigány, ki az előadáson kívül megkísérelte a tánczene irást; de ez a népdalok számához mérve elenyésző mennyiség, minőségre pedig — egy-két szerzőt kivéve — említést sem érdemel. De ha megengednők is, hogy a zene-költői téren nagy sikerrel működtek, határozottan állíthatjuk, hogy a cigány inventiónak zenénk alkotó elemeiben semmi legkisebb része sincs. Ellenkezni látszik ezzel az, melyet Liszt sem mulasztott el felhasználni, hogy a múlt század utolsó felében magok a magyarok cigánynak nevezték a táncz friséit. Csak úgy keletkezhetett ez, hogy, miután az egész török uralom alatt a tánczene a cigány kezén volt, végre a nép maga is elfeledte eredeti származását. Míg azonban csak a tiszta egyszerű dalokat ismerte magáénak, addig egyszerűsmind a csak cigánytól hallott, s ezért cigánynak nevezett salangokkal s díszítményekkel tarkított frisékre is lelkesedett. E lelkesedés okát akkor megfejteti senkinek sem jutott eszébe; senki sem gondolta meg, hogy a cigánytól hallott frisben tulajdonkép a népdal elemei tesznek oly nagy hatást; senki sem tudta, hogy azok a tarka díszítmények, melyek a népdalok köré fonódnak, azok a hang-képletek és záradékok, melyek Európa többi zenéjétől annyira különböznek: a népdaloknak édes testvérei. S hogy a cigány vagy cigányos elnevezés épen a mondott okból származott, s csak a múlt század végén keletkezett, kettővel bizonyíthatom. Régibb krónikásaink valahányszor zenéről szólnak, nem hogy cigány zenét, de cigány zenészeket sem említnek, elannyira, hogy péld. Brassai e körülményből hajlandó Thurzó Imre femebb látott zenészeit is nem tartani cigányoknak,

mert az illető forrás csak zenészekről szól. Másfelől az előbb említett XVI. századbeli lassú magyar tánczban mind meg vannak azok az elemek, melyek a magyar nemzeti zenét alkotják; s ekkor még senki sem nevezte a kérdéses friseket cigány zenének.

Részint helyzetünk nem ismeréséből, részint elhamarkodásból származhatik, hogy Liszt, Mátrai adataira támaszkodik, s azokban az ellentétet nem látja. Mert egyfelől e szavait idézi: „a művelt magyarok nem foglalkoznak zenével, vagy legalább compositióval,“ s erre közvetlenül ugyancsak Mátrai szavaival mondja: „nagy ritkaság, hogy a népesebb magyar helységeknél ne lenne saját cigány zene bandája.“ Nem ismeri Liszt a magyar életet, de a cigányt sem, különben tudná, hogy emez, ha élni akar, nem szeretheti a művészetet önmagáért; e miatt nem képes bizonyos önalkotta irányt követni; nem éri be a pusztá elismerő szép szóval, dicsérettel, sőt fizetés nélkül egy vonó-rántást sem tesz. Ezért nem a cigány nagyratörő szelleme végett vannak a magyar helységek, hanem eme helységek szellemi szüksége tette képessé a cigányt, ki nyomorúlt helyzeténél fogva első fellépte óta arra volt utalva, hogy a helységekben élvezett jóért, mint zenész szolgáljon. Ezeken kívül voltak és vannak elegenden a közép-renden s felsőbb körökben, kik vagy egész cigány bandákat képeztettek s tartottak, vagy egypár jelesebbet részeltettek pártfogásukban. Én mindezeket zenével való foglalkozásnak tartom. De tegyük párvalba az előadással és zeneköltéssel foglalkozókat a cigánynyal. Hogy mint előadó valaki a hétköznapinál nagyobb ügyességgel bírjon, sok technikai gyakorlásba, s ez sok időbe kerül. Ezért a magyar ajkúaknak, a népen kezdve a legfelső körökig, politikai helyzetüknél fogva nem volt módjuk magukat kitéüntetni, vagy, mint a cigány s más zenélő nemzetek, mint pl. a csehek, az előadó művészetet hagyományilag örökölni utódaikkal. Mindemellett többeket nevezhetünk meg, kik nem csak magán szenvedélyből foglalkoztak az előadással, hanem a cigányokat személyesen is tanították. Nem lehettek e műkedvelők oly felőtölők, mint a cigány: mert a zenélés nem volt kenyérkeresetük. De hisz így van Európa más részeiben is, azzal a különbséggel, hogy itt a cigány helyét nemzeti zenészek töltik be, nálunk ellenben mindeddig nem teheték; mert a hazának legkisebb fiára is nagyobb szüksége volt,

minthogy e tér betöltésére a cigányon kívül mások is vállalkozhattak volna. A zeneköltői téren azok mellett, kiket Mátrai művelt magyaroknak nevez, s kik — mint épen a cigány — minden technikai tanulmányt nélkülöznek, a táncz-zene költő cigányok száma szintoly elenyésző mennyiség, mint szemben a dalokat költő néppel. Ily egyének zene-szenvedélyének s áldozatának köszönheti a cigány minden művészetét. Nem ismeri Liszt a magyar életet, különben látná, hogy, mint fennebb mondtam, a régiebb idők óta jelesebb cigány zenészeinket magyar urak taníttatták; de ismerve sem tartja fontosnak, mert hisz maga felhozza, hogy Czinka Pannát földesura neveltette. Nem ismeri Liszt ama viszonyt, mely az *Allgemeine Musik Zeitung* 1800. évi folyamának 30. számában következőleg van érintve: „Egy kezdő zene-tanulónak nem lehetnek egyszerűbb dallamú gyakorlatai, mint a milyenből a magyar táncz-zene áll. Ennek tulajdonképeni oka ott rejlik, hogy az nem valódi zenészerzők teremtménye, s még hangjegyekre sincs alkalmazva. Csaknem minden, mit magyar körökben játszanak, a szabad phantasia pillanati műve. Gyakran megesik, hogy a kinek a zene egyes helyei nem tetszenek, előáll, s addig énekel a zenész előtt, míg a dallamot vagy saját nézetei szerint kijavította, vagy épen az igazi eredetire megtanította, mit máskor jobb zenekartól hallott. Ily körülmények közt természetes, hogy a magyar zene nem emelkedhetik biztos alapra, kivált ha a zeneművészek nem igyekeznek azt a társadalom legelmaradottabb és, műveletlenebb osztályának, a cigánynak kezéből kivenni. Azonban már néhány egyénnel dicsekedhetünk, kik nemzeti zenénk javítása s tökélyesbitése körül maguknak érdemeket szereznek. Ily kezezből került szabályzott zene oly érzésteli, elragadó szép, hogy kevés idegen nemzeti zene lehet hozzá hasonlítható.“ E sorokra megjegyzem, hogy írójuk a szabad phantasia kifejezést a cigánynyal szemben nem használhatja. Még a legiskolázottabb s tehetségesebb európai művészek közt is felette ritka, hogy valaki a szó teljes értelmében hevenyészni tudjon; s az, a mit a zene-irodalomban közönséges értelemben szabad phantasiának nevezünk, épen nem hevenyészet, hanem bizonyos műformát nélkülöző gondolat, mely hasonlít a hevenyészethez. Engedjük meg Liszt kedvéért (noha én nem vagyok erre hajlandó), hogy volt egypár valódi hevenyésző cigányunk, de a közéletben ilyeket nem ismer-

runk, sőt annyira stereotypek, hogy legfelebb a diszitményekre nézve különböznek egymástól, s itt is csak azért, mert vagy gyengébb technika, vagy rossz emlékező tehetség miatt nem képesek egymást majomilag utánozni, s jól-rosszul kénytelenek az eredetitől eltávozni. A fennebbi sorok írója nem látszik tisztában lenni a szabad phantásia jelentésével, s inkább az egészet csak külsőségekre, azaz, nem gondolatok rögtönzésére, hanem a már általán ismert gondolatok feldiszipítésére alkalmazza; mert különben nem irhatná, hogy a kinek a zene egyes helyei nem tetszenek, előáll, s addig énekel a zenész előtt, míg a dallamot vagy saját nézetei szerint kijavította, vagy az igazi eredetire megtanította, mit máskor jobb zenekartól hallott. Ily tanítói szerepet játszik a mulató nép, s a középrenden is láthatunk nem csak ily jeleneteket, hanem olyakat is, melyek folytán a főváros cigányai nem egyszer jönnek haza eredeti dallamokkal s kész tánczenével gazdagon. Az ily dallamok saját nevük alatti közléséből ma sem sok lelkiismeretességet csinálnak, de egy évtized előtt éppen nem csináltak, mert ezt az illető tulajdonos sem követelte; másfelől a cigánynak a compositióról csak annyi fogalma volt, hogy azt a művészetet, melynélfogva bizonyos dallamot füttyölés vagy fülbe-éneklés által eltanul, nevezik compositiónak. Teljesebb fogalmat adok a cigány művészetéről, ha, miután elmondtam, hogy jelesebb cigányainkat magyar földesurak neveltették, miután megneveztem forrásukat a zeneköltés terén: azt sem hagyom említetlen, hogy jelesebb cigány-bandáink mindennapi működésükben, az előadásban is szintén oktatást vesznek bizonyos tanítóktól, vagy karmesterektől, kik számukra egyszersmind hangszerelnek is*). Ha így találjuk ma a magyar életet, s vannak adataink a múlt századból is, bátran állíthatjuk, hogy a cigánynyal szemben mindig ilyen volt; vagy azt kell megengedni Lisztnek, hogy a XIX. század cigányai, kik

*) Ilyen vezetőjük volt megboldogult Egressi Béni; napjainkban Frank Ignác; Pesten Ellenbogen a nemzeti színház zenekarából. S tán e tekintetben csak Pongrácz Lajos érdemel kivételt, ki kolosvári pártfogói részvéte folytán a hangszerelés művészetét is elsajátította, s van annyi ismerete, a mennyi bandája tanítására szükséges. De Pongrácz kétségkívül mindezt nem tartja cigány találmánynak.

egyébiránt könyve irására lelkesítették, nem azok az édes semmittevésbeli zenei herosok, kik a középkorban ama cigány époszt teremtették, melyet a magyar ember csárdásnak, palotásnak s több effélének nevez, hanem emezeknek lélekben annyira eltörpült maradékai, mint Enessey cigányai szemben Kanaán óriásaival. Mátrai adatait illetőleg azonban ki kell mondanunk, hogy azok kivált oly alakban, mint Liszt állította össze, egy külföldit tévútra vezethetnek; mert nem emeli ki, hogy a szó szoros értelmében vett „compositióról“ szól, melylyel a művelt magyarok nem foglalkoznak. Úgyde ezzel a cigány sem foglalkozik, s midőn Mátrai minden commentár nélkül ezt állítja: „tehát a magyar zenét csak a cigányok tarthatták fenn s terjeszthették,“ nem csuda, ha a külföldi a cigányt compositornak tartja, s innen olyan következtetéseket von, melyekre a józan logika feljogosítja.

Ámbár mindaz, a mit eddig a történelem nyomán elmondtam a cigányok Európába zárandokolásáról, nyomorult helyzetéről, életmódjáról, szokásairól, szóköltészetéről, mindaz, a mit napjainkban a magyar életből felhoztam, fölöslegessé teszi a cigány zenénkhez való viszonya további körvonalzását, s annak bizonyítását, hogy ily nép nemhogy nekünk zenét teremthetett volna, de vagy semmi, vagy említésre sem méltó csekély részt vett annak fejlesztésében, meg kell említenem még egy körülményt, mely szintén egymaga is nagy horderejű állításom igazolására.

A cigány nemcsak szóköltészetében hajlik Európa népei szóköltészetéhez, nemcsak Európa zenéjét játsza mindenütt; de egy hangszert sem hozott magával, melyet ha másutt nem is, legalább nálunk érvényre juttatott volna.

Liszt szerint nemzeti hangszereink, a furulya, kürt, tárogató, duda, soha sem vettek részt cigány zenekarban. Én épen az ellenkezőt hiszem főkép a tárogatóra nézve. Liszt legfelebb a mai cigány-bandákkal bizonyíthat, ezek csak húros hangszereket játszván; de én is mai cigányainkkal bizonyítok, azokkal, kik a tárogatót a sokkal tökélyesebb klarinettel eserélték fel. Nem is lehet képzelni, hogy a mindenben annyira alkalmazkodó cigány hasznosság szempontjából be ne látta volna e kedvelt nemzeti hangszer szükségét. De ha Liszt a régen divatozott hangszereket akarja elősorolni, miért nem említi a kobzot, lantot, hegedőt? Utóbbi—

mint eredeti neve is mutatja — egy sajátságos vonós hangszer volt, s lényegesen különbözött a mostani alakútól, melyet valószínűleg azért, mert Lengyelországból jött először Erdélybe, egy időben *Lengyel hegedűnek* neveztek. Hogy azonban a hegedű nem cigány hangszer, s a cigány egy árva műszóval sem szélesítette zenei fogalmainkat, bizonyítja maga a cigány-nyelv, melyben a dal fogalmát kivéve, egy hangszernek sines eredeti neve; sőt a német-cigány a dal kifejezésére az eredeti gili (ének), gilovav (éneklés) mellé a német *singen*-ből alkotta a *zingát*, mely szintén dalt és zenét jelent. A hegedűt a német-cigány *veljuno*-nak nevezi, az egész Európában használt olasz *violino* után; a magyar-cigány több szóval fejezi ki ugyan e fogalmat: *hegeduva* = hegedű; *lauta* = hegedű; *setra* = hegedű. Utóbbi kétségkívül az oláhoktól vette, kik a húros hangszereket (még a zongorát is) *eseterá*-nak nevezik, mely eredetileg nem más, mint *either* a.

S most, midőn a cigány előadó művészetét is bizonyos tanítók szorgalmának tulajdonítom, kiktől mind a technikát, mind az előadást tanulják: kérhetné az olvasó: mi okozza hát, hogy a cigány mind nálunk, mind a zeneileg művelt külföldön oly bámulatot tud maga iránt ébreszteni?

Sokan oly előadói tulajdonságot keresnek a cigányban, mely senkivel sem közös. Vajjon csak a cigány lenne-e oly heves véralkatú, hogy zenéjében a legnagyobb szenvedélyt tudja kifejezni? Európa művészei szintoly idegekkel bírnak, s az előadást sokkal nagyobb tökélyre vitték. Kivált a német lapok bámulják a cigány bandákat, hogy mindent könyv nélkül játszanak. Hisz a katona bandák is ezt teszik, a német virtuoz pedig könyv nélkül őrli le a hajmeresztő figurákat, mi a cigány művészete mellett olyan, mint 100 az 1-hez. Szóval, sok olyan tehetséget bámulnak a cigányban, melyek Európa művészeivel nemesak közösek, hanem jobban ki vannak fejlesztve.

Miben rejlik hát a titok?

A magyar zene eredetiségében, melynek a cigány legkitünőbb kezelője; mert köztünk élve, szokásainkat ismerve, s általunk tanítatva, mindazok felett előnyben áll, kik nagyobb műveltséggel, de kevesebb zenénkre szükséges érzékkel bírnak, s zenénk iránt kevesebb szeretetet éreznek.

Ilyennek kell lenni a cigánynak: mert különben magyar hallgatója nem fogná megérteni. Ilyen, sőt a cigánynál különb lehet akárki, ha kellő technikával zenénkbe éli magát, s oly otthonosságot szerez, mint a kosmopolitikai zene terén; oly tökélyt, mint a virtuoz repertoírjában.

Kik voltak a régibb idők óta jelesebb cigányaink? mennyire emelték műtermékeikkel irodalmunkat? s a jelen időben, midőn a magyar műköltészeti ág is fejlőni kezdett, minő szerepük van? vajjon a gőzgépekkel terjedő műveltség közepett tehetnek-e oly hasznos szolgálatot, mint hajdan? s ha nem, mennyiben okozhatnak kárt?

Mindezt — most csak zenénkhez való viszonyukat akarván körvonalazni — elmondom zenénk történetének illető helyén.

BARTALUS ISTVÁN.

A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A NÉPOKTATÁS AZ ÉJTSZAK-AMERIKAI EGYESÜLT-ÁLLAMOK ISKOLÁIBAN.

A népnevelés ma napi renden van, ma inkább mint valaha, nem csak Európában, hanem az egész világon. Még nem régen történt hogy, Duruy is, a francia közoktatási miniszter, dicséretes merészséggel feltárta a francia elemi tanítás helyzetét, fennhangon hirdetve, mélyenjáró reformok szükségességét. Olaszországban a közoktatásügy minisztere N a t o l i úr, szintén elég bátor volt, a parlament elé terjesztett okmányokra támaszkodva, kimutatni, mily sok az, a mit még tenniök kell, hogy a félsziget különben oly értelmes népessége kiemelkedhessék a százados tudatlanság ködéből, melyben fesheng. Anglia, megszégyenelve köznépeinek szellemi szegénységét, s nem akarva tovább is tűrni népiskoláinak lassú előbbre-meneteletét, nyomozást rendel nyomozás után s erőködik, ámbár maiglan csaknem hiába, megjavítani a tanügyi rendszert, melynek nagyon is szembetűnő tökéletlenségben nem kételkedik senki. Portugallia is új rendszerrel tesz kísérletet, mely az újkori eszmék szerinti alapelvekre van fektetve; sőt még Oroszország is talál politikai és társadalmi küzdelmei közt időt e kérdéssel foglalkozni, s — mint biztosan állítják, — nevezetes javításokat készít elő. Hollandiában és Belgiumban a tanügy egyenesen az ellentétes pártok jelszavaként szerepel, s folytonos feszültségben tartja a közfigyelmet. Végre Ausztráliában épen úgy mint Canadában, Chiliben úgy mint Brasiliában, a latin származású népek úgy mint az angol-szász eredetűek, komolyan látnak e tárgyban dologhoz. Mindenütt keresik a világosság terjesztésére való

eszközöket s azon vannak, hogy a tudományhoz férni necsak módjában legyen mindenkinek, hanem annak bizonyos mértékére szorítottassék is. E végre nagyobb nagyobb tökélyre törekednek a tanításban, célszerűebben szervezik a tanításra képesítő intézeteket, szaporítják az iskolai épületek számát, emelik a tanítók társadalmi helyzetét, és nem látjuk, hogy valahol visszariadnának a pénzbeli áldozatoktól, melyek nélkül a javítás e téren is lehetetlen.

És valóban csak a vak nem látja, hogy a nemzetek jövője a tudomány azon fokától függ, melyet el fognak érni. Ennek bebizonyítására száz okot lehetne felhordani: én nekem elég lesz három. Nálunk is minden ajkról hangzik már Verulami Bacco nagyhirű mondata: „A tudomány hatalom.“ Lehetetlen ennél igazabbat találni, kivált a gazdaság terén, s mi kiválólag földművelő, s mi több, földbirtokos nép vagyunk. Mi az ugyanis, mi a mezei gazda munkáját gyümölcsözővé teszi? A természet törvényeinek helyes ismerete és alkalmazása. A vadon embere, mindamellett, hogy érzékei oly épek és élesek, s hogy teste neki van törődve a sanyarúságok minden fajához, nyomorultan teng, és gyakran elpusztúl inségében; a természet működése földhöz sújtja s megöli őt, mert nem ismeri ama működése nyitját. A művelt ember, öt évezredig folyt tanulmányok nyomán, rájött a titok nyitjára, s a természetben szüntelenül működő erőket megtanulta szolgálatába venni s kormányozni, s míg azokat dolgoztatja, maga kevesebb fáradtsággal gyűjti körébe az anyagi javak bőségét, s napról napra szélesebbre terjeszti a föld fölötti uralmát, mi által a javak gyarapodására irányzott tudománynak mind szerepköre tágul, mind képessége megfelelni szerepének. Ezen igazság hatása alatt szülemlik önként a jóslat, hogy jövőben az a nép lesz a leggazdagabb s ezáltal a leghatalmasabb, mely több tudománnyal lát már is munkájához.

De a mily nélkülözhetetlen mai nap a tudomány a vagyonszerzéshez, épen oly szükségesnek bizonyul be az, hogy a szerzett vagyonnal helyesen éljünk. A munkások fizetése majd mindeütt elégtelen arra, hogy észszerű szükségégeiket kellőleg fődözhesék, és mégis mekkora részét fordítják legtöbbször haszontalan, sőt ártalmas költségekre! Lelkők a jelenhez tapadván s előreiátáshoz nem levén szoktatva, nem ismerik az aprónkénti megtakarítás megszabadító hatalmát. Erős érzéki izgalmakat áhitva, ritkán talál-

nak gyönyört másban, mint a mámorban, s ha többet keresnének, csak arra való lenne, hogy még többet ihassanak. E szerint, ha a munkásnak fizetése nagyobbításában eszközt kívánunk nyújtani az önállóságra, oktatás által kell kifejleszteni benne a szellemi élvek iránti fogékonyságot s az előrelátás, a számitás képességét. Hogy a nép sokat termelhesen s megszaporodott terményeivel okosan rendelkezessék, szükséges, hogy tisztán lásson. Macaulay a történetiró megjegyzi: hogy ha a XVIII. századbéli skót ember, ki még nem rég szegény volt és tudatlan, csakhamar túltett az angol minden pályán: e túlsúly onnan eredett, hogy az edinburgi parlament oly nemzeti nevelést adott Skóciának, a milyent Anglia nem ismert. Az Egyesült-Államokban a gyárosok azt mondják, hogy ha ők az európai gyáriparral képesek kiállani a versenyt, mindamellettt hogy kétszeres munkabért kell fizetniök, csak azért tehetik, mert munkásaik, értelmesebbek lévén, gyorsabban és jobban dolgoznak, s a gépeknek több hasznát tudják venni.

A most előadtuk gazdálkodási okhoz járul még egy politikai tekintet. A democratia terjed! Ezt halljuk ismételtetni, itt örömmel, ott aggódva. Az egyenlőség halad monarchiákban úgy, mint republicákban, Oroszországban nem kevésbé mint Helvéciában. Ebből következik, hogy azoknak száma, kik forradalmak vagy reformok következtében választási jogot nyernek, s ezáltal hazájok sorsára befolyást gyakorolnak, egyre növekszik. Az általános szavazás több országban már is el van fogadva; a türelmetlen nép majd mindenütt kopogtat a választási termék ajtaján, s maga az angol aristocrazia is készül azt megnyitni előtte. E democratiai mozgalom okai oly mélyek és általánosak, hogy azt se egyes fejedelem, se egyes párt, se bármiféle coalitio nem volna képes többé megállítani. S minthogy megállítása lehetetlen, jóra kell fordítani; e végre pedig szükséges, hogy a választási szabadság minden kiterjesztése a közértelemiség haladásának legyen következménye, s hogy az emberek ne bocsáttassanak a közügyekben részvétre, csak midőn megmutatták, hogy helyesen intézik el a magokéit. A ki saját igaz érdekét nem képes felismerni, nem méltó, hogy szava legyen azoknak megválasztásában, kik a közérdekek szabályozására befolyhatnak. Adjunk szavazási jogot tudatlanoknak, s mi lesz a következése? Ma anarchia, holnap despotismus. Értelmes nép ellenben csakhamar a szabad népek sorába küzdendi fel magát, és

szabadságát meg is őrzendi, mert bőlesen élend vele. Az önkény vagy bitorlás egyedüli támasza és egyetlen ürügye a közértelem alacsony foka és gyengesége, s a valódi és tartós felszabadulás azáltal létesül, ha a helyes közoktatás el tud hatni a legtávolabbi falu legutolsó konyhójáig. Alapos tanítással, megelőztetve és folyvást kísértetve a legszélesebb körű választási szabadság is, egy becses jognak gyakorlása, az erő és hatalom biztos forrása; de társulva esőkönyös és háborittatlan tudatlansággal, kiszámíthatatlan veszedelmeket nemzhet.

Ide járúl még egy harmadik tekintet. Nagy veszély érheti a mai műveltséget. Ha ugyanakkor, midőn a jólét utáni törekvés általánossá kezd válni a nép között, a belátás és helyes erkölcsi érzések fejlesztése szintén terjednek minden osztályok között, oly módon, hogy ezek igazságra, azok türelemre buzdúljanak, mely két erény nélkül a reformok békés eszközzése lehetetlen, akkor a szabályszerű fokozatos haladás biztosítva van; de ha a felső rétegek megmaradnak az értelmesség, a vagyonosság és önzés — az alsók ellenben — a tudatlanság, a nyomor és irigység mellett, akkor véres felforgatásoktól lehet tartani.

Elesépeelt közhelynek látszhatik, a mi itt mondatott, mert hisz a tudatlanság áldásait már legfőlebb enyelgés hangján magasztalhatná még valaki. Miniszterek és képviselők, könyvek és hírlapok versenyeznek annak kikiáltásában, mily szükséges, mily sürgetős a közoktatással foglalkozni, s kétséges csak az, vajjon eléggé készek vagyunk-e elvállalni a kényszert és az áldozatokat, melyek nélkül hasztalan volna sükert várni a nagy munkától, melyhez egymást lelkesítjük. Hogy e téren minden ámitásnak elejét lehessen venni, jó lesz megismerkedni az eszközökkel, melyeket az e célhoz legközelebb eljutott nemzetek alkalmaztak s alkalmazni meg nem szűnnek. Lássuk mindenekelőtt, mily áron jutottak el az éjszakamerikai Egyesült-Államok azon jótéteményhez, hogy az értelmesség oly magas fokán láthatják népok minden rétegeit.

I.

Ha jól tudom, négy nemzet van a világon, melyek jogos büszkeséggel mondhatják, hogy olvasni nem tudó emberök nincs. Ilyen éjszaki Németország, Norvégia és Helvéczia Európában, és

az Egyesült-Államok Éjszak-Amerikában. De ezen utóbbiban nem csak tud olvasni mindenki, hanem olvas is részint okulás részint mulatság okáért; olvas, hogy a közügyekben részt vehessen, hogy foglalkozásaiban több szakértelemmel járhasson el, hogy keresetét jövedelmezőbbé tegye, vagy végre, hogy mélyebben hatolhasson be a vallásbeli tanok alapjába. Ott két annyit nyomtatnak mint egyebütt összesen, s papirost fogyasztanak annyit, mint Angol- és Franciaország együtt. Statistikailag ki van mutatva, hogy a hírlapokra előfizetők számát elosztva a lakosokéval, egy-egy családra több jut egy előfizetésnél. A napi lapok százezerre menő példányokban nyomtatnak, némely hetilap négyszázezerben. Mindenkinnek, a ki Amerikát beutazá, feltűnt, hogy ott minden ember olvas, a közrendi nép csak úgy mint bárki más. Ez év elején meglátogattam az antverpi kikötőben horgonyzott pompás egyesült-állami fregattot, a *N i a g a r á t*, minden matrónnak, ki épen pihent, könyv, szemle vagy hírlap volt kezében. Európában, midőn valaki az iskolából ki- vagy a hadseregbe belép, számon kérik, tud-e vagy nem néhány sor írást megfejteni; de a nyomtatott betűk e föltületes ismeretének majd mi hasznát sem veszi élte legnagyobb részén át: nem alkalmazza soha, kéziratokon elmenni meg épen nem tud. Amerikában az olvasás mindennapi szokás, a közjólétnek egyik forrása és a köztársasági alkotmány fentartásának lényeges föltétele.

Az elemi iskola (*p r i m a r y s c h o o l*), ezt minden amerikai vallja, az állam alapja, a szövetség forrasza. Ingyen állván nyitva mindenki előtt, minden osztályok és felekezetek gyermekeit fogadván el padjain, elfelejteti velök a társadalmi különbségeket, eloltja a felekezeti forrongásokat, kiirtja az előítéleteket és ellenszenvet, s mindenikben felszítja a közös haza szeretetét s a tiszteletet a szabad alkotmány iránt. Az ember bámulva látja az évenként beözönlő új települők roppant sokaságát oly rövid idő alatt beolvadni az amerikai nemzetiségbe. E talányt az iskola fejtí meg, mely mindjárt az első ivadéokra rányomja a nemzeti erkölcsök bélyegét, közli velök az uralkodó eszméket s ezáltal a polgári jogok gyakorlatára képesíti őket. Iskola nélkül az államok szövetsége rég megszűnt volna, széttépetve pártviszályok és elnyeletve a tudatlanság özönvize által, melyet Németország és különösen Irland árasztott és áraszt szünet nélkül az Unió területére. Újabb számi-

tások mutatják, hogy, ha minden beköltözés megszűnt volna 1810 óta, az Egyesült-Államok szabad lakossága, a helyett, hogy 1864-ben fülment 29,902,000 före, el nem ért volna csak mintegy tiz és fél milliót. A beköltözöttek és utódaik e szerint majdnem két harmadát teszik az összes lakosságnak, és csak a közoktatás útján tudta az eredeti népség aránylag oly kis tömege az idegenek akkora mennyiségét áthasonítani s beléjük oltani azon eredeti és életteljes tulajdonokat, melyek az angol-szász és puritán fajt oly élesen jellemzik s oly előnyösen kitűntetik minden más fölött.

Hányszor jövendőtettet a polgárháború idején, hogy a nyugati államok el fognak szakadni az atlanti tengerpartaktól, s hogy California szintoly független köztársaságot alakítand a Csendes tenger partjain; s az unio hívei csakugyan nem voltak félelem nélkül. Ama távoli államok kedvezőnek hihették volna az alkalmat menekülniök a vér-adó és az unio adósságainak rájuk eső terhe alól, de azok nem álmodtak erről soha. Az Új-Angliából jött vagy ennek szellemétől lelkesült nagyszámú iskolamesterek már föléleszték vala ott is az új lakosság szívében a nemzeti egység érzelmét, s az iskola képezé azon erős kapcsolatot, mely egytívé tartotta az óriási épület minden részeit. Európának volt alkalmá csodálnia a fiatal nemzet erélyét, mely igaz ügyének védelmére négy év alatt tudott két millió bajnokot és nyolcezermillió forintot előteremteni. A vagyonság és hatalom hallatlan mérve! De míg ez megdöbbent, még nagyobb csodálat és nagyrabecsülés érzelmeit kelti fel az, hogy ugyan ez a nép, mely nem volt szokva semmi adóhoz, semmi megterheletéshez, ezer meg ezer nyomasztó rendszabályok és áldozatok súlya alatt sem rázta le azon kormány hatalmát, mely ennyire szorító, s mely akkor győzelemmel még nem igazolható magát. Ez oly nagy bölcsesség és oly biztos előrelátás bizonyossága, melyre tudatlan nép nem lett volna képes. Az iskola volt az amerikai democratia megmentője.

Alig hogy hajóikról új hazájok partjaira léptek, az első települők, a „zarándok atyák,“ már is elméjükben forgatták a gyermekek tanítását. Egy alapszabály 1642-ről azt jelenti ki, hogy nem engedendik meg „azt a barbárságot, melyet elkövetnek, kik gyermekeiket nem tanítják olvasni, s nem ismertetik meg velök a büntető törvények tartalmát.“ A tanítás, melyet az új állam eképp meghagya, oly mesterek által eszközölteték, kiket a család-

apák választottak. Ama földterület minden részei, melyekből utóbb Massachusetts, Connecticut, Maine, Vermont, New-Hampshire és Rhode-Island államok alakultak, s melyeket maiglan közös néven Új-Angliának mondanak, versenyt buzgának a tárgy körül, melynek életbevágó fontosságáról meg voltak győződve.— Ezen, a puritán szellemtől át meg áthatott iskolákban képződött ki az a sajátságos népfaj, mely vallásos és erkölcsi mély és szilárd alapja mellett oly életrevaló, oly vállalkozó, s mely igazában fenntartó savát képezi a nagy köztársaságnak. Ama korszakban senki sem volt egészen tanulatlan, s a társulat valamennyi tagja kevés kivétellel ugyanazon oktatást nyeré. Későbbben a függetlenségi háborúk, a föld meghódítása, új államok alakulása, a közlekedés új vonalainak nyitása, esaternák és vaspályák létrehozása, háttérbe szoríták némileg a közoktatás ügyét. A beköltözöttek tömegében tudatlan és szegény családok százezerei özönlöttek az Unio területére. A tankötelezettséget meghagyó régi rendszabályok megszűntek vala hatályban lenni. A tudatlanság terjedni kezdé, míg végre, most harmincz éve, némely előrelátó emberek jelezték a veszedelmet. Akkor támadt egyike azon riadaloknak, melyekről nekünk Európában nincs fogalmunk. Mindenfelé társulatok keletkeztek, melyek a tanítás javítását tüzték ki célul. A kérdés megvilágítására szánt folyóiratok és napilapok tömegesen kezdtek megjelenni. Az Unio legkitünőbb férfiai közül többen, mint Henry Barnard, Horace Mann, Stowe és Bache tanárok átjöttek Európába a leghíresebb rendszerek tanulmányozása végett. Visszatértökkel közrebocsáták tapasztalataik eredményét, s élére álltak az igazatnak. Bámulatos valóban látni, a mit ez alkalommal a magán-erély véghez vitt. Henry Barnard úr, megbízatva a rhode-islandi állam által a javítások előkészítésére, jelentésében számot adott előleges munkálatairól, melyeket végez vala. Abból látni, hogy ő az állam mindenik iskoláját két ízben személyesen megvizsgálta s négyszáznál több tanítót kérdezett ki tanulmányokról, s maga vetette külön vizsgálat alá minden iskola növendékeit. Azonkívül ezernél több levelet intézett azon férfiakhoz, kikről hitte, hogy leginkább képesek életrevaló eszmékkal szolgálni az ügyet. Mindenik községben gyűlést rendezett, hogy a kérdést a választókkal és iskolamesterekkel meghányhassa. Értekezletet (felolvasást) a tárgyról többet tartott ötszáznál, s minde-

nütt helyi bizottságokat rendezett az izgatás folytatása és terjesztése végett. Napi lapot alapított, melynek példányai ingyen osztogattak és terjesztettek a közönség között. Csak e végtelen előkészítő munkálatok után, csak miután annyi tanácskozás által mind maga elegendő tárgyismeretet szerzett, mind a közönségnek is módot nyújtott tisztán láthatni a dologba, fogott tulajdonképeni feladatahoz, előterjesztvén reform-javaslatait az állam törvényhozásának, mely azokat egész lelkesedéssel fogadta és szentesítette*). A többi államokban, még a nyugatiakban is, milyen Ohio és Michigan, hasonló mozgalom keletkezett. Mindenütt oda jutottak vele, hogy csaknem egészen ugyanazon szervezést alkalmazták, melynek javítás in még évről évre tanácskoznak és ügyekeznek.

Európában másképen járnak el. A kormány kinevez egy bizottságot; ez négy fal között, elzárva dolgozik. Nézeteiről nem hall és nem lát senki semmit, mert azok államtitkok. Végre több évi rejtélyes készülgetés után kihirdetik az újdonsült törvényt. Meglehet, hogy nagyon is jeles, de eredménye semmi, mert a közvélemény nem volt rá elkészülve. A közoktatás ügyében pedig minden törvényhozás, melyet a polgárok hozzájárulása nem támogat, — hatástalan.

Mínthogy a tanügy nem tartozik a szövetségi kormány gondjai közé, annak szervezése az egyes államokban nem mindenütt ugyanaz. Általános elvei mindazonáltal ugyanazok valamennyi államban, hol rabszolgaság nem létezett; mert először is, ezek az elvek hasonló polgári intézmények és ugyanazon erkölcsök közös alapjából erednek; azután pedig, mindenik azonnal igyekszik el-sajátítani minden czélszerűt, a mit a szomszédoknál észrevesz. A helyi szabadság ott valódi és élő hasonlóságot szül, mely nagyon is feléri azt a látszólagos és holt egyformaságot, melyet másutt a központi kormány ráparanesol, s a mindenivé elható világosság pótolja a tekintély mindig gyanús és kelleetlen hatását.

Az elemi oktatás mindenütt a község (town, township)

*) E részletek forrása egy igen jeles munka az éjszakamerikai Egyesült-Államok közoktatási rendszeréről, melyet svéd nyelven adott ki P. A. Siljeström ur, angolra pedig Rowan Friderika által fordított. A legjobb könyv, melyet e tárgyban még láttam; világos, teljes és részrehajlatlan. Szerzője a tényeket helyesen fogta fel és tökéletesen világitotta meg

dolga; csakhogy a község nem vonhatja ki magát a törvényszabta kötelezettségek alól. A törvény meghagyja a községnek annyi iskolát nyitnia, a mennyit a tanulókorban levő gyermekek czélszerű elhelyezése kíván. Kétféle szentesítés támogatja e kötelezettséget. Először is az állam keresetet indíthat a község ellen, s ez által kényszerítheti, megadóztatnia magát e czélra. Azután minden szüle, kinek gyermeke nem kapott helyet az iskolában, kártérítési keresetre van jogosítva. Bevonni az egyén magánérdekét a rugók közé s aláterjeszteni azt a birói hatalom végzésének: ez biztosítja az Egyesült-Államokban a törvények végrehajtását, s e biztosíték foganatját nem lehet tagadni.

A község (township), mely több angol mérföldnyi területű, s 2000—3000 lelket számlál, iskola-kerületekre (school districts) oszlik. Minden kerület, melyben 150—300 lakos található, külön iskolát tart. A községek területe és lakosaik száma természetesen nagyon különböző, a megtelepedett népesség sűrűsége szerint. Az Atlanti-tenger hosszában elhelyezett régibb községek területe rendszeren kisebb s lélekszáma nagyobb, mint a nyugati államokban*). De az iskolák száma mindenütt hihetetlen nagy, s messzire meghaladja mindazt, a mit Európában ismerünk. Így például a new-yorki államban 1861-ben volt 11,750 nyilvános iskola 3,880,735 lakos után, mi egy iskolát tesz minden 300 lélek után; Massachusettsben 4,605 iskola 1,231,066 lakos után, vagyis, 270 lélek után egy. A nyugati államokban az arány még kedvezőbb, mert Ohioban minden 160 lakos után van egy-egy iskola, Michiganban 150 után, Illinoisban 190 után, Wisconsinban 130 után. Az utolsó jelentés szerint Franciaországban 1865-ben volt 38,386 nyilvános iskola 37,382,225 lakos után, miből 984 lakosra jut egy, vagyis: hétszer kevesebb iskola, mint a most nevezett új államokban, melyek nem régiben keletkeztek a távol nyugat síkjain, hol még csak a minap barangolt medve és pézsmény. Hogy Amerikával egy vonalra emelkedhessék, Franciaországban 38,000 iskola helyett 200,000-nek kellene lenni, s az európai államok többsége semmi-vel sem áll e tekintetben Franciaországnál előbb.

*) Vermont, Maine, New-Hampshire államaiban az iskola-kerület átlag 700 hectárt tesz; a new-yorkiban 950-et, Massachusettsben 475-öt, Wisconsin és Michiganban pedig mintegy harmadfélezeret.

Nézzük most, miféle tekintélyek kormányozzák Amerikában az iskolát. Az amerikai iskola szervezete egészen különbözik attól, melyet mi ismerünk; ott semmi nyoma sincs azon rangfokozatos gépezetnek, melynek kerekai nálunk oly gondosan ki vannak mérve, hogy pontosan egymásba vágjanak, és mozgásnak indítva kifejezést adjanak a központi hatalom akaratának valamely nagyterjedelmű ország minden pontján. Amerikában nem találunk csak választott helybeli bizottságokat, melyek egymástól függetlenek, s intézkedéseikért nem felelősek csak a közönségnek, vagy törvénysértés esetére a törvényszéknek. Első helyen találjuk a tanterület bizottságát, melyet majd *prudential committee*-nek, majd *committee of trustees*-nek neveznek. E bizottság kevés főből áll. Vannak államok, hol az ügy egy személyre van bízva, a new-yorki államban három gondnokból vagy megbízottból áll (*trustees*), három szokott lenni leginkább másutt is. A kerületben lakó választók nevezik ki őket, többnyire egy évre csak. Minden évben tartoznak a választókat összehívni közgyűlésre, hol számot adnak sáfárkodásukról s az érdeklettek kérdéseire felelnek. Azután tartoznak a közoktatás központi igazgatóságának, mely az illető állam székhelyén tartja lakását, tenni jelentést a kerületi iskola és tanítás állapotáról. A helyinek oldala mellett áll a községi bizottság. Ez polgári személynek tekintetik, s mint ilyen birtoklási jogot élvez. Ez veszi kezébe az állam nyújtotta segélyt és a helyi iskolarovás jövedelmét, hogy felosztja a kerületek közt mindegyiknek szüksége szerint. Ez bocsátja vizsgálat alá a tanítójelölteket s kiszolgáltatja nekik a bizonyítványt, mely nélkül a helyi bizottság nem választhatja meg őket tanítóknak. Ugyanő határozza meg a könyveket és a követendő módszert; ő látogatja meg rendszeresen a különböző iskolákat, szóval: ez foglalkozik az oktatás erkölcsi és értelmi igazgatásával.

Az egyes államok központján van, mint mondtuk, a közoktatási hivatal (*board of education*), melynek élén igen magas rangu tisztviselő áll, a közoktatás közigazgatója vagy felügyelője (*superintendent of public instruction*). Némely államokban, például New-Yorkban, az iskolák felügyelőit maga a törvényhozás választja; nyugaton az állam összes választói által választatik meg a kormányzóval együtt. Mily jelentőségűnek tartják ott e tisztet, legjobban bizonyítja díjaztatása, mely

egyenlő, sőt némely államokban nagyobb, mint a végrehajtó hatalom főnökié, különösen a nyugati új államokban, Illinois, Michigan, Wisconsinban. Ámde magas állása daczára még sem érezteteti tekintélyét a helyi bizottságokkal, melyek sehogy sínesenek neki alárendelve. Az ő hivatása csupán felvilágosítani a törvényhozást és a közönséget mindenre nézve, mi a közoktatáshoz tartozik. Ő gyűjti a statisztikai adatokat, meglátogatja az iskolákat, és igyekszik nyilvános értekezletek útján, népgyűlések tartása és a néphez intézett szózatok által ébren tartani és magasabbra fokozni a közérdekeltséget a nemzeti közügy iránt, mely öszpontosúl benne. Minden évben részletes jelentést nyújt be a törvényhozásnak a köznevelés állapotáról az állam területén. E jelentés azután számos példányban kinyomatván, minden kerületben elterjesztetik. A rendszer hézagjai vagy hiányai bízczetlen kitératnak benne, s a szükséges reformok kijelöltetnek és kimutattatnak. E jelentések némelyike, névszerint Potter E. uré Rhode-Islandból és Victor Rice uré New-Yorkból, Horace Mann és Henry Barnard uraké Massachusettsből csodálatra méltó művek, melyekben nem lehet eléggé lapozni. A szép papíros és nyomtatás, a díszes kötés, szóval — a legkisebb részletekig minden azt mutatja, hogy itt oly tárgyról van szó, melyet szeretettel hord szíven az egész nemzet.

Az itt előadott szervezetben kettő lepi meg az európai embert: az első a munka-felosztás közgazdasági elvének alkalmazása. Az európai continensen a rendes közigazgatási testületeket terheli az elemi oktatás gondja: Amerikában minden fokozaton bizottságok neveztetnek ki, melyek csak is az iskolával foglalkoznak. Ennek az a haszna, hogy ez úton szakembereket lehet választani, kik különleges ügygyel bízatzván meg, külön ebben felelősök is mindenért, a mit tesznek vagy mulasztanak. Ez a legegyszerűbb és legbiztosabb út arra, hogy a rendelkezésre álló jóra való erők egyike se maradjon alkalmazás nélkül, és viszont senki se kontárkodjék abban, a miben nem elég jártas. A másik, a mi itt megjegyzésre méltó, az, hogy az egyetlen rügó, mely mindent mozgásban tart és szabályoz, a nyilvánosság. Az élő szó és a sajtó, ime a két eleven erő, mely minden mozgás indítója. A felügyelő, kinek befolyása roppant nagy, még sem hat a törvényhozókra, a bizottságokra, a választókra, kiktől utoljára is függ minden, csak

beszédnek és jelentések által. Mindent tesz a meggyőződés, a kényszer semmit. E rendszer több világosságot követel és több erőfeszítést; de sikere is nagyobb: mert mindenkinek lelkesült segélye támogatja. Rögtön elfogadni azt európaszerte, időelőtti volna, de arra csak törekedni is már becsületünkre és javunkra válnék.

Az iskolák épületei, az állam régisége szerint, a melyben találatnak, különböző tekintetet mutatnak. Nyugaton, az alig megtelepült családok közt, melyek csak most foglalkoznak a föld meghódításával rendszeres művelés alá, az iskola sem egyéb, mint egymásra rakott szálfákból épített hajlék (log-house). Keleten, faluhelyen egyszerű egy-emeletes ház szolgál iskolául, mely egészséges helyen állván, növényekkel van körülvéve, s szőlő meg liana guirlandokkal feldiszitve. Városokban, mint például Philadelphia, Boston- vagy New-Yorkban, az iskola nagyszerű három-emeletes épület, melyben bámulatosan el van rendezve minden a célhoz képest, melyre szolgál. Hogy egy ilyen épület belsejéről képet alkothassunk magunknak, lépünk be New-York valamelyik legújabb iskolájába. A földszinten nincs más csak a ház gondviselőjének szállása, ki egyszersmind kapus (janitor's room's), s egy roppant terem, hol a gyermekek játszhatnak (play-room). Az első emeleten van hat kis osztály-terem, melyeknek szélessége és hosszúsága 5 és 7 métre, ezek egy központi tág terembe nyílnak, melynek méretei 14 és 20 métre. Ez a fogadó terem (reception-room), hol bizonyos órákban valamennyi növendék összegyűl némely gyakorlatokat közösen végzendők. A második emeleten tíz osztály-terem van, a harmadikon végre ismét egy fogadó- és hat osztály-terem. Az egész épületet alacsony nyomású gőz melegítővel lehet fűteni, és nagy tökélyre vitt szellőztető készülékkel szellőztetni. A város vize (Croton water) el van osztva minden emeleten. Minden növendéknek van támlás íróasztala és széke fényesített fából; az egész igen csinos és gondosan van tartva, s kétezer tanulónak van helye benne. Az osztályokban és a fogadó-terekben találunk igen teljes könyvtárt, térképeket, föld- és ég-tekéket, természetrajzi gyűjteményeket kicsinyben, műtermékeket s még zongorát is. New-York városa csak 1861-ben is 6,500 dollárt fordított a zenészek beszerzésére, melyekben a gyermekek gyönyörködnek. Az Egyesült-Államokban

önként értetik, hogy iskola nem lehet könyvtár nélkül, melynek könyvei a tanórákon kívül kölesön adatnak a tanulóknak. Az államok nagyobb része e czélra külön pénzforrást szavazott meg, mely a kerületek közt fel van osztva; de a kerületek azonkívül megadóztatják magokat is e czélra. A new-yorki állam iskolai könyvtárai már másfél-millió kötetet számlálnak, miből átlag 1,300 kötet esik mindegyikére a 11,750 iskoláknak.

Képzelní sem lehet az áldozatokat, melyeket Amerika újabb időben az iskolai épületek javítására tett. Oly hévvel, oly szenvedélyes lelkesedéssel fogtak hozzá, melynek ninesen párja. New-Yorkban például tíz év óta valamennyi régi iskolát megújították s megnagyobbították, s huszonöt újat építettek azonfölül, melyek mindegyike hol másfél-ezer, hol két-ezer gyermeket képes bejogadni. Kilenc év alatt, úgymint 1853-nak kezdetétől 1861-nek végeig, 1,472,000 dollárra, vagyis közel: nyolez-millió frankra ment, a mit ezekre fordítottak.

A milyen a tanító, olyan a tanítás, mondják. A személyzet, mely azokban a számtalan iskolákban tanít, s a mód, mely szerint az folytonosan újul, szintén sok különösségeket mutat, melyek az európaít gondolkodóba ejtik. Mindenekelőtt feltűnő az, hogy a legtöbb iskolában hölgyek viszik a tanítók szerepét. Massachusettsben 1861-ben 4,000 hölgy tanított, míg férfiú csak 1,500; New-Yorkban 18,915 hölgy mellett 7,583 férfiú; egyenként véve a városi iskolákat, ezekben az igazgatókon és a külön szakokban működő mestereken kívül, nem találunk csak hölgyeket. Így Philadelphióban csak 82 férfiú tanít 1,112 hölgy mellett; New-Yorkban egy-egy nagymérvű iskolában 3 férfiú tanít 21—22 hölgy mellett. Faluhelyen és a nyugati államokban az arány más, mert ott a hajadon nem élhet oly jól egy magára, mint a fiatal ember. Mi a tanulókat illeti: a két nembeli növendékek egy osztályba járnak 15—16 éves korukig, s bámulatos látni, mily jól tudja a fiatal tanító-hölgy fentartani a rendet a tanulók csoportjában, melyben vannak, kik csaknem egykorúak vele. „Néhány nappal Amerikába érkeztem után — úgymond egy utazó, ki azt a különös nemzetet alaposan tanulmányozá*), — meglátogatám az akadémiát Westfieldben, e nagyszerű faluban azon beltenger partjain, melyet ők Erie tavának neveznek. A papnál, kinél szállást kap

*) Les États-Unis en 1861. par George Fisch.

tam, egy tizenkilenc éves hajadon lakott, ki az akadémián a matematikát tanította, és egy huszonhárom éves fiatal ember, ki papságra készült, de szegény levén, idejét megosztotta a papnak kiszolgálása és a rendes tanórák látogatása közt, mely tanok legbokrosabbjait bájos éttársa adá elő. Az iskola tág termeiben, melyekbe lombozaton át esett a mérsékelt világosság, valami száz fiú és leány tanúla együtt, gyermekei a földművelő népességnek. A fiatal hajadon leczkéjén hosszú szakállú emberek is ülének, kiknek épen a magasabb mennyiségtanból fejtegetett egy problémát, a legtökéleteseb egyszerűséggel és szabatosággal.“ — E rendszer, melynél fogva hajadonokra bizatik a tanítás, számos előnnyel jár. Az első a gazdálkodás, mert a hölgy, ha tanít, csak két harmadát kapja a tanító-férfiú fizetésének, s e különbség nem csekély dolog, miután Amerikában négy öt annyi iskola van aránylag, mint Európában. Továbbá, egyenlő tudomány mellett, be van bizonyítva, hogy a nő jobban közli a gyermekekkel a mit tud, min a férfi. Kevesebb ő benne a mesterség, a szárazság, a szörszál, hasogatásra való hajlam; ellenben több a türelem, a képzelő tehetség, a nyájasság. Az anya ösztöne által vezéreltetve, magára vonja hallgatói figyelmét, s a különben oly száraz első elemek játékká válnak kezéi közt. Maga a női kellem és szépség titkos bájt kölcsönöznek előadásainak. Ez úton az iskola megszűnt az a szomorú börtön lenni, mely oly ijesztővé lesz a gyermekre nézve büntetései s unalmassága által, s úgy tűnik föl a gyermek előtt, mint a házi tüzhely más alakja s folytatása, hol kedves családi szellem lengedez, s hol a testvérnéne tanítja kedves két nembeli öseit. Ez a másik, az elsőnél nem csekélyebb előny, melynek a társadalom veszi közvetlen hasznát. A tanító-hölgyek többnyire mind fiatalok, mert legfőlebb öt hat évig maradnak helyükön, melytől rendesen az által válnak meg, hogy férjhez mennek. Már pedig a rend- és tekintély fentartása, melyhez mint tanítók szoktak, világos gondolataiknak könnyűséggel való kifejezése s a magasabb tudomány, melyet ott megszereztek, bámulatosan előkészítik őket a családjánya szerepére. Az által, hogy előbb más emberek gyermekeit nevelték, megtanulják jól nevelni utóbb sajátjaikat. Egyébiránt, nem nehéz elgondolni, mily jótékony s végtelen befolyást gyakorol a hajadonok e szigorú beavattatása az élet ma-

gasabb gondjaiba az összes nép értelmi művelődésére. A hová csak egy ilyen egykori tanító-hölgy hatása eljut, onnan a tudatlanságnak határozottan félre kell vonulnia.

Az iskolában nyert s oly mélyen bevésődő benyomásokból ered nagy részt azon komoly és mély tisztelet is, mely az Egyesült-Államokban a nőt környezi, s melynek látása a jövevényt bámulatba ejti, s néha roszalásra készíti. A fiatalság hozzá van szokva meghajolni a hölgyek tekintélye előtt, kiktől nyeri tanítását: ezek hozzá vannak szokva engedelmességben tartani a fiatalságot. Innen ered az egyik félnél a tisztelettel párosult engedékenység, a másiknál az önérzet magasabb foka s a fellépés biztossága, mely tiszteletet gerjeszt s oltalmára szolgál az ártatlanságnak.

De többet is tud a nő rendesen, mint a férfi; mert ez már fiatal korában neki irámlik a vagyongerésnek, míg amaz, minden ily nemű gondoktól menten, szelleme kiművelésére szentelheti napjait. Európában, ha volna is hölgy által vezetett iskola, szánalommal néznék azt, s egy apa sem küldené, mint biztosan állítják, fiait belé. Azonban még sem volna talán lehetetlen szembe szállani ezen előítélettel, s utánozni e részben is Amerikát. N a t o l i ú r jelentése az elemi oktatás állapotáról Olaszországban, arról értesít, hogy ezt Milanóban megkísérelték és teljesen sikerült. Ott is bebizonyult, mint az Egyesült Államokban, hogy a hölgytanítók jóval gyorsabban vitték növendékeiket előbbre. Ehhez járul, hogy az igazán csekély fizetés mellett, melyet a községek a tanítóknak szántak, rendesen csak igen középserű férfiakat kapnak, míg ugyanazon összegért jóval tehetségesebb nőket alkalmazhatnának. Az olasz miniszter jelentése még egy másik előnyét is kiemeli ez intézkedésnek: ez teszi lehetségessé a papi rendű tanítók helyébe világi rendű hölgyeket léptetni a költség szaporodása nélkül, mely utóbbi képezi rendesen szegény községekben a haladás elháríthatatlan akadályát.

Mindennél, a mit eddig mondtunk, sajátságosabb az, hogy az Egyesült-Államokban a tanító, legyen férfi vagy hölgy, csak egy évre neveztetik ki városokban, csak félvre (a t e r m) faluhelyen. Ez nem azt jelenti, hogy egy fél vagy egész év alatt az összes tanítói személyzet változik. Az ügyes tanítók megtartatnak,

s minthogy városokban igen magas a díjak *), sokan megmaradnak e pályán, de faluhelyen a változás igen nagy. Ezt abból is lehet látni, hogy tél és nyár között az alkalmazott hölgy és férfi tanítók aránya nagyon változik. Így 1861-ben Massachusettsben nyáron nem volt csak 472 tanító-férfi, 4,856 tanító-hölgy mellett, télen ellenben tanított 1,508 férfi s 3,886 hölgy. Nyáron, midőn leginkább csak leányok és kis fiúk járnak iskolába, tanítónak nem vesznek csak hölgyeket, míg télen, midőn a 12—16 éves fiúk folytatják a tanulást, inkább férfiakat hívnak meg tanítónak. De ezek sem maradnak sokáig a foglalkozás mellett; ez ott nem élet-pálya mint Európában: ez csak noviciatus, mely sokkal tevékenyebb, sokkal változatosabb életre készíti őket, csak eszköz jobban átérteniök azt, a mit tanultak másokat tanítva rá. Földművelők fiai levén, sokszor már két három, legfőlebb négy öt év múlva magokhoz veszik a mit megtakarítottak, s elmennek nyugatra, hol földet vásárolnak, melyet azután értékesítenek. A férfiak és nők száma, kik egy ideig közoktatással foglalkoztak, hihetetlen. Az Egyesült-Államok jeles embereinek életét olvasva, látjuk, hogy nagyobb részök iskolamester volt. A nagy városok legvagyonosabb köreiben minden lépten találkozunk hölgyekkel, kik egykor tanítottak. Rájok lehet ismerni, — mondják, beszédök szabatosága- s gondolataik világosságánál fogva. Azon tanítók száma, kik magokat besoroztatták az unio hadseregébe, valóban bámulatos. E tekintetben nem láttam ugyan statistikai kimutatást, csak Ohio államára nézve, de ez elég, hogy a többire is következtethessünk. Ohio 1861-ben 10,459 tanítót tartott, s ezekből 1862-ben 4,617 lépett az unio hadseregébe, vagyis majdnem fele **). Az év végén

*) Városokban a főtanító díja legalább 5,000 frank. New-Yorkban fizetése felmegy másfél ezer dollárra (7,750 frankra), az altanítóé 1000 dollár. Faluhelyen Massachusettsben a tanítók díja 250 frank havonként; a hölgyeké 115 frank. A többi államokban a tanító-hölgyek fizetése majdnem ugyanannyi, a férfiaké valamivel kisebb, Kaliforniát kivéve, hol havonként többre megy 500 frankuál.

**) E tény csak egyike az ezer bizonyítványoknak, melyekből kiderül, mily valótanul állítottott, hogy az éjszaki államok vagyis az Unio ügyét csak bérhadak védték a déli pártütők ellen. Kik ezt állították, nem láttak egyebet csak a new-yorki irlandiakat, s szemet húnytak a lángoló hazaszeretetre, mely harcuzba ragadta a népesség javát. E nemes érzelmeket kitörni látjuk a közoktatási felügyelők jelentéseiből is. A new-yorki fel-

sokan elesetek a esatákban, de többen közölök főtisztásra emelkedtek; tábornokká lett négy, ezredessé kilencz.

E számtalan férfi és hölgy kiképzésére, kik az iskolai tan széken át veszik útjokat az élet mindennemű pályái felé, az egyes államok néhány év óta kitünő minta-iskolákat szerveztek, hol gazdagon fizetett, igen jeles és nagyérdemű tanárok működnek. A tantárgyak ott nem egészen azok, a melyek Európában. Tanítatik névszerint: algebra, mértan, vegytan, csillagászat, természetrajz, lélektan, bölesészeti erkölestan, a természet tanulmányozására irányult bölesészet elemei, az alkotmány elmélete és története és a neveléstan. Amerikában azt hiszik, hogy misem emeli a lelket isten felé inkább, mint a világegyetemet kormányzó törvények helyes felfogása; hogy a vegytan minden foglalkozásnál hasznos, de főkép hasznos a gazdasszonyra nézve; hogy a gyermekekre sikerrel hatni csak úgy lehet, ha elmékedtünk a rugókról, melyek az erkölesi lényeket igazgatják; s hogy a szám- és mértan komoly tanulása mulhatlanul szükséges a végre, hogy a szellem helyes és következetes gondolkozáshoz szokják. Mi azt lehetnők, hogy ilyen tanterv inkább illenék műegyetemi iskolába, mint oly intézetbe, melybe 17 éves hajadonok járnak vegyest fiatal emberekkel, kik tanítói oklevél után törekeshnek. A növendékek hat órán át hallgatják naponként az előadásokat; a többi időt tanulással töltik helybeli családok kebelében, hol évi 100 dollárért szállást és teljes ételmezést (full board) kapnak. Gyakran jelen kell lenniök mindenféle tárgyról tartott értekezleteken (lectures), máskor magok tartoznak felolvasást tartani (sublecturing). A mintai iskolához esatlakozik az elemi iskola, hogy a leendő tanítónak alkalmá legyen magát a tanítás mesteriségében gyakorolni. Az osztályokban töltött órák után egy-egy ta-

ügyelő, R a u d o l l úr jelentésében olvassuk: „A Sumter erőd elfoglalása után a csillagos lobogó azonnal kitűzetett a város minden iskolái fölött, s a százezer gyermek, mely azokat népesíti, egyhangon éneklé a nemzeti dalt. A rendes tanfolyam elhanyaglása nélkül, minden intézeteinkben tettleg foglalkozának táborozó katonáink felsegélésével. Tanítóink közül sokan fegyvert fogtak, s a tanító-hölgyek nagy száma a kórházakhoz szegődött. Se tanítók se tanítványok nem riadtak vissza semmi erőfeszítéstől, semmi áldozattól, védelméül az Unio nagy ügyének, melyet az árulók megátmadni mertek.“ Ez egy vonásból is láthatni, mint hatja át, mint emeli a nemzeti élet szelleme még az elemi iskolákat is.

nár elnöksége alatt összegyűlnek, s egymásközt megvitatnak egy vagy más kérdést, melyet előbb egyikök tartozik egész terjedelmében, a melyre a kérdés alkalmas, kifejteni. Figyelmet érdemel, hogy még a mintaiskolák tanárai közt is több a hölgy, mint a férfiú. Sokan a tanító-jelöltek közül oly módon is képezik magukat, hogy sokáig járnak az elemi iskolákat, s a mellett magán szorgalommal tanulnak. Az efféle jelöltek számára, kik ki akarják egészíteni tanulmányaikat, egy sajátos intézmény létezik, mely élesen magán viseli, az amerikai erkölcsök bélyegét; értjük a tanítók gyűléseit (teacher's conventions). A szünnapok alatt minden megyének fiatal tanítói, férfiak és hölgyek, összegyűlekeznek valamely előkelő és szakavatott férfiú elnöklése alatt. Nappal egymást követik az előadások, az értekezletek, a gyakorlati tanítás; este közgyűlésben találkoznak, mely eszmecserének és vitatkozásnak van szánva. Mindenkinnek van joga hozzászólni felváltva a napirenden álló tárgyhöz: ez a parlamentbeli küzdőter a mindkét nemű iskolamesterek számára. A mely városban e gyűlések tartatnak, a lakosság gyakran vendégszeretettel fogadja a két nembeli fiatal készülöket, az állam pedig fizeti egy részét az utazási költségnek. Mindenki tudja, hogy a közoktatás a nemzet főérdeke, s mindenki örül, ha valamivel elősegítheti haladását.

A mód, mely szerint Amerikában a tanítók képeztetnek, sajátosnak látszhatik előttünk, de összhangzásban van a nép erkölcsével s az országos alkotmánynyal. Azokat a tulajdonokat fejlesztik ki leginkább jelöltjeikben, melyeket általok fejlesztetni kívánnak a nemzetben: önbizalmat, egyéni kezdeményezést, gyakorlati ésszt és készséget a szóbeli előadásban. Ne felejtsük el, hogy a szó a szabad államok főrugója, épen úgy, mint a hatalmaskodás a despotikus kormányoké. Vita és szavazás: ime az egyszerű gépezet, mely által a nemzeti akarat érvényesíti magát. Már pedig, a hol mindenki részesül a közügyek igazgatásában, illő, hogy kiki el tudhassa mondani a mit gondol s bebizonyítani a mit mond. Az idegent meglepi, midőn az Egyesült-Államok minden polgárában kész szónokot talál, jót, roszt, de készt; midőn a munkásokat hallja előadni gondolataikat tökéletes szabatossággal: ők az iskola padjain tanulták meg azt. Bárhol történjék, hogy

a tanítók fele fölkeljen vérök árával védeni valamely nemes ügyet és hazájok egységét, ott el lehet mondani, hogy legalább is emberül vannak nevelve, s hogy emberül fognak tudni viszont nevelni ök is. A mi nekik a tapasztalás részéről hiányzik, azt, mint biztosítottunk, bőven pótolja bennök azon erély, az a tevékenység, az a vágy, valami jót tehetni, mely a fiatalság sajátja. A megszkott kerékvágásban tova czammogó aluszékonytság teljesen ki van onnan zárva: új életerő foly be szüntelen a tanítók testületébe, mely ekkép természetes viszonyban áll ama fiatal, erőteljes nemzettel, hol folyton és szakadatlanul mozog és változik minden.

Nézzük most már, mit tanítanak az Unio elemi iskoláiban. Mindenekelőtt, mint egyebütt is, olvasni, írni és számolni; azután sokat, — némelyek szerint nagyon is sokat — a földrajzból, mely tudomány egyébiránt nagyon fontos oly népre nézve, melynek területe egy egész continens, határai két oceán, s mely Európa és Ázsia közt levén elhelyezve, roppant kereskedést üz az egész világgal; tanulnak tovább egy kis mértant és mértani rajzot, különös tekintettel a földmérésre és építészetre; némely elemi de alapos ismeretet a földművelési és műtani vegytanból, csillagászatból, physiologiából*), és az alkotmányos jogtanból; végre zenét. Az anyanyelv tanulására nézve ök be nem érik oly kevéssel, mint például a francziák, s annak oka világos. Minden osztály gyermekei ugyanabba a községi iskolába (common school) járnak: gazdagok és szegények egymás mellett ülnek és jó sokáig maradnak együtt, egész 15 vagy 16 éves korukig. Nagyobb része azoknak, kik az ország élén állnak, nem vettek részt más oktatásban. Az iskolának e szerint kötelessége megadni a növendékeknek mindent, a mi neki oly országban szükséges, hol a szavazás joga általános, s hol a munkás osztályból kerülnek ki a Lincolnok és Johnsonok, kik az állam fejeivé tételnek s arra méltóknak bizonyúlnak be. A mit ott népnek neveznek, az körülbelül a műveltség azon fokán áll, mint közép-európai városokban a közpolgárság, e szerint szintoly alapos tanításban kell hogy részesüljön, de ennek egyszersmind a gyakorlati életre kell irányulnia. E végre

*) Egy a maga nemében kitünő könyv, melynek czíme „Histoire d'une Bonchée de pain“ Jean Máté urtól; mutatja, mimódon lehet a tudományt jóizüvé s emészt hetővé tenni a kis leánykák számára is.

nem elég, ha anyanyelvét a gyermek úgy a hogy tudja, hanem vele élni is kell tudnia. E czél elérésére nem is mulasztanak el semmit. Gondosan ügyelnek a kiejtésre, verseket is szavaltatnak és prózai darabokat, különösen pedig a köztársaság és függetlenség alapítóinak beszédeit, melyekben a haza és szabadság szeretet oly magasan lángol. Megkívánja az iskola, hogy a növendék bármikor kész legyen előadni nézeteit valamely fölvetett kérdéstről, azután ki kell azokat fejtenie és megvédenie szabályszerű vitatkozásban, és — meglehet, hogy ebben kissé messzire mennek, — e szónoklati harezok tárgyait nem félnek a napi politika mezejéről venni kölesön. Az iskola ott be nem éri oly kérdések tételével, melyekre egy-két szóval is lehet felelni, hanem megkívánják, hogy a gyermek mondjon el mindent, a mit a kérdéses tárgyról tud, például, beszélje el valamely jeles férfiú életét. A czél, a melyre törekednek, szoktatni és képesíteni a növendéket, hogy gondolatait sorozza, hogy számot tudjon magának adni arról, a mit tud, s hogy ezt elő is adhassa világosan és rendben. Többet gyakoroltatják a gondolkozást, mint a könyv nélküli tanulást, és azon vannak, hogy polgárokat neveljenek, kik megütközés nélkül tudjanak forogni a szabad állam szabad polgárai közt.

A testi erő fejlesztése sincs kifejejtve a rendszerből, jóllehet szorosán vett gymnasticus órákat nem tartanak, mi mindenestre hiány. E helyett sajátos más gyakorlataik vannak, melyek középfokot képeznek a gymnastica és táncz között, s mit ők *calisthenic*-nek neveznek. Bizonyos órákban valamennyi tanuló a nagy fogadó terembe (*reception room*) gyűl; a tanítóhölgy zongorához ül, és erősen hangzóztatott ütemekkel indulót játszik. A fiúk és leányok erre kezét fognak, lánczokat, köröket s mindennemű más idomokat alakítanak, melyek az ókori karokra emlékeztetnek. E rhythmusos gyakorlatok alatt a tagok hajlékonyságot nyernek, s a test minden mozdulata könnyűvé, kecsessé és szabatoszá válik. A lezajlott háborútól kezdve rendszeren fegyverkezésre és hadi gyakorlatokra is szoktatják a fiúkat. Közös ének zongora kíséret mellett és e változatos gyakorlatok szakítják félbe a tanórák egyhanguságát, s megkedveltetik a gyermekkel az iskolát, mintha mulató hely volna. A fegyelem pedig, nem hogy vesztene a közbeszótt szórakoztatások által, sőt úgy látszik, még nyer. Sokszor kiemeltetett már az éjszakamerikai ember jellemé-

ben a látszólagos ellentét, hogy ő, ki a mindennapi életben oly nyughatatlan, oly könnyen simúl a törvény rendeletéhez. Ugyanezt látni már gyermekeiken. Ezek is, kik otthon oly függetlenek s az apai tekintély alól emancipáltak, példás és egyhangu tanulékonyossággal hajólnak meg az iskola rendszabályai előtt.

II.

A tantárgyak elősorolásában egyről nem tettünk említést, mely pedig csaknem egész Európában a leglényegesebbnek tartatik, s ez a hittan. — Nem jött szóba, mert azt ott csakugyan nem tanítják az elemi iskolákban. Mi több: szigorúan meg van tiltva a tanítóknak, csak meg is említeni valamely vallásfelekezet tanait. Az egyetlen imádság, melyet mondhat, a Miatyánk. Egyedül az erkölcsi érzelmeket köteles ápolni és fejleszteni, támaszkodva azoknak rendületlen alapjára, a természetes vallás elveire. Érdekes hallani, miesoda szavakkal nyilatkozik e tárgyban Massachusetts államtörvénye, mely kevés különbséggel valamennyi államban el is van fogadva. „A tanítók kötelesek ügykezni, hogy a gondjaikra bízott fiatalság szívébe beoltassék a kegyesség, az igazság, a való igaz iránti tisztelet, a hazaszeretet, a minden ember iránti jóakarát, a józanság, a munkára való kedv, a szemérmesség, a mérséklet, az önmérséklet és minden más erény, melyek a társadalom díszei, s alapjai a köztársaságnak. Kötelesek továbbá megmutatni növendékeiknek, koruk felfogásához képest, hogy ezen erények mily alkalmasak a köztársasági intézményeket fenntartani és tökéletesbiteni, a szabadság megbecsülhetetlen áldásait biztosítani, saját jólétünket megállapítani, s miképen vezetnek az ellenkező hibák elkerülhetlenül a legszerencsétlenebb következésre.“ — Az eredmény után ítélve, e férfias alapszabály szó szerint foganosítottatik is. Európában szeretik ismételtetni az alaptételt: „Az iskola levegőjének vallás-erkölesinek kell lenni, s minden iskola, melyben kátét nem tanítanak, úgy fogna tekintetni, mint a kárhozát tanyája.“ — Amerikában ugyanazt mondják, de a hittan előadására alkalmasabb helynek tartják az egyházat, mintsem az iskolát. Az okok, melyekkel e nézetöket támogatják, érdemesek a megfontolásra.

Mindenekelőtt azt mondják: az iskolának mindenütt, hol az

egyház és az állam nem egy, vagyis hol a törvény vallásszabadságot biztosít minden polgárának, szorosán világinak kell lenni, mert a világi államnak van rá legnagyobb szüksége, az iskola az ő intézménye. Ha papot bocsátunk az iskolába, el kell fogadnunk e cselekvés következeit: egy felekezet papjait sem zárhatjuk ki belőle, s meg kell engednünk, hogy kiki a maga tanait csepegtesse a növendékek kebelébe. Ez képtelenség. Ennek kikérülése a felekezeti iskola; de ennek terheit az állam el nem bírja, vagy oly kis mértékben, hogy a tudatlanságnak ajtót kaput tárunk, s akkor le kell mondanunk a szabadságról, le mindenről, mi az életet becselessé, a munkát kedvessé, az élvezetet édessé teszi. Amerikában a minden polgárra kivetett adók szolgálnak a közoktatás fentartására. Ez is szükségessé teszi, hogy egy polgárnak gyermeke sem legyen kizárva belőle. E végre nem elég mondani, hogy hisz az állam senkit sem zár ki, sőt szívesen lát bármily felekezeti növendékeket iskoláiban; nem elég ez azért, mert kiki a maga vallásos hitét és meggyőződését tartván magára nézve legjobbnak, nem nézheti közönyös szívvel, hogy gyermeke más hitet és vallást szívjon magába, vagy tanuljon megbírhatalan költséggel otthon, mind a mellett, hogy az állam által követett adót is leróvta. E tekintet oly erős, hogy ha csak egy polgár volna is, kinek lelkiismerete kifogást tenne az iskolában előadott tanok ellen, azt sem volna szabad mellőzni, mert lelkiismerete háborgást szenvedne, s ez mindenkor gyűlöletes és ennél fogva szabad államban nem lehet helye. De magának a vallásnak érdeke is azt kívánja, hogy az egyházban adassék elő, nem pedig az iskolában. Az iskolában ugyanis a vallásbeli leczkék a többiek sorában adatván elő, ugyanazon módon bánnak is velök. Sokszor teherré válnak, mely kedvetlenséget szül, s akkor vége a tiszteletnek. A tanítók magok sem tesznek különbséget vele, s a növendék nem egyszer a lankadság félreérthetlen jeleivel adja elő azt, a mit nagy nehezen könyv nélkül tanult. Csak az, a ki sohasem volt jelen a káté előadásakor elemi iskolában, csak az hihetné el, hogy az emlékező tehetség ama kínos megfeszítése vallásos érzelmeket csepegtethessen a fiatalság szívébe. A templomban és pap által adatván elő a vallástanok tételei, mind a hely, mind a személy szentelt jelleméből kijut részök, s magának az isteni tiszteletnek egész tekintélyével nyomulnak be a gyermekek szellemébe, a mint szűk

séges is, hogy a gyermekek tanítása kiegészítő részévé tétessék az istentiszteletnek.

Halljuk mondani, hogy az iskola, melyből a vallás tanítása ki van zárva, nem csak vallástalan, hanem vallás-ellenes. — Nekünk nem az, felel az amerikai. A földművelők, iparosok kereskedők, művészek, tudósok kiképzésére nyitott iskola még azért nem válik vallás-ellenessé, de vallástalanná sem, hogy tanszékei közt egy sem foglalkozik a vallástanok részletezésével, mert hisz ez nem is a céljuk. Hasonlóképen vannak szervezve elemi iskoláink is. Ezeknek főadata megtanítani a gyermekeket olvasni s írni. Mi éppen a lelkiismeret szabadsága s az isteni tisztelet fensége iránti tekintetből kerüljük e tárgyak előadásának összekeverését a közélet tanulmányaival, átengedve azoknak gondját a családnak és a család által szabadon választott papnak.

Az amerikaiak annyira félnek a közoktatásnak felekezeti irányt, vagyis bármely tényleges vallásos színezetet adni, hogy a törvény világos szavakkal kizár minden papot, kizárja bármely vallásnak szolgálóit valamennyi, akár helybeli akár más bizottságból, mely az állam által fentartott iskolák igazgatásával vagy felügyeletével van megbízva. Helyesli is e rendszert minden párt és minden felekezet, csak a katolikusok nem. Ezek, noha ők is elfogadták, sőt követelték e rendszert Irlandban és Hollandiában, a hol szintén alkalmaztatik, az Egyesült-Államokban néhány év óta ellene dolgoznak. Papjaik félnek az eredménytől. Ők azt vélik észrevenni, hogy a vallás, melynek alapja a szenvedőlegesen engedelmesség a főpap rendeletei iránt, ki messze lakik az Atlanti-tengeren túl, veszélyben forog veszíthetni hívei számából, ha azok oly vallásúakkal érintkeznek, kiknél az egyéni vizsgálat elve szolgál a hit alapjául, s kik az ország szabad intézményeivel és önállólag kifejlett erkölseivel közelebbi rokonságban állnak. A new-yorki érsek Hughes úr, egy kereszthadjáratnak állt élére, melynek célja elvonni híveinek gyermekeit a nemzeti iskoláktól, s kizárólag katolikus iskolákban helyezni őket. Sok szüle még most vonakodik, s ez szerenese, mert sajnos volna, ha a katolikusok különálló népesoportúl akarnának szerepelni, mely lényegében ellenséges indulattal viseltetnék az ország intézményei iránt.

A protestansokat illetőleg, ezeknek gyermekei a vasárnapi iskolában nyerik hittani oktatásukat. Ez ismét egy csodálatra méltó intézmény, mely egészen az egyéni kezdeményezésnek köszöni létét. A tanítás a legelső elemekből indul ki és folytatatik jó mély fejtegetések határáig. Mikor új ház építéséhez fognak, rendszeren tág felolvasási termet csatolnak hozzá (lectures room), hová tömegesen *) gyűlnek a gyermekek, helyet foglalva a félkörben elnyúló padokon, sokszor vegyest a protestantismus mindenféle árnyalatú felekezeteiből. A papok még itt is rendszeren világiaknak engedik át a tért. A legelőbbkelő asszonyok és urak vetélkednek a tisztségért taníthatni a kisdedeket. Az önfeláldozásnak oly hihetetlen vetélkedése ez, s oly távol áll különösen a francia erkölcsöktől, hogy alig tudjuk azt magunknak megmagyarázni. A fő-törvényszékek bírái, a városok és államok választott főtisztelői s magok a tábornokok sem tartják méltóságukon alúli dolognak, egy-egy vasárnapon elfoglalni az iskolamester szerény polczát s teljesíteni teendőit. Harrison tábornok épen vallástanitással foglalkozék a vasárnapi iskolában, mikor megválasztották a köztársaság elnökének. A keresztyén vallás, előadatva a polgári életben résztvevő emberek által, merőben elveszti a papos és felekezeties színezetet, s erkölestanná nemesül, mely élő és széles alapú hitből szívja táplálékát; ezután beszívárog a társadalom legalsó rétegéig, erős támaszt nyújtva zivataros időkben. A vasárnapi iskolákban rejlik az Egyesült-Államok köztársasági intézményeinek egyik mély és szilárd alapja.

A szorosan világi iskola, mely mint állíttatik, minden valóságos érzést gyökerestül ki fogna irtani, az Egyesült-Államokban úgy látszik, épen ezt a hatást nem idézi elő. A vallásos értelem legalább sehol sem általánosabb, mélyebb és különösen jó cselekedetekben gazdagabb, mint ott. Ezt minden utazó, ki onnan visz-

*) A vasárnapi iskolába, becsü szerint, hárommillió gyermek jár közel négyszázezer férfi- és hölgy-tanító vezetése alatt. Hittérítő társulatok is keletkeztek, melyek követeket küldenek a legtávolabbi emberi lakokba, oly elvadult szülék gyermekeit összetoborzani, kik végképen elhanyagolják szülöttjeik neveltetését. Mily előrelátó és böles intézkedés! Mert csakugyan sürgetőbb dolog felvilágosítani a küszöbünk előtti barbárokat, mintsem az ellenlábásokat. Azok legalább meghallgatják az embert, megértik s föl sem falják.

szatért, állítja, s Tocqueville szerint épen a hit képezi ott a korlátlan egyéni szabadság ellensúlyát. Az emberek eléggé hajlandók valamely érzelem erejét azon pénzbeli áldozat nagysága szerint itélni meg, melyre az embert készíti: ezt elfogadva mértékül, a számok hangosan bizonyítanak be az utazók állítását. Százharmincz millióra beesülik például az önkéntes adakozást, melybe a mindenféle vallású híveknek papjaik eltartása kerül, vagyis: háromszorta több, mint a cultusok budgetje Franciaországban. A létező 48,000 templom összes értékét 600-millióra beesülik; új templomot építenek évenként egyezerkétszázat, mi 40—50-millióba kerül. Ehhez adva még 40-milliót, melyet mindennemű jótékony intézetekre és eszelekedetekre költenek, 210-millió áll elő, vagyis: fejenként hét frank, melyek önként ajánlatnak fel vallás-erköleszi czélok elősegállítására. Másutt sehol sem mutathat fel a hívek buzgósága ilyen eredményt, még Angliában sem. Így tehát az egyház teljes különválasztása az államtól, és az iskola teljes világivá tétele, nem csak nem árt a vallásnak semmit, sőt új erőt kölcsönöz neki, vagy helyesebben mondva, egy akadálytól szabadítja meg azt, melytől ha egyszer menekült, szabadon csatlakozik az egyéni lelkiismeret önkéntes fejlődéséhez, kebelén a föltétlen szabadságnak.

A tanítás jelenleg az Unio minden államában teljesen ingyenes. Nehány évvel ezelőtt még követeltek érte bizonyos díjat (fees). Akkor Amerikában is azt állították, a mit Angliában és másutt, hogy a szülék nem beesülik eléggé, a mit ingyen kapnak, s nem törődnek az ingyen tanított gyermek előmenetével. Utóbb azonban más vélemény lett uralkodóvá. Megengedve, hogy a szülék némely esetekben csakugyan úgy gondolkoznak, sokkal nagyobbak tartják azon esetek számát, hol a tandíj lefizetése a szülékre nézve komoly nehézséggel jár, melyet el kell hárítani, ha azt akarják, hogy minden gyermek járhasson iskolába, s a nevelés valóban nemzeti legyen. A new-yorki törvényhozás 1849-ben kijelenté, hogy népiskolái czentül ingyen lesznek nyitva minden gyermek előtt, s ezáltal megállapítá a szabad-iskolák (free schools) rendszerét. Az új törvény háromszor boesáttatván egymás után valamennyi választó jóváhagyása alá, mindannyiszor roppant többség által erősített meg. Azóta New-York nyomába léptek mindenütt. Az a sajnos különbség, a szegények által járt ingyen iskolák és a gazdagok által járt fizetés mellettié közt,

most már teljesen meg van szüntetve, s ennek mindenki örvend. A hol a democratia elve szolgál a társadalom alapjául, mindent el kell nyomni, mi az állam részéről különbségeket állapíthatna meg a nép soraiiban. A nép minden osztálynak elegyítése által, kivált fiatal éveikben, meg lehet előzni egynél az irigységet, másnál a lenézést; a mellett az erkölcsökben bizonyos egyenlőség keletkezik s a nézeteknek bizonyos közössége, melyek a rend biztosítékát képezik hosszú jövőre. A különféle államok törvényhozása elé terjesztett okmányok dicsérve dicsérik a teljes ingyenesség jótékonyágát. A new-yorki felügyelő Ellice úr, egyik jelentésében e szép szavakat találom: „Államban, milyen a mienk, minden gyermeknek kivétel nélkül magába kell szívnia a tanítást és felvilágosodást, miként szívják a szabad levegőt és verő-fényt szabadon és minden díj nélkül. Megszerezni nekik erre a kellő eszközöket a nemzet első kötelessége, mert legnagyobb érdeke.“

Hála a mindenütt elfogadott rendszabálynak, a köziskolákba járó gyermekek száma gyorsan szaporodott, s ma oly arányra emelkedett, milyent nem találhi másutt. Az egész Unióra szóló számokat mindazáltal nem tudjuk előterjeszteni két okból; először, mert a közoktatás nem tartozván a szövetség teendői közé, általános statistikája e tárgynak nem létezik; azután pedig azért nem, mert ha az egyes államokban gyűjtött adatok összesítenének, hibás eredményekre jutnánk, tudván azt, hogy a rabszolgatartó államokban e „s a j á t s á g o s i n t é z m é n y“ lehetetlenítette a népnek szánt oktatás szervezését. Ennélfogva be kell érniünk a szabad államokat illető adatokkal. Ezeket sem adhatván itt egész terjedelmökben, négy államra fogunk szorítkozni, mint a többinek megannyi mintájára: Új-Anglia főállamára; az Atlanti-tenger mellett elterülő főkereskedő államra; egy államra a régi nyugatiak és egy az újabb nyugatiak közül, vagyis: Massachusetts, New-York, Ohio és Wisconsin államára. Adataink 1862-re szólnak. Massachusettsben, nem tekintve csak a köziskolákat, 227,319 gyermek van beírva tanulónak. A népesség akkor 1,231,000 főre ment, mi 182 tanulót ad 1000 lakos után, vagy egy tanulót 5,4 lakosra. New-Yorkban az arány kedvezőbb: ott 892,650 tanuló volt 3,880,735 lélek után, azaz: 1000 után 230 tanuló, vagy 4,2 után egy. De Ohio még feltűnőbb viszonyt tüntet elő, 723,669 növendéket mutatván fel köziskoláiban 2,339,502 lélek mellett, mi 319

tanulót tesz 1000 lakos után, vagyis: 1 tanulót minden $3,2$ lakosra. Ez mindenképen rendkívüli tünemény, mert az iskoláskorú gyermekek száma, 7 évestől 13 évesig, rendszeren csak 110-et tesz ezer lélek után. Ebből azt lehet következtetni, hogy nem csak az iskoláskorúak látogatják rendszeren az iskolát, hanem azon alúl és azon fölül levők is. Tulajdonképen úgy áll a dolog, hogy az elemi iskolák korát Amerikában az ötödik évtől számítják a tizenötödik évig. Wisconsinban, mely csak 1848-ban vétetett fel az államok sorába, az arány nem oly kedvező mint Ohióban, de közel jár mégis a New-Yorkban létezőhöz. Ott ugyanis 149,786 tanulót számláltak 775,781 lakos után, vagyis: 206 növendéket 1000 lélek közt, azaz, egyet $5,2$ lakosra. Hogy e számok értékét kellőleg megbeesülhessük, melyek, mint mondtuk, csak a köziskolákra vonatkoznak, vegyük tekintetbe, hogy Franciaországban, a legutóbbi hivatalos jelentés szerint, 4,336,369 gyermek járt úgy köz- mint magán-iskoláiba 37,382,225 főnyi lakosság után, vagyis: 116 növendék 1000 lakos közül, azaz, egy tanuló $8,6$ lélek után.

Mi képzelní sem tudjuk, mily hévvel törekeshnek az amerikaiak előbbre segíteni a közoktatás ügyét, mihelyt észre veszik, hogy el-elmaradoz. Ezer eset közül csak egyet említek meg. Chicago városa, Illinoisban, a nyugatról jövő gabonafélék e nagy lerakóhelye, egészen bele merült eleinte anyagi fejlődése bámulatos gyorsaságú és mérvü eszközzésébe, s elmulasztá némileg építeni a folyvást gyarapodó népesség számára a kellő iskolákat: a szellemhátramaradás fel kezdte tűnni. A közfigyelem azonnal a hiánynak fordul, a baj kiderül, súlyos következéseit észszel feléri mindenki, s azonnal munkához látnak, bámulatos erélyt fejtve ki a mulasztást helyrepótolandók. S íme, míg 1851-ben csak 1,700 gyermeknek tudtak helyet adni az iskolában, 1863-ban már 11,000 tanulónak jutott hely s valamennyi megtelt. Az Egyesült-Államokban, ha valahol vészkiáltás hallik, melylyel a „tudatlanság“ fenyeget, ennek hatása olyan, mint mikor „tűzvész“ kiáltanak. Kiki szalad a pusztítást gátolni, s nem nyugszik meg, míg csak elejét nem vették.

A tanítás ügyének, mint annyi másnak, egyik főkérdése a költség. Európában a kormányok vak fukarkodása, holott hadsergeikre nézve oly pazarok, fő- s talán egyetlen akadályát képezi a közoktatás elterjedhetésének. Könnyü felfogni, hogy az Egyesült-Államokban, hol a kézi munka napi díja legalább egy dollár,

nem lehet annyi millió gyermeket taníttatni, annyi százezer tanítót fizetni, annyi ezer iskolát építeni évről évre, csak roppant áldozatok árán. Tény az, hogy a célra ott nem kimélnék semmit, mert tudják, hogy semmiféle más előlegezés nem hajthat annyi hasznot. Amerika ebben is ellenkezőjét követé annak a mit követ vala Európa. Az európai államokban, hol az aristokratikus nézetek voltak túlnyomók, régtől fogva nagy költséggel foglalkoztak oly oktatás szervezésével, melyből a jó módu osztályok gyermekei meríthessék a nekik szükséges ismereteket, a nép tanítása gondját ellenben a papság buzgalmára hagyták, vagy magán-embereknek keresztyén szeretetére. Amerikában, hol a társadalom demokratikus alapokon nyugszik, mindenekelőtt a nép oktatását szervezték közköltségen, a papságra és magánosokra bizván azon intézetek alapítását, melyek a felsőbb osztályok tudományos kiképezésére netalán kivántattak. Az Atlanti-tengeren innen az állam fizetett azokért, kik azt magok is tehették, míg azon túl azokért fizetett, kik arra tehetetlenek voltak. Nehéz volna állítani, hogy az európai rendszer mindamelltt jobb. Az amerikaiak megértették azt, s az összegek, melyeket magán-emberek önként áldoznak a magasabb oktatás javára, roppant nagyok. Ők nincsenek eltelve azon túlzott tisztelettel az ősvagygon és örökség iránt, mely elhíteti az emberekkel, hogy vétenek örököseik ellen, ha vagyonuk egy részével valamely közhasznú cél javára rendelkeznek, sőt inkább igazságosnak tartják előre kivenni az örökösök osztalékából a tizedet, a társadalom haladhatása érdekében. A haza eszméje, mint volt a hajdankorban, náluk most is elég erős arra, hogy ellensúlyul szolgáljon a családias érzés szülte önzésnek és szűkkeblűségnek. Hála a magán-emberek nagylelkűségének *), a felsőbb oktatás is bámulatos gyorsasággal fejlődik, minket azonban itt egyszerűen csak az elemi oktatás költségei érdekelnek. A közoktatás költségét a rabszolgáktól ment államok-

*) Nem említvén az ismert intézeteket, milyen a Girard-féle collegium Philadelphiiában, vagy a Smithson-féle intézet Washingtonban, könnyű volna egész sorát idézni a collegiumok-, seminariumok- és mindenemű tanító intézeteknek, miket nagyrészt önkéntes aláírások tartanak életben. A cambridgei egyetem Boston mellett negyven év óta öt-milliót meghaladó adományokat kapott. Egy Bussy nevű ember például adott 880,000 frankot a jogikar, Phillips úr félmilliót a csillagda javára. Csak a legújabb időre, szorítókván, látjuk, hogy bizonyos Putnam 380,000 frankot ajánlott egy akademia építésére Newbury-portban; egy new-yorki

ban átlag 6 frankra tehetni évenként minden lélek után. Így fordít Massachusetts, 1,231,066 lakossal, az elemi oktatásra, építést és épületek fentartását nem számítva, 7,600,000 frankot; New-York 3,880,000 lakossal 24,500,000 frankot, vagyis: hetedfél frankot fejenként; Michigan 749,113 lélek után 11-millió frankot, Ohio 2,339,502 lélekkel 13,700,000 frankot, California 379,994 lakossal, kik közt van 34,915 chinai, harmadfél millió frankot. Ha az egyes városokat vesszük, az eredmény még feltünőbb is, mondjuk ki bátran, még csodálatosb. Így szentelt köziskoláira New-York városa 1861-ben, mikor lakosai száma 900,000-re ment, 8 millió frankot, vagyis: közel 9 frankot fejenként. Az állam segélyösszege Franciaországban ugyan e célra 1863-ban tett mindössze 6,464,029 frankot és 70 centimet.

Midőn a polgárháború kitört, midőn a közjólét forrásai a fegyverek zaja és a legborzasztóbb felfordulás között elapadással fenyegettetének, New-York városa annak dacára, hogy a költségek, negyven szezred kiállításával és sok esetben a besorozottak családjairól való gondoskodással — végtelenül szaporodtak, ugyanazon pillanatban, midőn a fellázadt államokban szentségtelen kezek a közoktatás alapjához is nyultak, bőkezűleg még nagyobbította a népiskolákra szánt összeget. Randall ur, ama városban a közoktatás felügyelője, jogosult büszkeséggel mondhatta, e számokra mutatva: „Mi büszkéek lehetünk az áldozatokra, melyeket iskoláink javára viselénk, különösen a jelen körülmények közt. Melyik más nemzet, kényszerítette megfeszíteni minden erejét, hogy legszentebb jogait, sőt létét megvédelmezhesse, s vállára venni a legsúlyosabb adókat, hogy megtarthassa fegyver alatt a társadalom minden osztályaiból összetoborzott tekintélyes hadseregét, melyik más nemzet áldozott a közoktatásra oly tetemes összegeket oly rettentő válság közepett? És ugyan mi indított bennünket ezen áldozatok vitelére, hanemha a meggyö-

kereskedő a legnagyobb válság idején két-milliót áldozott egy collegium építésére fiatal lányok számára Poughkeepsieben, a Hudson partjain; egy utcai lakos harmadfél milliót adott, hogy e kis városban gazdaképző iskola jöhessen létre. Ha valahol új tanszék kell, s ismert tudóst meg akarnak híni: néhány polgár kezét fog, kirója egymás közt a költséget, s megvan az alap, biztosítva a tanszék jövedelme. Maga a nép is nagy érdeket mutat a felsőbb tanítás iránt, s nemrég csillagdat építettek garasos adakozás útján.

zödés, hogy a szabad intézmények megvédésére mulhatlanul szükséges a világosság elterjedése, s hogy a közoktatás, melyben mindenki részesül, alapját képezi a dicső alkotmánynak, mely a függetlenséget kivivott apáinktól örökül maradt ránk? Népünk felfogta, hogy az ügyet, melyet oly nemes hévvel és egy szívvel egy lélekkel felkarolt, semmi sem segítheti bizonyosabban diadalra, mint ha a tanítás még több világosságot fog árasztani, s ha még nagyobb erélylyel segítjük elő mindnyájan az iskola haladását.“ Gyönyörű szavak! nemes bizalom az igazság erejéhez! A rabszolगतartó lázadás legyőzésére a kard nem volt elég, könyv is kellett hozzá; a galádság kiirtására több kellett, mint csak kényszeríteni, t. i. felvilágosítani.

A közoktatásra fordított pénz több forrásból ered. Első forrásul szolgál az iskolai alap (school fund). Az amerikaiak megőrizték az ó-kori hagyományt, melynélfogva minden tisztség ügy tekintetik, mintha halhatatlan, vagyis folyton élő személy volna, melynek fentartására bizonyos alap kell, melynek jövedelméből illendően megélhessen. Ily módon tartják fenn magokat nagyobbrészt a keresztyén szeretet intézetei Európában, melyek a középkorból származnak, a mindenféle kórházak és jótékony intézetek. Ily módon tartattak és tartatnak fenn most is az alapítványos egyházak ott, a hol el nem töröltettek. Amerikában, a szegények eltengetésére szolgáló alapítványok helyett biztos forrásokat nyitottak a közoktatás fejlesztésére, mely elejét veszi a szegénységnek. Inkább alapítanak új tanszéket valamely iskolában, mint ágyat a kórházban, s többet hagyományoznak hasznos ismeretek terjesztésére, mint alamizsnálkodásra.

A közoktatás alapja vagy az állam eredeti alapítványából keletkezik, vagy közföldek eladásából. A szövetség gyűlése, eltervén e tekintetben tártózkodási elvétől és szokásaitól, elhatározza, hogy a földek harminczhatod része az iskolák alapjához fog csatoltatni. A nyugati államokban, hol a mérnök tetszése szerint húzhatja a határtalan mezőségen végig egyenes és egymást derékszög alatt metsző vonalait, miket az amerikaiak logikai szelleme annyira kedvel, egy-egy town ship számára 36 angol mérföldnyi négyszög területet jelölnek ki. E terület 36 részletre osztatik fel, mindenike egy angol mérföld. A középsőnek neve school section, melynek rendeltetése segélyezni a tanítás költségeit. A

mely mértékben az új község népesedik, a földek értéke is növekszik. Lassanként azután eladatnak *), s az érték befolyó pénz, sokszor kamatok kamatjaival szaporítatva, képezi az iskola-alapot (school fund), melyet adományok, hagyományok és újabb alapítványok aprónként gyarapítanak. Szolgálunk néhány szám-adattal, melyek némi fogalmat adandanak ezen alapok jelentékénységéről az egyes államokban 1863-ból. Massachusettsben fölment 8½-millió frankra, — New-Yorkban 13-millióra, — Ohióban szintén annyira, — Michiganban öt-millióra, — Indianában, mely fiatal állam sok haszonnal adhatta el közföldeit, 39-millióra, — Illinoisban 27-millióra, — Wisconsinban 12-millióra, a még eladandó földeket nem számítva, — Californiában végre 6,622,200 acre földből áll. A jövedelem másik forrása a segély, melyben valamennyi állam részesíti az iskolákat; a községek végre tartoznak hasonló vagy más, az állam által meghatározott, összeget kivetni magokra; a legnagyobb rész azonban jóval többet ad a köteles tartozásnál. Így Massachusettsben, hogy részesüljenek az iskolai alap jövedelméből, a községek tartoznak minden iskoláskorú, vagyis 5 és 15 év közt levő gyermek után másfél dollárig megadóztatni magokat az iskola javára, s 1863-ban egy község sem maradt a kivetett összegén alúl, sőt harminczkilenczet kivéve, a többi mind ki kétszeresét, ki háromszorosát vetette ki magára annak, amit a törvény kívánt. Egyébiránt, valahányszor az iskola fontos ügye kerül szóba, minden állam keresve keres minél több és bővebb forrást. Így némelyikben a pénzbánkoktól járó adó (bank-tax) egyenesen az iskolának van szentelve; egy másikban a vasút jövedelmét adóztatják meg e végre, egy harmadikban a hivatalos bejegyzések díja fordíttatik az iskolára; a fő jövedelem még is a birtok arányos megadóztatásából kerül ki, melyet a rendes adószedők egyszerre szednek be a többi adókkal együtt. Minden köz-

*) Ezen eladások némelykor, a mi szerencsétlenség, kedvezőtlen viszonyok közt történnek meg. Vajjon, nem volna-e óhajtandó, hogy ne adjanak el minden földet? Az európai alapítványok története mutatja, mennyire emelkedik a földek értéke, mely emelkedés Amerikában szászorta gyorsabb fogna lenni. Ha kórházainkat kezdetben pénzre alapítottuk volna, ma úgy szólván semmi jövedelmök sem volna már, s ha az amerikai iskolák földekben tartanak meg alapjuk egy részét, jövedelmök eleinte minden tíz év alatt nőne három annyira, későbbben pedig minden húsz év alatt.

ségben (township) a választók magok közgyűlést tartanak minden évben, melyben elhatározzák, hogy mennyit fognak fizetni, s jól esik tanuskodhatnunk, hogy a fizetők soha sem tartják az összeget nagyon soknak. Minél felvilágosodottabb valamely nép annál jobban fel tudja fogni a tanítás jótéteményeit s annál szívesebben viszi meg az áldozatokat, melyeket a tanügy czélszerű szervezése és kezeltetése kíván. Tudatlan nemzet mindig fölösleges és haszontalan költségnak fogja tartani a pénzt, mely tanítására fordítatik, s valószínű, hogy olyan faluban, hol senki sem tud írni s olvasni, nehéz volna összehozni többséget, mely az iskolamester díját megszavazza. A test szükségéit érzi mindenki, de nem egyszersmind a szelleméit, melynek már fejlődöttnek kell lennie, hogy érezze mi kell neki. Ez az oka, miért szükséges a tanügy dolgában a központi hatalomnak kezdeményezése mindazon országokban, hol a nagy tömeg még nem lát eléggé tisztán, s hol, ha nem jó felülről az ösztön, a nép folytatná életét azontúl is a maga tudatlanságában, mint természetes elemében.

Ha már most megnézzük a közoktatás szervezését az Unio államaiban egész valója szerint, meglepetve látandjuk, mennyire különbözik az Európában honos rendszerektől. Nehéz munkájok mellett megöregedett mesterek helyett majd mindenütt tizennyolcz-huszonöt éves hajadonokat fogunk találni, s átlag véve minden öt év alatt teljesen megújított tanszemélyzetet; — a tanuló gyermekek két neme szerint különvált iskolák helyett, a fiúkat és leányokat ugyanazon tantermekben együtt; — sehol rangfokozatot, sehol a központi hatalom beavatkozását; — rügökul semmit, csak a szabad szót s a közvélemény nyomását; — a közoktatás költségét különleg, egyenesen és szabadon megszavazva ugyanazok által, kik azt viselik; — a közép és felső oktatást egészen magán-kezdeményezésre hagyva, az elemi oktatást ellenben bőkezűleg díjazva a közhatalom minden ágai által; — a hittanok előadását rendszeresen kizárva minden köziskola tanterméből: ime ezek a fővonások, melyek az amerikai rendszer sajátjai, s mintegy visszáját képezik az európai tandrendszernek. Van-e az európai continensen ország, mely e részben kára nélkül indulhatna Amerika után? Aligha. Hogy a tanszemélyzet örökös változása mellett a tanítás maga is fennakadást ne szenvedjen, szükséges, hogy minden egyes polgár az ügy fontosságától át legyen hatva. Ámde az alap-

elvet, melyen az egész további szerkezet nyugszik, el kellene fogadni mindenütt. Új-Anglia államai mindjárt a kezdettől fogva a nép neveltetését czélszerű iskolában úgy tekintették, miképen ezt Duruy úr is joggal kívánja, mintegy nagy köz-kötelességet, mint a község tartozását mindenik tagja iránt. Tanítani, terjeszteni a tisztánlátásra szükséges tudományok világosságát, ez képezi a közhatalom fő teendőjét, erre fordítá jövedelmei legnagyobb részét. Az alatt, hogy mások hatalmas hajóhadakra, roppant hadsergekre, fővárosaik szépítésére pazarolták az adózóktól kicsikart milliókat, ők félretették a magokéit, hogy legyen miből építeni iskolákat, fizetni tanítókat. Minden oldalról hangzik a kiáltás decentralisatio és a közigazgatás azon formája után, melynek angol neve self government. Sok országban s különösen Franciaországban csakugyan már itt az ideje tágabbra ereszteni a kapesokat, melyek a nép minden önkéntes mozgalmát lehetetlenítik s minden akaratot a központi egyetlen akaratától tesznek függővé; de meglehetünk győződve, hogy a decentralisatio nem sokra vezetend, s különösen nem szabadságra, s erről Amerika példája is tesz tanúságot, ha csak a tanítás nem terjedend el bőségesen egész a legalsó rétegeibe a lakosságnak.

Hajdan a háború és hódítás volt az állam czélja, mert háború és hódítás gazdagították, fölmagasztalták és dicsőségre juttatták azokat, kiknek egyedül volt az államban joguk: az urakat és a — fejedelmet. Ma az államnak az volna, legalább az kellene, hogy legyen czélja: biztosítani minden polgárának valamennyi tehetségei teljes és szabad fejlődését. Már pedig ennek egyetlen eszköze az, hogy, felszabadulva ezentúl minden hivatlan gyámkodástól, minél előbb nyitassanak meg a szükséges iskolák, s az oktatás azokban legyen alapos, vonzó és a maga körében teljes. Az Egyesült-Államok ezt előbb és helyesebben fogták fel bármely más országnál. Ott a szövetséget, az államokat, a községeket és magán-embereket versengve látjuk buzogni a közoktatás elterjesztése körül s vissza nem riadni semmi áldozattól. Alig hogy valamely állam keletkezik, mint például Konsas vagy Oregon, alig hogy valamely terület szervezi magát, mint Dacota vagy Nevada, s már is minden készen van az iskolák szaporítására azon mérvben, melyben a növekedő népesség kívánandja. A közoktatás nemzeti feladat, melynek megoldásától ki nem vonja magát senki,

hanem inkább mindenki foglalkozik vele, mindenki járul hozzá tehetsége s szívének nemessége szerint. Íme a nagy példa, melylyel az éjszakamerikai Egyesült-Államok járnak elől az emberiség kétes jövője felé, s mely kell hogy midinkább fölkeltse Európa vetélkedését, ha ez nem akarja tétlenül nézni, mint közeledik feléje a hátramaradás dicstelen veszélye.

(Laveleye után)

BARSI JÓZSEF.

GR. SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI.

Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1849—1860). Irta Kecskeméthy Aurél. Pest. Emich Gusztáv sajátja.

Örvendetes jelenség, hogy journalistikánkban immár apadóban az úgynevezett Széchenyieskedés, irodalmunk pedig kezd foglalkozni Magyarország újjászületési korszakának legnagyobb emberével. Igaz, Kemény Zsigmond oly kitünő essay-jén kívül tizenöt év alatt Kecskeméthy könyve az egyetlen, mely mint Széchenyi-irodalom szóba jöhet, de kezdetnek ennyi is elég. Hogyan kívánhatnók Széchenyi terjedelmes és beható életrajzát, midőn még munkái sincsenek összegyűjtve, s holmi ízetlen anthológiákkal kell beelégednünk? Kecskeméthy munkája mintegy kiegészíti a Keményét, a mennyiben épen ott fogja föl jellemrajzát, hol Keménynek félbe kellett szakítani. Nem akarjuk e két munkát összehasonlítani. Kemény essay-je némely formai fogyatkozások mellett is a legkitünőbb magyar essay, s bármely irodalomban diszes helyet foglalhatna. Kecskeméthy nem ilyesmit akart írni; könyve valami közép az emlékirat és tárcaczikk között, töredékes és könnyed modorban, mintegy sietősen papírra vetve. Minden esetre érdekes könyv; szerző Széchenyi utolsó éveit leplezi föl, részint mint szemtanú, részint mint olyan, a ki közvetlen forrásból merithet.

Kecskeméthy 1857. őszén ismerkedett meg Széchenyivel Döblingben, kihez aztán Bécsből majd minden héten átrándult. Azonban rajzát nem ez éven kezdi, hanem 1848-ban, midőn Széchenyit orvososa Balogh Pál a döblingi tébolydába kísérte. Szerző egy egész

szakaszt szentel az 1848—1853-ig terjedő időszaknak, mely Széchenyi betegségét és üdülését rajzolja. Vajjon örültség volt-e e betegség vagy csak idegesség és kétségbeesés, vajjon a kétségbeesett hazafi menhelyül választotta-e a döblingi tébolydát vagy mint örült vitetett oda s később felüdülve sem akarta azt többé elhagyni? Örültsége testi bajból származott-e vagy tisztán szellemiből, volt-e valami kapcsolatban öngyilkosságával vagy nem, rögeszméi ébredtek-e fel újra, vagy azok körén kívül eső dolgok ragadták a halálba? E kérdésekre nem mindenben ad a szerző kielégítő választ, sőt könyve utolsó szakaszának egypár pontja némiképp ellentétben áll a második szakasszal. E szakasz úgy rajzolja Széchenyit, mint valóságos örültet, ki már Pesten a falba vágja fejét, ki akar ugrani az ablakon, útközben kétszer kísérli meg az öngyilkosságot s oly dühös rohamokban szenved, hogy meg kell kötözni. Döblingben első napjai és hetei borzasztók voltak. Többször ágyára kellett kötözni, mert szokása volt fejét a falhoz vágni vagy a falnak futni öngyilkos szándékkal. Örjögésig fokozódott idegesség és képzelődés, önvád és lelkifurdalás kínozták. Nehány hét múlva e dühös rohamokat tompa fásultság követte és teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsátott magához, még nejét sem. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vette észre, hogy fehérruhát kell váltania; a mosdásra rábeszélést várt; haját és körmét csak kényszerítve engedte levágnatni; asztalnál, ha nem figyelmeztették, markával evett. Napközben bús oroszlánként járt föl s alá szobájában, selyem kendőit tépve és rongyokká szakítva. Majd beszédes és fecsegő lön. Az orvosokkal, ápolókkal, örökkel folytatást beszélt, senkit szóhoz jutni nem engedve. A mi lelkét nyomta, azt végetlen ismétlésben újra meg újra kitárta, nem törődve azzal értik-e fájdalmát. Ez állapot mintegy két évig tartott, míg a kór önmagát kimeríté. Széchenyi lassanként javult, únta magát, szórakozást keresett. Elkezdett a betegápolókkal malmozni, farkast és kecskét játszani, ostáblázni, s annyira bele hevült a játékba, hogy alunni menni is elfeledett. E játékok fölébresztették benne a shak iránti régi szenvedélyét. Egy mívelt ifjút fogadtak melléje, ki az esti órákban Bécsből kijárt hozzá shakozni. Végre a shak nem elégítette ki. Mintha csak a shakkal ébredtek volna föl lelki erői, szellemi érdekeltsége s az emberek utáni vágya. E forduló pont 1852—53-ban állott be. Az első vagy elsők egyike, kit

látni óhajtott, Lonovics érsek volt; 1853 óta neje és gyermekei látogatásán kívül másokat is szívesen látott. Láthatólag üdült; a külvilág iránti érdeke nőttön nőtt; társalgása mind nyugodtabb, elméesebb és vonzóbb lett. Szellemi tevékenysége is fejlődött, olvasni és írni kezdett.

Íme néhány főbb vonás az örült és üdülő Széchenyi életéből 1853-ig. A tébolyda igazgatója, Görgen, szerint Széchenyi beszédei mania desperatoriára mutattak, mely vallásos önkinzással és politikai önváddal volt kapcsolatban; mert szakadatlanul vádolta magát, hogy az épen kitörni készülő forradalmat ő idézte elő a demokratiai párttal való tetszelgése által. „Így Széchenyi örültségében nem beszélt — jegyzi meg Keckskeméthy, — az örültnek énje megzavarodik, de azért önmagának reflexusa. Miféle demokratiai párttal tetszelgett Széchenyi? Ez nyilván csak Görgen homályos felfogása arról, mit Széchenyitől hallhatott, de nem értett; s minek csupán alapja igaz, t. i. az, hogy Széchenyi kétségbeesett a haza sorsán s hogy annak veszte miatt önmagát, saját munkásságát, melylyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette, okolta; s hogy ő, ki mindig vallásos volt, az istennel való kibékülést lehetetlennek tartá, oly borzasztóknak hívé bűneit.“ Úgy hisszük, hogy itt a szerző könnyedén ítél. Nem védjük Görgennek se tehetségét, se jellemét, de azt nyomos okok támogatják, hogy itt Görgen igazat mondott, legfelebb kifejezése nem volt elég szabatos. S e pont annyival fontosabb, mivel Széchenyi örültsége s talán halála indokaira is világot vet. Keckskeméthy csak annyit ismer el Széchenyi kétségbeesése, örültsége indokaiból, hogy nem volt reménye Magyarország jövőjében, hogy veszte miatt önmagát, saját munkásságát okolta, melylyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette. Ez így magában oly általánosság, melyből bajos Széchenyi rögeszméjét s általában örültsége lélektani fejlődését kimagyarázni. Úgy látszik, Széchenyi a reformatorok tragikumát egész szörnyűségében érezte, ennek kellett örültsége okának is lenni, mit az örültség rohamai alatt ejtett szavai is bizonyítanak. Nem annyira azt bánta ő, hogy a magyart halottaiból fölébresztette, hanem azt, hogy az általa fölkeltett mozgalom oly irányt vőn, mely forradalomra vezetett, s ez irány magvait első fölléptekor maga vetette el. Önvádja mélyebb volt, mint az oly reformatoroké, kiket a mozgalom túlszárnyal, s kik egész erőből küzdve ellene,

csak önmagok s eszméik bukását siettetik. Azt hitte s nem minden alap nélkül, hogy túlszárnyaltatása, a forradalom, legbensőbb kapcsolatban van azzal a móddal, melylyel pályája első felében az izgatást megkezdte. Széchenyi első fölléptekor hitet lebellet nemzetébe, nagy jövőt ígért neki, s mély meggyőződést, erős lelkesülést keltett föl benne az európai új eszmék iránt, de az átalakulás nehézségeit és módját kevésbé leplezte föl előtte. Már Kemény megjegyezte Széchenyi pályája első felének e jellemvonását. „Széchenyi — úgy mond Kemény — előbb akarta a pangó nemzetben a meggyőződést egy vagy más reform szükségéről fölbresztetni, csak azután tartá czélszerűnek a létesítés módszerét, vagy a mint ő szerette mondani, a mikéntet fejtegetni. E különválasztás, ezen felosztása a munkának elméletileg sokat mutat, de létező körülményeink közt kétség kívül befolyt ama felszines iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett, a kivétel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hideg vérrel meglelni s elég óvatossággal elhárítani restellette. Mert a ki meggyőződést és a megoldást, az eszmét és a foganatosítás részleteit egyszerre nem oltja be a nép tudalomba, az gyorsította ugyan az izgatás sikerét, de többnyire veszélyességét is emelé, kivált oly országban, hol az alsóbb rétegekben döntetnek el a kérdések, mint nálunk a követutasítási jog által történt. Széchenyi e hibát leginkább a „Stadium“-ban érezette, melyben rendkívül mély és rendkívül felszines volt egyszersmind, mert e könyvben rendszerítették azon modor, mely a reform eszméit a foganatosítás részleteitől egészen különválasztja.“ Az izgatás e módját mintegy örökölték Széchenyitől a megye és sajtó szónokai; a nemzet folyvást meggyőződött és lelkesült s nem igen hallgatott többé Széchenyire, ki a megoldás nehézségeiről, a taetika és modor fontosságáról oly mélyre ható és kétségbeesett röpiratokat irt. Íme a benső kapcsolat Széchenyi föllépte és a forradalom között. Lehet, hogy a forradalom e nélkül is bekövetkezett volna, mert számos más tényezője is volt; lehet, hogy Széchenyi a kapcsolatot a valónál erősb-, döntőbb- és végzetszerűbbnek hitte: elég, hogy a fájdalom és kétségbeesés perceiben könnyen rögeszméjévé válhatott az, hogy egyedül ő az oka Magyarország szerenesétlenségének, mert kaczerkodott mindazzal, mi később a forradalmat előidézte. Szóval, Görgen csak a kifejezésben hibázhatott, s nem egyszersmind a dolog lényegében. S ha ide vesz-

szük Széchenyi mélyen érző szívét, melyen esze által zsarnokoskodott, impressionabilis természetét, erős szenvedélyességét, melyet korlátolni és elnyomni igyekezett; ha meggondoljuk, hogy a forradalom kitörésekor veszni hitt mindent, a miért élt: nem természetes-e, hogy szelleme elvesztvén támpontját, a fegyelem alól kiszabadult érzések martaléka lón, s amaz iszonyú balcrisishez jutott, melynek legrémítőbb eredménye a megőrülés? E mellett Széchenyi vallásos volt s már ifjkorában is hajlott olykor a rajongáshoz. Önvádja nem kelthette-e fel vallásos önkinzását, s ő, a ki annyiszor mondotta elleneinek, hogy a pokol jó szándékkal van tele, nem érezhette-e keblét pokolnak, istennel való kibékülését lehetlennek? S vajjon midőn lassanként meggyógyult, rögeszméjének némi maradványát nem találhatni-e meg benne? Maga a szerző említi, hogy „lelkében mindig volt egy sötét pont, hiedelem vagy fogadalom vagy ha tetszik rögeszme, mely nála különféle módon nyilvánkozék, de félre ismerhetlenül benne lakott, s mely szerint ő a tébolydából többé élve ki nem jő, ki nem jöhet, ki nem fog menni.“ Vajjon csak azért nem akarta-e elhagyni a tébolydát, mert azt hitte, hogy többé nincs szerepe Magyarországon, mert nem kívánt szerencsétlen hazájában élni, s nem egyszersmind azért-e, hogy magát mintegy büntetésül vezeklésre kárhóztassa, börtönbe temesse? E fogadalma nem lehetett-e kapcsolatban rögeszméjével, s ezt vajjon nem valószínűen magyarázza-e ki Görgen vallomása, mely fölött a szerző oly könnyedén pálezát tört?

A könyv végén egy egész szakasz tárgyalja Széchenyi örült-ségét. Szerző sok becses adatot szolgáltat, éleselmű észrevételeket tesz, melyeket lehetlen lesz mellőzni Széchenyi életíróinak. Azonban e szakasznak két nagy hibája van: először, némikép ellentétben áll a második szakasszal; másodsor épen Görgen vallomása könnyed elvetése miatt nem képes elég világosan és biztosan kimagyarázni Széchenyi lélekállapotát. A szakasz czime ez: „Vajjon örült volt-e Széchenyi?“ E kérdés egy kissé különösen hangzik akkor, midőn szerző könyve elején elfogadta mind Kemény, mind orvos Balogh Pál adatait, kik a forradalom kitörésekor Széchenyit örültnek rajzolták, sőt maga is más szintén hiteles adatok nyomán 1848—1853-ig, mint örültet írja le. Szerző, úgy látzik, az 1853—1860-ig terjedő időszakot illetőleg veti föl e kérdést, azonban csak látszik, mert egy helyt így szól: „Nem volte-

azon határozatban: a döblingi tébolydába menni már elejétől fogva a menekülésnek némi utógondolata, mely később is az intézethez lánczolá? E határozatban nem erősítette-e meg és ijedelmeit nem növelte-e azon látvány, hogy nálánál annyi kisebb és jelentéktelenebb hazafit is súlyosan sújtott le a boszúállás hóhérkeze? Ezt kérdés már sokan, és e kérdések nem egészen jogosítatlanok, se nem értelmezhetők úgy, hogy Széchenyi soha beteg nem lett volna.“ Tehát az a föltervés nem egészen jogosítatlan, hogy Széchenyi menekülés, rejtőzés végett ment Döblingbe, bár beteg volt, ha nem is épen örült. Tehát ment és nem vitték. Ekkor Széchenyi örültsége tettetessé süllyed le, melyet legfeljebb a Brutus-féle szerep nemesít meg. Ha a szerzőnek megvolt e kétsége, kár volt azt a döblingi első három év rajzában is nem éreztetnie. Így az olvasót, a helyett, hogy felvilágosítaná, csak nagyobb zavarba ejti. Úgy látszik, mintha Széchenyi örültségét és gyógyulását nem tudná megegyeztetni, pedig a mint gyógyult állapotában rajzolja, folyvást érezhetni e nagy lelken az iszonyú crisis nyomait, sőt félhetni megújulásától is. Kecskeméthy csak a már gyógyult Széchenyit ismervén, el-elfeledi az egykor örültet, kit mások után rajzolt, s ha nem is meri egyenesen tagadni, titkon kétkedik benne, mit olykor el is árul. Ez utolsó szakasz az 1857—1860-iki évek lélektani vizsgálata inkább, mint szerves kapcsolatban az 1849—1860-ki éveké. S mi a végeredmény? Semmi biztos. Minden esetre szerzőt saját adatai is többre jogosíthatták volna fel.

Az intézetbeli orvosok vallomásait terjedelmes kivonatban veszszük, de Görgent kivéve, az orvosok mindenike csak gyógyult állapotában ismerte Széchenyit, Görgent pedig, ki kezdetől fogva észlelhette, csekély figyelemre méltatja a szerző. A törvényszéki orvosok bonczlátéletekben következőleg nyilatkoznak: „A föltalált szervi változások részint olyanok, melyek a vizsgálnak már előhaladt kora által föltételezvék, részint olyanok, melyek az élet minden korszakában beteges állapotot képeznek. Ilyenek a gyomordaganat, a rostos daganatok, a vese felületének duzzadásos volta, végre kettős ágyéksérv. E symptomák egyike sem jogosít fel elmebeli háborodottságra következtetni, annál kevésbbé, minthogy a velőt, szerteszét levén robbantva a lövés által, vizsgálá alá venni nem lehetett.“ Szerző maga bevallja, hogy csak szelle-

mi és erkölcsi jelek és tények conjecturája tájékozhatja a vizsgá-
lót Széchenyi lelki állapota felől. Ez alapon kezdi meg hát vizs-
gátatát, s a hazaszeretet érzésének, Magyarország regeneratiója és
megmentése eszméjének túlzásából magyarázza ki Széchenyi beteg
kedélyét, melynek folyvást táplálékot nyújtott szigorú önbírálatra
hajló természete és feldúlt idegrendszere. „A mennyiben — úgymond
— sokan a tébolyodottság leggyakoribb formájának ismerik vagy ál-
talában főismertető jelének tartják a beteg minden gondolatának
egyetlen gondolat túlzásában való összpontosulását, annyiban nem
lehet lényeges különbséget találni az 1848 előtti és utáni Széchenyi
között.“ De vajjon mit tesz ez, ha nem azt, hogy Széchenyi 1848
előtt is csak oly tébolyodott volt, mint 1848 után, vagyis tulajdonké-
p sohasem volt tébolyodott, de többé-kevésbé beteg kedélyű mindig,
s e tekintetben nincs különbség az 1848 előtti és utáni Széchenyi
között? Szerző igen érdekes párvonalba állítja a pesti és dőblingi
Széchenyit, s éleselműen fejtegeti szelleme ugyanazon nyilatko-
zatait, melyek között csak az 1848-ki események equatori ég-
hajlata alatt kifejlett idegessége tesz különbséget. Bármily becses-
nek tartjuk e párvonalat, mindig fönmarad az a kérdés, hogy egy
nagy érzés, nagy gondolat túlzása magában megfejtje-e Széchenyi
őrültségét s gyógyulása után sem szünő beteges kedélyét, mely
elvégre is öngyilkosságra vezette? Mióta a világ áll, nem voltak-e
emberek, kiket szintén egy nagy gondolat, nagy érzés vezérelt
az életen át, s bármily tragikus körülmények között is, megőrül-
tek-e mindnyájan? Nem szükséges-e egy nagy gondolat és érzés
túlzásának bizonyos egyéniséggel, bizonyos viszonyokkal talál-
kozni, hogy ily rémitő crisis álljon elő: s vajjon azon okok, me-
lyeket fennebb Széchenyi jelleme, pályája s Görgen vallomása
alapján fejtegettünk, nem ily specialitásokat foglalnak-e magok-
ban? Szerző Goldberg orvos nyomán említi Széchenyi szigorú ön-
bírálatra hajló természetét, s helyesli Kant ama nevezetes mon-
dását, hogy folytonos önszemlélet rajongáshoz és örüléshez vezet.
Ez önkínzással kapcsolatban állónak rajzolja életunottságát, me-
lyet már 1841-ben írott pótvégrendeletében kifejezett e szavakkal:
„Fejem vágattassék el nyakamról, nehogy valamikép még egy-
szer, habár pillanatra is, ez életre ébredjek, mert gyűlölöm léte-
met.“ Azonban arra nézve, hogy a szigorú önbírálatra hajló ter-
mészetből életúntság, betegség, sőt tébolyodottság fejlődjék ki,

nem kell-e specialis okoknak is közreműködni: s ilyeseket nem nyújt-e Széchenyi egyénisége és politikai pályája? Vajjon az a körülmény, hogy 1841-ben, midőn „Kelet Népét“ írta s megjósolta a forradalom közalgását, már önvád és büskomorság kínozzák, nincs-e kapcsolatban 1848-ki rögeszméjével, hogy ő az oka a forradalomnak? Ine a holt adatok hogy nyernek életet és benső kapcsolatot! Szerző hajlandó Széchenyi elmebeli állapotját teljesen egészségesnek tenni föl, de azt megvallja, hogy mindig volt lelkében két sötét pont, t. i. hogy a tébolydából többé élve ki nem jó; továbbá, hogy sohasem tudott megválni az öngyilkosság gondolatától, mint azt pisztolyainak aránylag derült napjaiban való szerzése bizonyítja. „Rögeszmék, — úgymond a szerző — fatalismus, hit a csillagokban, s a mysticismus ezer tüeskei örültek és nagy emberek közös sajátja. Első és harmadik Napoleon, Wallenstein, Széchenyi vagy egy tébolyda obscurus lakói találkoznak ebben. Ismeretlenektől való félelem, remegés a sejtelmektől, magyarázhatlan lelki érintkezésekben való hit; ha mitvelt emberekben veszszük észre, azt mondjuk idegesség, ha parasztnál, azt mondjuk babona, ha föltűnő betegnél, azt mondjuk tébolyodottság.“ De vajjon ezáltal meg lesz-e fejtve Széchenyi lélekállapota, rögeszméje? Vajjon I-só és III. Napoleon fatalismú-sát, Wallenstein mysticismusát nem magyarázhatni-e ki az idegesség ily kizárólagos szerepeltetése nélkül is. A nagy korban minden oly embert, ki nagy dolgot vitt véghez, istentől küldött hősnak hittek; így lőn az éposz egyik fő eleme a csodás, így lettek az éposz hősei végzetszerűekké. E hit, bár más alakban, most is él a népekben. Az oly embereket, kik egy nagy mozgalom élén állanak és századokra kiható változásokat idéznek elő, a Gondviselés küldötteinek tekinti a nép. Nem természetes-e, hogy a genie önbizalma, a siker varázsa egy Napoleonban még jobban megerősíti e küldetési hitet, s bizonyos fatalismust kelt föl? Wallenstein mysticismusát nem magyarázzák-e ki egyénisége, tanulmányai és kora? Így Széchenyi kedélyének e rejtélyes pontja is alig lehet egyéb, mint az önvád és vezeklés, mint fennebb kifejtettük. Minden esetre e magyarázatot lélektani okok támogatják s kivált Széchenyi vallásossága. Öngyilkosságra való hajlama és habozása is önvádló életuntsága- és vallásosságából folyhatott, de egyszersmind kapcsolatban volt 1848-ki örültségével, midőn szintén meg akarta

magát gyilkolni s nem egyszer. Gyógyultával enyhül az önvád, de ama fogadalomban még mindig élni látszik; háttérbe vonul az öngyilkosság gondolata, de soha sem enyészik el. A közügyek iránti érdekelttség, hazafi munkásság és remény újra feléledtek a beteg kedélyben, de a crisis megújult, bár az eseményekhez képest más árnyalattal; mert Széchenyit 1860-ban valószínűen az ölte meg, a mi 1848-ban tébolyodottá tette. E könyvnek legnagyobb hibája épen az, hogy Széchenyinek mind örültségét, mind öngyilkosságát igen egyoldalúan, sőt mondhatni felületesen magyarázza ki.

A könyv legterjedelmeseb és legérdekeseb része Széchenyi utolsó éveinek és halálának rajza. Szerzőn meglátszik a közvetlenség; élénk érzéke van a jellemző iránt s némely jelentéktelennek látszó apróságot jól vegyít a nagy dolgok közé. A töredékesség, aránytalanság s a sietős dolgozás jelei nem váratnak az olvasóval művészi compositiót; de néhány szépen irt részletet bajos lenne elvitatni a szerzőtől. Kár, hogy egy pár izléstelen kifejezést használ, például: Széchenyi büszke volt fiára, e s i k e r ü l t i f j ú r a; s valódi virtuositást tüntet ki az igekötők magyartalan elhelyezésében, például: a szivarvéget á t d ö f n i s z o k t a, e helyett: átszokta döfni; az ágyra l e k ö t ő z n i k e l l e, e helyett: le kelle kötözni; e lekötelező modorban irt levélben azon ohajtást i s f e j e z i k i, e helyett: kifejezi. Azonban legtöbbet árt e könyv aesthetikai hatásának részint az, hogy a szerző okmányait, minők Széchenyi levelei, az orvosok s a szolgák vallomásait, nem dolgozza fel, nem teszi a függelékebe, hanem per longum et latum a szövegbe nyomtatja; részint pedig az, hogy saját egyéniségét némely helyt igen is belé vegyíti. Jól tudjuk, hogy az emlékirattal némiképp rokon munkát nem lehet egyéniségünk belevegyítése nélkül írni, de min-dennek megvan a maga módja és határa. Szerző mindjárt elül elmondja, hogy az 1848-ki nagy katasztrófa kora érett politikai józanságát rideg practicissmussá fagyasztá, hogyan lett a bécsi cs. k. központi könyvvizsgáló bizottság elnöki helyettese, hogyan fojtotta el hazafi fájdalmát epikuri és cosmopolita életmodorba. Nem rójuk meg ez őszinteséget, de kérdjük: nem groteszk ellentét-e, hogy Széchenyit, kit az 1848-ki nagy szerencsétlenség tébolyodottá és önkínzóvá tün, az rajzolja nekünk, kit ugyanazon csapás epicureussá és cosmopolitává alakított? Nem zavarja-e ez az olvasó

hangulatát, nem árt-e a könyv aesthetikai hatásának? Szerző Széchenyivel való viszonya miatt hivatalbeli visszaélés gyanújába esik, bár a gyanú alaptalan volt, hivatalát elveszti s néhány óráig vizsgálati fogságot kell kiállnia. Mindezt a szerző meglehetősen körülményesen és hosszasan írja le. Vajjon volt-e reá szükség? Azt, a mi Széchenyire tartozott e perből, egy fél lapon is el lehetett volna mondani. Helyes volt-e, hogy a szerző Széchenyi tragikus halála elbeszélésével felindított kedélyünket saját szenvedésével foglalkoztassa, melyet másutt tán érdeklél olvasnánk, de itt, a Széchenyi után, minden jóakarattal mellett, legalább is unalmasnak kell találnunk? De elég, szakítsuk félbe megróvásunkat, különben mi is a szerző hibáját követnők el. Térjünk vissza Széchenyire.

Keckeméthy eleven képét rajzolja Széchenyi döblingi életmódjának. Mindenben a régi, de a már hanyatló s beteg kedélyű Széchenyire ismerünk benne. A mi régebben öltözetében, modorában különböz vagy felöltő volt, most majdnem groteszkké változik s háttérben, mint sötét árny, meg-megjelen rögeszméje. Öltözete Döblingben bizarr volt mindig, de nem izléstelen, s némi vegyületét képezte az angol, török és magyar öltözetnek. Rendesen vörös nadrágot, könnyű sárga hegyes orrú eszimat s egyszerűen zsinórozott zekeforma otthonkát viselt. Hosszú szakált és bajuszt eresztett. Szemeinek sötét fényét gyakori bágyadtság váltotta fel. Erőteljes hangja még megvolt, de kiejtésén érezni lehetett fogai hiányát. Fehérlő rövid haja csak gyéren árnyékolta be roppant homlokát. Kopszódó fejét be kívánván takarni, de a meleget nem tűrhetve, papir fővegeket hordott, melyek kék, vörös, fehér és sárga szeletekből voltak fonva, s melyeket maga is bolond fővegeknek nevezett el. Néha elővette csákányát s ha valami jó hirt hallott, egy derült csárdást fujt el rajta s esoszogva tánccezal kísérte. Öt szobája volt, kényelmesen bútorozva, tele csecsebecsékkal, bizarr figurákkal, torzképekkel, tintatartókkal, órákkal, melyek különbözőn jártak, hogy különböző időben üssenek. Ablakai a tébolyda kertjébe nyíltak, melyben eleinte gyakran sétált, de egyedül, kerülve az embe-
reket. Itt látta meg őt egy izben s kiáltott reá a szintén ez intézetben volt szerencsétlen Szálbeck György, így köszöntve őt: „Üdvözlöm a nagy grófot.“ „Nem nagy gróf, hanem nagy bolond,“ vizonzá Széchenyi boszúsán, s többé nem mutatta magát a kertben. Korán reggel kelt föl, hideg vízben fürdött télen, nyáron, s

minden oldalon kertre nyíló ablakait felnyitattván, föl s alá sétált szobáiban, míg számitása vagy erejének állapota szerint negyed, fél vagy egész mérföldnyit nem járt. Kiszámította, hogy itt létének ideje alatt hány mérföldet járt; annyit, hogy az európai continenst kétszer megkerülhette volna. Azután irt és olvasott. Reggelizett s ismét irt és olvasott, egész nap és sokszor fél-éjjel. Ebéd előtt és után néhány látogatót fogadott el, kiknek száma 1858 után mind inkább növekedett; esténként shakot játszott, melyben sokszor a bérelt játszó-társon kívül több műkedvellőt fírasztott ki, többnyire saját fiait. Egy szóval: a gyógyúlt s mégis beteg Széchenyi folyvást kereste a szórakozást, s bár szellemi erejét teljesen visszanyerni látszott, volt benne valami baljóslatú. Nem akart kimenni a tébolydából, sőt még a kertbe sem sétálni. Ha szó volt róla, mi ért nem megy a szabadba, így kiáltott föl: „A teremtés sokkal szebb, hogysen én hozzá illeném.“ Mintha Hamlet szólalna meg, mintha e mondástól csak egy lépés volna Lear felkiáltásához: „Adjatok pénzmet, hogy édesítem meg képzelődésemet.“ A család, látva gyógyulását, remélte, hogy előbb-utóbb elhagyja a tébolydát; apró cselekekhez folyamodott, kicsalni előbb a kertbe, hogy a levegőhöz, a szabadhoz szokják s fölébredjen benne a vágy a szabadba, talán haza, talán Czenkre. Vagy kétszer ki is ment a kertbe, de rosszul érezte magát, félénken tekintett ide s oda, mint ha megbánta volna a mit tett s hamar visszatért. „A természet beteges nyilvánulása volt-e a színváltozás szokatlan benyomása alatt — jegyzi meg Guszman orvos, kitől vette a szerző ez adatot — vagy szemrehányó intés egy titkos fogadalomra, vagy mind a kettő együtt?“ Az öngyilkosság gondolata is meg-megvillan elméjében. Aránylag derült napjaiban szerzi be fegyvereit s Görgeméhez irt egyik levelében a következő hely fordul elő: „Ha olyan számos családom nem volna, régen véget vetettem volna gyűlölt, vígasztalan életemnek, ezt az élet minden helyzetében megtehetni erős akarattal.“

Íme a szellemi erejét visszanyert Széchenyiben a tébolyodottság némi maradványai: a fogadalom, mely önvádjából foly, mint vezeklés, az öngyilkosság, melyet életuntsága táplál s melytől vallásossága visszatartóztatja. S e közt mégis föléled benne az államférfi, mintha Magyarország ügyeinek vezetését újra meg akar-ná ragadni. Midőn 1857. őszén Kecskeméthy megismerkedik vele,

már nagy szellemi tevékenységet fejt ki. Döblingi magányában tudja mindazon apró és nagy dolgokat, melyek a hazában vagy Bécsben, a magas és legmagasb bureaukban történtek. A hazai és külföldi, különösen komolyabb irodalom terén minden újabb jelenségről tudomást vón. Minden magyar nyomtatványt kivétel nélkül megvett, minden magyar lapot járatott s legalább futólag átnézett. A nevezetesebb külföldi lapokat szintén olvasta; politikai röpirat sohasem került ki figyelmét. Szóval: kormányzati, socialis, irodalmi téren nem volt oly nagy és kicsiny jelenség, mely ne érdekelte volna. Folyvást és sokat írt; rendszeren vezetett naplójába följegyzé nemesak pillanatnyi eszméit vagy érzeményeit, hanem a legapróbb napi eseményeket is. Levelezése is igen széles körű volt. Továbbá sokat írt külföldi, kivált angol lapokba, névszerint a „Times“-ba. Azonban csaknem egy egész évi tevékenysége az oly híressé lett „Ein Blick“ című munkáján öszpontosult, mely 1859-ben jelent meg Londonban. Általában 1859-ben láthatólag üdült és lázas tevékenység ragadta meg. Az olasz hadjárat kézzelfoghatóvá tevő a tíz évig követett kormányrendszer abszurdumait. Széchenyinél mind gyakoribbak lőnek a tekintélyes férfiak látogatásai. Politikai színű ebédek váltották fel egymást. Midőn Bach és Kempen elboesáttatása, b. Hübner belépte a miniszteriumba valami józan fordulatot sejtetett, s hajlam látszott ott kezdeni a megoldást, hol a helyzet bonyodalmainak súlypontja volt, Magyarországbán, és midőn Hübner a magyar aristoeratia kiválóbb tagjaival némi érintkezésbe lépett: Széchenyi czélszerűnek látta az iránt, hogy mi a teendő, a kormány felvilágosításához járulni s azt az actio sürgető szükségéről meggyőzni. E végre eszméi és utasításai szerint két emlékiratot készíttetett, melyek az ő közvetítése folytán Hübner és Reclberg kezébe jutottak. E mellett az actio megkezdésének módját tervezte és sokat foglalkozott azzal az eszmével, hogy czélszerű volna a kormány hallgatólagos engedélyével oly gyülekezetet hozni létre Bécsben, mely szó szerint Assamblee des notables, vagyis az ország legkiválóbb férfiainak gyülekezete volna, és szabad discussio útján alapítaná meg és pontozná az ország kívánalmait.

Egy szóval, Széchenyi újra régi elemében volt, s bár szobájából nem lépett ki, egészen besodródott a politikai küzdelmekbe. De hogyan egyeztethetni meg ezt kedély állapotjával, hogyan akarja

újra szolgálni hazája ügyét, melynek jövőjén kétségbeesett, hogyan lép újra a politikai pályára, midőn nemzete szerencsétlenségének egyik főokát saját tévedésében hitte föltalálni, s e miatti önvádja a fogadalom alakjában folyvást él kebelében? Nem ellenmondás-e ez? Vajjon nem gyöngíti-e meg fennebb kifejtett ellenvetésünket, melylyel Kecskeméthy magyarázatát ostromoltuk? Nem. Az ellenmondás csak látszólagos. Széchenyi 1848-ban kétségbeesett hazája jövőjén, s a hazafi bánat és önvád pokoli kinjai között megtébolyodott. A mint lassanként gyógyúlt s a szórakozás és foglalatosság fölbresztették szellemi munkásságát, hazája jelen állapotjához fordult, s úgy látszik, némi remény csillámlott fel előtte. A kormány elvakultsága s a nemzet életereje ki-kiemelték csüggetettségéből. „A magyar életrealóságát, tavaszi korát halálos kinjai után jelen veszedelmei között is még ma is ezer jel bizonyítja,“ — ügymond 1858-ban az akadémia igazgató tanácsához irt levélben. Azonban e remény, e hit nem az, mi egykor volt, midőn fölbresztve szunyadó nemzetét lelkesülten kiáltá: „Magyarország nem volt, hanem lesz.“ Nem kételkedett, hogy a Bach-rendszer meg fog bukni, de a mint a szerző megjegyzi, az folyvást és mélyen aggasztotta, hogy mi fog kifejlődni a végtelen zavarból, nemzetünk állása, a régi Magyarország, meg lesz-e menthető, és legjobb esetben nem fog-e a nemzetiségi szövetségesek rendszerében mint olyan, mint Magyarország elenyészni? Ez új remény és aggodalom mert elfoglalták, úgy látszik, enyhítették régi kétségbeesését. Mintegy megkönnyült, hogy Blick-jében kiönthette, mint maga mondja, kétségbeeséssel határos fájdalmát. Hazafi mély érzése most nem csak emésztette, hanem éltette is. Tevékenysége kevésbé engedte önmagába süllyedni, mint azelőtt. Hazájának él újra, de nem akar kimenni a tébolydából, s minden tette, egész eljárása mutatja, hogy nem kíván nemzetének vezére lenni. Úgy látszik, mintha az a rögeszméje, hogy vést hozott nemzetére, hogy átok van rajta, folyvást uralkodnék kedélyén. Az egykori agitator csak a dynastia és kormánykörök felvilágosítója akar lenni, őrizkedik nemzetével bármilyen módon érintkezni; Zichy Ferenczhez s az akadémia igazgató tanácsához irt levelei közkézen forogtak ugyan, de nem foglaltak magokban semmi fontosabbat. Államférfiúi nagy elméje csak a veszéyleket érzi, látja, de nincs egyetlen nagy mentő gondolata a jövőre. Reménye csak egy álom varázsa, aggodalma élő kin, mely

fölelbeszti régi kétségbeesését, tervei, eszméi csak a megtört lélek, a kiapadhatlan hazafi érzés vég-fellobbanásai. Szerző nagy dicsérettel emlékszik Széchenyi terveiről s a befolyása alatt irt röpiratokról, de nekünk úgy tetszik, hogy azok nem méltók az ő alkotó szelleméhez s ilyesmikre sok más ember is képes lett volna Magyarországon. Lángesze csak Blick-jében nyilatkozik, a humor és satyra e rettentő vegyületében, mely egészen illet kedély állapotához. Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy genialis lélek kétségbeesése teremthet. Itt minden, mi Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Szerző mentegeti e munkát, s minden elismerése mellett, úgy látszik, nem tartja méltónak egy államférfiúhoz, egy bölcshez. Pedig csak ily munka illet egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy önkínzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshez, minő Széchenyi volt. A humornak mindig joga volt összeolvasztani a fönségest és trivialist, a tragikait és komikait, s a valódi satyra sohasem viselt glacé-keztűt. Juvenalis és Swift maró gúnya egyesül itt Shakespeare hamleti és leari humorával, s bár Széchenyi töredékes modora nem nyújthat művészi egészet, néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival. Széchenyi e munkájában megboszulta amaz iszonyú sebeket, melyeket egy f e n e kormányrendszer ütött az ő és nemzete szívéen, s oly bélyeget nyomott reá, mely örökké élni fog a történelemben.

Ily benső kapcsolatban vizsgálván Széchenyi örültségét, gyógyulását, hazafi tevékenységét s mindazt a miben beteg szellemé nyilatkozott, öngyilkossága is érthetőbb lesz előttünk. Szerző sok becses adatot szolgáltat ugyan halála körülményeihez, de azt egyedül csak a rendőr-miniszterium üldözésének tulajdonítja, mi nemcsak egyoldalú, de felületes magyarázat is. Lássuk röviden a tényeket. Hübner lelépte után Thierry lön a rendőr-miniszter. A bu-reaneratiai absolutismus érdekében megkezdődött a reactio a sajtó ellen s az egész kormányzatban. A nagy zajt ütött és sok epét fölka-vart Blick anonym szerzője figyelem tárgya lön, s mindazok, kik hozzá látogatni jártak, rendszeres kémlés alá vétettek. 1860 mart. 3-án Széchenyinél házmotózás tartatott. A döblingi tébolydát egy sereg bizalmas (Vertrauter) és rendőr-katona vette körül. Széchenyi szobájába egészen váratlan a híres rendőr-tanácosos, Fellsenthal, lépett be két biztos kíséretében. Iratai lefoglaltattak, nap-

lója elvétellett. Széchenyi levelet irt Thierrynek, melyben visszakívánta tisztán családí érdekü irományait s kérte hogy szerencséltesse látogatásával. Thierry engedett kérelmének s egyszersmind válaszolt levelére. Elutasította a Széchenyivel való érintkezésnek még gondolatát is és szárazon oda veté, hogy készüljön el rosszabbra is, „mert a döblingi tébolyda megszűnt számára menhely lenni.“ Ide járult még az a kósza hír, hogy husvét hetében különféle magas állásu magyarok, köztök Széchenyi is elfogatnak, s egy messze elágazó összeesküvésbe való részvét miatt kereset alá fognak vétetni. A Timesban, mely lapnak Széchenyi rendes előfizetője volt, egy hivatalos forrásból eredt s alkalmasint becsempészett párisi levél állott, mely szerint a grófnál nagyszerü összeesküvést eláruló iratok foglaltattak le. Szerző szerint Széchenyi exaltált képzelődése mindebből önmaga elleni fegyvereket kovácsolt. Meggyőződött, hogy a rendőr-miniszterium a mart. 3-ki demonstratív házmotozást egy lehető nagy összeesküvés fölfedezésével vagy legalább felségsértési váddal fogja igazolni törekedni. Hitte, hogy Thierry nem fog visszajedni az ő befogatásától. Törvényszék elébe állíttatni, kérdőre vonatni tán nem is szabad lábön, hanem vizsgálati fogságban, neki már magában elég volt és ennél tovább, például elítéltetése vagy fölmentetése eshetőségére már nem is volt képes gondolni. A legszelidebb eshetőség is borzasztó lehetett előtte, tudniillik, hogy számítás alá nem eső, de okvetlenül veszélyes elmebetegnek fog nyilváníttatni s erőszakkal is más nyilvános tébolydába áthelyeztetni. Neki, kinek legrejtélyesebb rögeszméje, hogy élve nem hagyja el e házat, ez mind több volt, mint a mennyit idegessége elbirhatott volna. Szerző szerint ez volt, a mi őt gyötörte és megölte. A házmotozás után keveset evett, s mind komorabb lön. Attól fogva, hogy Felsenthal visszahozta családí érdekü irományait s átadta neki Thierry levelét, majd semmit sem evett. Ha szolgája kérdezte mi baja, szívére mutatott s keserves hangon mondá: „Itt fáj“ s egy pereczel később homlokát végig simítván így szól: „Az én lelkem beteg.“ Halála előtt nyolcz-tiz nappal ismételve azon kérdéssel foglalkozott: vajjon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható, majd ismét a lélek halhatatlanságáról elmélkedett, bensőbb családí körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: „Az én napjaim megszámlálvák.“ Hogy öngyilkossági eszmékkal küzd, elárulták né-

mely töredékes felkiáltásai: „Nem élhetek tovább, meg kell halnom,” melyek fájdalmas nyöszörgések és sohajok közt törtek ki kebléből. April 7-két megelőző éjjel nyughatlanul aludt, 7-én semmit sem beszélt, s csak egy pár kanál levest evett. Délelőtt gróf Zichy Gézával shakozott, délután szolgálival ostáblázott, estve 7—10 óráig ismét shakozott titkárával. Ezután jó éjszakát kívánva elbocsátá cselédeit. Reggel felöltözöttén és ülve találtatott zsölye székében, szétzúz ott fejjel, s még jobb kezében volt a pisztoly, melylyel magát megölte.

Nem tagadhatni, hogy a rendőr-miniszterium üldözése befolyt Széchenyi öngyilkosságára, de lehetlen egyedüli okának tartanunk. Az elfogadás és törvényszék elébe állítás félelme hathatott ugyan feldült idegeire, de ő ennél nagyobb kínokat is kiállott: a forradalmat, Magyarország bukását. Hogy a tébolydából kiragadják, honnan élve kimenni fogadalma tiltá, sokkal inkább felháborithatta. De e fogadalom önvádjával, vezeklésével van kapcsolatban, s most úgy látszik, újabb önvád vegyült a régihez. Nem hazafiúi kétségbeesésében, nem önvádjá miatt temette-e magát a döblingi tébolydába, még akkor is, midőn már meggyógyult, mint a kinek nincs más szerepe, mint siratni hazáját, s megbánni, kivezekelni tévedéseit? S íme nem sodródott-e belé újra a politikába, egy reményszikra, mely hazája jövőjén feltűnt, nem ébreszté-e föl tevékenységét s minden tartózkodása mellett, ha nem is mint vezér, de mint már múltjánál fogva is nevezetes tényező, nem folyt-e be ő is hazája megmentésének elősegítésében? S mit lát maga körül? Magyarországon mind nagyobb hullámot vet a nemzeti mozgalom s a forradalom felé látszik törni. A roskadozó kormányban győzött a reactio s mind erőszakosb rendszabályokhoz nyúl, a békés kiegyenlítéshez nincs remény, Magyarországot még oly engedmények sem elégítenék ki, melyeket ő elfogadna, a forradalom a küszöbön áll, 1848 ismétlődik s mind Magyarországra, mind a birodalomra nézve még iszonyúbb következményü lesz. Nem támadhattak-e lelkében ily gondolatok, s a dolgok akkori állása nem táplálhatta-e felizgatott képzelődését ily rémképekkel? Szerző ez oldalról tüzetesen nem vizsgálja Széchenyi lelki állapotját, s mégis néhány, mintegy elejtett adata kérdésünket igazolja. „Midőn — úgymond a szerző — Magyarországon a kormány elleni tettleges ellenállás első symptomái — a nemzeti öltözet és a protestantismus

ügyében — kezdtek nyilvánulni, Széchenyi aggodalmai nőttek. Félte, hogy a mozgalom élére a meggondolatlan fiatalság fog tala-
kodni s vezér-szerepet vinni. A fiatalság és úteza terrorismusa ellen
1848 előtti keserősége ébredt föl, midőn a nemzeti színházban tör-
tént demonstratiót meghallotta.“ Más helyt: „Széchenyi azon bal-
sejtelemben élt, hogy a magyarok ellen még egy kemény vissza-
hatás fog a kormány részéről megkísérteni.“ A könyv végén is-
mét: „És bármi változóknak mondhatni Széchenyi szeszélyeit—ha
összeszámitgatom együttlétünk percezeit és óráit, úgy találok, hogy
sokkal gyakrabban volt szomorú, levert s a haza jövője iránt re-
ménytelen. „Én nem várok semmi jót“ mondá nem egyszer, mi-
dőn már Bach bukásáról mint bizonyosról beszélhattünk, midőn
már a systema láthatólag bomlott szét.“ Ha még ehhez veszszük
mindazt, a mi Széchenyi nyilatkozataiból, egy ismét kitörendő
forradalom miatti aggodalmát illetőleg, a közönségbe kiszivárgott:
nem természetes-e, hogy Thierry levele nem csak a tébolydából
való elhurezoltatás félelme miatt ejté kétségbe, hanem főkép azért,
mert meggyőződött, hogy a kormány a legerőszakosb rendszabá-
lyokhoz nyúl Magyarország irányában s a forradalom karjaiba ta-
szítja. Ha őt nem kimélik, a ki beteg s egy tébolydába temette
magát, kit fognak kimélni, ha őt forradalmárként üldözi a kor-
mány, kit már is túlszárnyalt a közvélemény, nem fog-e forradal-
márrá tenni minden magyart? Ha ellene így lépnek föl, mit forral-
hatnak Magyarország ellen! Nincs többé remény, egy új forrada-
lomban még az a reményszikra is elenyészik, mely bolygó-tűzként
felcsillámlott előtte. E tépelődések között nem láthatta-e mindenitt
a vért, mint 1848-ban, nem kiálthatta-e újra: Oh az én másodsor
is füstbe ment életem? Kétségbeesése nem idézhette-e föl rögesz-
méit, az önvád kínait s az öngyilkosság soha fel nem adott gondo-
latát? Nem állhatott-e elő egy második crisis? Nem lephette meg
egy csöndesebb tébolyodás, mint 1848-ban, mely végre a némi-
kép analog körülmények között öngyilkosságra ragadta?

E kérdések nem alaptalanok s minden esetre több világot
vetnek Széchenyi utolsó évei és halála rejtélyére, mint a szerző
magyarázatai. Legalább megvan bennök a benső kapcsolat, noha
a szerző-közölte adatokon kívül mást nem használhattunk. Mind-
amellett nem hizelgünk magunknak, hogy a rejtélyt teljesen meg-
fejtettük. Széchenyi lefoglalt naplója, iratai új oldalról világosít-

hatják meg e kérdést; kik őt utolsó éveiben is közről ismerték, szintén sok adattal, útbaigazítással szolgálhatnak. A lélektani analysisnek is még sok tennivalója marad fenn, szerző minden esetre köszönetet érdemel, hogy szőnyegre hozta a kérdést s közrebocsátotta adatait. Széchenyi életírára vár s egyengetnünk kell útját. Minket leginkább ez ösztönzött, hogy megbíráljuk e könyvet, s elmondjuk nézeteinket Széchenyi utolsó éveiről és haláláról. Vajha társakra találánk! Lapjaink inkább a könyv szerzőjét nézték, mint a könyv tárgyát, s megelégedtek a rokon- vagy ellenszenv nyilatkozataival. Ha valaki, bizonyára Széchenyi—követelheti a magyar irodalomtól, hogy viraszson emléke fölött s hordja az anyagot irodalmi szobrához, melyet a jövőtől várunk.

GYULAI PÁL.

IRODALMI SZEMLE.

AZ 1789-KI NEMZEDÉK FRANCZIAORSZÁGBAN.

(Guizot után.)

1789-nek fő, uralkodó jellemvonása a nemzeti emelkedésben való egyértelműség. Nem a vélemények egyformasága ez, hanem a kívánalmaké és reményeké, lettek légyen a vélemények hármily elágazók. A nemzeti gyűlés három rendjébe, vagyis az alkotmányozó gyűlésbe meghívtak utasításait nem olvashatjuk a nélkül, hogy meg ne lepjen bennünket az érzelmek és mozgalmak egyformasága, azon érzelmeké, melyek lelkesítették a különböző osztályokat még akkor is, midőn köztük a harcz már kitörő félben volt. Lényegesen különböztek ugyan egymástól helyzetök, szokásaik, előítéleteik, s izlésökre nézve, mégis ugyanazon tűz hevitette s ugyanazon szél hajtotta előre. A reform és haladás szelleme uralkodott egész Franciaországban.

Mi volt ekkor Franciaország fő ambíciója, azon Franciaországé, mely, több százados törekvései daczára különfélőbb, s összefüggelenebb volt, sem hogy nemzeti egységre juthasson. Minő közös célra törekedett e papság, e nemesség s e harmadik rend, szóval az összes nép, mely még nagyon kevésbé volt szokva az együtt haladáshoz? Méltányosság a társadalmi, szabadság a politikai rendszerben; minden ember személyes jogainak tiszteletben tartása, a nemzet közügyeiben erélyes föllépés, igazságos társadalom és szabad kormány képezik azon óhajást, mely felülemelkedett a helyzet és vélemény különféleségén. Ez volt ama híres, és erős nemzedék fő-fő szükséglete, azon nemzedéké, mely oly rohammal indult célja felé, mint valamely sokáig föltartóztatott hegyi folyam.

De nem csak a folyóiratokban, beszédekben, utasításokban stb. tört ki Franciaországban az általános mozgalom, az eszmeharcz a 89-ki nemzetgyűlés megnyitása előtt. A tények nyomban követék a szavakat, nagy lépések történtek a társadalmi reform s a politikai szabadság felé. Nem csak néhány előkelő ember, kik pillanatnyira ruháztattak föl a hatalommal, mint Machault, Turgot, Malesherbes,

Necker, hajtotta Franciaországot ezen úton; maga a nemzet, annak minden osztálya, papság, nemesség és a harmadik rend; mezei birtokosok és városi lakosok egyformán tetteles és közös részt vettek benne. Olvassuk meg csak Leonce de Lavergne remek munkáját a tartományi gyűlésekről, melyeket XVI. Lajos 1778-tól 1787-ig tartatott. Épen oly szabadelvű gondossággal, mint történetírói részeshajlatlansággal nyomozta, s mondhatnám föltámasztotta ő ama már elfelejtett tartományi gyűléseket, azoknak tagjait, irományait, tényekké vált határozatait s bejelentett indítványait, általános eszméit és helyi intézkedéseit. Láthatjuk itt nem csak a kormányzási reform nagy munkáját hanem a társadalmi igazságszolgáltatás és politikai szabadság elvének uralmát, az ember iránti tiszteletet, választást, vitatkozást, nyilvánosságot s a hatalom felelősségét. Ezen elveket nem csak a harmadik rend hirdeti s kívánja életbe léptetni, a nemesség és papság, a tartomány nagy urai és köznemesei épen úgy elfogadják s készek alkalmazni, mint a polgári rend. Kétségen kívül lehet már akkor sejteni, sőt látni meghasonlást, félelmet, tartózkodást, sőt küzdelmet is; de azért kétségen kívül uralkodó tény, még pedig a társadalom minden osztályában s minden fokozatán, a vágy és közös törekvés: érvényesíteni a társadalomban a méltányosságot, a kormányzásban a szabadságot.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés kevésbé öszhangzó látványt nyujt; izgatottabb volt, mint ama szerény tartományi gyűlések, és még sem különbözik tőlök lényegében. A politikai reform és szabadság eszméje, mely uralkodó volt a harmadik rendnél, ott is megvan, sőt hatalmas is, mind a papságnál, mind a nemességnél. Megkezdetik a harez a hanyatló félben levő régi, és a még csak reményben élő új kormány közt; e harez alatt kitünő és őszinte segélyt nyer a harmadik rend mind a papságtól, mind a nemességtől. Az egyháziak, a nagy-urak, és régi nemesek nemesen gyámolítják a harmadik rendet, s mindjárt az első lépésnél biztosítják ennek győzedelmét. Igaz ugyan, hogy a régi Franciaország kisebbsége megy az új Franciaország segélyére: de ez oly kisebbség, mely mind szám, mind erkölcsi tekintetben döntő erejű.

A francia nemesség és papság e szabadelvű kisebbsége 1789-ben nem csak hogy kiérdemelte érzelmeinek nemessége s áldozatai által a szabadelvű Franciaország teljes becsülését és háláját: hanem történetünk legfontosabb szakában a legnagyobb példát mutatta, a milyenre csak képes lehet egy szabaddá lenni akaró nép, ú. m. a fölvilágosodott önzetlenség, s a közjó iránti buzgalom példáját.

Századokon keresztül szerencsétlenségünk volt, hogy a francia nemesség nem fogta föl igazi érdekét s nem játszott az államban magához méltó szerepet. Okozta légyen ezt akár hiúság, akár a fölvilágosodás és politikai szellem hiánya, annyi igaz, miszerint isolálta magát, hogy rangját megmenthesse; jobban szeretett kiváltságos osztály, mint egy nép feje lenni. Hasonló nagy hibába esett a király-

ság irányában is; most függetlenséget, majd udvari életet keresett, s ezeket többre becsülte, mint a hatalom megosztását. A nagy urak nem arra áhítottak, hogy a királynak tanácsosai, hanem részint vetélytársai részint szolgálai lehessenek. A kis-nemesek, a katonai szolgálat iránti nagy szeretetökben, lenézték a politikai pályán a szolgálatot, s ha zászlóartóság, vagy hadnagyságig fölvihték, az államtanácsosok fölött képzelték magokat. E bajból egy másik származott, t. i. a királyság elnyomatva, bántalmazva, s kifosztatva a fi-nemesség által, ez ellen a polgárságnál, s népnél keresett oltalmat; megfordítva: a polgárság és nép, hogy a nemesség jármától szabadúlhassanak, a királyság pártfogása után jártak minden áron. Az aristocratia se az államkormányban, se a közszabadság ügyében nem tudta elfoglalni természetes helyét; a democratia nem gyarapodhatott másként, csak ha az abszolút hatalom szövetségébe s szolgálatába állt.

És ez nem csak Franciaországban volt így, hanem a szárazföldi Európa legnagyobb részében. A nemesség se szabad elvű, se politikus nem tudván lenni, mind a néptől, mind a kormánytól idegen maradt. A democratia, nem lévén szabadságának más szövetségese és támasza, egyedül a királyi hatalom segélyével tudott emelkedni. Így történt, hogy a királyi hatalom, használván a democratia szövetségét, egy darabig abszolút, és népszerű lehetett egyszerre. Sőt még ma is ezen úton halad nem egy nagy állam, jövőjének nem kis veszélyére.

Nem tagadom, hogy Franciaországban ilyen volt a civilisatio természetes s végszetszerű folyama. De bár végzetszerű is valamely tény: azért elítélhető mind a tapasztalás, mind a józan ész által. Ha az embereknek, fejedelmeknek úgymint népeknek, hibái végzetszerűek, következményeik is ilyenek. Eljő az idő, mikor ez oly világossá lesz, hogy tovább is félreismerni esztelenség volna. Politikai vaksággal megvertnek tartom, a ki még ma sem látja által, hogy az abszolút hatalom nem elég a kormány biztosságára, s a democratia nem elég a szabadság megalapítására. A hatalomnak egyfelől gyámolítás, másfelől korlátoztatás kell; szüksége van egyfelől azon emberek befolyására és segélyére, kiket helyzetök természetesen emel a nagy politikai események színvonalára; másfelől hogy minden állampolgár vigyázzon rá és ellenőrizze. Megfordítva: a szabadságnak is szükséges, hogy védjék úgy azok, a kik egyedül benne lelik munkás életök biztosságát, mint azok, kiknek már tényleges helyzete könnyűvé és természetessé teszi a függetlenséget s a befolyást a hatalommal szemközt. A társadalom célja nem vala egyszerű. A társadalom rendre és szabadságra törekszik; állandóságra és tovább fejlődésre. E kettős cél nem érthetik el egy erő kizárólagos uralma által; ellenben szükséges azon különböző erők közreműködése, melyek természetesen fejlenek, s különféleképen vannak elhelyezve a társadalom testben. Az európai társadalmakban mind a szabadság, mind a hatalom sokat szenvedett az aristocratia kizáró és erős ki-

váltságai miatt. Hasonlóképen a democratiának esztelen idegenkedése a társadalmi szervezkedésnek minden más, az övétől különböző elve-s elemétől nagyon gyászossá lenne reá nézve.

Se a népek, se a királyok, se a democratia, se az aristocratia nem ismerhetik félre, s nem sérthetik meg büntetlenül a tények természetes és benső törvényeit. Minél nagyobbá és szabaddabbá lesz a társadalom, annál szükségesebbé, de egyszersmind annál nehezebbé is válik annak kormányzása. Hogy e hatalom föladatának színvonalára emelkedhessék s ott megmaradhasson; hogy sikeresen ellenállhasson mind a környező veszélyeknek, mind saját vétkes hajlamainak: szükség, hogy mindazon osztályok, melyek akár vagyon, akár értelmiség, összeköttetés s munka által kitinő helyzet foglalnak el az államban, közösen s összhangzatosan működjenek úgy a hatalom gyámolítására, mint a szabadság oltalmazására. Rendetlenség, sőt veszély áll elő, ha ezen osztályok, a helyett, hogy politikailag egyesülnének, meghasonlanak egymás között; ha a néptömegek egymás ellen küzdenek, a helyett, hogy együtt segítenék és irányoznák a hatalmat. Ez az, a mi, ha nem megy is épen anyagi harcokig, polgárháborúig, nagy mértékben zavarja, sőt kockára teszi az államot. A patriciusok és plebejusok közti viszályok döntöték meg Róma szabadságát; ellenben Angolországét a nemesi és polgári osztály működése alapította meg.

1789-ben nagy s új szerencséje volt Franciaországban, hogy a nemesség és papság jelentékeny része sietett egyesülni a nép tömegével a társadalmi szerkezet reformja, s a politikai szabadság megszerzése végett. Történetünk egy korszakában sem fordult elő ilyen eset; az eddigi nemzetgyűléseken, ide értve az 1814. évet is, külön választotta a nemesség és papság a maga ügyét a népetől, s ha nyújtottak is ennek némi pillanatnyi segílyt, azt önző, sőt pártos szempontokból tették. 1789-ben tökéletesen őszinte s tevékeny volt a nemesség és papság kisebbsége azon elhatározásában, hogy ügyét közössé teszi az egész népevel; és bár kisebbség volt, de oly tekintélyes és tiszteletre méltó, hogy hatalmas szövetségévé válhatott mind a harmadik rendnek, mind a koronának. Mennyi történhetett volna ezen alkalom fölhasználásával, ha a korona, a harmadik rend s a nemesség és papság kisebbsége bensőleg egyesültek volna, hogy egy értelemmel fogatosítsák a szükséges reformokat, s szabad kormányt alapítsanak! Nem merném állítani, hogy céljuk sikerült volna, mert hiszen azt találgatni, mi történt volna? szint oly bizonytalan valami, mint a jövődőlés; de az bizonyossággal állítható, hogy ez esetben a jó úton haladtak volna, s fölhasználhatták volna a nemzeti emelkedésben létezett egyértelműséget és összhangzást.

Miért nem történt mind ez? Miként van, hogy ezen 1789-ki nagy nemzedék, mely őszintén s forrón kívánta a társadalmi reformot s politikai szabadságot, rohant vagy sodortatott a forradalom sötét-ségébe és viharaiba?

E kérdésre, jelen pillanatban, elhárítom a felelet egy részét. A királyságnak és környezetének hibái kétségen kívül sokat tettek a szabadság veszélyeztetésére s a forradalmi lázra. A hatalom teendője, kivált ily crisisben, oly nehéz, hogy se a jóság, se az erény nem pótolja az ügyesség és szilárdság hiányát. De most már keveset használna, s nekem sincs kedvem mutogatni, minő része volt XVI. Lajosnak és családjának azon szerencsétlenségek előidézésében, melyek érték mind az országot, mind őket magokat. Oly drága árt fizettek, s oly keservesen lakottak ők hibáikért, hogy vad barbárság volna még most is terhelni emléköket azon hibákkal. Másfelől sokan igyekeznek elhárítani a felelősséget azon pártokról s egyénekről, kik ekkor váltva uralkodtak Franciaországon. De magának az országnak is van része e felelőségben; mert oly nemzet, mely szabad akar lenni, nem állíthatja becsületének sérelme nélkül, hogy, mint valami nyáj, vakon függött gonosz, vagy ostoba vezetőitől. Ezen általános, és az 1789-ki egész nemzedékkel közös hibákat akarom én most kimutatni. Volt szerencsém a szószékről mondhatni: „e nemes lelkek, kik sok jót akartak tenni az emberiséggel, kétségen kívül örvendenek most, előttünk ismeretlen lakhelyükön, midőn látják, hogy mi gondosan kerüljük azon sziklákat, melyek mellett nekik annyi sok szép reményök hajótörést szenvedett.“ A mi ügyünk, még most is, az övék is, s úgy hiszem, megtiszttelem őket, ha megmutatom a fiaknak azon sziklákat, melyeket az apák későn vették észre.

1789-ben három eszmét vallott a nemzedék, három eszme volt általános, melyek, habár homályosak s zavarosak voltak is még a nagyobb résznél, de azért uralkodtak. Úgy adom elő őket, mint a hogy kifejeztettek legnyiltabb és legegyszerűbb alakjokban. 1. Senki sem tartozik engedelmeskedni olyan törvényeknek, melyeknek alkotásába bele nem egyezett. 2. A törvényes hatalom a néptömegnél van. 3. Minden ember egyenlő. — Sokan azok közül, kik ezen elvek szerint gondolkoztak és cselekedtek, megdöbbsentek volna, ha valami felsőbb hatalom kényszerítette volna őket, hogy indokolják azon elveket, s fogadják el azok mulhatlan következményeit. De ők nem vizsgálták s nem látták azokat közelebbről. Azon eszmék leghatalmasabbak, melyekben jó adag igazság és tévelygés van összezavarva, melyek ennél fogva hízelkednek az ember mind jó, mind rossz ösztöneinek; és így mind a nemes reményeknek, mind a gonosz szenvedélyeknek tért nyitnak.

E három eszme közül az első: „Senki sem tartozik engedelmeskedni azon törvénynek, melyeknek alkotásába bele nem egyezett“ nem fér össze a tekintélyvel; valóságos anarchia. Rousseau, midőn ezen elvet fölállította, belátván következményeit, sokat fürte magát, hogy megmenekülhessen tőlök. Proudhon pedig elfogadta azokat, s az emberi társadalomnak végleges czéljául tűzte ki, mit ő mérészen anarchiának nevezett.

A második: „a törvényes hatalom a néptömegnél van“ lerombolja a szabadságot, s nem egyéb, mint a többség despotizmusa. Láta már a világ ezen elv fölállítását s gyakorlatba vételét mind köztársasági, mind monarchiai államban, s látta, hogy mindig maga után vonta a többségnek néha erőszakos, néha titkos zsarnokságát a kisebbség fölött. Ki ne tudná, hogy az éjszak-amerikai Egyesült-Államokban mintegy félszázad óta eltávolította a hatalomtól azon egyéneket, kik annak gyakorlására legméltóbbak és legképesebbek lettek volna.

A harmadik: „minden ember egyenlő“ megsemmisíti a kormányban a politikai emelkedettséget, a társadalomban a szabályos fejlődést. Nem igazság ez, hanem egyformásítás (nivellirozás), folytonos lefejezése a társadalmi testnek, a helyett, hogy minden tagnak szabad fejlődése volna.

Nem igaz, hogy senki sem tartozik engedelmeskedni azon törvényeknek, melyek alkotásába bele nem egyezett. Csak tekintsen az ember magára és környezetére, azonnal fölismeri ezen elv hamis voltát. Mennyi törvény van, melyeknek engedelmeskedünk, s kötelességünknek is tartjuk engedelmeskedni, a nélkül, hogy azokba valaha beleegyeztünk volna, sőt avagy csak ismertük volna is előlegesen. Ki egyezett valaha azon törvényekbe, melyeken alapszik a családi hatalom s tekintély? A társas életben nem engedelmeskedünk-e, s nem vagyunk-e minden lépten kötelezve engedelmeskedni azon törvényeknek, melyek természetszerűleg szabályozzák az embereket kölcsönös érintkezésökben; törvényeknek, melyek még a legszabadabb államokban sem voltak soha egyezkedés s határozat tárgyai? Ne engedelmeskedjenek az emberek, s ne tartozzanak engedelmeskedni más törvényeknek, mint a melyeket magok alkottak magoknak, vagy mások alkottak nekik. Úgy de azon törvények nagy része, melyek őket kormányozzák, magasabbról jön, s lelkökben kötelezve érzik magokat engedelmeskedni ezeknek még akkor is, midőn nekik épen nem tetszenek, midőn akaratauk határozottan visszaveti. Nem az emberek akarata, hanem a törvény s hatalom igazsága s benső bölcsesége az, mi engedelmességet parancsol. Csak az igaz, hogy az embernek joga van igazságos törvényekhez, igazságos kormányhoz, s következképpen oly intézményekhez, melyek biztosítják neki mindezeket.

Nem igaz, hogy a törvényes hatalom a néptömegnél van, mert az igazságosság és bölcsesség nem mindig található föl a többség akarátában, s a többség nem mozdíthatja elő a hatalom azon törvényességét, melylyel lényegesen maga sem bir. Csak az igaz, hogy a számtöbbség, mely bizonyos esetekben, s bizonyos körülmények közt, lehet ez ész és igazság organuma, mindenkor köteles a józan ész és igazság szerint járni el, s tisztelni a kisebbség jogait.

Nem igaz, hogy minden ember egyenlő, sőt különbözők úgy természetökre, úgy lelkökre, mint testökre nézve; s épen e különbözőzés a legfőbb ok, mely őket egymáshoz vonja, egymásnak szükségessé teszi, hogy egymás közt társaságot alapítsanak. Csak az

igaz, hogy az emberek hasonlóak; s bár természetök hasonló, de nem ugyan azon mértékben, és hogy természetök hasonlósága jogokat ad nekik, melyek mindnyájukra nézve egyformák, s minden más fölött szentek.

Ekként azon eszmék, igazi érzelmökre visszavive, s a kellő határok közt épen oly üdvösek, mint szépek. De midőn az embereket helyzetök nem kötelezte, a tapasztalás nem vezette oda, hogy azokat ekként megtisztítsák; midőn az igazság, mely bennök foglaltatik, meghomályosított, megváltoztatott, megvesztegettetett a tévelygések által: akkor az elmék első elragadtatásában maga az igazság hatalma is a tévelygésnek használ; a nemes ösztönök a rossz szenvedélyek szolgálivá lesznek, s az élet legfőbb tápláléka veszélyes méreggé változik.

Az 1789-ki nemzedék ezen sziklába ütközött. Ide hajtották nem csak saját politikai hibái, hanem azon erkölcsi vétségek is, melyek, igazat szólva, forrásai voltak azon politikai hibáknak, melyeket főlebb kijelöltém.

A XVIII. századnak, s az annak iskolájában képzett nemzedéknek meggyőződése volt, hogy az emberek lényegileg jók, és hogy a társadalomban nem az emberi természetből származik a rossz, hanem a társadalom rossz szerkezetéből, s a rossz politikai kormányzásból. Az ember természeti jóságába vetett bizodalom volt a büszkeség egyik fő támasza. De volt másik is, ú. m. az ember mindenhatóságának hite. Az is közmeggyőződés volt 1789-ben, hogy az ember épen úgy ura a társadalomnak, mint önmagának. Ha a társadalom nem volt, és nem olyan, a milyennek lennie kellene, ezt a fölvilágosodás kellő mértéke hiányának tulajdonították, melyet hova tovább nagyobb mértékben meg fog adni a végetlen tükélyesbülés, mire az ember hivatva van; és az ember, vele született jósága, folytonos fölvilágosodása s souverain hatalma segélyével reformálandja, szervezendő, sőt újjá teremtendő a társadalmat.

Ha én hibának nevezem e büszke hitet, onnan van, mert előttem megfejtve áll ama legfőbb kérdés, melyhez az csatlakozik. Én nem hiszek az emberben e földön sem teljes jóságot, sem souverainitást. Az ember alkalmas ugyan a jóra: de hajlandó a rosszra is; szabad és szolga egyszerre. Csodaszépen mondja Pascal: „ha dicsekszik, megalázom, ha megalázza magát, magasztalom.“ Az ember helyzete magas, természete magasabb, mint helyzete; de azért helyzetében függés, természetében lázongás van. A philosophiai vizsgálódás felismeri benne ezen ellentéteket, épen mint a hogy a keresztyén vallás tanítja. Ha az ember ezt félreismeri, tévedésben van önmagára s a mindenségbeni helyére nézve; elfelejtkezik az istenről, s magát képzeletben istennek. E nagy hibában sinlett az 1789-ki nemzedék, nemes célja felé büszke emelkedésében. Ez ama méreg, mely hamar megrontotta a francia forradalom forrásait, s igen sok rosszat vegyített a kitünő jó szándék és szép remények közé. Szokás

ezt az ellentétes, ú. m. aristokratikus és demokratikus, absolut és radikal érdekek, s rossz szenvedélyek küzdelmének tulajdonítani. Igaz, hogy ezek azon szereplők, melyek a színpad elejét elfoglalják, s zajukkal betöltik: de nem magokban vannak ott, s eszökben sincs saját alakjukban, s igazi nevek alatt lépni föl. Az önző érdekeknek, s rossz szenvedélyeknek lepelre van szükségök, mely őket eltakarja, és ezt föl is találják az áleszmékben. Szerencséje az embernek tévedéseiben, hogy szükségesnek látja nem csak eltakarni tévedéseit, hanem igazolni is mind a mások, mind a maga szemében. Minél nagyobb a társadalmi zavar, annál bizonyosabb, hogy annak kíséretében értelmi zavar van, mely azt makacsul kíséri.

Midőn ma, a köznyugalom és higgadság ölében szabad lélekkel vizsgáljuk azon eszméket, melyeket nehéz és hatalmas tévedéseknek neveztem: mély csodálkozás fog el bennünket. Hogy találhatunk valaha hitelt ilyen eszmék, s hogy uralkodhattak ily mértékben? Nem látható-e a közönséges józan ész szemeivel is, hogy az emberek nem egyenlők, és hogy a társadalmi egyenlőség vitatása (a természeti egyenlőtlenség daczára) nem egyéb volna, mint minden nemzedéknél eltörölni a javak és név örökölését, azaz a tulajdon jogot, a családot, azaz magát a társadalmat. Nem kárhoztatja-e a józan ész a számtöbbség azon követelését, miszerint kizárólag akarja birni a hatalmat; mint szintén azt is, hogy senkise engedelmesséjék más törvényeknek, mint a melyekbe beleegyezett. Avagy nem a legfényesebben s minden pillanatban megczáfolják-e amaz állítólagos elveket a tények, s a józan ész, még pedig a legdemokratikusabb államokban is, köztársaságokban úgy, mint királyságokban? És mégis mindig hatalmasak s félelmesek voltak és lesznek ama nagyszerű tévedések, mert az emberi lélek nagyon könnyen hagyja magát rászedni azáltal, a mi hizelkedik a szenvedélyeknek; az emberi szenvedélyek nagyon vágnak kizsákmányolni azon eszméket, melyeknek segélyével magokat némileg törvényesíthetik s kielégíthetik.

Ezen eszmék soha sem bizonyították be hatalmukat rettenetesebben, mint a francia forradalomban, s a bennök uralkodó logikának soha sem voltak éktelenebb s váratlanabb következményei. A világtörténet nem mutat példát hasonló ellentétre valamely nagy esemény első jelenetei és rögtöni kifejlődése, a tegnapi perspectiva és a holnap látvány között. Mily óriás távolság, mily óriás mélység 1789 és 1793 közt. A nagy francia társadalom alig 4 év alatt hagyta hátra ama távolságot, s bukott a mélységbe, midőn azt remélte, hogy a paradicsom kapuja előtt áll, melyet ön kezeivel teremtett.

Miként történhetett, hogy e katasztróf, melyet hihetetlennek tartanánk, ha való nem volna, nem tett általánosan irtóztató s rettentő benyomást? Miként történhetett, hogy oly rettenetes bűnök, oly képtelen esztelenségek, oly hallatlan fájdalmak, oly nagy és lázító bántalmak az emberi lelkiismereten, szíven s józan észben annyira simogattattak, sőt csaknem védettek? Mit mondok?! nagyszerűen

elpalástoltattak elbeszélésekben és képekben, melyek meglepik, s elcsábítják a képzeletet annyira, hogy elhallgattatják az ítéletet, s az erkölcsi érzést. Ne mondja senki, hogy ezen események, ekként kiszínezve, el vannak itélve; a szavak magokban véve semmiesek, értékök azon fontosságtól függ, melyet helyeznek benne azok, kik hallják vagy olvassák; azon hatástól, melyet a lélekre gyakorolnak, s azon állapottól, melyben azt hagyják. Mit használ a tények elitélése, ha mintegy elvész a szereplők dicsőítésében. Az itt magasztalt egyének nem igen voltak méltók az apotheosisra. Nagyobb részök — igazat szólva — nem volt egyéb, mint középszerű és mindennapi ember, vadállatiasan erőszakos, túlzó, cynicus, fanaticus szájhős, saját szavaitól elkábított szónok, irigy, gyűlölségteljes és előrelátás nélküli összeesküvő. Ezekből nagy embereket csinálni valóban nem kis földadat volt. Honnan van tehát, hogy ezt mégis megpróbálták? Honnan van, hogy e vállalat sikerült, legalább egy időre, és pedig nagyszámú közönség előtt. Avagy csak a láрма, a népszerű láрма szükségének érzete vitte-e ama kitünő elméket a forradalmi bálványimádás útjára? Avagy csak a históriának keresztelt melodrama iránti szeretet szerzett-e e munkáknak nagy sikert?

Igaz, hogy van ebben részök a személyes gyöngeségeknek is, de ez nagyon csekély magyarázata ily rendkívüli ténynek; vannak ennek általánosabb és fontosabb okai is.

A forradalmi szereplők tiszteletére énekelt himnuszok mellett hallhatók heves és szünet nélküli szidalmak is, még pedig nem csak ama szereplők, hanem általában a forradalom ellen. Vannak emelkedett, s az erkölcsiségtől áthatott nagy lelkek, melyek részint a pártszenvedélyek, részint ama kor hibái és vétkei benyomása alatt, ama kornak csak örült s rút arcát látják. Sőt szerintök minden forradalom hasonló hibákban sínlik; szerintök a forradalomnak pusztá neve is egy jelentésű a bűn-, esztelenség- s szerencsétlenséggel, s nem látnak az emberi társadalom vulcanicus rázkódásaiban semmi jó elvet, semmi jó eredményt.

Óhajtanám, hogy a múltban a tapasztalás lehetséges lenne, s hogy Franciaország egy pillanat alatt varázsoltatnék át azon állapotba, melyben volt 1789 előtt. Ezen ország, mely oly sokat elszenved, egy pillanatig sem szenvedné azon állapotot; gyűlöletes és elviselhetlen lenne az rá nézve mind anyagilag, mind erkölcsileg. Ilyen lenne azokra nézve is, a kik legrosszabbul gondolkodnak, s szólnak a forradalom felől; legbensőbb érzelmeik, s legtörvényesebb érdekeikben is zavarva, sértve, háborgatva látnák magokat. Soha senki sem fogja elhithetelni Franciaországgal, hogy ma nem jobban kormányoztatik, mint 1789 előtt; érzi, hiszi és pedig méltán, hogy most nagyobb mértékben bírja a mindenki iránt részrehajlatlan igazságot, s az általános jólétet. Az a nemzedék, mely 1789-től 1798-ig bírta Franciaországot, nem küzdött s szenvedett hiában; küzdelmeinek és szenvedéseinek gyümölcsei a tévedései közé vegyi-

tett igazságok, a hódítványok, melyeket szerzett a csapások között; az épületek, melyeket emelt a romokon. Ezek teszik a tömeg előtt kedvesekké a forradalom magasztalóit, azon énekeket, melyek dicsőítik annak szereplőit, s emlékökkel megvesztegetik az utókort. Ne csalják meg magokat a francia forradalom ellenei, mert midőn azt vigyázatlanul megtámadják, csak kedvesebbé teszik az ország előtt, s a méltányos hálát vak imádássá változtatják. Bizony magok ezek is megváltoztatnák érzelmeiket és nyelvüket, ha arra lennének kárhoztatva, hogy szenvedjék át mind azt, a mit a forradalom megsemmisített, és veszítsék el mind azt, a mit szerzett.

Az ítéletet s lelkiismeretet nagy próbára állítják az emberi nemzet nagy crisisai. Hogy ezeket helyesen fölfoghassuk, hogy munkáinkból és tanításaikból hasznot huzhassunk, ne hagyjuk magunkat általok sem megrémíttetni, sem félrevezettetni; általában el kell ismernünk bonyodalmaikat, tévedéseiket, ellenmondásaikat; néha magasztos, néha esztelen és elvetemetett merényleteiket; szüntelen ismételnünk kell, hogy a forradalmak, még a legüdvösebbek is, tökéletlenek és tisztátalanok, mert egész meztelenségében föltüntetik az egész embert, és minden embert, kik közül még a legjobbak is mindig tökéletlenek és tisztátalanok. De ha nem tartjuk is ama nagy történeti tényeket természetöknél fogva tisztátalanoknak, azért ne terítsük hibáikra, vagy vétkeikre az igazság s erény fátyolát. Ezeket vizsgálva, azon terhes erőfeszítésre vagyunk kárhoztatva, hogy ugyanazon pillanatban kimélők és szigorúk legyünk; hogy mindig szemmel tartjuk a rosztat a jó alatt, s megfordítva, a jót a rossz alatt, és hogy fogadjuk el a remény és csalódás, a rokonszenv és utálat folytonos összevegyülését. Ismétlem, s a francia forradalomra alkalmazom Pascal szavait: „ha dicsekszik, megalázom, s ha megalázza magát, magasztalom.“ De bár áll is ezen éles ellentét a francia forradalomról, van neki két nagyszerű jellemvonása. Nem valami elszigetelt és különös crisis volt ez; nem egy forró lázban sinlődő nemzedék álma s lázrohama: hanem azon események, eszmék és küzdelmek természetes következtése, melyekből áll történetünk; annak rohamos kifejlődése, a mit Franciaország három század óta, sőt több mint három század óta úgy tekintett, mint a civilisatio pályáján előbb haladását. A francia forradalom, mint 1789-ben, úgy most is, mint ifjúsága napjaiban, úgy tévedései, szerencsétlenségei után is folytatja pályáját, mindenütt hódításokat tesz, s most is reménnyel és hatalommal teljes. A múltnak leánya ez, s a jövőnek anyja; biztos jel, melyről fölismerhetjük a gondviselés törvényét; s társadalmi szükség, melynek teljesíttetnie kell.

Midőn meghiúsultak 1789-nek első s általánosan táplált reményei; midőn a francia társadalomnak a politikai szabadság ölen harmonicus fejlődése helyett kitört a társadalmi harc, mely fokozatosan léptette zsarnokságát a szabadság helyére; midőn azon elvakult s hatalmas nemzedék különböző osztályai s pártjai belefáradtak egy-

más lerombolásába: meddő várakozás, s izgatottság kora következett; a győzedelmes forradalom kimerültnek érezte magát, s egyformán képtelennek mind a tovább menetekre, mind a hátrálásra; a győzők tántorogtak az általok csinált romok között; meg akartak pihenni és nem tudtak megállani. A régi kormány nem létezett többé, s az új társadalom még nem született meg. A hősieen megvédett nemzeti függetlenséget szüntelen új veszély fenyegette. Egymás mellett állt a fejetlenség és zsarnokság; sem a hatalomnak nem volt hatályos ereje, sem a nép szabadságnak biztossága. Bonaparte visszajött, hogy bámulatos gyorsasággal Napoleonná legyen, s általa megtörtént a nagy munka, melyet hiában óhajtott a nemzet a rémuralom vége óta, ú. m. a forradalomnak önmaga ellen, s ön erejével visszahatása, azaz: főbb hódítmányainak megszilárdítása, de néhány törvényes igéret, s igen szép remény fölaldozásával.

Itt van az 1789-ki nemzedék életének és történetének második nagy forduló pontja. Itt Napoleont illeti az első, sőt egyetlen egy hely. Ő az, ki a forradalom alkotási művében a munkások feje, s az események szerzője volt. Ő szemelte ki s jelölte meg az útat, intézte s kormányozta a mozgást. A népek, sorsuk válságos pillanatában, nem lehetnek el nagy ember nélkül. Ha ez nincs, vagy esztelenül tévelyegnek, vagy megállanak és tapogatódnak, várván, míg majd megjő. Midőn Bonaparte megjött 1789-ben, benne fölismerte Franciaország azt, a kit várt. Bonaparte megindult, s a nemzet utána ment.

Azonban túlzás egyedül Napoleonnak tulajdonítani e nagy korszak munkáját s érdemét, s megtagadni társaitól, úgy a polgárrendüektől, mint a katonaiaktól azöket illető méltányos részt. Midőn ő élére állott azon nemzedéknek, mely 1789-től 1798-ig birta Franciaországot, e merész és erős nemzedék már tanulságot merített volt saját tévedéseiből s hibáiból. Az igazság- és méltányosságához visszatérése által épen úgy szolgálta ugyan a maga saját érdekét, mint az országét: de hiszen már magában is elég, sőt sok, ha az ember felismerte és elfogadta a sokáig félreismert s megsértett erkölcsi rend szükségességét. Az alkotmányozó gyűlés, s a convent tagjai, feuillan-sok, girondisták, jacobinusok, mérsékeltek és hegypártiak, szóval, a forradalom minden pártja, s minden pártban csaknem minden kitünőbb és képesebb ember Napoleon körül csoportosult; följánlták neki a társadalom újraépítésében s reformálásában ügyes, bátor, buzgó s munkás segélyeket. Nem csak nagy tehetségeket s értelmiséget fordítottak e munkára, hanem tiszteletre méltó buzgalmat is a méltánytalanságok megszüntetése-, a bajok orvoslása-, s a romok eltávolításában. A közjó felé intézett közös törekvésben elfelejtve lőnek az előbbi viszályok s ellenségeskedések. E becsületteljes egyetértés, e sikeres közreműködés gyümölcseit egyformán szedte Napoleon mind a tanácsban, mind a hadseregnél, az állam politikai kormányánál és a

csataterén, hogy megalapítsa általok Franciaországban hatalmát, s Európában dicsőségét.

Összeszedem s elszámlok minden szóvirág nélkül a nagy ember és társai munkasságának eredményeit.

Napoleon újra alkotta Franciaországban a társadalmi épületet. Nem üres szójáték, midőn épületnek nevezük a társadalmat. Van neki alapja, falai, emeletei, közlekedési útjai, födele, belső biztonságának s kényelmének föltételei. A társadalmi állapot mind ezen anyagjait fölforgatta, hatalomra döntötte a forradalmi láz. Napoleon és társai, elővévén az alkotmányozó gyűlés terveit s munkáit, és elvetvén azokat, a mi bennök elhamarkodott s gyakorlatiatlan volt, a romokon új, szilárd, jól rendezett, megőrzött épületet emeltek; visszaállították az általános és folytonos rendet, mint szintén az általános és folytonos rend azon eszközeit, melyek nélkül a társadalom se fenn nem állhat, se boldog nem lehet. Vannak ugyan a francia kormányzatnak, a császárság e nagyszerű művének, nagy politikai fogyatkozásai; azonban a mi gyakran ismételt rázkódásainkban már több mint egyszer eszközölte az köztünk a belső biztosságot, s a társadalom gyors helyreállítását.

Minden jó társadalmi szerkezetnek, az anyagi rend után, legelső kelléke, hogy a társadalom különböző elemei, az osztályok, életmód-ágak (professions) s a természetesen különböző egyének természetes és igazi helyükön legyenek. Első helyre tette, a mi első helyre való. Bár maga kevéssé volt is morális, birt érzékkel a becsületes emberek, a rendes és méltóságteljes élet iránt. Tudta, hogy a társadalomnak szüksége van ezekre, épen úgy ereje, mint becsülete érdekében; tudta, hogy az erkölcstelenségben megaláztatik s szétbomlik az állam. Bár kevéssé volt is sajátja a nagy világ finomsága, s bár egyformán hajlandó volt is mind a gyöngéd elnézésre, mind a vad indulatosságra: tetszetek neki a finom szokások, a nemes modor s a kikeresett formák, igen helyesen akként gondolkozván, hogy az élet külső fénye, az izlés és szokások emelkedettsége természetéhez tartoznak egy már régóta civilisált államnak, s emelik annak nagyságát is. Ezen új ember, egy democraticus forradalom fia és feje, elég magas, elég finom s elég igazságos érzékkel birt, sem hogy véget vessen valaminek csak azért, mert régi; jól tudta, hogy az idő csak növeli annak szépségét, mit nem hervasztott el, annak erejét, mit le nem rombolt. Szemére hányták, hogy magas méltóságokra emelte forradalmi szerencséjének osztályrészeseit, s maga köré gyűjtötte Franciaország régi nemeseit, hogy a két nemességet összeolvasthassa. Hajlandó vagyok hinni, hogy ő ennek nagyobb fontosságot tulajdonított, mint a milyennel birt, s hogy ő ebben több örömet talált, mint a mennyi volt igazi értéke: de az is bizonyos, hogy ez, míg ő élt, nagyon sokat tett a francia társadalom kibékítésére, fényének s hatalma erejének gyarapítására; és hogy még az ő halála után is nem

oly hiábanvaló dolog ez, mint némely értelmetlen vizsgálók állítják. Ám nézzék meg ezek a mi ma szemeik előtt történik.

De vitt Napoleon keresztül nagyobb, nehezebb dolgot is, s ez, (minden más munkájának első föltétele) kizárólagosan saját műve. Visszaállította Franciaországban a félreismert, eltapodott, megalázott hatalmat, mely a forradalom folyama alatt, váltva, sőt egyszerre is gyűlöletes és neveléses volt. Az ő osztályabeli történelmi férfiak csoportoskájában talán egy sem volt, ki oly természetesen bírta s oly merészen mutogatta volna a hatalom ösztönét, s ajándékát, mint ő; a hatalom Napoleon emelkedésével arányban tünt föl, s emelkedett a láthatáron, maga a megtestesült hatalom volt ő. Az emberek, távolból úgy, mint közelből, nagy megalázódással ismerik el a szellem és jellem ezen fensőségét, midőn segítségükre jön a zavar és szerencsétlenség napjaiban. Napoleon oly bizonyágát adta ennek, mely fényesebb, mint uralmának megalapítása; elismert egy oly hatalmat, mely nem volt az övé; kezet nyújtott a pápaságnak, hogy azzal egyetértve visszaállítsa az egyházat az állam kebelében. Bármilyenek lettek légyen is a concordatum tökéletlenségei s fogyatkozásai: a politikai hatalom mellett az egyházi hatalom szükségességének s természetes jogainak elismerése a legszebb fényugár azon erkölcsi lángészen s gyakorlati bölcseségben, mely Napoleon életében tündökölt. Bárcsak mind végig hív maradt volna nagy gondolatához! bárcsak a határtalan nagyravágyás-, s féktelen despotismustól elragadtatva, ne akart volna szolgálai eszközt találni azon erkölcsi szövetségesben, kinek Franciaországban helyét s hatáskörét előbb visszaadta.

Mit mondjak arról, a mit a nemzeti függetlenségért és nagyságért tett? E tekintetben el is vette munkája jutalmát; semmi sem hiányzott neki azon tiszteletből, a melyhez joga volt; és mi sokkal drágábban fizettük meg az ő dicsőségét, sem hogy belőle valamit levonjunk.

Én teljesen elismerem, és kiemelem az 1789-ki nemzedék élete második korszakának érdemeit és szolgálatait. A politikai szabadság barátai gyakran félreismerik, a mit e nemzedék ekkor tett Franciaországért, ú. m. ennek nem csak dicsőségeért, hanem hasznáért is; én ezt igazságtalanságnak, sokkal nagyobb igazságtalanságnak találok, semhogy parancsoló kötelességemnek ne tartanám neki e részben igazságot szolgáltatni.

Az 1789-ki nemzedék, midőn föladata volt a társadalmi test anyagi biztosságát s tagjainak szabad mozgását visszaállítani, elragadtatva a fejtelenség elleni természetes idegenségtől, ezen korszakban félreismerte, elhanyagolta, elnyomta a társadalom lelkét, morális életét, ú. m. a jogot és a szabadságot; nevezetesen belől a politikai szabadságot, mely mind a magán érdekek biztosságának, mind a közügyek jól menetelének egyedül nyújt erőt s szilárdságot; kívül az emberek jogait, mely a népek jó viszonyának s kölcsönös

pallérozódásának egyedüli garantiája. A jogokról megfejtkezés, vagy azok lenézése (ú. m. belől a polgárok közéletében, kívül a nemzetközi viszonyokban, midőn mindenütt a fejedelem önkényes és korlátlan akarata s nagyravágyása lett legfőbb törvényné; a szabadelvű intézmények pedig annyira összezugorodtak, hogy nem egyebek voltak többé, mint üres képek, a politikai testületek árnyékokká lettek) volt ama nagy korszak fő bűne, s szerencsétlenségeinek közvetlen vagy közvetett oka. A hibák után gyorsan következett a szerencsétlenség a császárságra nézve épen úgy, mint a köztársaságra; a zsarnoki reakcióra úgy, mint az anarchia túlzásaira.

Valamint az érdemeket, úgy a hibákat sem egyedül Napoleonnak kell tulajdonítani. Elkövette ugyan ő a hibákat, de nem is gátolta senki ezek elkövetésében. Karjai közé vetette magát Franciaország a félelem, öröm és büszkeség szenvedélyes elvakultságával; félve, nehogy visszatérjen ama rémuralom, a melyet kiállott; örvendve, hogy kimenekülhet a mélységből; büszkélkedve azon dicsőségben, mely környezte jobblétét. A politikai szabadság hosszas élvezete, s az általa parancsolt felelősség érzete tanítja a népeket mérsékletre és óvakodásra. Ha még nem éltek sokáig szabadságban, melyben magok lettek volna önnön sorsukról felelősek, könnyen rohannak egy szélsőségből a másikba, egyedül arra figyelmezve, hogy megmeneküljenek azon bajtól, melyben épen akkor leginkább szenvednek. Ily szélsőségekben is boldog népek azok, melyek, mint Franciaország, megtörhetlen ruganyosságúak s a melyek merészen visszalépnek az elhagyott ösvényre, bármily messze távoztak is attól. Franciaország nagyon könnyen és hirtelen átengedi magát, de soha sem vágja el a visszatérés útját. Midőn e század elején megtalálta a francia forradalom saját soraiban az önmaga elleni reactio dicsőséges fejét, egészen átadta neki magát, nem kívánva tőle egyebet, mint hogy mentse meg szerencsétlenségéből, melybe maga tévedt, s ellenségeitől, a kik fenyegették. Napoleon munkájának és szerencséjének részesei is, a helyett, hogy figyelmeztették vagy föltartóztatták volna Franciaországot azon meredek ösvényen, a melyre most lépett, magok is oly vakon rohantak, mint a legeggyűbb polgárok. Mily sajtáságos ellentét azon emberek nagyobb részénél, a kik szerepeltek a forradalomban! mily föltűnő ellenmondás két, egymáshoz oly közel eső korban eszméik s nyelvök közt! mily sietség új eszméik s új helyzetöknek élvezésében! Azoknak, kik diadaluk közepette is éreztek némi nyugtalanságot, s a kikben volt egy kis aggodalom, nem volt elég bátorságuk, hogy a mesternek ellenszégüljenek; azok pedig, kiknek lett volna bátorságuk, ha némi sikert remélhettek volna, (mert voltak a császár környezetében ilyen tiszteletre méltó kivételek) azok annyira meg voltak győződve a kormányos akaratának, s a köz árnak ellenállás sikertelensége felől, hogy szomorúan visszahúzódtak, megelégedve azzal, hogy nézeteik függetlenségét megőrizhetik, s becsületüket megmenthetik.

E visszavonulás olyan volt, hogy midőn 1813 végén megpróbálták némelyek a törvényhozó testnél kifejezni Franciaország aggodalmait és kívánatait, általános volt a megdöbbenés. Lett légyen bár ez helyeslés vagy megbotráncozás, meglepetés s kétség: alig voltak az emberek képesek elhinni ilyen merészséget. Én ismertem azon öt férfit, kik ezen honfias kísérlet organumaiul ajánlták magokat, ú. m. Laisné, Raynouard, Main de Biran, Gallois, Flaugergues; a szó teljes értelmében mérsékelt, minden szenvedélyesség s pártoskodástól ment emberek voltak ezek, becsületesek a scrupulositás-ig, inkább félnékek, mint merészek. Beszéltek, s egész fellépésök óvakodóbb s szerényebb volt, mint a mennyit még akkor is megengedhetett egyfelől azon politikai testület alkotmányos joga, a melynek nevében szólottak, másfelől Franciaország ekkori helyzete; és az igazság e sugárocskája, a szabadság e csekély életjele úgy lepte meg a közönséget, mint valami nagy ellenzéki csiny, a császár környezetét pedig, mint valami árulás kezdete. Mert, avagy nem mindent el kell-e vala hallgatni, sőt felejtetni, midőn a császárságot veszély fenyegeti? Avagy nem élt-e még a császárságban az egyenlőség, a forradalom eme legfőbb elve? Avagy nem életföltétele volt-e Franciaországnak, együtt és pedig minden áron megvédeni a császárságot és a forradalmat?

Mindazoknak, kik sokáig, s erélyesen kezelték a hatalmat, közös csalódásuk, hogy végre úgy tekintik azt, mint kizárólagosan sajátjokat, elfelejtve, hogy mily közérdekben, s mily határok közt bízott reájok. Azt is elfelejtik, hogy a historiai drámákban még a legfontosabb szereplőknek is szorosan ki van mérve mind szerepkörük, mind idejük, melyeket ha általhágnak, s ha a dráma szelleme ellenére, a kellőnél hosszabbra nyújtják a jelenést, tüstént eltávolítatnak a színpadról és méltán. Napoleon küldetése volt a forradalom nevében s javára megszüntetni annak tévedéseit és kihágásait; az új társadalomban rendet hozni létre; visszaadni neki belől szabályos alakját, kívül azon helyet, melyet elismerjen egész Európa. E föladatot sikeresen meg is oldotta lángesze; és ámbár még az ő jobb napjaiban észrevették a tisztábban látók, mennyire hajlandó hatalmának hivatása körén túlterjesztésére: mégis a francia nemzet sokáig bizalomteljes csudálkozással, Európa pedig hálával adózott neki, elszámtan, bármily drága árt is fizetni a forradalom fékentartásában tanúsított nagy szolgálataért. De eljött a nap, midőn Napoleon se Franciaországot, se Európát illetőleg nem gondolt többé azon köz szükséggel, mely őt előhívta; egyedül saját gondolatai, személyes szenvedélyei, agyrémei útjára tért; a helyett, hogy szabályozta volna a forradalmat, új tulzásokba és veszélyekbe hajtotta; a forradalmi szellem tévedései helyére a harci dicsőség, s abszolút hatalom kihágásait állította. Ekként kilépven korából s köréből, megbukott, bár erőszakosan. És az 1789-ki nemzedék, mely dicsőséges részt vett az ő újra építési munkája- és érdemeiben, már akár gyöngeség, akár az ártól tova ragadtatás miatt, épen úgy nem tudta őt gátolni nagyravágyó

és zsarnoki tulzásaiban, mint a hogy előbb nem tudta megfékezni a fejtelenség kicsapongásait. E kettős és fájdalmas tapasztalásból tanulta aztán meg, hogy az 1789-ki elveket és kívánatokat se az egyenlőség, se a dicsőség ki nem elégíti; hogy a politikai szabadság, s az emberek jogai figyelembe vétele kielégítetést követelnek azon 25 év után is, melyek a forradalom s a császárság diadalának biztosítására fordítottak.

Isten nem csalja meg az emberi nemzetet. Az emberek nem csalódnak mindig hosszú pályájokon. Tizenöt századi folytonos emelkedés vége nem a hanyatlás. A francia civilizatióban nem hiányoztak ugyan tévedések, késlekedések, megállapodások s csalódások: de azért folytonosan fejlett, s vagy a napfényen, vagy a föld alatt mindig folytatta előmenetelét és hódításait. Minél nagyobbá lett, annál szükségesebbé vált rá nézve a politikai szabadság. A politikai szabadság napjainkban sokszor eltakartatott, de mindannyiszor föltűnt, s elfoglalta helyét, mint a hogy föltámadnak az eltiport jogok, s mint a hogy érvényesíti magát valamely félreismeret szükség. 1814-ben száműzetett, s azt hitték, hogy meghalt. Én megértem újjá születését s fölvirágzását. 1848-ban erős láz rohanta meg. Ebből kigyógyulván lankadt és elhervadt. Nem tudom mi várakozik még ezután reá, de nekem bizodalom van hazám jövőjéhez és politikai szabadságához, mert 1789 bizonynyal nem a hanyatlás korát nyitotta meg Franciaországnak és a társadalom általános érdekeinek, minden ember személyes jogának, s az emberi nemzet közjogainak egedül a szabad kormány nyujt kellő biztosságot.

LADÁNYI GÉDEON.

LES CHANSONS DES RUES ET DES BOIS. PAR VICTOR HUGO.

Hugo Victor, a jelenkor kétségkívül legnagyobb költőinek egyike, semmiben, még tisztán költői alkotásaiban sem oly szerencsés, mint — c z i m e i v á l a s z t á s á b a n. S nem csak egyes költeményei czimeit értjük, melyek néha az egész költeményt kifejező mély jelentőségükkel, néha sajátos, szinte groteszk valójukkal megragadják az ember figyelmét, hanem s kivált egész gyűjteményei, egyes könyvei czimét. Emlékezzék akárki a „Feuilles d'automne“ a „Rayons et Ombres“ a „Chants de Crépuscule“, a „Les légendes des Siècles“ vagy a „Les Misérables“-re! Az ember, könyvét kezébe véve, mikor kinyitja, azt hiszi egész költői világot nyitott ki, s jó ha nem csalódik, a minthogy eddig ritkán is csalódott. A könyvek, többnyire azt és teljes mértékben adták, a mit czimlapjuk ígért.

Ilyes várakozással vette kezébe a már agguló költő legújabb versgyűjteményét Montegüt is, kinek a Revue des deux Mondes-ban

róla adott ismertetését itt reprodukáljuk. A z utczák és erdők dalai! — kiáltott fel magában kétségkívül, — milyen felséges dalvilág nyílik meg itt előttünk, zajával, morajával, csöndjével! — De szóljon ő magáért: „Remélem, mondám magamban, hogy végre egy jó kiadását kapjuk mindazon minnesingerek dalainak, kik réteken és erdőkben lakva, nem viselnek emberi neveket, mindazon szellemdús rhapsódok balladáinak, kik városaink utczáin átsikúlva, épen semmi nevet sem viselnek.“ Egy szóval: ő a fecskék dalait a házeresről, az útcza gyermekekét a sarkokon, a rigóéit az erdön, a pipiskéét az útszélön, s a sirály újjongását a tó fölött, ezt, ezek gyűjteményét várta. Szinte látta lelkében, hogyan lép elébe a költő, mondván: „E vers-gyűjtemény nem tőlem való; nincs más részem benne, mint hogy rendbeszedtem egy csomót a legjobb költői lelményekből, melyekkel hosszas falusi vándorlásaim s városi leskelődésem útain találkoztam. Az első részt a madaraktól vettem, a másodikat a réti virágoktól, a harmadikat az erdei lombok, a források és hegyszorosok közt bújkáló szellemkéktől, a kik csak dalaikban nyilatkoznak előttünk s sohajaik- és kaczagásukban, kiknek oly jól ismerjük hangját, de alakját nem. Az olvasó azért itt föltalálандja a pacsirta himnuszait, a esalogány szerelemdalait, s ama nagy, de csak egy két angol lángésztől méltányolt költőnek, a kakuknak ritka ihletéseit!“ — Ím, ily várakozással vette kezébe a franczia bíráló a nagy franczia költő legújabb könyvét. Milyen szép volna, ha mind a mit tőle remélt, teljesült volna!

Nem is volt egészen légvár, egészen hiú ábrándkép, a mit remélt. Ha nem teljesült is mind, elég maradt a mi igazolja, hogy a költőnek is lebeghetett ilyes terv, ilyes szándék lelke előtt, ha a kivitelben attól eltért vagy abba bele fáradt is. Egyes darabokat, s nem épen keveset lehetne idézni, melyek egészen bele illenének e bírálói ábránd keretébe. De olvasónknak nincs kezében a könyv úgy mint a francziának, hogy mindjárt rányithasson idézetünkre; ő tőlünk inkább a még nem ismertnek ismertetését várja, mint a kezében levőnek bírálatát vagy igazolását. Ezt a nyolcz sort, mely Hugo szándékát erősen jelzi, még sem rejthetjük el a magyar olvasó elől:

Nem teremünk örök becsüt
Ha szil, haraszt meg nyárfa nincsen;
A lég segít, madár együtt
Dolgozik költeményeinken.

Berken rigó, parton sirály,
Fütyöntve jönnek ők előnkbe;
S fészkekből nem egy moha-szál
Vagy lágy pehely hull énekünkbe.

A természet-költészet e szép rendszabálya érvényesítve is van egyes darabokban. Mert mi egyéb a „Pusztult kert cserfája“ — melyet egy cser emlékiratainak méltán lehetne nevezni, vagy „A templom“ czimű költemény, hol a költő valódi elemi szellemek kápolná-

ját írja le, melyben Titania és Oberon megjelenését lessük, hogy szellemi istentiszteletükben s tündéri szentségeikben résztvenni jöjenek.

Az egész könyv azonban, úgy a mint van, nem igazolja az ilyes, hozzá kötött várakozásokat. Montegút szerint mintha csak azért volna írva, hogy kényes próbára tegye a költő barátait s mind azokat, kik hálával viseltetnek iránta, hogy annyiszor nyújtott édes táplálékot képzelődésöknek. Ez új mű Hugo legkirívóbb tulajdonainak oly túlságaival van tele, a különczködés oly buján tenyész benne, a képzelődés annyi érdes és szögletesen ponton zökken meg s annyi összeférhetlen kép rögeiben és meredekjein akad föl benne, hogy kevés olvasó birandja élvezni a virágok színét és illatát, melyek ez éles sziklarepedékeket befutják, e kiálló göröngyöket elborítják s e siva-tag hinárt zöld indáikkal átszövik.

A könyv fogalmazásának s első ihletésének eredete megadja a kulcsot elhibázott voltához. Merjük állítani, hogy nem a képzelődés aggulása, vagy valamely beteges érzékiség utolsó erőlködései születték e sajátságos és sokszor természetellenes költeményeket. A költő egy tulságos dicsvágy sugallatának engedett csak, mely őt nem hagyta nyugoni, míg az emberi léleknek egyetlen húrja van, melyet még nem érintett, melyen még nem játszott, a legmagasbtól a legmélyebbig, a lehangzatosbtól a legsiketebbig, a legbájosabbtól a legrikoltóbbig. Az egész lant kellett neki, s nem csak az egész lant, hanem mind a három Grácia s a kilencz Múza, s a játékok s a nevetések, Hébe és Momus. Gondolta magában, hogy Virgil és Horác dicsősége egyik sem elég, mert egyik sem egész magában; a költő koronája nem teljes, ha minden sugár nincs benne. Ez elvből indulva ki, melyről egész költői pályája alatt soha sem feledkezett meg, összeszámítá egy szép napon mind azon emberi érzelmeket, melyekhez eddigelé szólott egyenként s egymásután, — és úgy találta, hogy van még egy, melyhez eddig nem nyúlt, tán feledékenységből, tán kicsinylésből: az első (serdülő) ifjúság könnyed érzékisége. S most azt gondolá, hogy az élet e boldog szakának rajza, bájos ellentétet fog képezhetni utóbbi szerzeményeinek ragyogó vagy borzasztó képeihez, a Századok Legendáinak hősi harsonái, és a Nyomorúltak sötét kép-leteihez.

A költő tán nem vetett eléggé számot magával az iránt, mily egyhangú s aránylag mily meddő azon érzelem, melyet tárgyul választott. Nem gondolta meg, mily hamar megakad ily tárggyal, melyből a világ minden tehetsége sem tudna élvezhető lyrai gyűjteményt vonni ki. Mert más dolog egyéni érzelmeket festeni, melyek lelkiünk valódi életéhez tartoznak, s más az élet valamely szakaszának képét kísértetni meg festeni. Az első esetben a költői ihlet forrása kifogyhatlan; a másodikban szüükségkép korlátolt s hamar véget ér. Horác végtelenül irhatta volna ódáit Lydiához vagy Chloéhoz, s Petrárka örökké zenghetett volna sonetteket és canzonékat Laura bájairól, mert ihletük forrása szintoly apadhatlan volt, mint a bandusiumi

és vancluse-i források; de ha általános rajzát kellett volna adniok azon érzelemnek, mely szívök életét képezte, ha csak a finom érzékiség, vagy a rajongó szerelem eszmei kifejezése mellett kellett volna maradniok, hamar kifogytak volna az ihletből. De Horácznál ama finom érzékiség, Petrarkánál eme rajongó szerelem nem a képzelődés futó játéka volt, hanem erkölcsi természetök legmaradandóbb sajtósága. Hugo ellenben csak alkalmilag s múlt szeszélyből választotta utolsó könyve tárgyát. Szeszélye hasonló a szerelmi szeszélyhez, mely fellobbanása percében egy-két meleg s ragyogó dálnak adhat létet, de állandó szenvedély belső tüze nem táplálván, megszűn teremteni, vagy ha nem: termékein az erőltettség hidege érzik meg.

Az érzékiség magában véve is meddő dolog, mihelyt kilép az anyag szoros korlátiból s ihlet forrásává akar válni. Meennyivel inkább ha ily korlátolt körre szorítottatik, minőre azt itt Hugo szoritja. Rajzai kizárólag az ifjúság elsőszakára vonatkoznak, amaserdülő korra, melyben a lélek még csupa zavar és tapasztalatlanság, a valódi szenvedély magaslatát s a nagy érzések mélységét nem éri el; s benyomásainak rabja inkább, mintsem azokon annyira uralkodhatnék, mint agyagán az alakító művész. De e veszélyen kívül még egy utolsó s nem kisebb vala tárgyánál fogva föntartva a költőnek. Hugo, ha még testben lélekben erős, és nagy művek alkotására képes még, messze hagyta már háta mögött amaz első ifjúságot, melyről könyvében eleven képet akar nyújtani. Az ifjúság benyomásai, az érzékiek kivált, oly természetűek, hogy egy időn túl egészen elpárolognak, s a ki kiakarja őket fejezni, nem szabad halogatnia míg eltűntek. A jelenetet, az időpontot, helyet mind meg lehet tartani; de ki támasztja föl mind azon röpke apróságokat, melyekben ily jelenetek összes költészete áll, az édes elbágyulást vagy remegést, mely előbbi élnétségével sohase jő vissza többé; ama végetlenül elaprózott atomjait a bának, édességnek, erőszaknak, mely a múltó gyönyörnek visszaidézhetlen eredetiséget ad, s mely azt teszi, hogy Horác egy ódája, s Heine egy dala, a másik ódától s a másik daltól oly igen különbözik, holott ugyan egynemű érzelmeket fejeznek ki. Az érzés közvetlensége ez a kifejezésben, mit elszalasztva többé elérni nem lehet.

S mégis, azt mondja Montegût, Hugonak éreznie kelle alkotása mind e nehézségeit. Könyve mesteri elrendezése mutatja, hogy ő tisztában volt ezzel, mert igyekszik elleplezni azt. Olvassa valaki egyenként a verseket, s mindezt megtalálja bennök, és hamar leteszi az erőltetettnek látszó, bizar könyvet. De olvasd sorban, mint rendezve van, a mint a költő bölc s bámulatos kiszámítással egymás után görđiti le előttd vázslatait s rajzait, és ellenálhatlanul magával ragad. A költő mindig készen tart, s rögtön elődbe ad egy darabot, mely felelet vagy kiengesztelés vagy kárpótlás, az előbbi miatt általában támasztható vádakért. S mert előre látta az egész ellen, az általa választott thema ellen mi lesz az ellenvetés, egy prolog és egy

epilog keretébe zárta könyvét, melyek annak igazolását célozzák. Pro libro suo beszél. S nem lehet valami elmésszobor és eszmedúsabbat képzelni, mint az ő szárnyas lovának, az ő féktelen pegazusának leírását a prologban. Nem a classikai hagyomány pegazusa ez, hanem egy óriás arányú, az Ariost és Tasso szárnyas lovainál is csodásabb alkatú szörny ez. Egy tragikai pegazus, mely szereti hatalmas szárnyaival a vihart csapkodni s szikrázó patkóit a szikla-szakadékok éles ormóiba vagdosni. S mikor így leírta, azt mondja neki:

Négy patkód nem hiába van:
Vágtass mérhetlen árnyon át,
Villámszikrák borzalmasan
Jelöljék lábaid nyomát.

Rohanj át poklon, síron, a
Mélységen, semmin, álmokon,
S patkódat az álmok hona
Viszhangoztassa szilajon.

Maga a könyv tartalmának zömét végre is az első ifjúság szerelmi dalai teszik. Három könyvre vannak osztva: Egyedül, Johannának, — Másoknak, — és Az örök kisregény. A két első kiváltkép a serdülő korra vonatkozik, a harmadik azon első ifjúságra, mely a serdülő kort közvetlenül követi. Azon csaknem észrevehetetlen s kifejezhetlen árnyalatokat, melyek ez egymásra következő két kort megkülönböztetik, a költő végtelen ügyességgel és hűséggel festi. Az egyedül Johannához intézett darabok a könyv legszebb, legkifogástalanabb részét teszik. Mikor a költő e korra, melyet itt fest, annak szende érzéseire s még érzékiségének is ártatlanságára visszaemlékezett, mintha tiltólag mondotta volna: kétértelműségek, ne közeledjétek, mert itt minden merő szüzesség; erőszakos ellentétek, húzátok be szarvaitokat, mert itt minden merő szendeség; viharos kifejezések, hallgassatok, mert itt minden merő gyöngédség; de te, szeliden nyögő galamb, s te diadalmas hangú csalogány, szőjétek bele zenétek hangjegyeit énekem szavaiba!

Fájdalom, e hang nem tart soká. Hogy ez első részt megírja, dolgozó-társakul csak vidám Arieljét s nyájas Oberonját hívta a költő; de a következő két részben, a Másoknak és Az örök kisregény címűekben, a pajkos és féktelen Puckot is egészen szabadjára bocsátotta. E két részben bucsút kell mondanunk a tiszta gyermetagségnek s ama gyöngéd üdeségnek, melyek imént még annyira elbájoltak; de meg kell vallani, hogy Hugo, kivált az utóbbi részben ezért némileg igazolva van; jelezni akarta a különbséget, mi az ifjúkort a serdülőtől elválasztja: a szerelem elveszté rejtélyes kenetét, világiassá lett s maholnap kéjencezzé válik. Nem a gyermek Johanna már ez új szerelem bálványa, ama Johanna, kinek egész lénye oly jól odailleszt az ibolyák bölesőjébe s a zöld erdők függőnyzete alá; hanem dona Rosita Rosa, egy lángoló szemű creol-

nő, ki csak a fényűzés és gazdagság környezetében találja jól magát, s kinek kaczer szemei veszélyes szikrákat lövellnek. Tekintetében igen sok a napfény, mosolyában igen kevés az alkony. Égő agy s nyugodt szív kétszeresen gyilkossá teszik a szerelmet, s ki ily szerelemtől van megverve, attól nem lehet kérdezni a régi költővel: quo beatus vulnere? Mit lehet ily szerelemtől remélni, itéljétek meg azon kis képből, mely a következő négy sorban foglaltatik:

Rejtelmes mélység volt szemébe';
Mert e galamb szemben vala
Együtt az ég végetlensége,
Együtt a sírok hajnala.

Valódi szomor s bizonyos keserűség van mind e dalokban, melyek Rosita Rosához szólanak; bár a költő diadalhangon akar szólani. Ah, mert e szerelmen tanúlgatta a szenvedélyek bizonytalanságát s a szegény emberi szív állhatatlan voltát.

Terünk szűk s Montegût bonczolatából sokat elhagyva, csak egy darabon állunk meg egy perczig, mely a kötet alapgondolataira nagy világot vet. Ez A z elpusztúlt kert cserfája. Hosszú költemény, csaknem egy egész könyv maga. Egy vén cser, mely egy pusztult kert közepén áll, elbeszéli a költőnek, hogy hajdan mily ünnepek tanuja volt, mennyi lámpa függé ágain a föld nagyjainak tisztelétére, s lombozata színére hányszor vetett álvilágítást bengáli fény; mind e pompa eltűnt most, s ő magány és romok közepett áll; a loneznak és harasztoknak, mely lábai körül hajt, s az ihszalagnak, mely ágaira kúsz, a farkasoknak, mik körüle szabadon üvöltének, beszél a merev szabályszerűségről s kimért pompáról, mi egykor itt uralkodott. De ő nem bánja a változást; szilaj természete bujábban tud e pusztulás közepette hajtani; zöldsege jobban virul a harmattól, mióta a bengáli tűz gőze nem rongálja, s lábára dúsabban tapad a moh, mióta sétálók nem tapodják az egykor kavicsozott ösvényeket, mik hozzá vezettek; s úgy tetszik neki, hogy jobban látja a csillagokat, mióta nem lát annyi lámpát.

Még egy költeményt, mert hangja felette emlékeztet kedves könyvünkre a Feuilles d'automne-ra: s ez Egy hálószoba naplementkor (une alcôve au soleil couchant).

De bevégeztük (Montegût szavaival végezzük) kényes és nehéz teendőnket. Azok közé tartozunk, mond a jeles francia itész, kik sajnálják az egész könyv születését, mert azt hiszik, hogy az semmit sem fog adni Hugo Victor gazdagságához; de ha a költő dicsősége nem nyer vele, nem is veszt; lángeszét tán felhő árnyalta, míg e könyvét írta, s e felhő elrejtette előle tárgya hibáit és veszélyeit; de fogyatkozást fénye nem szenvedett, s a nagy költő, a kit ismerünk, itt is minden lapon fölismerhető.

SZÁSZ KÁROLY.

A LENGYEL FORRADALOM TÖRTÉNETÉBŐL.

The Private History of a Polish Insurrection. From official and unofficial Sources. London 2 kötet.

Sutherland Edwards, a Times volt lengyelországi tudósítója, avatja itt be olvasóit az annyi titokszerűséggel lefolyt legközelebbi lengyel forradalom eseményeinek némely részleteibe. — Sok téves felfogás van e fölkelésről elterjedve, s ezek egyike az, hogy e forradalom aristocrat jellemű volt, a nagy földbirtokosoktól önző indokból szítva, s hogy a nemzet többi része egykedységgel vette azt. Szerző megmutatja, hogy a mozgalom alúlról keletkezett, hogy városi szolgák és bérkocsisok már rég gyűjtögették az aláírásokat a fölkelési felhíváshoz, midőn az óvatos aristocratia még minden befolyásával azon volt, hogy annak kitörését meggátolja. Eleinte kizárólag csak a legforrongóbb párt szítá azt, — oly emberek, kiknek nem volt mit veszteniök, míg a nagy földbirtokosok még csak pénzükkel sem támogatták (személyesen azután sem, soha) legalább néhány hétig. — Aztán a fölkelés eredetileg határozottan democrat jellemű volt, s vezetőinek első nyilvános tette az vala, hogy a földet szabad tulajdonul oda adományozták a parasztságnak, miben pedig az aristocrat párt, mely ez által vagyonának legnagyobb részétől látta magát megfosztva, természetesen bele nem egyezhetett, vagy ha igen, ez nem származhatott önző indokból. S éppen ezért is akarta e párt a mozgalmat akadályozni; és midőn a Wielopolski határozta összeírás a fegyveres ellenállást fölkelte, még ők közel sem voltak ahhoz, hogy azt méltányolják. Városi lakosok, s a minden rendű ifjúság lelkesedése tartá fenn a fölkelést; a földbirtokosok jóváhagyása s közreműködése, mely nélkül annak fennmaradása lehetetlen lett volna, csak akkor járult hozzá, mikor Lengyelország hagyományos barátainak (és hagyományos elárulóinak) közbelépése a fölkelésnek addigi reménytelen, kétségbeesett jellemét szemeikben is megváltoztatá.

Szerző azon véleményen van, hogy a forradalom Langiewitz leveretésévelünkre jutott s lecsendesült volna, ha a londoni és párisi lengyel agensek azt jelentik, hogy a nyugati hatalmak semmi esetre sem fognak fegyvert Lengyelországért. Az annesziát, mit a csár három héttel a dictator menekülése után, s öt nappal a francia, angol és osztrák kormányok sürgönyei átadása előtt kibocsátott, hihetőleg elfogadta volna Lengyelország, ha a fennebbi körülményt hiheti vala. Megmentették volna ezáltal közigazgatási önkormányzatukat, mit így hosszú, talán örök időre elvesztettek, s nem idézték volna magukra az iszonyú bosszút, mit az oroszok az európai diplomatia védenzein álltak az Oroszország ellen szórt papir fenyegetésekért. De a szeren-

csétlen nép altatá magát a reménnyel, hogy az annyit beszélő és író jó barátok talán valamit tesznek is már értök. A párisi emigránsok feje Czartoryski Vladislav herezeg sokat értekezett e tárgyban Drouyn de Lhuysvel, s ez értekezések eredményeül azt írta Varsóba, hogy a fölkelést tartani kell. A „qu' il fallait durer“ parancs szájra járt; s arra értelmezték, hogy, ha a forradalom még kellő ideig tartja magát, Franciaország fegyverrel fogja támogatni. Angliáról is azt hitték, hogy fegyveres közbelépésre készül magát határozni, s a ki az angol sajtó magaviseletére, a parlamenti beszédekre, a lengyelekért tartott meetingekre s ezek határozataira emlékszik, lehetetlen el nem ismernie, hogy a lengyelek hiedelme teljesen jogos volt. Pedig Angliának csak az volt szándoka, hogy a lengyel ügyet „moraliter“ támogassa; — oly támogatás, mely még nem is csak ártatlan, hanem rosszabb, és vészthözőbb, mert a zsarnokot az áldozat — s az áldozatot a zsarnok ellen dühíti, a nélkül, hogy a csaták kimenetelére a legkisebb befolyással volna. Az angol lapok nagy hallelujával nyomták le a bécsi és boroszlói újságok bizonytalan győzelem híreit, lord Russel jegyzéket jegyzékre írt, a parlament két háza versenyzett egymással a hős szabadságharcosok iránti sympathia nyilvánításában; — de csak ennyi is volt aztán a hatalmas Britannia reménylett intervenciója. „A lengyelek azon barátai — jegyzi meg szerző — kik, mikor az fegyvert kér, Oroszország elleni beszédeket, s az 1815-diki szerződések fölötti diplomatiái elmékedéseket tartanak, mindkét fél ellen igaztalanok, s Lengyelhon legrosszabb ellenségei közé sorolhatók lennének, ha a tagadhatlan „jó szándok“-kal nem tudnának takarózní, — mely „jó szándokok“-kal, mint Kloczko találóan mondá, a most Lengyelországban levő poklok poklának feneke van kikövezve.

Lengyelország jövője feletti sejtelmét alig meri Edwards megemlíteni. Míg, úgymond, Oroszország nyugati határköveinek kijebb tolása meg nem kísértetik, Európa aligha szakít a czárral azért, mert ez Lengyelország alkotmányát nem adja vissza. „Ha azonban Oroszország, a pánszlav politikát követve, kezdetül megkísérlené keleti Galiczia elfoglalását, melynek lakói ruthenek, s melyet mai napság, a mint látszik, minden igaz orosz jogosan Oroszországhoz tartozónak tekint, akkor talán megint alkalmat venne Nyugat-Európa, hogy a lengyel kérdéshez hozzá szóljon.“ E kérdést semmi esetre sem tartja Edwards még bevégeztnek, bár „1772 óta hétszer osztottak meg Lengyelországon, s ugyanannyiszor volt nagyobb kisebb fölkelés, melyek közül az utóbbinak jutott a legjelentősebb eredmény, hogy egy új középosztályt teremtett paraszt földbirtokosokból, kik felfogják, hogy jobbágyi birtokaiknak szabad tulajdonná tételét nem épen az oroszok különös barátságának, hanem az orosz kormány azon elhatározásának köszönik, hogy a lengyel nemességet gyengítse és károsítsa.“ Csakhogy kérdés, tudnak-e a lengyel parasztok csakugyan ilyen finom megkülönböztetést tenni, mint szerző hiszi, vagy sokkal egy-

szerűbb en és együgyűbben a czár iránt vannak hálával azért, mert őket „kis zsarnokaik igái alól felszabadította,” — nem gondolkozva aztán az indokokról, melyek a czárnak erre alkalmat adtak, sőt erre csaknem kényszeríték.

A. L.

SHAKESPEARE NÉMETORSZÁGBAN A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

Shakespeare in Germany in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. an Account of English Actors in Germany and the Netherlands, and of the Plays performed by them during the same Period. By Albert Cohn.

Új irány a Shakespeare-irodalomban. Nem magát a nagy költőt tépni, szakgatni más magyarázatok, aestheticai bonczolások által, hanem felkutatni azt, a mi vele rokon, a miből ő meritett, vagy a mi utánozta őt. E térre nem Cohn az első, a ki föllép, de ő az első, a ki arról nem is akar odább terjeszkedni. És ezért melegen üdvözlük az angol lapok. „Cohn a legnagyobb becsű szolgálatot teszi a Shakespeare-irodalomnak — mondja az Athenaeum — érdekesebb könyv e tárgyban még nem jutott hozzánk Németországból, bár olvasása közben önkénytelen be kell látnunk, hogy e tárgy még csak bölcsőjében van.”

Cohn e művében összeszedte a Németországban és Németalföldön előadott s kijött darabok közül azokat, melyekben Shakespeare darabjaival közös vonásokat lelt. A gyűjtemény természetesen, közel sincs ahhoz, hogy teljesnek legyen mondható, ilyes darabok összeszedése roppant időt s fáradságot kíván, de — szégyennel vallja meg az Athenaeum — eddig alig tett valamit az angol irodalom ez irányban, s összes terméke nem ér föl e könyvvel.

Legérdekesebb darab egy német tragédia Hamletről, mely itt egy 1710-ben régibb kéziratokból nyomtatott példány után van adva. Így, a mint van, valami igen régi dráma modernizálása lehet; érdekes benne az, hogy Polonius alakja Corambus névvel szerepel, s tudvalevőleg ugyanez alak Shakespeare Hamletjének legelső (1603. London) kiadásában Corambis név alatt fordul elő. E német variáns eredetét meghatározni aligha lehet: vannak benne apró töredékek a Shakespeare tragédiájából, de más helyeken még egészen eltér attól, vagy hiábavaló fecsegéssé rontja a legszebb helyeket. Lásuk Hamlet híres jelenetét Opheliával (III. Felv. 1. Sz.) midőn ezt zárdaába küldi:

„Hát, leányzó, neked férj kell? Eredj, — nem, gyere vissza. Hallgass meg. Ti leányok csak bolondot üztök belőlünk legényekből, — patikában, boltban veszitek szépségteket; de hallgass reám, me-

sét mondok. Volt Anionban egy gavallér, ki megszeretett egy Venusi szépnek látszó leányt. Elvette. Nos, este szobájába vonult a menyasszony s vetközni kezdett. Előbb kivette a félszemét, mely szörnyű mesterségesen volt oda betéve, azután az első sor fogát, mely szintén mesterségesen elefántsonból volt csinálva, végre megmosdott, s a szép arczzsin is eltűnt. Ekkor jött a völegény, hogy ölelhesse aráját; de a mint megpillantotta, visszaborzadt, azt gondolta kísértet. Így csaltok ti minket legényeket; hát hallgass reám. Maradj még, — de ne, eredj, eredj egyenesen zárdába.“

Hamletnek színészre ökre hivatkozása azt látszik bizonyítani, hogy e helyek a tizenhetedik század feléből való betoldások lehetnek; de ez nem bizonyos, mert színésznők, habár ritkán, már régibb időben is jelentek meg a színen.

Ophelia jelleme egészen más mint az, mit a drámairók királya rajzolt. E német Ophelia szerelmes Phantasmoba, egy bohócza, „mindent elkészítettem az esküvőre, — mondja egy helyt, — csirkét, nyulat, ételt, vajat, sajtot, mindent, mindent.“ De a költői ömlengések között más felleg vonúl át elméjén, s mikor Phantasma arról beszél neki, hogy „boldogok lesznek mint a tücsök“ ha egybekelnek, elkezd ütlegetni, s azzal képzelődik, hogy más szerelmes integet felé rózsával és liliummal szórva őt be. Ilyen alakokból idomítá Shakespeare a maga jellemeit.

Van még a német drámában egy említést érdemlő jelenet. Hamletet két orgyilkos el akarja pusztítani, s ez csak arra kéri őket, hogy kimélgék meg a hosszas kintól, löjjék egyszerre agyon; hogy ez annál biztosabban elérhető legyen, egymással szembe állítja őket, s maga középre áll, előre meghatározva, hogy mikor ő jelt ad, durantsák le. Hamlet „tüzelj“-et kiált, de azon pillanatban lebukik, s így a két gyilkos egymást lövi agyon. Hatásos hely! Ajánljuk az érzelmes drámák hódolóinak.

Hogy a németek Shakespeare idejében fordítottak angol darabokat, ez kétségen kívül áll. A darmstadti levéltárban van egy 1611-ben kelt levél, melynek írója azt mondja, hogy „egy német vigjátékot (comedy) látott, Velencei Zsidó címűt, angoltól fordítva.“ Szerző azt hiszi, hogy ez Shakespeare Velencei Kalmárja, melynek első kiadása (1598) szintén ama címet hordja. És ha ez igaz, akkor Shakespeare-nek egy darabja már a költő életében színpadra került Németországban is. Nehány évvel később több darabja is megjelenik. — 1626-ban Romeo és Julia, Julius Caesar, Hamlet dán királyfi, és Lear király mutatott be angol színészek által a drezdai udvarnak.

Most az a kérdés, valódi shakespearei darabok voltak-e ezek, vagy csak elferdített utánpótlások, vagy éppen tán ugyanazon tárgyú más drámák, más szerzőtől. S e kérdésre bajos volna kielégítőleg felelni; azonban, e Cohn által kiadott darabokból ítélve, még sem lehet mást hinni, mint hogy bizony csak a nagyszerű angol művek hitvány elferdítései valának azok; — elferdítések, melyek mai napság

inkább bosszantják és zavarják a drámai irodalom történetének kutatóját, mint kielégitenék. 1620-ban egy sajátos gyűjteménye jelent meg az elfordított és ferdített daraboknak „Engelische Komedien und Tragedien“ — vagy, az egész címet magyarra téve, következő czím alatt: „Angol Komédiák és Tragédiák,“ *i. e.* igen szép, takaros, válogatott, istenes és világi Komédia és Tragédia szindarabok, bohócczal együtt, melyet képzeletdús költés, meglepő és részben igaz históriák után angolok szerettek, előadtak és játszottak Németországban, a királyi, fejedelmi (electori) és hercegi udvaroknál, valamint a főkereskedő és tengeri városokban, eddig soha még meg nem jelentek, csak most először nyomattak ki, a komédiák és tragédiák kedvellői számára, oly módon, hogy ezután könnyen előadhatók legyenek az elmék gyönyörűségére és épületességére.“ Ez a rendkívüli ritka kis füzet czíme. Első darab benne „Eszter és Haman“ vigjáték, melyben az elmaradhatlan „clown“ egy ács, ki akasztófát farag Hamannak, s felakasztja rá. — A nagyobb érdeket azonban két shakespearei darab adja a füzetnek; egyik Julius és Hypolita című tragédia, a másik Titus Andronicusnak egy eltérő változata. Amaz némileg hasonlít a „Két veronai ifjú“-hoz, a nélkül azonban, hogy e hihetőleg kitoldozott, s reánk úgy maradt darabban föllelhetnök a régi angol drámát, melyből Sh. meritheté tárgyát. Az utóbbi dráma több érdekű. Úgy látszik egy német változata a régi „Titus és Vespasian“ című műnek, mit Henslowe, mint a közönségnek 1591 — 93-ban kedvenc darabját emleget, s mely, a mint legalább a német változathoz látszik, csak Titus Andronicus történetéről szólhatott, mert e német darabban Vespasian csak olyan mellék és költött alak, ki előbb, mint Titusnak híve, a trónt igyekszik neki megszerezni, s azután, a darab vége felé, hirtelen mint fia és megbosszúlója lép föl, megnyerén magának a trónt is. Így Vespasian alakja nagyon elmosódott és mellék személy lehet a Henslowe által említett kedvenc műben is. bár a czímbe ott figurál. — Ebből azonban nem mernők az ismertettet mű szerzőjével Cohnnal azt következtetni, hogy az 1591-diki „Titus és Vespasian“ ugyanaz az 1593-diki Titus Andronicussal, valamint azt sem bizonyíthatni, hogy Shakespeare volt-e az, ki a másik művet átjavította vagy emezeket faragták az ő Andronicusából.

Ez angolból travesztált vagy legalább valami úton az angol költészet után készített darabokon kívül vannak a gyűjteményben e korbeli eredeti német drámák is, de szintén többnyire oly tárgyról, oly mesével, melyekről angol írók is irtak. — Ilyen, s ezek közt legérdekesebb „A szép Szidea“ komédiája 1595 körüli évekből. Szerzője nürnbergi Ayrer Jakab, kiről Tieck azt mondja, hogy minden idegen minta nélkül szerzé darabjait, némileg még a Meistersängerek közé sorolható, Hans Sachs a csizmadia író hatása látszik rajta, s művének alakja, jelenetei egészen más fajták, mint a fennebb említett angolból fordított darabokéi. — „A szép Szidea“-ban sok közös vonás van Shakespeare „Vész“-ével (Tempest). Mindkettőben megvan a két

ellenséges herceg, kiknek egyike (Prospero vagy Ludolf) bűséglyt hív fel, hogy a másíknak fiát hatalmába kerítse; e hercegek mindkettőben van egy szolgáló szelleme, s az ellenség fiának kardja bűmesterség által ártalmatlanná tétetik; mindkét műben viszony keletkezik az egyik herceg egyetlen leánya, s a másíknak fogoly fia közt, mely aztán a két ellenséges család kibéküléséhez vezet. A hercegi fiú mindkettőben fatuskók felhasználására kényszerítetik, s ez szintén elősegíti a szerelmesek viszonyát. — Azonban mind e hasonlatosság mellett, ha „A szép Szideát“ olvassuk, lehetetlen nem látni, hogy az őszhangzó helyek csak véletlenek, s legfelebb annyi hihető, hogy Ayrer is valami régi románzból meríthető tárgyát, mit Shakespeare is ismert.

Shakespeare korában angol színész csapatok csaknem folyvást jártak-keltek a continensre művészetöket bemutatni. Ez oly általános szokás volt, hogy nem alap nélkül remélhetjük valami bizonyíték, levél vagy irat fölfedezését, mely magának Shakespeare-nek is ily kirándulásban részvevését megerősítse. Szerencsétlenségre e kirándulók névjegyzékét még eddig sehol nem sikerült föltalálni; magát a körülményt egyes „felsőbb engedélyek“ juttatják tudomásunkra, melyet a színész csapatok nyertek előadásaik megkezdhetésére. E vándor csapatokra a Shakespeare-Társaságot 1844-ben Bruce figyelemzteté egy 1586-diki levéllel, mely „Will, Lord Leicester tréfás színészéről“ szól. — Ki volt ez a Will? A levél bemutatója azt hiszi, hogy Kempe Vilmos. Akárki, az bizonyos, hogy ez csak egy tagja lehetett valamely nagyobb csapatnak. Az is bizonyos, hogy Lord Leicester ugyanazon év körül egy nagyobb csapatot küldött a dán királyhoz, és hogy ezek közt volt kettő, kik az angol színen is nevezetes helyet foglaltak el, s kétségkívül Shakespeare-rel is szoros viszonyban álltak, — kiknek egyike hihetőleg legelőször nyert engedélyt clown-jait Erzsébet udvarában bemutatni — és e két színész Pope Tamás és Bryan György. — E Leicester lord küldötte színészek aláírásainak fac-similéjét is közli az ismertetett műben Cohn; nevcik: King Tamás, Stevens Tamás, Bryan György, Pope Tamás és Percy Robert. Ez aláírásokhoz van még csatolva egy zenemű Dowland János aláírásával, s egy színlap, mely (hihetőleg 1620-ból) „Halál-keserűséggé vált szerelem-édesség“ című drámának Nürnbergben előadását jelenti. — Ezek zárják be az érdekes kötetet, melylyel a Shakespeare-irodalom újabb kiadmányai közül — az Athenaeum szerint — egy mű sem versenyezhet.

ÉJSZAKI FÉNY. KÖLTEMÉNYEK. PUSKIN SÁNDOR ÉS LERMONTOFF MIHÁLY UTÁN FORDÍTOTTA ZILAHY IMRE.

Irodalmunk gyarapodásán, ha az nem csak számi, hanem belbecsü gyarapodás, mindig örvendünk kitünő eredeti műveknek természetesen leginkább; de kitünő külföldi művek jeles fordításainak is igen. Gyarapodik általok eszmekörünk, gazdagabbá lesz formai érzékünk, teljesebbé műveltségünk s közvetítőink lesznek a világ irodalommal. Az idegen nagy költőket nyelvünkön nem birni szégyen, birni haszon, gyönyör és dicsőség.

A nyugoti költők, kivált az angol, francia, német remekírók, eredetiben s fordításokban eléggé ismeretesek nálunk. A portugall Luziáda közelebről lön átültetve nyelvünkre. Kelet költői felé is, habár csak közvetítés útján, már régebben fordult figyelem. Éjszak kitünő költői, Mickievicz Ádám a lengyel Vörösmarty s Puskin Sándor az orosz Petőfi, kevésbé voltak a legutóbbi időkig ismeretesek nálunk. Mickieviczet másodkézből az Athenaeumban ismertette volt, ha jól emlékszem, Kazinczy Gábor; aztán jó ideig nem volt szó rólok. Az utóbbi években ismét feljök fordult a figyelem. Beszély írók, Gogol, Sollohub, Turgeneff, kezdettek rendesen megjelenni jobban szerkesztett szépirodalmi lapjainkban, Puskin- és Lermontoffból szintén olvastunk egypár fordítmányt; Bérczytól igen sikerült mutatványt vettünk Puskin Onyéginjéből; Lermontoffról a Bp. Szemle egy egész tanulmányt közölt: szóval, kezdtünk szeretettel és tisztelettel viseltetni az orosz költői szellem iránt.

Most egy fiatal és szorgalmas író kezéből egyszerre egy egész s pedig jókora kötetet veszünk, a két legkitünőbb orosz költőnek, Puskinnak és Lermontoffnak műveiből. Őszinte örömmel sietünk üdvözölni műfordítási irodalmunk e legújabb jelenségét, nem csak mert nagy szellemeket magyaráz, hanem mert — a kezdet nehézségeit méltányosan számba véve — elég méltóan magyarázza azokat. E sorok írója ugyan Puskin-t és Lermontoffot eredetiben nem olvashatja, s így a fordítás egyik legfőbb megkivántatóságáról, a hűségéről, bírálói szót nem ejthet. De a műveken, a mint magyarul olvassuk, átlengő sajátos költői szellem, hangulat és színezés tanuskodnak, hogy nem csak idegen művek magyar reproductióját magyar költői szellemben vesszük itt, hanem valódi műfordítási törekvést, mely az idegen szellemet akarja hozzánk közelebb hozni. A fordítás, mint mű, jól és kellemesen olvasható, folyékony s természetes, eleven és megnyerő, bár a nyelvtani és mértékhibák olykor igen kellemetlenül érintik fülünket. Valóban a verselés nagy fenn kívánni valót, nem annyira pongyolaság, mint néhol nehézkesség miatt, mit leginkább annak tulajdonítunk, hogy a fordító a magyar vers egyik szükséges alkatrészét, a sormetszetet, nem vette kellő figyelembe. Ily sorokat jól olvasni folytában nehéz, kivált kényesb fülű olvasónak. Rímei több-

nyire jók s sok helyt, hol, úgyszólván, bele melegedett munkájába, az előbbi kifogás is elesik.

Szerény és komoly hangon irt előbeszédében a fordító egy kis átnézetét adja kiválasztott darabjainak. Helyén levő tájékozás a magyar olvasó számára, bár a fordító válogatása valóban nem szorúl igazolásra. Mindenik darab bir egy vagy más kitünőséggel. Részünkről, minden elismerésünk mellett Lermontoff magas és erőteljes költészete iránt, Puskinnak adjuk az elsőséget. A Kaukázusi Fogoly melegsége s elevensége megragad. A Rabló Testvérekben a rabló elbeszélése, testvére sorsáról, emlékeztet a Chiloni Fogoly hasonló részletére, csakhogy Puskiné kivitelben ezt is felülmúlja. A Bakcsiszeráji Forrást méltán nevezi fordítónk a legvonzóbb, legbájosabb alkotások egyikének. Gróf Nulin kitinő humoros elbeszélés, kissé drastikus, de igazolt fordulattal, kár hogy fordítónk ehhez kevésbbé birta eltalálni a kellő hangot, mint a komoly neműekhez. Borisz Godunoff drámai költemény, a leghálátlanabb műnem, mely feláldozta az elbeszélés előnyeit a nélkül, hogy a színpad előnyeit megragadhatná; de Puskin e művében, bár Schiller Demetriuszának trágikai felfogását el nem éri, minden sorban egy erős nemzeti költő ere lüktet, mely olykor valóban magával ragad. A kisebb költemények közt egypár valóban gyönyörű van, elég közölök a Kaukaszus. A talizmán, A Téli este, A cigányok cziműeket, és az Onyéginből fordított töredékeket említenünk.

De legyünk igazságosak, a sötétebb s szintoly erőteljes Lermontoff iránt is, kinek Démonja, ha néhol — tán a fordítás miatt is — kevésbbé világos, de helyenként s egész alkotásában megkapó, szinte megdöbbenítő.

A fordító irodalmunknak minden esetre jó szolgálatot tett, köszönetünket érdemli. Őszintén nyújtjuk azt neki, s a nélkül hogy túlkövetelők akarnánk lenni, várunk tőle még többet, még jobbat.

SZ. K.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1865 nov. — 1866 január.)

Az 1865. novemb. 13-ki ülésben Purgstaller József rend. tag a természet- és a teremtető ész közti viszonyról értekezett.

November 20-án a math. és természettudományi osztályok ülése.

Dörner József lev. tag az Anthemis arvensis fajnak egy válfajáról értekezett, megmutatván, hogy az nem egyéb, mint az Anthemis Neilreichii.

Nendtvich Károly r. tag bemutatá Hazslinszky lev. tag értekezését a borsai Pietros havasi virányáról.

Szabó József lev. tag Felső-olaszországban közelebb tett geologiai útjáról olvasott fel jelentést. Értekező tanulmányozásának fő tárgyai a Budapest vidékén előforduló harmadkori s újabb üledékes, s az éjszakra nem messze Sz. Endre és Fót-Mogyoródnál található harmadkori kőzetek, különösen pedig a trachyt, a rhyolith és bazalt. A Tokaj-Hegyalján tett részletes vizsgálatai folytán a harmadkori vulkáni kőzetek így állanak: 1) andesit-trachyt; 2) amphibol-trachyt; 3) rhyolith; 4) bazalt. Az első valószínűleg az eocen korszakba való; a 2-ik az oligocen korszakban jön létre; a 3-ik, a trachyt család legfiatalabb tagja, a neogen korszak elején jött létre s tartott a Congeria-korszakig; a 4-ik (közép Magyarországban fel éjszak felé) a congeria korszakban jött létre. A trachytok szárazföldi vulkánok voltak, a rhyolithok tenger alattiak, bár meglehet, hogy ugyanazon izzón folyó anyag a tengertől belebb a szárazföldön is kitérült s akkor csupán oly tagjaival lép fel, melyekre a tengervíznek behatása nem volt. A rhyolithok önálló vulkánok, melyek a trachyttól szintoly függetlenek, mint a bazalttól. Tömeges kitéréseikkel oly területeket foglalnak el, hogy e részben az egyes trachyt csoportoknak t. i. az andesit-trachytnak és az amphibol-trachytnak külön mit sem engednek. A magyar medencét körülfogják,

Pesttől kezdve éjszak-keletre Mogyoródnál fölmennek éjszakknak, hol egyik középpontjuk Selmecz, — átmennek a Mátrába, innét a tokaji hegységbe fel egész a Kárpátokig s lemennek Erdélybe s a Bánságba délnek. Legkitünőbbben vannak képviselve a Hegyalján, úgy hogy azt classikai vidéknek mondhatni a tengeralatti vulkán szerkezetének tanulmányozására, mivel ott föltárva lelhetni a vulkáni anyagot a középpontról ki a szélek felé fokozatosan, s megvan minden termény az első kitódulástól kezdve azon ideig, midőn a lávaömlés bevégeztével Geysir-féle meleg kovasavhydrat források jönnek uralkodásra s idővel ezek is megszűnven, az egész rhyolith korszaknak vége szakadt. A rhyolith szereplése a harmadkori időszakban a benne feltalált Kovács Gyula által meghatározott szerves záványoknál fogva chronologiai tekintetben is fontos. A magyar nagy medencének minden rhyolithja azonos e tekintetben, hasonló körülmények közt egy időben jöven létre. De vajjon egyéb medencék rhyolithjainak viszonyai megfelelnek-e a mieinknek? E kérdés megoldása vezette értekezőt Olaszországba. Először is az Euganeák felé fordult figyelme felső-Olaszország éjszak-keleti részén. Értekező az Euganeák keleti részén kezdé a kutatást, s ment éjszakknak, onnan a nyugoti oldalra, végre délre s vissza keletre, a honnan kiindult. Az eredmény teljesen igazolta értekező föltevését. Tokaj-Hegyaljánkat (ha bortermelési tekintetben nem is) geologiai szempontból feltalálta az Euganeákon.

November 27-kén a philos., törvény- és történet-tudományi osztályok ülése.

Greguss Ágost r. t. Balogh Sámuel értekezését Schopenhauer philosophiájáról olvasá fel.

Rómer Flóris lev. tag pedig az újabb időben Ó-Szőnyön kiásott római régiségekről értekezett.

Találtak ott két kis márványszobrot s egy reliefet. A két szoborka Aesculapot ábrázolja kígyós bottal. Az első jó mű, alkalmasint Traján korából, a másik az elkoresosodás korába való. A dombormű Mercur, alacsony csücscesal ellátott arkádban, mellette jelvénye látható, a kos a csücs felett kakas és lüdféle állatt. A dombormű felfogása és technikája késő korra (Tempi Cassi) mutat; a festés nyomai látszanak rajta. Találtak továbbá égetett földből egy tragikai alárczot, minőt antefixumul, disztiményül használtak az épületek főpárkányzatán. Találtak több sirkövet, tégladarabokat feliratokkal. Egyiken CURTA szó. Curta a régi Bregetium (Szöny) közelében a mai Nyerges Újfalú táján feküdt. Találtak agyag méeret is. Terra sigillata, vörösrre festett sima agyag ' FLENIUS FEC jegygyel. Egy új pannoniai terra sigillata készítő. Találtak végre szobapadlatokat s festett szobafalak töredékeit. Egy $3\frac{1}{4}$ " hosszú, 2" magas bronz Pegasust Pollák szőnyi kasznár a múzeumnak adott. A kis mén rövid testű, szárnya és farka le van törölve, patkói alatt apró köbök. Ó-Szőnyön ezek fölött tömérdek pogány pénz kerül nagyfényre. Az arany és szebb ezüst érmekeket többnyire a tatai és komáromi szatócsok veszik meg;

de kedvelők is vásárolják. Értekező 467 darabot határozott meg eddig, melyek közül 4 darab a császárok előtti korból való, 4 külön személyé, 52 külön császártól és 10 császárnétól van, tehát 66 különböző személytől. Az első császárok érmei csak gyéren jönnek elő, míg a keresztység IV. századától kezdve Valensig 20-szorosan is előfordulnak, s aztán megint csökkennek, mi a rómaiaknak egy bizonyos helyen való tartózkodási idejét mutatja. Értekező indítványa folytán, intézkedések történtek, hogy az akadémia archaeologiai bizottsága a szőnyi ásatásokról folytonos tudósítást kapjon.

December 4-kén Vámbéri Ármin lev tag tartott szóbeli előadást a siíta vagy perzsa-mohomedán felekezetről. A siíták, nem ismervén el a három első kalifát, Abu-Bekrt, Ozmánt és Omárt, nem ismerik el a koránnak alattuk készített másolatát se. Alit nevezik isten barátjának. A siíták mecseteinek nincs minaretje. A szuniták szőnyegen imádkoznak, a siíták csupasz földön; az előbbieket mosdásukat a homlokon kezdik, a siíták a kaponya hátulsó részén; a siítáknál nincs hierarchia, s ezért ők vallási tekintetben szabad elvűbbek, habár szigorúbbak az idegen iránt. Alinak esatában elesett fiát, Husseint, martyrnak tartják s halálát legiákban (tasie) éneklik meg vagy színi előadásokban (sebid) személyesítik. A perzsa költőibb; sokkal régibb és magasb fokú műveltséggel bír stb.

December 11-én nagygyűlés.

December 18-án a math. és természet tud. osztályok ülése.

Pólya József rendes tag ily czimű értekezést olvasa fel: „omne vivum ex ovo.“ S ezután

Than Károly lev. tag az ozon képződésének egy saját szerű esetét mutatá be. Vizsgálataiból kiderül, hogy az ozon nemcsak, a mint eddig hitték, a lassu, hanem a gyors égéseknél is képződik, és pedig különösen a könny tartalmú anyagok lángját közvetlenül környező levegőben. Kísérletekkel bizonyította be, hogy a levegő, mely a gertyaláng alsó kékrészének közeléből finom nyílású üvegsövön át, szivattyuzás által gyűjtetik össze, ozon tartalmú, ha e műtétel alkalmával a levegő egyszersmind lehülhet. Észleletei szerint a könny, a világitógáz és a borszeszlángot környező levegőben, hasonló körülmények mellett, ki lehet mutatni az ozon képződését, noha ezen anyagok égési terményei közt ozon, a láng magas hőmérséke miatt, elő nem fordul. Az izzó szenet környező levegőben az ozonnak semmi nyoma sincsen jelen. Értekező az ozon ilyenmű leválasztásának föltételeit előadván, ennek alapján valószínűnek tartja, hogy a szabad levegőbeni égéseknél, különösen erősebb szél alkalmával jelentékeny ozon mennyiség képződik a levegőben. Végre az ozon ily képződésének okát elméletileg fejtette meg.

Ezután ugyancsak Than Károly előadta a polhorai sósforrás vegyi vizsgálatának eredményét. E forrás Árvamegye éjszakyugati szélén Galiczia határán fekszik. Egy fontban 0.78 szemer bromkaliumot, 0.22 szemer jodkaliumot, és 0.17 szemer szénsavas

vaséleccet tartalmaz. Ez alkatrészek miatt a forrás igen becses gyógyhatásu, noha jelentékeny konyhasó tartalmánál fogva (340 szemer) leginkább fürdő gyanánt használható.

Az első heti ülés ez évben január 8-án tartott. A philos., törvény- és történettudományi osztályokon volt a sor. A két utóbbi osztály köréből tartattak előadások.

Thaly Kálmán lev. tag. II. Rákóczi Ferencz nemes testőrző seregéről, vagyis az úgynevezett nemesi társaságról értekezett, előadván annak keletkezését (1707-ben), szabályait, haditörvényeit, szereplését különböző nevezetes alkalmaknál, s különösen a trencsinyi ütközetben, végre feloszlását és egyes tagjainak későbbi viszontagságait. Az akadémia jelen volt tagjai nagy érdekeltséggel hallgatók a kimerítő, élénk előadást. Az érintett nemesi társaság és az utóbb alakult magyar királyi testőrség szerkezete közt annyi a feltűnő hasonlat, hogy alaposnak kell ismernünk értekező megjegyzését, mely szerint az utóbbinak alkotásakor szűkségkép az előbbinek mintája lebegett az illetők szeme előtt.

A másik értekezést Konek Sándor lev. tag tartá a földbirtok statistikájáról Magyarországon, tekintet Csehországnak ez irányban kifejtett törekvéseire.

Mindenekelőtt kiemelésre értekező a földbirtoki statistika fontosságát, s előadá azon igényeket, melyeket a statistika ezen ágától követel a tudomány. Oly birtok-statistikával, mely ez igényeknek megfelelő, eddig csak oly államok dicsekszenek, melyekben oly jeles szerkezettel bír a statistika, mint Belgiumban, Szász- és Poroszországban, vagy a hol a kormány e célra oly hatalmas eszközökkel rendelkezik, mint Franciaországban, vagy a mely államokban, csekély terjedelműek lévén, az adattömeg egyesületi úton is könnyen gyűjthető, mint Csehországban. Az ottani országos gazdasági egyesület még 1854-ben czélul tűzte részletesb mezőgazdasági statistikát hozni létre, e célra szakférfiakból külön központi bizottságot alakított, mely 1857-ben kezdte meg működését. Maga a fölvétel minden járásban az egyes gazdákra, uradalmi és erdei tisztekre, lelkészekre, tanítókra és más szakavatott férfiakra és azok megbízottaira bízott, kik egyforma utasítások szerint jártak el, a kormány-közegek által is támogatva, az egyes birtokosokkal közvetlen érintkezés útján először is a földnek az egyes mívelési ágak és külön birtokos osztályok szerinti feloszlása iránt gyűjtöttek adatokat, úgy hogy a központi bizottság 1861-ben már megkezdhetette közleményei közrebocsátását. Kiterjesztik az adatgyűjtők figyelmöket mind arra, a mi a mezei és erdei gazdaságnak úgy természeti, mint socialis és politikai alapját képezi.

Sajnáljuk, hogy értekezőt nem követhetjük a csehországi gazdasági egyesület működésének s e működés eddigi eredményének ismertetésében. Legyen elég itt a statistikai közleményekben megjele-

neendő értekezés ezen tanulságos részét már előre ajánlanunk gazdasági egyesületeink figyelmébe.

A mi helyzetünk a birtok statistikát illetőleg már azért sem kedvező, mivel hazánkban az állandó kataszter még igen hátra van. — Azon 5017 mfd-ből, a mennyire Magyarország összes területe megy, 1863-ig csak 2051 mérföldön történt meg a háromszögelés, a részletfölmérés pedig csak 813 mérföldön hajtatott végre, míg a becslés meg sem kezdetett. S nálunk a hatóságok és egyesek sem bírnak oly kitartással a fáradságos statisztikai műveletek iránt, mint a burocratia növeldeje, Csehország. Egyik legfőbb akadály végre a tagosítások lassu menete.

Közelebről a helyt. tanács rendeletéből egy terjedelmes statisztikai kimutatás jelent meg következő cím alatt: „Magyarországi művelési ágak szerinti terjedelme és földjövövedelme.“ Sajnos, hogy minden előző, az adatok igazolása nélkül jelent meg. Az adatok becsét épen a források mivolta határozza meg. — Hivatalos közleményeknél a források idézését rendszeren az adatgyűjtésnél követett eljárás elemzése pótolja. E nélkül nem tudjuk, mennyiben érdemelnek hitelt az adatok. — Kár továbbá, hogy az érintett munka tabelláinál minden magyarázó szó hiányzik, több kitétel kétes, minden összevetésre alkalmatlan. Így nem tudjuk, mit ért a szerző kis-, mit nagy-birtok alatt. — Mindezen hiányok mellett nem lehet kétség az érintett mű adatainak viszonylagos értékét illetőleg.

Lássuk, a legnagyobb általánosságban, minő tanulságokat vont el értekező az érintett, hivatalos adatokon alapuló munkából:

Magyarország egész földtelepe 36,737,007 kataszt. hold, vagyis 3673.7 osztr. □ mfd. E birtoktömeg 2,037,333 birtokos közt oszlik meg, egy birtokosra fejenként 18.2 kat. hold jöven. Kisbirtokos 2,013,584, és nagy-birtokos 28,749. De nem tudjuk, mily terjedelmű birtok szolgál e felosztás alapjául. Legtöbb nagy-birtokos van Pestmegyében (1163), Zemplénben (1119), Biharban (1077), Hevesben (1028), Szathmárban (924), Sárosban (851), Nyitrában (786) Bács-Bodrogban (799) stb.

A termőerővel bíró összes magyarországi földterület 3411.8 □ mfd, vagyis az egész földtelep 92.8 százalékja; a terméketlen 261.9 □ mfd (7.2%). Kedvezőbb arány, mint a bécsi statisztikai hivatali kimutatásai szerint. — A legtöbb haszonvehetlen föld nem a felső kárpátjai vidékeken, hanem a Tisza és Duna lapályain fordul elő. Csongrád-, Szabolcs-, Pestmegyében, aztán Zemplénben, Ugozásban, Beregmegyében stb.

A termőföldnek művelési ágak szerinti felosztását illetőleg azt tapasztaljuk, hogy a szántóföldek mind nagyobb terjedelmet nyernek, úgy hogy a temes bánási megyékben a termőföldnek már kétharmada eke alá van fogva, s méltán félhetni, hogy — mint Franciaországban — nálunk is ki fog szivatni a gabonaföldek

termőereje a szántásvetésnek a rétek rovására terjedése által. A szántóföldek az egész Magyarországon 1362,7 osztr. □ mfdet tesznek, vagyis 40⁰/₀-kát a termőföldnek, míg a bécsi statisztikai hivatal szerint csak 1265,2 □ mfdet. — Általában véve, és más országokhoz képest nem aggasztó arány. (Dániában 63,9⁰/₀, Belgiumban 58,1, Szászországban 54,6, Poroszországban 53,9, Franciaországban 50,2, Spanyolországban 49,2, Angliában 47,3, Olaszországban 47,5, Württembergben 6,8, Bajorországban 44,1). — De egyes megyéinkben sokkal kevésbé kedvező az arány. Nem kevésbé sajnos, hogy éppen azon megyékben, melyek a baromtenyésztés fő színhelyeiül rendelvék, mint Csongrád-, Békés-, Pest-, Csanád- és Hevesmegyében, a Jászkunságban stb. a terméseti legelő igen nagy arányokban mutatkozik, s magában Pestmegyében 44,4 □ mfd, vagyis akkora, mint két kis német hercegség összesen.

Hosszasabban szölt értekező a szöllőművelést illető adatokról. Kár hogy ez adatoknál sem vagyunk értesítve, minő forrásokból van véve az évi termés középmentysége, a termésnek megyenként fölvett közép ára, mely forrásból merítettett a fogyasztás mennyisége stb. De lássuk az adatokat. Nincs szöllőültetvény Árva-, Liptó-, Turóc-, Szepesmegyében, a XVI. szepesi városi kerületben, Sárosban, Máramarosban, Zarándmegyében, míg Kővár vidékén csak 77 kat. hold, Trencsénben 175 hold van szöllővel beültetve. Az összes magyarországi szöllőterület 57,4 osztr. négyszög mérföldet foglal el, az összes termőföldnek 1,7⁰/₀-ka. A bortermelő községek száma 3173; s miután összesen a sz. királyi városokkal együtt 9970, vagy az ugyanazon szám alatt előforduló községek külön tekintetbe vételével, helyesebben 10,017 község van, éppen 31,7⁰/₀-ka a községeknek foglalkozik a borászattal.

Az évi bortermelés átlagos mennyisége egészben csak 7,441,267 alsó-ausztriai akóra van véve, holott a bécsi statisztikai hivatal 1859-ki táblázatai hazánk ebbeli termését 14,203,000 akóra, vagyis csaknem még egyszer annyira becsülik, s az 1855–57-ki időközre vonatkozó hivatalos táblázatokban bortermelésünk 15,2-millió akóval, Hein, Brachelli és más statisticusok munkáiban pedig 22 — 23-millió akóval van fölvéve. Már Schwartner 14,257,000 akóra becsülte.

Az évi termés értéke iránt is eltérnek a helytartótanácsi adatok az eddigi becslésektől. Már Schwartner a maga idejében 99-millió forintra tévé hazánk évi borkincsét, a mely az előttünk fekvő kimutatások szerint nem egészen 30-millió forintot érne. (?)

Borainkból mennyi jut évenként a külkereskedésbe? — oly kérdés, melyre nézve eddig minden tájékozási támpont hiányzott. Vajjon kielégítő-e a felelet, melyet e kérdésre az előttünk fekvő kimutatások nyújtanak? — nem vagyunk képesek megítélni. Azok szerint az országban 2,674,191 akó fogyasztatik (?), s a többi 4,767,076 akó kereskedési forgalomba hozatik, mely utóbbi összeg, a közép

árt akónként csak 4 frt 10 krral véve fel, közel 20 millió frtnak felel meg.

Kimutatásunk szerint az évi középtermésből 5,663,176 akónyi a fehér, s 1,778,691 akó a vörös bor. A vörös bor tehát nem egészen egy negyedét tenné az összes bortermésnek. Abauj, Bihar, Komárom, Közép-Szolnok, Kraszna, Mosony, Szaboles, Torna, Ung, Veszprém és Zemplén azon megyék, melyek (kevés kivétellel) csupán fehér borokat szolgáltatnak; még

a művelési ágak közt szőlanunk kell az erdő területről is. Míg a magyar Felföldön, jelesen némely, Kárpát alján elterülő megyékben a termőföldnek több kétharmadánál erdő (Marmarosban 106 □ osztr. mérőföld): az Alföldön alig van néhány ezer hold fával beültetve. (Csongrádban egy százaléka sincs a termő területnek). A magyarországi erdőtalaj összesen 932 négyszög osztr. mérőföldet tesz, 30 □ mérőfölddel többet egész Csehországnál.

A nádasok 30 □ mérőföldet foglalnak el. Nem egészen egy százaléka az összes termőföldnek, de némely megyékben 6% is. 23 megyében nincs, vagy csak igen csekély mennyiségben van nádas.

Az összes földjövedelem kimutatásunkban 101,780,000 forinttal van fölvéve. Nem tudjuk a forrást, s így azt sem mondhatjuk, megközelíti-e a valót e fölvétel. A táblázatos kimutatásban a gabona-termő megyék állanak jövedelmezési tekintetben legmagasabban, a kárpátiak legalantabb.

A királyi városokról is érdekes adatokat terjesztett elő értekező, általa újabban nyert hivatalos adatok nyomán.

Ez adatok szerint a szab. kir. városok községi vagyonának összes értéke 86,958,000 frt, miből 66,3 millió forint a jövedelmező, és 20,4 millió forint a nem-jövedelmező, részben mérő használati birtokra esik. Az összes szenvedő vagyoni állapot 10-millió forintra rugván, a tiszta községi vagyon egészben 76,936,000 forintot tesz.

A kiadások és bevételek statistikája épen nem kecsesgató. Debreczenen kívül, mely 20,812 forintnyi fölösleget képes felmutatni — noha e városnak 10,7 millió forintra menő vagyonához képest ez is csekély, — kivéve továbbá Breznóbányát, Kecskemétet, Késmárkot, Kassát, Kőszegét, Modort, Nagybányát, Szakolezát, Szabadkát és még egy-két kisebb várost, melyek egypár ezer forintnyi fölösleget tüntetnek fel, a többi sz. kir. város mind deficitben sanyalódik. Az összes sz. kir. városok 1865. évi bevételei 5,956,000, míg a kiadások 6,925,000 forintra rugván, 56,181 forintnyi fölösleg mellett 1,027,526 forintnyi hiány mutatkozik. Pestvárosa közel 19-millió forintra menő vagyon mellett 372,742 forintnyi deficittel, Buda városa közel ötödfél milliónyi vagyon mellett 105,540 forint, Pozsony 113,978, Szeged 69,825, Versecz 46,402, Temesvár 42,839, Győr 43,296, Arad 32,720, Nagy-Várad 32,017, Pécs 30,293, Sopron 29,980, Székesfehérvár 19,998, Szatmár-Németi 15,579, Esztergom,

Komárom, Kőszeg, Besztercze- és Selmech-bánya 7—9000 forintnyi deficittel küzdenek. Nem csuda, ha a községi pótlék némely városban felette magas; p. o. Szegeden a direct adónak 68%-ka, Győrött 57%, Bélabányán és Kőszegen 56, Selmechen 50, Budán 48, Pécssett 46, Komáromban 40, másutt 33—35 százalékka, csak kevés városban kevesebb.

Honnan származott városaink e terhes pénzügyi állapota? — érdekes feladat a közelebb múlt tizenöt év történetirójának, érdekes adatok a politikusnak, ha az absolutismus és alkotmányos élet, az önkormányzat és a bureaucraticus gazdálkodás közt párházatot akar vonni. De térjünk vissza Konek úr értekezésére!

A magyar Alföld terjedt városain kívül, leginkább a bányavárosoknak van nagyobb földbirtokuk, azonban többnyire csak kevésbé jövedelmező erdőségek.

A királyi városokról az összes községekre térve, a hivatalos munka, melyet Konek úr ismertetett, ezek számát összesen a városokkal együtt, 9970-re teszi. Konek úr kimutatja, hogy e kimutatásban sok a hiba, s a községek valódi száma 10,017-re is tehető. A dél- és éjszak-nyugati megyékben van legtöbb község, a tiszai lapályon elterülő megyékben legkevesebb.

Végül ismét visszatért értekező arra: mit tehetnének gazdasági egyesületeink a földbirtoki statistika ügyében. Valóban ideje, hogy e részben tegyünk valamit, a midőn már a dunai fejedelemségek által is megelőztettünk az adatgyűjtésben.

Január 15-én a mathem- és természettudományi osztályok ülése.

Dr. Rózsay József lev. tag „Adatok a hagymáz (typhus) kór-oktanához“ czimű értekezést olvassa fel.

Mindenekelőtt kiemelé a tudományos kutatásoknál az oknyomozó eljárásnak általános czélszerűségét, s az oktanak minden tudományban, de különösen az orvosiban, nélkülözhetlen fontosságát. Ezután a hagymáz általános képét és meghatározását adja értekező Európa legjelesebb pathologusai nyomán, mit e nagyjelentőségű kórnak oktana követ. Elmondja, minő okokból származtatták eddig a hagymáz-járványok keletkezését (légköri változások, rosz táplálék, rosz lakás, rosz viz stb.), s hogy mindezen okok, a mint az újabb pontos észleletek nyomán kiderült, elégteleneknek mutatkoztak, s csak annyi bizonyult be eddig teljesen, hogy a hagymáz fertőzési betegség, s hogy a gerjnek vivője rohadt állati anyag. A hagymáz általában ragályos betegség, de a ragály terjedésében nagy óvatosság, szigorú rendszabályok és tisztaság által némileg gátolható. A hagymáz minden korban előfordulhat ugyan, de leginkább a közép-életkort támadja meg. Ezek után a hagymáz történetének rövid vázlata és kór-földirati elterjedését adván elő értekező, Pettenkofer után Buhl Lajos müncheni tanárnak a hagymáz oktanát illetőleg tett nevezetes fölfedezését emlité meg. — Buhl szerint a hagymáz oka a talajviz in-

gásaiban keresendő. A talajviz apadásával ugyanis a földben rothadó állati anyagok lemeztelenítettvén, felszállanak, s így okul szolgálnak a járvány keletkezésére, míg ha a talajviz emelkedik, a hagymáz csökken, mert e gerjként szolgáló rohadt anyagok viz által levén fődve, nem párolghatnak fel a légbé. Buhl ez észletét kilencz évi pontos tanulmányozás bizonyítá alaposnak. Münchenben ugyanis rendes talajviz-mérések történnek, melyek a hagymáz járvány terjedésével párhuzamban hozatván, azt mutatták, hogy a talajviz emelkedése szokta kíséreni. — Ez azonban csak lyukacsos földszinnel bíró talajon történik, mert a hol a talaj földszine vízhatlan rétegből áll, annak tömörsége miatt kipárolgás nem történhetik. Ez új fölvétel bővebb kifejtése után végül előadá értekező, minő kedvezőtlen körülmények közt van fővárosunk, Pest, egészségi viszonyok tekintetében, s hogy az egészségügyi hatóságoknak mindent el kellene követnie e kedvezőtlen viszonyok javítására. — Így nálunk is történhetnének rendes talajviz-mérések, mint Münchenben, egyes városrészek kutvizei igen rosz ihatók levén, e bajon vízvezetés által kellene mielőbb segíteni, mely intézkedés nem csak házi kényelem, hanem közegészségi tekintetben is igen kívánatos lenne.

Hunfalvy János rendes tag követte dr. Rózsay urat a szószéken. Hunfalvy mindenekelőtt bemutató nagy munkájának, melyet az akadémia megbízásából készített, t. i. „A magyar birodalom természeti viszonyai leírása“-nak harmadik kötetét. 744 lapra terjed csupán e kötet. Ebben birjuk először hazánk physica-geographiáját, és pedig Ritter szellemében s a tudomány mai színvonalán. Német, francia és angol folyóiratok is magasztalással említették már is, mint oly művet, mely a világirodalomra is nyereség, s a melynek lefordítását német, francia és angol nyelvekre is óhajtják. Hunfalvy nagybecsű munkájához az eddigi tudományos vizsgálatokat mind felhasználta, hogy mind e mellett lehetnek benne hibák, hiányok, az ily mű természetéből, s hazánk természeti viszonyait illető észletek hiányából és elégtelenségéből következik. Szerző maga kiemelte e lehető hiányokat, s felhívta a szakértőket és érdekelteket, pótolják e hiányokat, s működjenek közre, hogy a mű, melyet egyes ember nem írhat meg tökéletesen, minél hibátlanabbá legyen, s kiigazítsassék, a hol és a miben kell. Az akadémia felszólíttatni határozó Hunfalvy urat, hogy e nagybecsű munkához kimerítő név- és tárgymutatót is készítsen, mely külön kötetben fog kiadatni.

Hunfalvy János ez alkalommal a dalékokat olvasa fel az Alföld erdősitéséhez és öntöztetéséhez. — Ez értekezés tárgya sajátképen három értekezés ismertetése volt, melyek közül az egyik Kerner tanár munkája: „Die Aufforstung des Flugsandes im ungarischen Tiefland,“ a másik Rasor, hassiai nagyhercegi építészeti tanácsosé: „Az Alföld vízesítéséről,“ s a harmadik Krimsky Károly földbérlőnek az akadémiahoz beküldött tapaszt-

talatait adja elő az Alföld egy pusztájáról. Az utóbbi értekezés tartalmat, melyre nézve az ülés végén is több alapos megjegyzést tettek, mellőzve, Kerner értekezését fogjuk, Hunfalvy előadása nyomán, bővebben ismertetni.

A magyar Alföld — mond Kerner — két külön területre oszlik, melyek égalji és növényzeti tekintetben egymástól különböznek, s külön eljárást igényelnek, ha erdőt akarunk rajtuk növelni. Az egyik terület az Alföld középső erdőtlen részeit foglalja magában, melyek éjszakeről délre Tokajtól Titelig 40, nyugatról keletre pedig átlagosan 15 mérföldre terjednek, s mintegy 600□ mérföldet tesznek. A másik terület az Alföld erdős széleit foglalja magában, ama párkány vidéket, mely a Duna és Tisza közötti földhátak legnagyobb, továbbá az Alföld észak-keleti részéből, s általában az erdőtlen pusztákat környező, magasabb fekvésű és hullámzatos földszegélyből áll.

Az első területen, az Alföld középső részeit magában foglaló pusztákon, nagy kiterjedésű erdőültetések Kerner szerint nem fognak sikerülni, vagy csak nagy bajjal. Ha a fanövények a mostoha égaljhoz alkalmazkodnának is, a talaj, mely a kali és natron, a méz és magnesia szénsavas, salétromsavas és kénsavas sóival van megtelve, akadályozná az erdő növelést. Ez pedig egyaránt áll e régóta száraz, s a csak nemrég lecsapolt részekről.

Máskép áll a dolog az Alföld szélein. Az itt növelt erdők az Alföld közép részeire is jótékony hatással lesznek.

Az aszályosságot, melyről a folyók átlagos közép vízállásának csökkenése jobb bizonyosságot tesz, mint a meteorológiai kimutatások, az erdőpusztítások is növelték nem csak Alföldünkön, hanem az apennini hegyekről fel Norvégország Fjeldjeiig. A változás azonban, melyet e körülmény okozott, legérezhetőbb Alföldünkön, mely sajátságos domborzatánál és continentalis fekvésénél fogva már úgy is alá volt vetve a mérsékleti szélsőségeknek s a lég nagy szárazságának.

A bajon csak nagyszerű erdőültetésekkel segíthetni. De ennek koránsem kell a földmivelés vagy baromtyenyésztés rovására történnie. Az Alföld szélein a területnek mintegy tizedrésze haszon és nyereség nélkül hever most, mint kietlen homok-sivatag, vagy mint kiaszott, majdnem értéktelen legelő. E meztelen vidékekre s kivált a futóhomok területekre kell figyelmünket fordítani, a hol nyáron a nap forró sugaraitól 40 R. fokra is felmelegült és meggyérült lég felszáll, helyébe oldalvást hűsebb lég tódul a határos mezőkről, és sajátságos légáramlások keletkeznek, melyeknek eredménye az, hogy nem csak a homokterületek felett közvetlenül lebegő lég melegszik fel, hanem az is, mely a határos mezők felett vonul el, s az így felszálló lég az egész környéken akadályoztatja a vízgőzök megsűrűsését, az eső képződését. Tehát a kopár, meztelen homokterületek valódi lángkemenczék, melyek lehellete elűzi a felhőket, a melyek nem termenek semmit, s azonfelül még a szomszéd mezők termését is

csökkentik. Ha csakis az ő káros befolyásukat háritjuk el, már azal is javítjuk az Alföld éghajlatát, s ha még a futóhomokot is sikerül megkötni és rajta erdőket növelni: akkor kettős lesz a nyereség.

S hogy az Alföldi sivár homokterületén árnyékos erdőket növelhetni: mutatják a Bánságban, Bácskában, s az Alföld erdős szélein, szintén homokterületen diszló erdők. Hogy azonban fáradozásunk sikeres legyen, a természetet szükség megfigyelniünk, és tanulmányoznunk a különböző vidékek természeti viszonyait s a talaj minőségét.

Kerner és utána Hunfalvy, hosszasan ismertetik a magyar Alföld homokterületeit, azok talajának alkatrészeit, a homok fajtságát, nyirkossági viszonyait, jellemzik e homokterületek természeti viszonyait, elsorolván az otthonos fák, cserjék és félcserjék 56 fáját, melyek közt leginkább vannak képviselve a kopáncstermők, fűzfélék, pillangósak, mondófafélék, almafélék és rózsafélék.

Mellözvén az értekezés részleteit, az egyes fajsoportok és növényképletek elsorolását, lássuk Kerner úr javaslatát az Alföld erdősítésére nézve.

Először is a beültetendő homokterület határszélein 5—6 lábnyi mély árok ásandó, úgy hogy a kiemelt homokból az árok felé minél meredekebb, az ellenkező oldalon pedig szelid hajlású töltés rakassék. Ez ősszel történjék, mikor a homok legnyirkosabb, tehát legképlékenyebb. Az árok melletti töltést élő-vénnyel kell megerősíteni, mire legjobb a *lycium barbarum*, melynek sarjait fél, sőt ha lehet egy egész lábnyira be kell dugni a töltés homokjába. Ezenkívül némely kúszó évelő növényekkel is megköthetni a töltést, mire alkalmasok: a siskanádtippan s a taraczk-buza és fővényczimbor (*elymus arenarius*). E fűvek gyökereit egy-két hüvelyknyi darabokra lehet vagdalni, s az egyes gyökérdarabokat fél lábnyi mélységre kell a homok töltésébe betenni. Hol az érintett növények nincsenek, ott a töltés felső homokrétegei közé a mezci üröm, komborz savar, buglyos dercezefű (*gypsophila paniculata*), sőt a disznótóvis-csimpaj (*Xanthium spinosum*) száraz kőröit lehetne tenni a homok védelméül a szél ellen.

Fánzárral és kúszónövényekkel beültetett s száraz növény kőrökkel megrakott töltéseket a homokterület belsejében is kell rakni egyenközi sorokban, oltalmul a szél ellen. E töltések hosszvonala függélyesen legyen irányozva azon szelekkel, melyek a homokot leginkább hordják. S az így előkészített területen oly növényeket kell mindenekelőtt növelni, mely a favágások növényzetének megfelelnek, — kivált olyanokat, melyek egyéviék levén, aránylag későn csiráznak és virágoznak, a legnagyobb forráságban is megmaradnak, s így a talajnak oltalmul szolgálnak; meg olyanokat, melyek mint évelő növények, dús gyökereik által a homokot megkötik, buja leveleik és száraik által a szél és a napsütés erejét csökkentik, s aránylag kevés, a szél által elhordható magot teremnek. Ilyenek: az *achillea pectinata*, *anchusa officinalis*, *artemisia campestris*, *astragalus onobrychis*

és virgatus, carex nitida, stenophylla és supina, convolvulus arvensis, crispermum canescens, hyssopifolium és nitidum, festuca anethystina, gypsopilla fastigiata és paniculata, hypericum perforatum, kochia arenaria, onobrychis arenaria, oxytropis pilosa, peucedanum arenarium, poa compressa, salsola kali, saponaria officinalis, seseli hypomarathrum, stipa capillata és pennata, triticum repens, xanthium spinosum. E növények magvait nagyban kell szedni, s e végre legcélszerűbb, mikor magvaik megérttek, sarlóval lekaszálni, zsákba rakni és deszkaszinbe hordani, megszáritani, úgy hogy magvaik egy alá-jok terített ponyvára hulljanak. Ezenkívül berberis vulgaris, fűz- és nyárfa, nyír- és ákácza magvait is kell szedni, s a fűvek, kórók magvaival összekevertven elvetni, mint a gabonát. A siskanádtippán és tarackbuza 1—2 hüv. darabokra vagdalt gyökereit keverhetni a magvak közé. — A bevetendő homokot boronával kell felszakgatni, s a vetést is megboronálni, úgy hogy a magszemek 2—3 hüvelyknyi mélységbe jussanak. Mindez késő ősszel történjék, mikor a homok legnyirkosabb. A vetés magóvására száraz dudvával, kóróval és fagalyakkal is be lehet takarni a homokterületet. A következő tavasz elején, martius közepe táján, mielőtt a magvak kicsiráznak, nyárfa, tűzfa és fánzár dugványokat is ültethetni, és pedig vegyesen a töltések aljában, váltogatva a csicsóka, napraforgó gumóival. Ha egy rész kivesz a vetésből és dugványokból, még elég marad a homok megkötésére. A hézagok utólagosan beültetendők, s végre tölgy-, hárs- és szil-, gyertyán- és körisfát ültethetni. Különösen ajánlja Kerner úr a szil- és körisfát, melyeknek lombozata inséges időben a takarmányt pótolja. E részben a mogyorós halyogfa is figyelmet érdemel. Végre megjegyzi értekező, hogy a homokterületeken növelendő erdőknél nem annyira a közvetlen haszont kell tekinteni, hanem azon jó befolyást, melyet a futóhomok megkötésére, s az égalji viszonyokra gyakorolnak. Ez okból a homokterületek beültetését a kormánynak kell kezébe venni.

A január 22-én tartott nyelv- és széptudományi osztályülésben Budenz József lev. tag „a magyar úgynévezett igeekötőkről s az árja igepraefixumokról“ értekezett, alkalmat szolgáltatván neki Brassai S. r. t. nemrég megjelent „a magyar mondat“ című munkájának III. értekezése.

Brassai t. i. Budenz állításait a magyar igeekötőkről éles kritika alá vetvén, azt vitatá, hogy magyar igeekötők (meg-enni, el-menni, fel-rakni stb.) s az árja igepraefixumok (ver-lieren, perdere, au ferre stb.) közt mind eredetükre, mind mai jelentésükre nézve lényeges különbség van, s vitatását azzal végzi, hogy immár a küzdelem az ellen, ki az árja igepraefixumokat és a magyar igeekötőket azon egy categoriában tartozóknak állítaná, se sikert nem ígérne, se becsületet nem szerezne. Budenz mégis bátorodik folytatni a nyomozást, vagy ha úgy tetszik, a vitát, nem tudván, vajjon sikerrel teszi-e, de azt igen is jól tudván, hogy vele senkinek becsületét nem sértheti meg. Az ugyan kétsége-

len való, hogy mind az árja igepraefixumok, mind a magyar igekötők eredetileg praepositíók, illetőleg postpositíók, vagy irányt, viszonyt kifejező szók voltak. Mikor névszók viszonyait fejezik ki, akkor praepositíók (postpositíók); de a mikor az igét kísérik, akkor adverbium loci, egyszóval adverbiumok. Az így adverbiumokká vált praepositíók (postpositíók) lesznek azután igepraefixumokká, vagy igekötőkké. Amde eredeti jelentésök sokszor nagyon elváltozott már, s ez az oka, hogy bajos felfogni és szabatosan kifejezni szereplésöket. Minthogy pedig az áltaji nyelvekben a változás lefolyása világosabban áll előttünk, mint az árja nyelvekben: minden beható nyomozás csak biztosítja eredményét, ha egybeveti ama két lefolyás módját. Azért azt tartjuk, hogy Brassai nyomozása után is helye van más nyomozásnak, melyet Budenz folytat.

Brassai hét különbséget fődöz fel az árja igepraefixumok és a magyar igekötők közt, p. o. hogy amazok az igével összeragadt particulák, ezek meg külön is állhatnak; hogy amazok, a hol magukra állanak, nem határozók, hanem praepositíók képében jelennek meg, ezek meg a viszonyrag szerepét soha sem viselik, hanem mindig valódi határozók; hogy amazok határozatlan értelműek, és jelentésöket az igéhez alkalmazzák, ezek meg biztos, állandó, határozott értelműek stb. Budenz mindenik különbséget szemügyre veszi, s azt találja, hogy Brassai is csalatkozhatik. Ennélfogva mi is azt hiszszük, hogy becsületében nem esik csorba, ha tovább is vitatkozik Budenzzel.

Azután következék Télfy Iván l. t. értekezése Solon adórendszeréről, melyet Pollux tudósítása után másképp fog fel és ad elő Bockh (Der Staatshaushalt der Athener), másképp Grote (The history of Grece). Télfy egy kis szónak a szövegbe iktatása által világossá teszi Pollux tudósítását. Természetes, hogy az ilyen értekezést olvasni kell, azt nem lehet ismertetni.

Február 5-én a matematikai és természetudományi osztályok jöttek egybe.

Két előadás tartatott.

Toldy Ferencz r. tag. Dr. Fromhold Károly értekezését olvasá fel a féldoldali ideges főfájásról (migraine) s annak villanyfolyammal gyógyításáról. Az orvosi közönség ez értekezés tartalmát valószínűleg ismeri már értekezőnek „Electrotherapie mit besonderer Rücksicht auf Nerven-Krankheiten“ czimű munkájából, mely Pesten 1865-ben jelent meg.

A másik előadás különösen gazdaközönségünket érdekl. Encz Ferencz lev. tag a burgonya-betegségről és ellenszereiről értekezett.—Értekező szerint a burgonya-betegség csak a cultura téves eljárása folytán áll elő, egy gomba-parasit vagy penész (peronospora trifurcata = burgonya-galócza) tenyész-félszkévé válván, mely aztán egy másik parasita keletkezésére (fusisporium solani) is alkalmul szolgál. A burgonya eredetileg hegyi növény déli Amerikából, Chili és Peru (10,000 lábnyi) magaslatairól, hol csak

+5° R. középhőmérséklet mellett érzi magát jól. Szegény légenytartalmú anyagokban és gazdag keményítőben, nem szereti a légenytartalmú trágyát mely csak a légenytartalmú penész fejlődését mozdítja rajta elő. Más orvosság a burgonya-betegség ellen nincs, mint az életmód, a mivélés változtatása. Íme közöljük Encz úr recipéjét.

1. Szerezzünk vetni való magot déli Amerikából vagy az éjszakiabban fekvő hegyes vidékekről, p. o. a Szepességről, Thüringiából, Stájerország fennsíkjáról, hol még ép burgonyát kaphatni.

2. Vetésre fel lehet ugyan darabolni a burgonyát, de legjobb a tojás nagyságúakat egészen vetni el. A kimetszett szemek elvetése káros, mert a gumó csekélyebb része nem nyújthat elég tápot a szem első kifejlődésének.

3. Termeszszük a burgonyát könnyű, agyagos és leginkább márgás homokban. A szívós agyag vagy vizenyős talaj nem burgonya alá való.

4. Az állati trágya a burgonya egészségére káros. Teljät kerülni kell a friss istalói trágyát. Vetés-forgatás alkalmával here után találja legjobban magát a burgonya.

5. Ha a föld soványsága miatt, mégis javítandó: házi vagy a szappanosoktól került hamu, vagy már hamussá lett növényi trágya alkalmaztassék.

6. Ha a föld kötöttebb: a feltöltés mérsékeltén történjék.

7. A burgonya sűrű ültetése is káros, akadályozván a lég és világosság kellő hatását. Egyik bokor a másiktól legalább két lábnyira tétessék.

8. A burgonya fölszedése lehetőleg száraz szeles időben történjék, miután az elérett szár már száradásnak indul. Ne természetünk igen későn érő fajokat.

9. Téli helyiségébe csak száraz állapotban tegyük a burgonyát oly helyre, hol nedvesség nem éri.

A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

HATODIK FEJEZET.

Értekezők. — Erkölcsiratok. — Protestans scholastica. — A természeti bölceletek. — Szepsi Csombor Márton. — Pataki Fűsüs János. — Szezei Molnár Albert. — Mutatvány irataikból.

A XVI. század végén, Csimor után, alkalom nyílik sok értekezések írására. Herma n L é n á r t, szász-régeni születés Erdélyből, oderai Frankfurtban hosszabb ideig járván egyetemet, bölcsészeti tudorrá lön és 1596-ban tiz vitatkozást boesáta közre, ajánlvá Boeskay Istvánnak, akkora B á t h o r y Zsigmond udvari kapitányának, később fejedelemnek. Egykorúlag vele és szintén oderai Frankfurtban, ugyanesak 1596. irt A d o l f M i h á l y, hasonlóképen erdélyi fi, egy értekezést a megmutatás céljáról: „de fine demonstratio nis quod sit, quid sit,“ melyben a bölcsészetet a megmutatás művészségének állítja. Sz e p s i K ó r o c z G y ö r g y, felső-magyarországi Szepsiből, tanult, mívelt férfi kora szüksége szerint feltűnésig több irányt követe. 1606-ban Boeskay udvarában Kassán írnök, majd Gönzön tanító, honnan Geleji Katona István emlékezik róla, mint érdemes tanítójáról. Marburgot, aztán 1611-ben Heidelberget látogató. Mivelte a költészetet, s lön babéros költő; de tanulmányozá a theologiát és bölcsészetet is. Egy vitatkozása az átállatozásról (de transsubstantiatione) e kettős irány eredménye. 1613—1616. időközön sárospataki tanár, aztán 1620. tokaji lelkész. Szerette a hazai nyelvet s magyarra tevé I. Jakab angol király „βασιλικον δῶρον“

ezimű könyvét, melyben a fejedelmek kötelességei istenhez, emberhez advák elő. Megjelent Oppenheimban 1612-ben, és Kóroczot méltóvá teszi helyet foglalni az erkölcspolitikai tudomány történetében; de jobban el volt bájolya mégis a „szép deákság“ által, írván Keeskeméti Jánosnak „rythmi hungarici“ magyar verseiben:

„Az dicséret, vitézség és a szép deákság
Hol bőven találhatnak, ott boldog az ország.“

A „királyi ajándék“ fordításaért nagy becsületben tartatott; legalább érdemes férfiak, névszerint Molnár Albert is magasztalá; Chertvélyesi (Körtvélyesi) János pedig valódi bölcsnek üdvözlé magyar distichonában, melyből ide irunk egy párt:

„Elme, tanács, tudomány, méltóság, drága nemesség,
Szépség, kincs, jutalom, vastag erő s hatalom,
Kit követ éltében, boldog! mindenha kezében
Módja becsületinek s jót kebelébe tehet.“

Kórocz első szerző, ki az országlati és köz-erkölcsi tanultságot hazai nyelven mozdította elő, kivéve némely iskolai igyekezeteket, minők: Az görög országbeli bölcseseknek szepieles mondati, továbbá Publius Syrusnak emléközetre méltó mondási, végre Az Cátónak jó erkölcsre tanító parancsolati^{*)}, melyek a tanuló ifjúságnak voltak szánva és részint a XVI. század végéről, részint a XVII. elejéről valók, melyeket azért állítok Kórocz mellé, hogy e több annál inkább hirdesse jó előre ama kiváló figyelmet, melylyel írónknál az erkölcspolitikai műveltségi ág oly korán, már szent István idejében találkozott, azután is az egész bölcsészeti műveltség gyarapodtával egyre dicséketett. Indultak is utána mihamar, de megint csak fordítással. Draskovics János tárnok áttevé Gueuarrai Antal „Fejedelmek serkentő órája“ munkájának egyik, azaz második részét, (Grécz, 1610.) melyet egészben nemsokára Prágai András fog nyelvünkre áttülni. Nyelvezete dicséretes. Lossics István esáktornyai születés Zalából, logikai vitaértekezéseket írt. A nemzeti Muzzeum könyvtárában található egy, ily czímmel: „disputatio logica tertia decima de argumenti dialectici inventionione et sede. Wittenb. 1614.“ — Hasonlóul Lévai S ub a T a m á s, sárospataki ref. lelkész íra metaphysikai

*) T o l d y F. Magyar prózairók. I. 251. l.

vitázatot „de entis affectionibus, uno, vero, bono. Marburg. 1618.“ Mura köz i Dus Má r t o n , I. Rákóczy György védenceze, sárospataki tanuló és később tanár, a marburgi és heidelbergi egyetem neveltje, hittani és költői műveltség, derék értekezést írt az okról és okozatról: „disputatio metaphysica de causa et causato. Marburg. 1616.“ Ná d u d v a r i G e r g e l y „de affectionibus entis. Marburg. 1619.“ vitát hagyta maga után, de mint latin költő is emléket Szentkirályi Benedek tiszteletére írt verszetében.

Ez időtájt azonban jelölje meg nekünk az a jótékonynak nevezhető fordulat, hogy a bölesészet menekülve némiben a theologiai tartalomtól, természettaniakat is fogad el, és számos értekezés készül hittanban és physikában. Marburg és Heidelberg el voltak lépve különösen reformált magyar ifjakkal, kik tekintélyt szerzendők az „akademikus“ nevezetnek, mire nagy szükségök volt előmenetelök. végett ide haza, egyre-másra írják vitaértekezéseiket, melyekben ha Aristotelesnek „divinus“, Ágostonnak „divus“ czím juthatott, Ramustól, Fonseca, Scaliger és másoktól nem kell irigyelni a „clarissimus, doctissimus“ megtiszteltetést. Ezen értekezések mind egy húrón pendülnek, s jó hogy pendülnek, legalább hangot adnak mind inkább. Egyik a bölesészetből ragad ki egy feladatot, másik a theologiából, harmadik a physikából, vegyítve egyiket a másikkal. Különösen a természettaniak tárgyalása jelenti, hogy az elnélkedés tartalmasodik, s a tudomány nyer. A bölesészetben mégis az ok és okozat viszonya marad fön, de párosul vele az állomány és járulék kategóriája, mint a melyben gazdagodást vesz az ismeret. Ilyen vitaértekezést, a sokból egyet, fogunk legitt megismerni a fennebb említett Mura köz i Dus Má r t o n tól „de causa et causato.“

„A dolgokat meg lehet ismerni az okokból, ezért jól írja felölök Ramus Péter, hogy minden tudás kütfejei, miképen Aristoteles is tanítá: tudni annyi, mint a dolgot ok szerint, melyért van, ismerni, mert akkor mondatunk tudni valamely dolgot, midőn úgy itélünk, hogy az első okot ismerjük.“ Hesiod és Virgil jól énekeltek: „Felix, qui potuit rerum cognoscere causas.“ A metaphysicus feladata ismerni az okokat; ez az ő méltósága, tiszte még akkor is, ha mozgással kötvék össze. — Az okot háromfélekép foghatni fel. Elő s z ő r mint dolgot, mely egyenesen, általánosán nevezte-

tik oknak. Másodszor viszonyosan, azaz: a mennyiben jelent viszonyt a hatáshoz; — harmadszor, a mennyiben tőle függ a hatás, mely közép ama kettőhöz képest; a honnan világos, hogy az ok elsőbb a hatásnál (*causa prior effectu*). Muraközi Dus a két elsőttől mellőzi s bánik csak a harmadikkal, mely különös gondjuk a bölcsészeknek. — Különbségeiben ki levén fejtve az ok, ily módon értelmeztetik. Az ok magától beható elv másba, mely tőle függ, hogy legyen. Az ok négy nemű csak, u. m. eszközlő, anyagi, alaki és végök (*efficiens, materia, forma, finis*), a bölcsészetnek Aristotelesből vett megállapodása szerint. Ez a négyféle ok alkalmasan vihető vissza kettességre (*διχοτομία*), ha elosztatnak belsőre és külsőre. Belső az anyagi és alaki, külső az eszközlő és végök. Amazok a hatás lényegét teszik, ezek a lényeg hatását. A rend közöttök ez: a végök elsőbb a szándék és gondolatnál, az eszközlő a végrehajtásnál; az alak fensőbb a méltóság és tökély által; az anyag alanynál és mintegy nemzésnél fogva; jöllehet másoknál ez a rend más.

Az eszközlő ok, Suarez*) szerint, magában külső elv, melytől ered a cselekvés mint első kezdettől. Benne kétféle az okiság (*causalitas*) részint az anyagra nézve, melyet indít, készít, meghat az elfogadandó forma irányában, részint az állományi alaknak vagy magának az összetettnek, melyet előhoz, tekintetében; és ez az eszközlő oknak tulajdonképi okisága. Erre három föltét (*conditio*) kívántatik: 1) hogy a mire hat, különböző legyen a hatótól; 2) hogy a mire hat, érintessék a ható által vagy közvetlenül vagy közvetve; 3) hogy ne legyen hasonló a hasonlóhoz, hanem aránylagos, mert hasonlóak közt nincs hatás (*inter similia actio nulla est*).

Az eszközlő ok olyan vagy erély vagy eszközlés rendi szerint. Első módon vagy főleges (*principalis*) vagy instrumentális, a mint a platonikusok osztanak el minden okot. A főleges vagy egészeti vagy részleti (*totalis, partialis*). Egészleti, melytől magától függ a hatás; mondatik egyedűlinek is (*solitaria*), mert nincs a hatásban részes társa, másképen elegendő (*sufficiens*), vagy hozzámért (*adaequata*). Részleti ok, mely más ok segítségét szükségesli. Az instrumentális ok, mely befoly a nemesebb hatás előhozására, minő a me-

*) Suarez Ferencz, spanyol jezsuita, (szül. Granadában 1548. jan. 5., †. Lissabonban 1617. sept. 25.) „papa metaphysicorum, anchora papistarum.“ Lásd: Jöcher. Allg. Gelehrten. Lex. IV. Th. 924. l.

legség, hogy állományt hoz elő, a főleges hatónak erélye szerint. Mondatik tevékenynek és szenvedőnek. A tevékeny úgy szolgál a főleges oknak, hogy vele együtt munkál az okozandó határban. A szenvedő az okozásban más által indíttatik. Az eszközlő ok másképp gondolandó az eszközlő rendjére nézve; s mint ilyen, lesz lényegesen és eselékileg (contingenter) alárendelt, stb.—Lehetlen, mond Muraközi Dus, végetlenül menni a lényegesen alárendelt eszközlő okok előszámolásában, mert minden alárendeltség rendet föltételez; a rend és végetlenség pedig ellenmondók, mert minden rendben kell lenni elsőnek és utolsónak. A lényegesen alárendelt okok közül más az első, más a második. Első eszközlő ok az, melynek hatása áll a teremtésben, megtartásban és együtt munkálásban, minő isten. Az első ok 1) vagy ok, mely legfőbb, midőn az okoktól leszállunk az okozatokhoz, 2) vagy mikor az okozattól felhágunk az okra, stb.

Az eszközlő okhoz legközelebb jár az anyag (causa materialis), mert ez készíti el az anyagot a forma fölvételére. E kettő, mond Scaliger, oly egyhasi (cognatae), hogy egyszerre is tárgyalható. Az anyag vétetik tulajdonlag mint természeti anyag, mely a formával együtt teszi a dolog állományát; vagy vétetik szélesebben akár mint érzékellhető vagy természeti, akár mint elméleti és elvont. Anyag az, a miből lesz más. Az anyag első és második. Az első olyan anyag (subjectum), melyből mint benne létezőből lesznek a dolgok és beie elemezettnek utoljára. Ez magában egyszerű, alaktalan, képes és minden formára fogékony. A dolgok legfelsőbb lépesőjén tiszta cselekvés (actus purus), más nélkül ellehető; minden okok eszközlője és változást nem szenvedő. Bir maga tökéletlen lényiségével (entitas sua imperfecta) és tökéletlen létiségével (existentia imperfecta). Az anyag lét maga által. Benne van τὸ τι ἦν εἶραι; a mennyiben nem forma. Tehát nem veszi létezését, mely szerint a semmin kívül esik és bennevan a dolgokban, a formától, hanem önleg, önereje által birja azt. Az anyag kívánja a formát, hogy tökélyesüljön; az alak kívánja az anyagot, hogy befogadtassék. Az anyag fogékony és tökélyesülhető; a forma bevégzett és elfogadható. — A második anyag nem egyszerű, hanem meg van határozva előleges alkotás és lényeges forma által. Tehát anyag csak a mi szerint (secundum quid). Nem fogad el minden formát, hanem csak bizonyost és határozottat, így különbözik az elsőől Aristoteles szerint.

A forma (causa formalis) egyszerű állományi cselekvés, magát az anyaggal egygyé tevő. A forma okisága kettő; először az összetettre való tekintetben, a mennyiben annak miségi és valószínűségűs létet ad; másodsor az anyag tekintetében, mert ezt valószínűsíti, határozza, alaktalanságát tökéletesíti, szépíti. — Világos, hogy az anyag és alak egymás okai; egyik alanyi, másik valószínűsítő (actuativa), egymást kölcsönösen segítők az összerű létre. Hogy létezzenek szükségök van egymásra, de egyiktől sem függ a másiknak léte. Az alak a többi okok közt kitűnő, mert a miség nagyobb részét adja, a honnan Platónak isteni magzat. Innen tudhatni: a forma-e nemesebb vagy az anyag. A forma valamely isteni jó, kívánatos az anyagnak, mint a szép a rútnek. Tehát fensőbb a forma mint az anyag.

A végök vagy cél van még hátra. A cél külső ok, melynek kedveért van valami. Ebben is kettő az okiság; első a közegekre nézve, hogy beléjök jószágot, szeretnivalóságot, mértéket és rendet hozzon; második a ható irányában, hogy legyen valami az, a mire a ható munkál, vagy hogy maga kéje után indítsa hatásra a hatót. A cél vagy főleges vagy másod rendű. Főleges az, melyre az eszközlőnek első rendű irányával intéztetik minden munkásság. Ez vagy egyszerűen vagy valamely sor szerint utolsó. Egyszerűen utolsó, mely az egyetem minden tárgyaival közös, melyben minden dolgok megnyugszanak, minő isten dicsősége. Isten minden teremtmények végoka; cselekvéseikben őt mindenek el akarják érni. Minden a mi van, másért van, nem magáért, kivéve Istent. Minden érte, ő semmiért. Isten mint végök közvetlenül van és maga által a teremtés minden dolgaiban. Ő okért munkálván, magáért munkál mint végokért. — Sor szerint utolsó vég vagy cél az eszközök rendiben úgy utolsó, hogy nem irányul tovább azon rendben, mely viszonylagos és arányos ahoz, a melynek vége. — Ennyi az okról. — Az okozat kétfélére oszlik; először szabatosan a mint okoztatik, másodsor általános természete szerint; oly eredmény, melybe az ok bevitte a maga létét. A mint az ok négyféle, úgy az okozat is. Az eszközlő októl eszközlleti, az anyagtól anyagított, a formától formáított, a céltól célszerűített. Ezek megismerése függ az okok megismerésétől; valamint nem is állhatnak elő okaik nélkül.

Ez Muraközi Dus vitaértekezésének rövidlete az okról és okozatról. Derék dolgozat, de a melynek minden bece a múlté. A scho-

lastica ügyes bajos tudományossága, fürkésző, feszegető fontossága nem lehet jobban szemünk elé hozva. Példának igen jó, de nem tanulmányinak. Ez az észjárás ma nem járja többé. Philosophiai műveltségünk gyarapodása kétségkívül nagy mértéket mutat a protestantismus bejövetele s terjedése óta; de a mint látszik egyházi férfiakon és tanárokon kívül idegen maradt az a népség más osztályaiban. A tanárok és egyháziak is leginkább csak iskolai azaz egyetemi mutatványt csináltak belőle, legfőlebb remekeltek vele, mint a mesterember, midőn maga kezére kezd dolgozni s abba hagyták azután. Ha tehát a protestantismussal valami szembetűnő philosophiai haladást mernénk összekötni: ez inkább az igyekezetre, törekvésre esnék, mint az eredményre. Mondhatni, hogy protestans tudósaink iskolaiabbá tették az iskolai bölcészetet; példárá az egy Alstedius *) maga készen szolgáltatván. Emberies örömmel mondhatni bár, hogy az új vallás bizonyos vezeklésektől szabadítá meg a reá hallgató elméket; tudósai nem jártak ugyan szörmezben, nem öveztek derekuk és tomporaikra köczölét (cilicium); de a hosszan kinyúlt középkor bajait, kényelmetlenségeit el nem kerülhették; az ő ciliciumok a „scholastica philosophia“ volt. Protestans tudósaink aligha nem ez időben szokták meg vagy örökölték az előadási homályt, a mélység, alaposág ürügye alatt a nehézkességet; s meglehet, hogy utóbb is, midőn nemzeti nyelvre kerül a bölcészet, meg fog még rajtok érzeni az idő doha. Megjegyzendő másfelől, hogy ez nem vád, hanem eset, mely vele járt az idővel s itt följegyeztetik; nem is von le semmit az ő igyekezeteikből, hanem inkább mutatja mit mertek ők elvállalni az elme munkái közül, midőn a lelki tehetségeket betörték mintegy a gondolkodás mesterségébe, s agyefeszítő elmélkedéssel küzdöttek megközelíteni a bölcészet eszméjét, mi a XVII. századnak összes műveltségünkre nézve elvitázhatlan eredménye. A jogi és történelmi tudathoz és műveltséghez csakugyan ez idők párosíták a bölcészeti gondolkodást, az elvontságok szemlélődését; vele új erőket mozdítottak meg a magyar elmében, mely a viselt dolgok időszerű, egymásután folyó előadásához eleitől fogva mintegy az élet által

*) Alstedius Henrik János hires polyhistor. és ref. theolog, szül. Nas au Biken helységében 1588. jan. 7., †. 1638. nov. 30. Bethlen hozta le Gyulafehérvárra bölcészeti tanárnak 1629.

meg volt nyerve már, de a tudomány ügyét, mihelyt tülesett a kényelem határán, vezeklésnek, vesződésnek tekintette. A történelem valósággal a magyar elme kedvencz tanulmánya; kevésbbé a mathesis és természettan, legkevésbbé a bölcsészet. Ezekhez még törödni, édesedni kell a lelkeknek s levetkőzni az előítéleteket. Mert nélkülök hagyomány népe leszünk s nem a történelemé: anyagi, szellemi előhaladás nélküli zárkózottságban, sajátosságaink mindegyre szűkülő talapzatán. Nem hallgatunk épen azért a népi élczekre, amaz elmés ötletre, melyek elevenségökkel az élet vidám színét rajzolják a komoly és gyakran komor tudományosság ellenébe. A kik a tudományos töprengést, majd kicsinykedést is a fű növéseinek hallásával gúnyolták ki, nem szükség, hogy a közép-korban éltek legyen s a scholastikát csúfolták volna ki; hanem hogy e gúnyolódásra ezer alkalmat lelhetnek vala, kétségen kívül van. Még az hagyján! ha tudóskodásban félre szegült elméről mondják, hogy „nem látja fától az erdőt,“ de mikor a magyar ember, talán mása nélküli módon, a szemet veti akadályul, ha valakiben figyelmetlenséget, vigyázatlanságot ró meg, mondván: „nem látja a szemitől“: ez több, de legtöbb mégis, midőn a hiába vesztegetett munkát, túl a rendin csigázott okoskodást a helyett, hogy ször-szálhasogatásnak nevezné, földmivelő nép létére, z a b h e g y e z é s n e k csúfolja: ez az ő anyatejen fogamzott elménczsége, mely a scholastikának is elegendő bírálat.

A hasonlat azonban egyébként is találó. A scholastica hoszsú időn, századokon keresztül sanyargatta és nyütte az elméket; azaz ismételte magát minden újabb virágzással mint a vetemény, folytatván önlétét határ nélkül évről évre, korszakról korszakra. Egyébiránt a tekintély ezimén s a tudomány nevében megtette a mi legjobbat tehetett. Feladata volt fejtegetni a létet, innen a sok értekezés: de ente et ejus affectionibus, stb. De miképen magyarázza, fejtegesse a létet? A lét, mint Pascal után mondtuk is már, valamely elvont jószág; határozmányai: végetlen sorozat egymás után, egymás felett, hogyan lehet azokat kijelölni, tanítani, felfogatni? Mondjuk el csak például a mi eszünkben forog, hogy a mennyiség tudorai a számitást zéruson kezdik=0—1. Ki mondhatná meg, minő mozgalmi lehetnek a számnak míg a zerustól elindulván egység—1 léssen belőle vagy áll elő utána? A sűlyhodás (gravitatio) elméletében ki tudná kimagyarázni a nap

és bolygók egymásra vonatkozását? És bár tudjuk, hogy Newton almáját a föld vonzotta, de az alma is a földet: van-e módjában a tudománynak ez általános igazságot részletezni: más szóval: éri-e a lét titkait a tudomány s bírja-e arányaiban folytonosan megügyelni, megragadni? A scholasticusok igazságérti hevőkben ezt akarták és kimagyarázni minden fokát a létnek, az oknak, az állománynak, s lettek szörszálhasogatók, hogy ne mondjuk zabhegyezők. A lét metaphysikai eszmének épen úgy megvolt, mint a melegség, a fény, a hang terjedése, a lég súlya stb. természeti tüneményeknek. A melegséghez hőmértőt állítani, rajta fokokat kijelölni nem esett túl a lehetőség körén: nosza, gondolák, állítsunk ily fokokat a lét mozzanatainak jelölésére is, hadd legyen belőlök első bölesészet, philosophia prima; és lett a kategóriák lépcsőzete, a praedicamenták és praedicabiliák egymástól alig különböző s annál élesebb különböztetésre szorúlt sorozata, de csak nem Jákób lajtorjája, mely a föld színétől az égbe nyúlik s lépcsőim angyalok sétálnak. A scholasticusok bölesészetete nem emelkedés volt az ég felé, hanem terjedés, ernyedés a földszinten. Ha mégis bölesészet volt: ez által megtartotta nagy tekintélyét, de fonyasztotta az emberi elme virágzását, s örökös maga ismétlésével unatta magát, mikor az egyformaság boldogsága teher kezde lenni az elméknek, melyek áhitozni kezdék a változást, ne mondjuk az újjászületést, a philosophiában.

A természet böleselmei tehát, mikép jelentők már, kezdenek számítani az elmékre. P a t a k i F ü s ü s J á n o s „Positiones physicae de elementis. Heidelberg 1617.“ T h o r n a i P a s t o r i s F e r e n c z „de subjecto, principiis, et affectionibus generalibus philosophiae naturalis. Marburg. 1618.“ S z i l v á s i K. M á r t o n „Disputatio de coelo. Marburg. 1619.“ P é n t e k i S á m u e l korponai fi, Wittembergben „de forma rerum naturalium,“ „a természeti dolgok alakjáról“ 1630-ban természettani értekezéseket írnak, de még mindig a scholastica szellemében. Mégis inkább elfoglalák az elméket az erkölesiratok. S z e p s i C s o m b o r M á r t o n *), tudni, látni vágyó egyéniség, óhajtván megragadni minden alkalmait az ismeretnek, akkoriban ritka lépésre szánta el magát, midőn Len-

*) Lásd: Életét, munkáit; Sárospataki Füzetek 1857. jul. sept. folyam. 377. lapon, E r d é l y i J á n o s t ó l.

gyel-, Dánországot, Hollandot, Angliát, Francia-, Német-, Csehországot megutazta, s „büdosásiban,“ mint utazását nevezi, sok szép tanúlságot szerzett tudományról, művészetről, életről és szokásról; nevezetesen tőle vettünk egy igen becses műveltségtörténeti adatot a „koboz“ mint magyar vagy inkább hun hangszer iránt, melyet Etele harczosai vittek volna be Franciaországna különösen azon vidékére, hol az Aetiussal vívott csata lefolyt. Röviden szólva Csombor, ha szinte nem egyéb volt is olykor mint egyszerű kandí, kiérdemelte „a nagy magyar utazó“ (polytropus Hungariae magnus) nevet; más különben leírja a mit lát, élvez, őszintén, himetlenül; lelkesedik a műveltség munkáin, Páris tudósain, kiket meglátogat, sőt vitatkozásokba is elegyül velök, aztán sörért, borért, egy kis kényelemért kissé tovább is mulat egy-egy tetsző helyen. Érzelmeiben igen magyar, viselkedésében alkalmazkodó, de ruházatában a divatra semmit nem ügyel; mert „sárga csizmáját, verőfényes gránát posztóból csinált palástját“ le nem veti; hitében erős protestáns, s elvégre mint író tanúlságos, mulatságos.

„Udvari Schola“ ezimű valläserkölcsei irányú munkáját Nyári Ferencz, növendéke, számára írta, ki hamar elhalt, de el Csombor maga is még alig huszonnyolcz éves korában, és Telegdi Anna, a meghalt növendék édes anyja, hihető, mind a két halott emlékeztének feltartása végett adá ki az „Udvari Scholát“, melyhez az előbeszédet (ad lectorem) Tholnai János, alkalmasint közvetlen utóda Csombornak a varannai reformált lelkészi hivatalban, írta, mikor már „az istentől előállatott ifjú Csombor Márton“ nem volt életben. Hűsz intés, különböző tárgyakban, e munka foglalhatja. Ma is egyik legépületesebb erkölcsirat jó nyelven, izes magyarsággal. I. Hidd el, hogy az isten mindeneket jól lát. II. Hallgató légy. III. Szemérmetséget kövess. IV. Haragodat meggyőzzed. V. Jótétemény helyében jóval légy. VI. Mindenekhez jóakaratomat mutassad. VII. Az igaz erősségre igyekezzél. VIII. Az mártiromság által is, ha isten úgy akarja, erősségedet megmutassad. IX. Nyomorúságodban higyed boldogságodat. X. Eszes embernek tanácsával élj. XI. A jókkal társalkodjál. XII. Az te javadból mértékletes adakozó légy. XIII. Az idegeneket házadban befogadd. XIV. Az fősvénységet távoztasd el. XV. Csak arra igyekezzél, az mi tisztességes. XVI. Távoztasd a vakmerőségből származott fogadást. XVIII. Barátokat szerezz.

XIX. Tökéletes boldogságot ez világon ne remélj. XX. Utáld meg az halált. Tartsd semminek.

E könyv leginkább történeti példákkal tanít, de az alap mindig erkölcsi tétel, mely ritkán van fejtegetve vagy értelmezve, hanem annál inkább világosítva. Ez volt a moráliák előadási kedves formája. Egyik intés kezdődik példával, másik tannal. Ebben fukarabb, amabban bővebb. Vegyesen jönnek egymásután szentírásbeli helyek, pogány írók jeles mondatai, példázatok, intelmek. Ha példával kezd, abból egyszerre következtet s felállítja tételét. Látszik, hogy a ki írta, közel volt ahoz, a kinek írt. Ebben Csombor nevelői tapintatot és közlékenységet is jelez nagyon rendin, mert hiszen életbölcsekre akará vezetni tanítványát. De azonkívül is a járó kelő élet számára írta intelmeit valódi melegséggel, jóakarattal, szép, eddig nem olvasott magyar nyelven, olykor eltalált költői szép példázattal. „Jótétemény helyében jóval légy“ ezt így akarja betanítani: „Ha valaha valaki te veled valami jót tölt, igen szükséges dolog, hogy arról megemlékezzél és annak meghálálására igyekezzél. Mert vajjon micsoda lehet nagyobb embertelenség, mint meg nem fizetni azt, a mit mástól vöttél? Az én ítéletem szerint pedig nagyobb számban és mértékben kell megadnod, hogysem mint vötted, melyre int bennünket az mi közönséges anyánk az föld is, mely egy kevés magot gyomrában bevévén a szántóvető embernek száz annyit hoz annakutána érte.“ (V. intés). — A nyomorúság boldogságát e gyönyörű, fenségesnek mondható hasonlattal érezteti: „Miképen az, ki az igen mély kútban fenekéről az eget nézi, szintén délszinben is meglátja az égi csillagokat, az ki pedig az kútban nincsen, hanem csak a kút mellől nézi, az napnak ragyogása miatt meg nem láthatja: hasonlóképen az ki a nyomorúságnak vermében avagy mélyeséges kútjában esik, mindenütt láthatja az istennek csillagos irgalmaságát, könyörületességét, az ki pedig ez világnak tündöklő szerencsében gyönyörködik, ritkán avagy soha nem láthatja.“ (IX. intés). — A barátságot ekképen ajánlja: „Ez életben embernek nem lehet jobb jószága az igaz barátságánál. Minden tehetséggel azért rajta kell lenned, hogy ez nevezetes jobban te is részesülhess, mert az minthogy nincsen soha oly állat ez világon, az ki ha mindentől megfosztatik, égtől, tüztől, víztől, földtől, élhessen, vagy nem hiszem, hogy nagyra mehessen, az kinek az

igaz barátságban ninesen része. Azon penig igen igyekezzél, hogy senkinek barátságát meg ne vessed, de mindazonáltal csak azokat válaszszaad, az kiknek az ő erkölcsöket látod az te elméddel és erkölcsöddel egyezni, mert bizony ha színesképen ideig az különböző erkölcsű magát barátságodban tünteti is, örökös mindazonáltal semmiképen nem lehet. — Az barátságnak színe alatt sokan megcsalattattanak, szükséges azért felette az vigyázás, ne tarts mindjárt mindent barátodnak, az ki szép szót ad és távolról is reád mosolyog. Oh mely boldog ember az, az kinek igaz barátai vannak. Mert az igaz barátság ember életének oszlopa, gyönyörűséges idejének izi, gondjának könnyebbsége, jó szerencséjének ékessége, háborúságának csendesítője. Bizony nagynak állítom mostani egészséges életemet, de semminek tartanám, ha az igaz barátságnak savával meg nem elegyítettett volna életem.“ (XVIII. intés). — Így az „Udvari Scholát, melybe az tekintetes és nagyságos úr fiát Bedegi Nyári Ferenczet stb. minden szép erkölcsökre és magának ékesen való viseletére oktatja, tanítja, igazgatja Szepsi Csombor Márton, varammai magyar tanító“ (Bártfán, nyomt. Klösz Jakab. 1623. 12-dr. 201. l.), méltó lenne újra nyomatni. — Duchon János, a Mariássy védencze, kiknek, főleg Pálnak, szárnyai alatt folytatta fensőbb tanulását itthon mint külföldön, irt több metaphysikai vitaértekezést. Én egyet láttam, melynek czime: „disputatio metaph. V. de potentia et actū. Rostock, jun. 2. 1624.“ Tehát ezt már megelőzte négy, melyekről nem tudok. Ajánlotta Mariássy Pálnak, Duchon Florián németiipesei evang. lelkésznek és lipthói esperesnek, Duchon Menyhért markusfalvi és Philomela (Szlavik) Lénart batizfalvi lelkészeknek. — Báró Forgách László az értekekről: „Theses animasticae de sensibus. Viennae. 1624.“—Frisovicz Boldizsár 1624—1627. oderai Frankfurtban közerkölcsi és jogtani beszédeket (oratio) s értekezéseket nyomatott, melyek előszámlálvák Horányinál, ily tárgyak fölött: végrendelet nélküli örökösödés (de successione ab intestato stb.); okok, melyek a fejedelmeket a helyes útról eltérítik; vajjon az uralkodásra lépő fejedelemnek javára szolgál-e az alattvalók kérelmére a sérelmeket enyhíteni; a fejedelem erényéről; a kegyelem és igazság mérsékléséről; a nemességről. — Czának vagy Csának máté 1614—18-ig a sárospataki főiskola (szerinte „collegium magnum, sőt „universitas“) növendéke, előbb Báthory

István országbíró és neje Homonmai Frözine (Euphrosina) árva neveltje, kiknek halálával I. Rákóczy György védelme alá jutván külföldre utazott, hol német, angol, belga, francia és helvét akadémiaikon tiz esztendő mulatván, orvosi tudósággal tért vissza kegyura udvarába, mint házi orvos, kit Erdélybe is követett. Nagy műveltségű férfiú, sikeresen folyt be tanácsaival a sárospataki főiskola igazgatásába, de tanár nem volt*). Latin nyelven maradt tőle „Controversiae logicae, philosophicae et theologicae. Lugd. Batav. 1625.“ „Institutiones logicae et metaphysicae.“ És magyar nyelven: „Az döghalálról való rövid elmélkedés, melyben a döghalálnak mivolta, eredeti, okai, eszközei, tulajdonságai, orvosságai a szentírásból, a természet folyásából világosan megmutatattanak.“ Kolosvárt, 1634., ajánlva Lorántffy Zsuzsánának.

A XVII. század hogy a magyar műveltségben fokot képez, a gondolatjárásban tisztulást, az önértetben erősödést, a nép nyelvéhez hajlandóságot jelez az irodalom férfiainál, a tárgyalás alatti korszak bölesészeti jelenségeiből is föltetszik. P a t a k i F ü s ü s (Fwsws) J á n o s, sárospataki születés, nevelés végett 1616-n ment Heidelbergbe, 1617-n Marburgba, s haza térve 1622 körül ungvári, 1626 táján sárospataki, 1629-ben szatmár-németi ref. lelkész könyvet ír a moraliák, mint az idő szerint kedvencz tanulmány, nemében, melyet „Királyok tüköre“ czím alatt Bethlen Gábornak ajánl. „Nagy munkával készült könyv“, írja róla Szombathi**), „melyet a régi időkben a nyomtatott exemplárok ritka és kevés volta miatt sokan le is írtak.“ Az ajánló levél íratott „az utolsó időnek 1622. esztendejében“, a munka nyomtatott 1626-ban Bártfán. Nevezetes, hogy Füsüs Bethlent a kenyér-falvából (Betlehem héber szó jelen-

*) V e s z p r é m i, Biographia medicorum. Cen. 1. és S z o m b a t h i J á n o s, Biographia professorum. Sárospatak. 144. l. (K. I.) Megolvasandó, mi Bodnál van följegyezve Csanaki ily czímű iratáról: „Ungarus“ azaz „de natura verorum Ungarorum, eorum item, qui se ungaros mentientes per diversa regna mendicando divagantur.“ Ebben azt fejtegeti, hogy „a magyar idegen földön később szükségét látni, éhezni, mint koldúlni. A valószínűságos magyarnak az a természete, hogy hazájában adakozó, igen bőv kezű, könnyen költ, de a hazáján kívül markát beszorító, szűk kezű, hogy másra ne szorúljon.“ Lásd: Magyar Athénás. 315—16 lap.

**) Sáros Nagy- és Kis-Patak prédikátorainak rövid emlékezete. Szombathi jegyzeteiből összedte L. Sz. J. (K. I.)

tése) származott királynak, szabadulásunk királyának, és miként Sándort a régiség Nagynak, úgy őt is Nagy Gábornak nevezi, sőt egyenesen magyar királynak czímezi. „Hogy peniglen magyar nyelven írta könyvét, lőt — írja Füsüs — felségednek és országunkban lévő magyaroknak kedvéért. És ugyan mi sztkéség is de ákulirunk?” Előadván pedig, hogy más nyelveken sok minden meg van már írva, folytatja: „Inkább kívánatik azért, hogy az mi nyelvünköt, az menijre lehetséges írásunkat ékesgessük. Én is ezt előttem viselvén, az magyar nyelvet megtartottam, hog ez könjvecske mindenektől minden részeiben megh értessék.” E hang Szenci Molnár Albert korára esik, s nem sokára Apáczai Cseri János magyarul szólaltatja meg az újkori bölcsészetet.

A „Királyok Tüköre“ áll két könyvből, a könyvek részekből. Az első könyv tartalma a törvény, mely „az országnak székiben ülő gubernátornak királyi botja, melylyel az országot igazgatja; az fejében lévő korona az igaz vallás, az arany alma, melyet kezében tart, az igazság.“ Második könyv „az királynak, fejedelmeknek és egyéb uralkodóknak elsőkből származott ékességekről.“ Ezen ékességek tizenkét drága kö. „Jaspis az erősség, Chrysolithus az szorgalmatosság, Hyacinthus az szerénység, Topazius az okosság, Beryllus az ártatlanság, Sapphir az mértékletesség, Chrysoprasus az nyájasság, Sardius az ékesen szóló eszesség, Chalcidonius az állhatatos hűvség, Smaragd az kegyelmesség, Sardonix az méltóság, Amethystus az mértékletes szerenese.“

Füsüs e könyve nagy olvasottságot tanúsít, s kora ítéletét ma is elfogadhatni felőle. Jól esik látni benne, az ő és új műveltség kitünőbb elméi hogyan idéztetnek egymásután folytonosan; hit, vallás, világnézet kütlönbsége mellett is, erősíteni, világoítani az ő saját erkölcsi szabályait, melyekből mintegy versenyt rendez a miveltebbek számára. Egyébiránt őszinte, szókimondó, lehet hogy igen protestans vagy épen puritán és több. Mert kimondván, hogy „a mértékletesség mindenekre alkalmatossá teszi a királyt,“ megjegyzi, hogy „az ellenkező vétkek az gondviselésben meggátolják és hátra marasztják, minemü az harag, faldoklás, részegség, tobzódás, bujaság, tunyaság és az képekben való gyönyörködés.“ — A német neki mint magyarnak „ellenkező tu-

dományu nemzet.“ Sőt néhol gyermeteg az őszinteségben, s pap létére ajánlván a borral való mértékletes élést, példával tanít: „lám szent Pál tanácsolta Timotheusnak, hogy borral éljen,“ s utána veti: „Krisztus urunk magát meg nem tartóztatta az boritaltól elannyira, hogy részegesnek mondanák, az apostoloknak is adott és az borból az ő szent vére kihullásának sacramentumát szerzette.“ — Prózája inkább mint Csomboré jelez valamit ama keresetlen erőteljből, gyökerességből, mely Pázmánon keresztül Széchenyiig legbiztosabban szólott és jutott a magyar elméhez. Irván az erősségről, mi alatt oly jóságos cselekedetet (virtus, erény) ért, melyet „az úri férfiakban valamely országnak megszabadítására isten szokott adni,“ beszél a különböző népek hadi képességét ily módon: „Bizonyos dolog, hogy minden helyen születtetnek tunyák és serények, de mindazáltal egyik nemzetség az másikat felülhaladja az hadakozásban, és még az ég is különben munkálkodik együtt (egyik helyütt) mint másutt, nem csak az testi erőnek, hanem még az szívnek bátorságának megszerzésében is. Azok az nemzetségek, kik közel laknak az naphoz, az felettebb való melegség miatt ugyan megszáradnak; bódog az böleselkedésben, de kevés vérrel bővölködnek, annakokáért nincsen állhatatosságok és bizodalmas bátorságok az hadakozásban, mert félnek az sebtől, úgymint kik tudják, hogy kevés vér nagyon benne. Viszont az éjszakra lakozó nemzetségek, kik az nap melegségének sugár szárnyaitól nem annyira verettetnek, nem oly boldogok az tanácsadásban, de vérrel bővölködven gyorsak az hadakozásban. Oly baj (bajusz) tollat hordozó ifiak választassanak azért az hadakozásra, kik képesség szerint való híres tartományokban nevedtek fel... Nem kételkedhetni abban, hogy a külső rabota (robot) munkához szokott parasztság közül vitézettek nem támadnának, úgymint kik az napnak hévsége alatt fáradságos munkában nőnek fel. Ez ilyen elszenvedheti az nap melegségének ragyogó sugárít, nem keresi az árnyékot, fitrdésekben nem gyakorolja magát, heted évi szeny megeste kemény bőrit, gyönyörűségeket nem kostolt, szelid bófinta (bánható, tractabilis), kevéssel elégedik meg, tagai minden munkának elszenvedésére alkalmasok, megszokta az vasat viselni, terhet hordani, árkot ásni, az megepesztő (apasztó) meleget semminek tartani, az zuzmarát szerző hideget elszenvedni és az port eltűrni. Minekokáért az mezőről kívántatik inkább, hogy

az tábori erőnek sokasága egybengyűjtessék, kik mennél több nyomorúságot láttanak éltekben, annál inkább nem rémülnek meg az haláltól, nem úgy mint az gyönyörűségben élő hon lakósok és vezteg ülő emberek,“ e hexameter szerint :

„Elhigyed, hogy rossz vitéznek varga, szabó, szöcs.“

Mi lehet az *irgalmaság*, megfelel : „Nem egyéb, hanem az embereknek egymáshoz, az természetnek folyása szerint való szeretetből származott szánakozó indulatjok, mely még amaz nagy hadakozó Bendegúz fiában, az nagy Nimrótnak unokájában Athilában is feltaláltatott, kit midőn egy városon Lupus nevű püspök, lovának eremeleit (fék) fogván által vezetett volna, kívül az városon tanált egy sereg asszonyembert, kik az ellenségtől való féltékben az erdőkre futottanak volt, közöttök egy némi-nemű asszonyi állatnak tíz leányi voltanak, az legkisebbik két esztendő, kit az hátán nyakában kötve hordozott, ketteit ennél valamennyire nagyobbakat, az számár hátára helyeztetett és a hete majd inkább mind egyenlő, igen szép ábrázatúak az anyjokkal mentek együtt, és az leányzók az vitézeket reménytelen meglátván, kezdetten keservesen siránkozni és az anyjok körül esedezni, hogy ne hagyja őket. Azonközben az ellenség kezében estenek, és az vitézek egyenlő szépségeken álmélkodván nem bántották őket, jámborul Athilához vitték, kik az király előtt magokat mind az földig meghajtották, és nagy siránkozással lábához borulván, kívánták jótéteményét, melylyel oly nagy könyörületességre indítatott az király, hogy nemcsak biztatta és felköltötte őket, hanem még megajándékozván nagy békességgel elbocsátotta. Ugyanis az embernek két tisztí vagyon ez világon. Az egyik egyesülni az istennel, ez *religió*nak, igaz vallásnak hivattatik, mely egyenlőképen mindenektől kívántatik. Az másik egygyé lenni az emberekkel, ez *humanitás*nak, könyörületességnek nevezetik, mely mindeneknek felette leginkább az királyban kívántatik, hogy az ő alatta való népével ez által egyesülhessen és mindenektől szerettségűk.“

A haragról mondja : „elveszti a bölcseséget úgy, hogy nem tudja mit és mi módon kell cselekedni; belől az embert alattomban gerjeszti, kívül alakit tarjagossá tévén ugyan felgyulasztja, magának beszél és megfelel, mintha valakivel perelne. Az harag az esendességet elejti, mert az jó ítéletnek világosságától megfosztatik, midőn az elmét gerjesztvén felzúrja zavarja... Az harag az állapot

(substantia, állag) szerént való igazságnak isméréit elfordítja; mert midőn az felzavarodásnak sötétsége megindul, az isten ismérétenek sugár szárnyai bevonattatnak.“ — „Az haragos férfiú rút. Mi módon? Mert az emberi ábrázatot levetvén, mintegy oktalan állatnak hasonlatosságát öltözi fel. Gondolhatsz meg csak egy kevéssé az megharagudt embert: dühösködik, feni fogát, széllyeltapod, elfordúlnak szemei, szive felgerjed, az erek benne felháborodnak, elméjének szemei meghomályosodnak, tüzes beszédeket származtat, kezét tétova illetlenül hányja, lábaival nevetségre szokatlanul ugrik, az ki esendesíteni akarná, ellene tusakodik és mint szintén az esztelen az ártatlanra rohan. Kajálbajál, de mit mondjon maga sem tudja. Mint az farkas egyben vetvén fogait agyarkodik, mint az medve másra rohan, szemei mint az kigyónak kidölyvednek, mint az oroslány felgerjed, mint az vadkan tajtékot tőr, mint az majom vonogatván szemöldökét gúnyolódik és az átkozódásnak porát mint az bika maga fejére hányja.“

Eleget társalkodtunk Füsüssel, hogy minden érdekeltég után is megválnék tőle. Irodalomban ő még úgy sem volt, legalább tudtommal bevezetve pusztá nevén s munkája czimén kívül. Felhozzuk utána kecskeméti születésű H á z i J á n o s t, Bethlen Gábor török tolmácsát, ki törökből fordíta egy Ethikát (Envarul Asikin) s nyomata Kassán, 1626-ban, és megemlítjük P r á g a i A n d r á s t, megint moralistát, ki Gueuarrai Antaltól „Fejedelmek serkentő ó r á j a“ czimű könyvet nyomata Bártfán, 1628-n. I. Rákóczy György és Lorántffy Zsuzsána költségén. Tanúlt Sárospatakon, melynek papja, Suri orvos Mihálynak védelme alatt mene Heidelbergbe 1616 táján, visszatérve ref. lelkész volt Szerencsen a zempléni Hegyalján. Erkölsirő V a r g y a s i D á n i e l J á n o s is; mutatja vitaértekezése „de fortitudine. Lugd. Batav. 1630.“ Azonban az irodalmi nevet legjobban kiérdemlette S z e n e z i M o l n á r A l b e r t, ki már szentirást, postillákat, magyar nyelvtant, szótárt is adott az irodalomnak, Czigler György „de summo bono“ vagy „discursus de incertitudine rerum humanarum“ feliratú munkájának fordításával: A f ő j ó r ó l. E nagy mérvű íróra vetvén szemünket, nem látjuk be egy tekintetre: annyi áll ellöttünk nézni való.— A legfőbb jónak tulajdonsági „e l ő s z e r, hogy ő magában tökéletes igazságú légyen, és minden hamis festett szín nélkül megállhasson. M á s o d s z o r teljességesnek és minden fogyatkozás nél-

kül valónak is kell lenni. Annak felette h a r m a d s z o r állhatatosnak és nem ingadozónak.“ Nehezen fognánk egyebet találni Molnár Albertnél is, mint bölesészet-hittani és történelmi adatokat, példákat; annálfogva leginkább előadási tekintetben jegyzünk ide valamit fordításából a nyelvért. „A szép, ékes öltözet hoz-e valami hasznót az esendes boldog életre, és az igaz teljes és állandó örömré,“ ez a kérdés vagy feladat. A felelet rá: „Sokan találatnak oly emberek, az kiknek föbb kedvek, gyönyörúségek vagyon az szép, ékes, czifrás öltözetekben, és éjjel nappal azon igyekeznek, hogy arra szert telessenek, és azt állítják, hogy, ha magokat mint az páva oly szépen felékesíthetik, czifrázhatják, mindenek megvayon, osztán valamieknek kellett lenni az boldog és nyugodalmas életre: hogy így innmár eléggé megékesítették, felezifráztattak, jó karban vagyon dolgok, gyakran tükörben tekintetik szép öltözeteket és azt állítják, hogy senki nincs hozzájuk hasonló. Látjuk innen, hogy ez mostani kevély pompáskodó világ az ő tárafarás, sinóros, gombos, vágott, metélt, varrott, prémezett öltözetekkel mely igen piperéskedjék, kevélykedjék, pompáskodjék. És senki nem találhat oly guggos, búbos, tárítuppos idegen forma öltözeteket, hogy más mindgyárt ne követné és olyant ne csináltatna. És az memmel disztelenebb, bolyókásabb formája, annál kedvesebb és kellemetesebb ez gyalázatban borúlt és megvakúlt világnak. És így egy eszélyös (eszélös) bolond sok bolyókás kábákat szerez. De ezt még fennyen mentegetniek kell az gyalázatos pompáskodást az gyönyörúség halászó világ fiainak. Az tisztességes öltözetet elszenvedheti az isten, úgy mondnak ök, az ruházat ékesíti az embert; vegye rá az kinek vagyon, etc. Söt ha szinte eldisztelenít is, és bolonddá, kábává tesszen is, ugyan ékesít azért, hogy az madár az ő tollain, az eb szórén ismértethessék meg. Mert nem tudná ember, hogy oly kába, galád, fantastikos légy, hogyha az tárafarán szabott, metélt, vagdalt, bélett, prémezett, sinórozott bonesokos köntösödrről, öltözetdrről meg nem ismértetnél: az melyekben mint amaz széltől térengetett lövöldék, leppendék úgy fordúlsz, repülsz, levegsz elő, mintha valami tövisbokorból nőttél, vonyattattál volna ki. Nem kell esengetyüs fület kápádra csinálni, igen ismérnek öltözetdrről, enyves madarász póznádról, lépes lészádról.“

Az erkölesiratok szaporodnak. Megint idegen kutforrásból alja Iratosi János Perkins Vilmos latin munkáját „de humanae

vitae feliciter instituendae modo, az ember életének boldognul való igazgatása“ czím alatt, mely kijött Löcsén, 1641-ben. Ily és házi Gáspár gróf, első iskoláit a hazában végezvén, Lipszébe ment tanulni. Midőn Magyarországra visszakerült, fegyverben találá a nemzetet, s maga is tevékeny részt vön a Bethlen- és Rákóczy-mozgalmakban. Több munkái közül ide szól a „kézben viselő könyv a jó és boldog kimulásnak mesterségéről.“ Debreczen, 1639. 8-dr., melynek eredetie: Joachimi Beust manuale, pium et beatum e vita exitum indicans. Szül. 1593., †. 1648. Ily és házi György gróf latin munkákat írt: „de justitia originali, ejusque inessendi modo. Trenchinii, 1640.“ és „Oratio in genere demonstrativo continens quadrigam columnarum ethicarum.“ Ugyanott. Tasi Gáspár írt „az elmének istenhez emelkedéséről,“ azaz: fordítá Belarmin munkáját: „de ascensione mentis ad Deum per scalas rerum creaturarum. Bártfa, 1639-ben.“ Laskai János 1629-ben ment iskolákra Németországba, hol később is megfordúla mint nemes ifjak utitársa, kísérelője; gr. Bethlen István eesedi pappá tette, de volt nyirbátori lelkész is. Fordítá Justus Lipsius munkáját: „A polgári társaságnak tudományáról. Bártfa, 1641.,“ melyet ajánla Vay Péternek, ki jóakarattal volt iránta. Kucsera János, a rózsahegy-i gymnázium igazgatója vitázott „az erényről“ (disp. ethica de virtute) Löcse, 1641., „a homilétikai erényekről“ (de virtutibus homileticis.) U. o. 1642. „Thematum philosophicorum fasciculus.“ U. o. 1644. Schoen Gáspár Eperjesről, tanult Wittembergben, és írt bölcészeti értekezéseket a) az elvonásról (de abstractione), b) a formáságról (de formalitate), c) a legelméőbb érthető fajról (de ingeniosissima specie intelligibili), melyek világot láttak 1665-n Wittembergben. Dálnoki Mihály, az egység-hívők kolosvári iskolájában másod-tanár (lector), majd 1646. évtől fogva lelkész is, szeme világtól megfosztatván egy napfogyatkozás idején tartott leezke alkalmával, Boëtius munkáját a vigasztalásról (de consolatione) pusztá emléből előadta és megmagyarázta. Cseregi Turkovics Mihály Erdélyben, Apafy Mihály fejedelem védenzeze magyarra tevő Perkinsius munkáját: „de animae consciae scrupulis,“ Bod szerint „a lelkiismeret akadékiról,“ mely közzé lett Amsterdamban, 1648. 12-dr. Egy erkölesi levele Szebenben jelent meg ily czím alatt „Tanácsi tükrö.“ 1663-ban, melynek latin szerzője Gyulai Pál. 1585. (L. fennebb.) Árkosi Tegző Benedek,

székely, Sepsí székéből, Árkos falujából, honnan a kor szokása szerint előneve, tanult a kolosvári egyhívő gymnasiumban. Ezután az orvosi tudományok végett Páduába ment, hol nagy előhaladásra jutott isteni és emberi tudományok ismeretében. Kolosvárra visszaérkezve, kisebb tanár (lector) lett. Írt theologiai és bölcészeti ágban. Ily „Oratio panegyrica de laudibus philosophiae et medicinae“ Patavii, 1639. Mautner János, kassai születés, ugyanott az ágostai gymnasium igazgatója: „Tirocinium logicum XX. et Gymnasium logicum CC. tabulis comprehensum,“ Leutschoviae, 1640., latin munkával bővíté a bölcészeti műveltséget, méltóval arra, hogy Michaelis (Georg.) a wittenbergi egyetemen logikai leczkái alapjául választaná. Bedeghi Nyári Bernhard *) Utrechtben 1646-n megjelent bölcészeti munkája, mint címéből ítélhetni, szintén erkölcsirat: „de summa rebus in gerendis dexteritate ubique necessaria et constantia semper servanda.“

ERDÉLYI JÁNOS.

*) Említi gróf Kemény József, Új M. Muzem. 1859. IX. köt. 404. l.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK

A MAGYAR - VÁRMEGYÉK

SZERVEZETÉRŐL.

ÖTÖD I K K Ö Z L E M É N Y *).

g) Megyei háztartás. H á z i a d ó.

A megyei autonóm hatóság egyik fő tárgya: az önálló megyei háztartás. Ennek kifolyása: az önadóztatási jog.

Már Zsigmond királyunk uralkodása alatt a kormány a megyék önálló háztartását és az önadóztatást a gyűlések minden kétségen kívüli jogosultságának elismerte. Bizonyosság azon királyi rendelet, mely 1433-ban Ungmegeye közönségének panasza folytán keletkezett. Tüzetesebben szükség megismertetnem. Az említett megye ugyanis a királyi kormány előtt panaszolta: hogy némely megyebeli nagy jószágbirtokosok, úgy világi mint egyházi rendből valók, azon taksák és gyűjtelékek fejében, — „in sortem solutionum taxarum et collectarum“ — melyeket Ung vármegyének nemesei önmagokra és jobbágyaikra kivetnek, — „super singulis ipsorum et jobbagionibus eorundem“ — miszerint azon vidék védelmét eszközlhessék, a királyhoz vagy más fő hivatalt viselőkhöz indított küldöttjeiket költséggel elláthassák, és azon megyének, valamint lakosainak közjavát előmozdithassák, — „ex causa profectus et utilitatis praescripti comitatus“ — habár az közakarattal

*) Az előbbi közleményeket lásd: B u d a p e s t i S z e m l e, Ú j f o l y a m, I. köt. 304, 428 és 519 lapjain, s a II. köt. 161. lap. — S z e r k.

reájok vettetik ki, mitsém akarnak fizetni; sőt a közösen kitüzött megyei közgyűléseken sem akarnak megjelenni, és ebbeli tagadásukat jövődre nézve is mindkét tekintetben kijelentették. Ennek ellenében tehát a királyi kormány ezen makacsságot *praejudicium*, *gravamen* és *scandalumnak* nevezvén, meghagyta a megye főispánja, alispánja és szolgabiráinak: hogy a vonakodókat előbb jóval intsék meg a gyűlési határozatoknak eleget tenni, miszerint a reájok és jobbágyaikra kivetett megyei adót múltra és jövőre fizessék meg; ellenkező esetben az átalkodókat *per gravamina et birsagia* a fizetésre és gyűlésekre szorítani el ne mulasztsszák*). Az 1486: 64. t. cikk mutatja, hogy ilyen panaszok Mátyás királyunk korában is gyakoriak voltak, és ekkor is a nagyok és hatalmasak, kiknek jó példával kell vala előmenniök, hátramarádással bélyegeztetnek. Ily makacs nyakúak megtörésére szigorú törvény szükségeltetvén, nagy királyunk törvényhozói bőbeségének köszönhető, hogy a megyék házi adóztatási jogát, és általa az autonóm szervezet egyik fő alapját írott törvénybe foglaltatta. Ez, minden esetre hatalmas lépés volt annak előkészítésére, hogy a nagy dynasták, kik még ekkor a megyei kormányon kívül állottak, oda bevonassanak. Valószínű, hogy a „*sine illis de illis*“ gyakorlat fájts és tanácsosabbnak találták, az elkülönítő *privilegium* felhagyásával, az előnyösebb „*nihil sine nobis de nobis*“ valósághoz szegődni. Mind ezen nagy változás, mind pedig a házi adó rendszernek teljesebb kifejtése a megyei szervezetnek autonommá alakítását kiválóan elősegítette.

Alkotmány, törvények, kormányzat egyesülten közreműködtek arra, hogy a megyei háztartás és adóztatási jog alkotmányos biztosítékként megszilárduljon. Különösen feltűnik az a vizsgálat előtt, hogy, habár az új dynastia trónraléptével voltak viszonyok, midőn a nemzet meg a törvényhozás és a királyi kormány közt részint elméleti, részint tényleges különbségek merültek fel; de semmi adatunk, hogy az új uralkodó ház és annak kormánya a megyei autonómiát ezen oldalról, az önálló háztartás és adóztatás jogában, valaha gyöngíteni vagy akadályoztatni törekedett volna. Valóban ritka tünemény.

Casuisticus törvényhozásunk sok tárgyban összeütköző intéz-

* Fejér, Cod. Dipl. Tom. X. vol. 7. 532.

kedéseket tár fel előttünk, a mi ily törvényhozás módjától elválaszthatlan; a megyei háztartás és önadóztatás jogát illetőleg ellenben minden törvényeink összevágának. Lássuk tehát:

Mindenekelőtt nagyértékű az 1537: 21. t. cikk, mert szerinte a királyi városok és minden megyebeli jószágbirtokosok, — itt kiválólag a fennebb kiváltságoltak értetvén, — birtokaikra nézve a megye hatósága alá vonattak akkép, hogy a közjó szempontjából reájok kivetett házi adót — „pro necessitate communi“ — viselni köteleztessenek, különben tizenkét bírságban marasztandók. Ha Mátyás idéztem törvénye nem is mondotta volna még ki világosan a házi adóra nézve a nemesek és nem-nemesek közteherviselését, ámbár azt a cikk szelleméből következtetni lehetett, most már az 1537: 21. t. cikkben csakugyan világosan és általánosan benne találjuk azt. „Non modo in rusticos, sed etiam in nobilitatem ipsam“ el nem csavarható, szabott szavak.

Öt évvel későbbben, az 1542: pozsonyi 17. t. cikk is kijelentette a megyék független háztartási és önadóztatási jogát minden közszükségekre nézve. „Sive ad alios quoscumque publicos usus necessarios . . . de voluntate ipsorum comitatum.“ Mily egyszerűen és mégis mily tisztán van e rövid szavakban a háztartási autonomia kijelentve!

A következő 1543-ki országgyűlés e részben magán áll, a mennyiben első és egyetlenegy eset, hogy az országosan megajánlott pénz-segedelemből minden kapu—porta—után öt fillér a megyék házi pénztárának adatott (10. t. cz.). De hogy ebből a megyei háztartás és önadóztatási jog bármely megszorítást nem szenvedett, és hogy ezen egy esetből oly következtetést vonni nem lehet, mintha a megyei háztartás megszabása, vagy a házi adó megszavazása a törvényhozás szokott és rendes reservált attribúcióihoz tartozott volna, maga ezen törvény tartalma, és még inkább a későbbiek egyaránt mutatják.

Ilyen az 1554: 20. t. cikk, melyben mindamellett, hogy 1543 óta tizenkét év leforgása alatt, az említett 10. t. cikkhez hasonló megajánlás nem történt a megyék házi szükségereire, mégis a megyékben ezen idő alatt beszédett házi adók nem csak törvényeknek elismertetnek, hanem a kezelőket számoltatni, magától folyó jognak jelentetett ki a nélkül, hogy a kormány bár mely közege abban részesítettett volna: mi az autonomiának nyilvános

beismerése. Az 1596: 26. t. cikk szerint a hadállítás költségei, a makaesokon háromsorosan megvételvé, a megye pénztárába jutnak köz megyei szükségekre fordítandók.

Mellőzve több idevágó törvényeket, érdekes lesz azon korzakba körülnézni, mely a megyék autonómiájának egyik legmoszohabbika volt: és ime egy törvény tűnik itt szemünkbe, mely túl tesz a megyei önadóztatási jog megszilárdításában minden eddig idézetteken. Az 1687: 12. t. cikket értem, mely a véghelyeken és erődökben lakó katona-nemeseket, kik magokat a házi adó alól kivonni törekedtek, annak fizetésére kötelezi, és pedig a megyei önállóságnak, — hatalmi teljességnek, — mikre az autonómia fényes czíme méltán illik, — aegise alatt: „*quatenus idem pariformiter praetactis sufferendis oneribus subjecti sint, in contravenientes vero pro avita et plenaria auctoritate comitatum in his recepta procedi possit.*“ Sőt a királyi helytartótanács felállítását követő 1729: 23. t. cikk is, az alispánok díjazását, a municipiumi autonómia köréhez tartozónak ismerte: világos jeléül annak, hogy még ekkorig a megyék, az új kormányzék mellett, függetlenül élvezték háztartási jogukat. De itt már csakugyan a zárponthoz jutottam; mert Mária-Terézia országlása alatt fordulat állott be, miről később.

A fennidézett törvények szerint a megyei háztartás elve ez volt: „minden, mi a megyei közjót előmozdítja, a háztartás és költségvetés körébe tartozik.“ Roppant tér és tág mező. De meg ne ijedjünk a eredményektől. Már több helyen kiemeltem az autonóm megyei szervezet egyszerűségét és takarékoságát. Most e tárgy ismét tollam alá kerül, és tüzetesb ismertetést kíván. Ellenmondással kell kezdenem. Ellenmondok ugyanis oly bal felfogásnak, mint ha ama szervezeti egyszerűség és takarékoság a kornak jelleméből venné magyarozatát, és mintha a nemesség ekkori életmódja egész arkádiai színben tűnnék fel. Egykorú tanúk mást mondanak: a magyar nemesség a XVI. században, magán körében büszkeség, fényvágy és bőségben áradozni szeretett. De ezen erkölcsi fogyatkozások, a megyei institutio alkotó sajátságánál fogva, a megyei szervezet egyszerűségét és takarékoságát inkább előmozdították. A hazafiság szent tüze a vagyonosok keblét nagylelkűséggel töltötte: versenyezve sietnek felajánlani a megyének ingyen vagy csekély fillérekért szolgálatjukat; versenyezve megnyitják

váraik és közházai kapuit a vándor megyeközönségnek, mely a török uralom vézes idejében saját állandó megyeházzal nem bírhatván, gyűlhelyeit mozgóvá kénytelenült tenni; versenyezve előlegeznek, kölcsönöznek summákat, természetményeket a megyének, ha kell, még pedig sokszor jutalom és kamat nélkül; versenyzett a csekély számú tisztikar is a többivel áldozatban s szenvedésben. Ezek és ilyenek azon alapok, melyekből a megyei háztartás egyszerűsége és takarékosága fejlett ki.

A dolog valóságát tényleges példák derítik fel legjobban. Legrégibb háztartási adatokat Nógrádmegyéről birunk, az 1505—1508 közti időből. A házi adó kivetése s bevétele, a költségvetés és számadás mindössze vannak itt foglalva. Menjünk rajtok végig. 1505-ben ki volt vetve a kapu-kules szerint 914 forint, melyből beszedetett a szolgabírák által 705 frt, maradt hátralékban 209 frt. — 1506-ban ki volt vetve 757 frt, melyből befolyott 616 frt 40 denár, hátralékul van feljegyezve 139 frt 50 denár. — 1507-ben ki volt vetve 921 frt 40 denár, beszédtek a szolgabírák 732 frt 20 denárt, hátralékban hagytak 189 frt 20 denárt;—végre 1508-ban kivetetett 1284 frt, melyből behoztak a szolgabírák 1065 frot, a hátralék tett 219 frot! E szerint a négy évi összes bevétel csak 3118 frt 60 denárra rügött. Mivel pedig a négy évi valóságos kiadás 4758 frtra ment, világos, hogy a hiányzó 1639 frt 40 denárt (az okmány szerint 1641 frot) más úton kellett előállítani. Ez esetben a történelmileg híres Zoby Mihály, Verbőczynek ipja és sorsának leendő bajtársa volt a lelkes hazafi, ki minden kamat nélkül kölcsönzé a hiányzót. Ő segítette fel hasonló szükségben ugyanekkor Hontvármegyét is*). A szolgabírák által beszedett összegek az alispánnak kézbesítettven, ez volt névleg is a megyei házi pénztár thesaurarius—kincstárnoka—, ki nem csekély gondot és felelőséget vett ezzel vállaira. Nézzük már most az alispánilag kezelt megyei költségvetést egészben és részletekben. Legnagyobb kiadás volt a megyei lovas zsoldosokra, kik a megye belső bátorsága fentartására szükségesek voltak, erre fordítottott 3720 frt. Alispánok, szolgabírák és a kincstartó díjazására ment 512 frt. Küldöttségek, melyek a királyhoz, azonkívül Bihar-, Tolna-, Pestmegyébe jártak, útiköltségül igénybe vettek 216 frt 40 denárt, ajtatos adomány a

*) Magyar Történelmi Tár. XI. köt. 236. l.

szécsényi zárdára 16 frt. Verbőczy Istvánnak országos adományul 34 frt 80 denár. Sági Balás kapitány díja 45 frt. — Kár, hogy a többi kiadás a tollban maradt. A négy évi kiadásból minden esztendőre esik 1172 frt: ez tenné tehát Nógrádmegyének ezen időbeli évi költségvetését. Összehasonlítva az úgynevezett királyi vagy rovásadóval, aránylag csekélynek mondható; mert Nógrádnak az ismeretes 1495-ki országos számadások szerint, 4911 jobbágy kapuja után, ennyi volt a szokott évi országos királyi vagy rovásadója, kapunként közönségesen egy forint ajánlatván meg. Ez azt mutatná, hogy Nógrádban a házi költségvetés négyszer és jóval kisebb volt a rovásadónál. De meg kell jegyezni, hogy az iménti házi számadások aligha nem csorbák, a mennyiben a nemesség házi adóját nem tárgyalták, mi alkalmasint mindenkép külön kezelteték. Illő végre megemlíteni, hogy a megyei alispán és kincstárnok kötelességének ismerte a négy évi kezeléssel a megye közönségének számat adni, mely, hogy annak eredményével meg volt elégedve, bizonyítja azon körülmény, miszerint a kincstárnoki négy évi díjat számára jóváhagyta *).

Legtöbb megyében a mohácsi nap után, még a XVII. századot is ide számítva, a megyei költségvetés nem volt egybefoglalva, hanem minden szükségre külön kivetés történt, még pedig az esztendő lefolytán mindannyiszor, valamikor egy újabb kiadás merült fel. Ez okozza, hogy ezen kornak háztartási összegét, a számadási iratok sokasága és tömkelege közt, meghatározni nagyon nehéz. Szintén csak töredékek, miket ezen zavaros papír-tengerből a vizsgálódónak kihalászni sikerül. Előttek voltak például Barsmegyének 1571—1576. időközéből szóló számadásai, melyeket az alispán mint kincstárnok—thesaurarius—terjesztett elő a számvételre kiküldött választmánynak, azon okon, mivel két költségvetést, tudniillik a megyei lovas zsoldosok és az országgyűlési követek díjazását ő kezelte. Szabadjon a tárgy felvilágosítása tekintetéből ezen számadások tartalmát röviden ismertetnem. A lovasok négy rendű, különben három évre, ú. m. 1571—1573-ig terjedő költségvetése

*) Az 1495-ki ismeretes országos számadások mellett, melyek oly sok világosságot derítenek azon kor történetére, méltó helyet foglalnak a megyék régiebb szervezetének ismertetésére az iménti nógrádi számadások. Nagy Iván fáradhatlan buzgalmának köszönjük ezen szép kincset; csak kár, hogy az eredeti lelhelyét meg nem nevezte.

szerint, bevett a számadó alispán 736 frt 46 $\frac{1}{2}$ fillért; kiadott 736 forintot. Marad tehát, úgymond a választmány, a vármegyének 46 $\frac{1}{2}$ fillérrel adósa. De érdekesebb ezen kifejezésnél azon választmányi jelentés: ámbátor, úgymond, a megyei jegyzőkönyvekből bizonyos a kivetési kulcs, mely szerint 1571-ben a szabad kapuktól 40, a hódolt portáktól pedig 20 fillér, 1572-ki első fizetéskor a nemesektől fejenként 25 fillér — ex propriis bursis ipsorum —, azon 1572-ik évi második fizetési határkor a szabad jobbágy kapuktól 1 forint, a hódolt kapuktól 50 fillér, és végre 1573-ban a szabad porta után 50 fillér, a hódolt porta után 25 fillér volt kivetve; mivel mindazonáltal a választmány semmiképen nem tudta a jobbágy-porták számát világosságba hozni: szigorúbb számvételt e részben nem eszközölhetett. — A mi pedig az országgyűlési követek díjára vonatkozó költségvetést illeti: erről azon alispán és egyszersmind megyei kincstárnok — thesaurarius — így számolt: az 1574-ki követek számára ki volt vetve 159 frt 50 denár. Erre behoztak a szolgabírák és a kincstárnok alispánnak kézbesítettek 106 forintot. Maradott hátralékkul 53 frt 50 denár. Az 1576-ki követek számára tett költségvetés: 165 forint 85 denár. Ebből összeszedtek a szolgabírák és az alispánnak átadtak 91 frt 69 denárt, hátralékban hagytak 74 frt 11 denárt. A kiadás így van számozva: az 1574-ki követek díja, 3 forintjával véve, az országgyűlésen töltött 59 napot, tesz 177 frtot. Az 1576-ki követek díja, 2 forintjával véve a hongyülésen töltött 70 napot, tesz 140 frtot, fűtésért 10 frt, hátralék 15 frt 35 denár. Összehasonlítván e szerint a bevételt és kiadást, fölsőlegzett az alispán úgymond, a választmány, az 1574-ki követi díjakhoz a magáéból 18 frt 50 denárt. Hozzá kell azonban érteni, hogy a szolgabírák által be nem szedett hátralékot, mint valóságos készletet tekintette a számvevő szék. — Ime ez csak két rendű részletes költségvetés volt, tehát koránsem az egész. Hátra volt még különösen a tisztidíjak költségvetése és mások. Amarról az 1579-ki bonyolódott számadást lapoztam, mely azt bizonyítja, hogy a tisztidíjak költségvetését (az alispáni díj kivételével) a szolgabírák kezelték. Az alispáni díj költségvetése, mely az alispáni ötven forintos, felében a főispán, felében pedig a nemesség által fizetett összegből, valamint a kincstárnoki 48 forintból állott, magának az alispánnak kezelésére volt bízva. — De a mily tökéletlenek ezen számadnak számadásai, és a mily nehéz az akkor dívott összes ház-

tartásnak költségeit azokból szabatosan összeállítani; annyi felvilágosítást mégis merithetünk belőlök, hogy a megyei háztartás azon idő szerint kiválólag egyszerű és takarékos volt, és ezen eredeti szellemét a XVII. századra is nem csak átvitte, hanem I. Leopold kormányzásáig fenn is tartotta. Adatok sokaságában bővelkedvén, idézzünk néhányat. Mindenek előtt arra nézve, hogy a házi adózási teher alól, melyet a törvények úgy a nemes, mint a nem-nemes osztályra közösen vetettek, a kiváltságosak ki nem vonták magokat, és az üdvös törvényt, mint egykor a mohácsi vész előtt rendesen, papirmalasztá nem aljasították, ezen időbeli jegyzőkönyvek számtalanszor bizonyítják. A például felhozott vármegyénél maradván, 1562-ben így szabattott meg ottan a házi adó: a tiz jobbágnál többet bíró nemesek 2 forinttal, a tiz jobbágyon alúliak 1 frttal, az egytelkes nemesek 50 fillérrel, a jobbágyok pedig portánként 40 fillérrel adózzanak; három kerekű malom 1 forintot, két kerekű 80 fillért, egy kerekű 50 fillért fizetend; tizenöt nap alatt kötelesek az illetők ezen adót az alispán kezébe letenni, különben a szokott birságban elmarasztaltatnak. 1567-ben pedig határozatba ment: hogy az alispáni díj felét, 25 frtot, valamint a többi tisztviselők egész díját is, mely különbség nélkül fejenként 12 forintot tett, egyedül a nemesség fogja fizetni; ellenben az ekkor kitüzött országgyűlésre választandó követek jutalmát így vetették ki: napidíjúl, úti és egyéb költségekül minden napra 1 frt 25 fillért véve, ehhez a birtokos nemesek, kik szabad földön laknak, fejenként 50 fillérrel, a hódolt földön lakók 25 fillérrel, a szabad jobbágyok kapunként 15 fillérrel, a hódolt jobbágyok 7½ fillérrel járulandnak; kivételnek a nagyságos urak és az esztergomi káptalan, mivel ezek személyesen mennek a dietára. Beesületére válik az illetőknek, hogy habár az ő kezükben volt a korlátlan megyei hatalom, mégis a szükségek szaporodásával nem emelték a jobbágytelkesek portaadóját, hanem a helyett a magok taksájuk folytonosan nőtt; sőt egyes költségvetéseket, milyen például a tisztikar és az országgyűlési követek díjazása, sok alkalommal maga a nemesség egyedül viselte. E miatt is már 1580-ban a nagy-birtokú családok taksája ötször annyi volt mint 1562-ben, és tizszer annyi mint 1567-ben; ellenben 1562-től hosszú idő során a házi portaadó úgyszólván csekély különbséggel stagnatióban maradt ekkép: 1562-ben 40 fillér kapunként; 1567-ben a követi díjakra szabad kapu után

15 fillér, hódolt kapu után fele; 1571-ben lovasok ezime alatt szabad portától 40 fillér, hódolttól fele; 1572-ben ugyanazon költségre szabad kapunként 1 forint, hódolt kaputól fele; 1573-ban ismét azon költségre szabad kapunként 50 fillér, hódolt kapu után fele; 1579. és 1580-ban épen oly költségre szabad kapu adózott 50 fillérrel, hódoltak felével; 1610-ben küldöttségekre fizetett szabad porta 50 fillért, hódolt felét; 1611-ben egyrendű költségvetésre minden porta 25 fillérrel, másrendű költségvetésre minden porta csak 6 fillérrel rovatott meg; és ezen esztendőben az egész házi adó a nemesi taksákkal, a taksás helyek és malmok adójával együtt 1519 forintot és 94 $\frac{1}{2}$ denárt tett. Így lehetne ezen idézeteket folytatni I. Leopold koráig, midőn az alkotmányosság egét sötét és vésteljes felhők boríták. Ekkor az országra különbség nélkül kivetett roppant adók összebonyolították az egész pénzügyet, felélesztették az adózás alatt meggörbedtek fősvénységét és pénzvágyát; nem csoda tehát, ha a vármegyékben is az egyszerűség és takarékoság szelleme meglazult. Egy megyében például, — és másokban is hasonló történt, — a rendes alispán, kit most elsőnek nevezünk, különben kitérő egyéniség, és a megyének sok elismert szolgálatot tevő, a hivatala idejében megnyílt új századnak első esztendejét a tisztikar évi díjának emelésével inaugurálta, kezdvén a dúsgazdag főispánon, ki honorarium ezim alatt évenként száz, később kétszáz körmöczi arannyal, mikor pedig tisztújítani jött, emnyivel még külön is megtiszteltetett. Az önkénykedés és egoismus fuvalma, mely onnét fölülről eredve, a megyei jobbakat is megszállta, a vármegyék háztartásában oly hajlamot keltett, mely a számok sokszorozásában feltűnőleg nyilvánult. A régibb antediluvialis, inkább embryonak, mintsem kifejlett valónak nevezhető költségvetési számok végleg eltűntek, és más irány, más törekvés látható. Tényekkel kívánok ez állítás bebizonyításául szolgálni. Azon közép nagyságú megyében tehát, melyről eddig oly gyakran példázgattam, az epochalis 1723-ik törvényeket közvetlenül megelőző esztendőben, az egykori antediluvianus költségösszeg már 9379 forint 72 $\frac{1}{2}$ denárra nőtte ki magát, és ezentúl egyre szaporodott; 172 $\frac{4}{5}$ -ben 12,986 frt 42 $\frac{1}{2}$ kr.; 172 $\frac{5}{6}$ -ban 22,232 frt 5 $\frac{1}{2}$ kr.; 172 $\frac{8}{9}$ -ben 16,619 frt 21 $\frac{5}{6}$ kr. Mária-Terézia országlása alatt 174 $\frac{1}{2}$ -ben 26,819 frt 29 kr.; 175 $\frac{9}{60}$ -ban 30,723 frt 53 $\frac{3}{4}$ kr.; 177 $\frac{7}{8}$ -ban 44,897 frt. 32 $\frac{2}{8}$ kr. II. József császár ural-

kodása utolsó évében, ki a kormány kezébe származtatta a háztartás meghatározását, már 62,255 frt 47³/₁₀₀ krra rügött; végre azon század utolsó esztendejében 76,829 frt 52¹/₈ krrban culminált. Hasonlókat olvasunk Pestmegyéről az Egyetemes Magyar Encyclopaediában I. köt. 624. lapon.

Megijedne a magyar ember ezen óriás szaporodástól, ha e sommak mind készpénzt jelentenének, holott a számadási rendszer új formáinál fogva ezen sommak nagy része beszámításokból, — melyek *Acceptationes* nevezet alatt ismeretesek, — és melyeknek főosztályait az úgynevezett „*Deperditák, Elemi károk és Szekerezések*“ tették, keletkezett, mikről alább tüzetesen. Mária-Terézia kormánya csakugyan aggodalmasan fogta fel a megyei háztartás kiadásainak sebes emelkedését. Ismételve inté a törvényhatóságokat: hogy az 1723: 63. t. cikkett szemök előtt tartva, a házi pénztárakkal takarékoskodjanak, hogy jelesen a tisztikar számát és díját önkényesen és felsőbb jóváhagyás kinyerése nélkül szaporítani ne merjék. 1752-ben e tilalmat szigorúan emlékeztető körrendelet, 1773-ban pedig díjszabályozat ment az egész ország megyéihez. Mind hasztalan; a megyék autonómiájukra támaszkodva, süketségre vették a dolgot és mentek tovább. II. József császár rövid idejű kormányának az elhatalmazott bajon gyökeresen segíteni annál kevésbbé sikerült, mert a reformer fejedelem a megyei díjakat maga is rendkívül felemelte, és a tisztikar számát feltűnőleg megszorította, hogy ezen kedvezésekkel azok hajlamát nyerje meg újításainak, kik közszolgálatra szánják magukat. Azonban mikép ezen octroyált egész rendszer nyom nélkül tűnt le a császár halála után, úgy a közgazdálkodás terén sem mutatkozott áldás és javulás; mi onnét is kitétszik, hogy már II. Leopold királyunk az örökké emlékezetes 1790/-ki országgyűlésen a KK. és RR. figyelmét a királyi propositionok 9. pontjában felhívta arra: hogy mivel a házi adó némely még kisebb megyékben is túlszárnyalta már a hadi adót, és a megyék gazdálkodása nem csak önkényes, hanem pazar is, gondoskodjanak a KK. és RR. olyan módokról, hogy az adózó népen segítve legyen. Az ország képviselőinek mentsége oda ment ki ugyan, hogy az absolutisticus kormány által behozott sok változások, a tömérdek katonai szállásházak, melyek majdnem falunként építettek egykor, a roppant katonai deperditák és elemi károk beszá-

mitása okozták leginkább a házi adó nagyságát; mindazáltal, hogy e részben is az adózó népen segítve legyen, a tárgyat az országos választmány kidolgozására utasították; mire a király 1791. január 4-ki resolútiójában reáált. De azonkívül hogy tetteleg is bebizonyítsák a KK. és RR. komoly szándokukat az adózó nép terhéen könnyíteni, az absolutistieus kormány alatt esábétkül felállított nagy salariumokat a Mária-Terézia idejebeli állapotra visszavezették, miről később*). Falk, a magyarországi adóról nagy gonddal írt dolgozatában egy hét éves közepszámú kimutatást hoz fel 182⁶.—183²/₃-ról, mely a megyék házi költségét a hadi adóval párvonalozza, és azt bizonyítja, hogy habár a házi költség nem tett annyit az egész országban, mint a hadi adó**); de egyes megyékben megközelítette, sőt másokban tetemesen fölülhaladta azt. E kimutatás szerint a házi kiadás többet tett, mint a hadi adó, következő vármegyékben: Abauj, Sáros, Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros, Szatmár, Szaboles, Békés, Liptó, Somogyban, a Jász-Kún és Hajdu kerületben. És mégis méltán állíthatja a tudós szerző azt: hogy a megyéknek municipális igazgatása mindemellett is a mily egyszerű, oly olcsó is volt, összehasonlítva azt akár más külföldökkel, akár az osztrák monarchia más tartományival. Hogy is ne? ha tekintetbe vesszük azt: hogy az 1773-ki díjszabályzat és az inéent említett 179⁰.-ki országgyűlési leszállítás óta, a megyei háztartásnak főczikkét tevő tisztii díjazás, egész 1848-ig, tehát félszázadon túl, mialatt mindennek ára hatványozva ment fel, változatlanul hagyatott; de sőt azon pénzügyi válságos időben is, midőn a bankó-cédula értéke egész a törpeségig összezsugorodott, majd pedig helyét a váltó-pénz foglalta el, a tisztii díjazás, minden pótlás vagy kiegészítés nélkül, állva maradt. Ez azon időszak, mely a megyei háztartásra a hirhedett olcsóság jellegét nyomta, illetőleg azt visszahozta. Ezen tárgyra még alább is visszatérek.

Az eddigi általánosságok nem elégíthetik ki azokat, kik a

*) Az 179⁰.-ki országgyűlés jegyzőkönyvéhez való irományok közt, 259, 409, 422, 427, 437, 500. l.

***) Egyetemes Magyar Encyclopaedia. I. k 625. l. Ekkor a hadi adó tett 4,395,244 frt 38', krt; holott ugyanakkor a házi kiadások összege az egész ország valamennyi megyéiben, a deperditákon kívül, 2,859,319 forintnál többre nem hágott.

megyei háztartás részleteivel közelebről megismerkedni kívánnak : annál fogva czélom a megyei költségvetés elemzését a következőkben tárgyalni. Két főrészből , úgymint a bevételek és kiadások rovataiból állván a megyei költségvetés : előbb amazokat vesszük vizsgálat alá.

A házi pénztár bevételi forrásai közt a főforrás kétségen kívül a házi adó ; de ez nem egyedüli kútfő , mert a házi pénztárba azonkívül többféle birságok , büntetések , marasztalások , bérek és más jövedelmek folytak. Ide tartozott a hitel is, szükség napjaiban.

A házi adót illetőleg : mivel a tárgy igen fontos és szövevényes , azt sok oldalról és bővebb részletezéssel óhajtom előadni ; hanem ezen helyről kiveszem , későbbre hagyván , és átmegyek most a házi pénztár imént elősorolt többi forrásainak ismertetésére.

Habár törvényeink sok egyes esetekben a birságokat , pénzbeli büntetéseket és marasztalásokat a megyei tisztviselők díjazására rendelték ; voltak mindamellett számos más esetek , hol az ilyen nevezetű bevételeket részint a törvény , részint a szokás a megyei pénztárba vezette. Például olyan törvények az 1662 : 36., 1681 : 18. §. 4. és 44 : §. 4. stb. Még a XVII. században is a megyék a pálinkaégetést és a dohányzást szélteben tiltották és az áthágókat pénzzel , mely a házi pénztárba folyt , büntették. A káromkodó nemesek és a megyei statutumok megtörői szintén oly pénzbírsággal lakoltattak , mely a házi fiskusba gyült. Tehették pedig ezt a megyék jogosan , a statutarius hatóságnál fogva , mely a Hármass Törvény III. R. 2-ik czimén alapült.

Emlitém fennebb , hogy a házi pénztárba bérek és jószágjövedelmek is folytak. Ennek megértésére vissza kell mennünk azon időkre , midőn pénzszüke miatt , bírói vagy politikai foglalás útján , a megyék jószágok birtokába jutottak. A házi adó tartozása vagy számadási marasztalás szolgáltatott erre nem ritkán alkalmat. Szelepesényi primás utolsó éveiben az általa szerzett Oszlány mezőváros birtokától házi adó nem fizettetvén , a megye a birtokot elfoglaltatta és jövedelmeit szedette mindaddig , míg a hagyományosok az adó-hátralékot , a szokott birságokkal együtt , meg nem fizették.

Még a hitel- vagy kölcsönről , mint házi pénztári forrásról , kell szólanom. A múltban sokszor megtörtént , hogy rögtön támadott fizetésekre a házi pénztárban elegendő pénz nem találtván , hi-

telhez kellett folyamodni. Mennél hátrább tekintünk ennek nyomozásában, annál több jelei tűnnek fel a patriarchalis szellemnek azok részéről, kiknek pénzt a régi megyék igénybe vették. Látuk már Nógrádmegye házi számadásai taglalásakor, hogy Zoby Mihály, Verbőcznek ipja, Nógrád- és Hontmegyéknek minden kamat nélkül kölcsönzött. Legnagyobb mértékben vették a megyék hitelüket elő Mária-Terézia uralkodása alatt, hogy azon lelkesedésnek, melylyel a jó királynő felhívásaira áldozatkészségüket felajánlották, megfelelő gyorsasággal, a kellő segedelmek minél előbb és minél teljesebben kiálltassanak. Ily esetben például Barsmegye házi illetőleg nemesi pénztára 1759/60-ban negyvenhatezer forintnyi adósságot csinált.

A házi pénztári bevételek némely forrásait ekkép röviden megismertetvén, átmegegyek a kiadások rovataira, és mindenekelőtt a tisztikar díjazását fogom tárgyalni. Az idéztem Magyar Encyclopaediának érdemes munkatársai közt, egy tinnepelt név van, kitűnő szakavatottsággal szerkesztett oly czikk alá írva, mely a magyarországi adóügyet egész terjedelmében tárgyalja. Csak imént hivatkoztunk reá, és állításainak támogatására onnét kölcsönzünk bizonyítékokat. De vannak benne oly hypothesisok is, melyeket elfogadnunk nem lehet, különösen azon állítást: mintha a mohácsi nap után I. Ferdinánd alatt a megyei házi költségek és tiszti díjak a közönséges királyi adóból fődőztettek volna, és az 1550-ki országgyűlés az alispáni tiszti bért 12, a szolgabíróét 4, a jegyzőt nagyobb megyékben 2, kisebbekben 1 forintra szabta volna. Folytatólag pedig még azt is vitatja a tudós czikkíró: hogy a török uralom korában, a nemesség gyakori subsidiumokkal terhelte, a megyei házi költségek a királyi adóból fődőztettek ugyan, de a megyei tisztek ingyen szolgáltak, s csupán a törvénymondás és más hivatalos taksákra tartottak igényt; és mivel némely megyékben a tisztikar továbbra is nem szünt meg fizetéseket húzni, az 1599-ki országgyűlés 16. t. czikke rendelé, hogy ha az alispánok és szolgabírák valahol a contributióból évdíjat vettek fel, azt fizessék vissza, minthogy ingyen tartoztak szolgálni, s e törvény az 1600: 6. és 1647: 39. t. czikk által is megerősítettett. E rendszer — így zárja be véleményét a tudós Falk — egész az 1715-ki országgyűlésig tartott.

Már azok, a miket a „takarékos díjazás“ fejezetben elősorol-

tam, és a miket imént a megyék régi háztartásáról közlöttem, gyanítatják, hogy az érdemes szerző tévedésben jár. Őt kétségen kívül a törvények régi szövegében használt „salarium“ szó vezette tévútra, oly értelmet keresvén benne, melyet az most bír. Ám de a „salarium“ szó akkoron minden rendű, nem csak állandó évi díjat, hanem más ideiglenes és alkalmi fizetést, taksát, jutalmat, napdíjat, stb. jelentett. Így például a tolnai 1518-ki országgyűlés 11-ik czikké ilyen kifejezéseket kötött össze: „Dicator The-saurarii et homo in comitatu illi adjungendus jurent . . . ultra stipendium a nemine taxam quovis titulo levaturos.“ Ez a törvény felzete, maga pedig a törvény szövege így hangzik: „In singulis comitatibus per universitatem nobilium unus juratus nobilis eligatur . . . a nemineque taxam ipsam tempore dicationis levabit . . . et nihil ultra stipendium seu salarium suum . . . reservabit.“ Az 1547: 33. t. czikk pedig nem csak azon 12 fillért, mi az alispánnak és szolgabírónak a jobbágyköltözés körüli eljárásért taksául jár, nevezi salariumnak, hanem azon 12 forint birságot is, mivel azon földesurak lakoltatnak, kik a jobbágyköltözést törvénytelenül akadályoztatják: „Vicecomites et judices nobilium cum nobile adjuncto in his executionibus salarium eorum, ut antiquitus mos fuit, habeant. In licentiatione scilicet coloni singuli 12 denarios per colonum discendentem; in occupatione vero et statutione possessionis illius, qui constitutiones praemissas non observaret, florenos duodecim, per eum, cujus nomine fit exemptio, persolvendos.“ Már Robert-Károly törvényétől kezdve a megyei tisztek, kik a kamara nyeresége — *lucrum camerae* — és más országos adók körül fáradoztak, bizonyos pénzbeli jutalmat kaptak. De ez nem tette állandó évidíjukat, nem is tehette azért, mivel a megyei tisztviselők — különösen az alispán és szolgabíró — a törvényhozás változó rendeleténél fogva az országos adóügy körül nem tettek mindig szolgálatot, hanem ezt többször vagy magok a rovók (*dicatorok*) egyedül, vagy a megye közönségétől kiküldött köznemesek végezték. Azon törvények tehát, melyek az adó behajtása mellett hivataloskodó megyei tisztviselőket ingyen szolgálni kötelezték, milyenek az 1521: 28. t. czikktől kezdve nem ritkák, nem azt czélozták, hogy a megyei tisztikar állandó évdíjától, mit a megyei házi pénztárból húzott, váljon meg, hanem oly egyes esetekre voltak alkotva, midőn válságos időkben a haza közege és nagy szüksége, az adó körüli ingyen szolgálat áldozatát

követelte. Ez is azonban szép és jó volt, és a megyei institúciónak azon régtől öröklött jellemére mutat, mely az ingyen szolgálat és a csekély díjazás által az olesóság híres czímére szert tett. Egyébiránt miután Mátyás törvényén kezdve, az általam fennebb idézett törvényezikkek teljes próbát nyújtanak arról, hogy a megyékben, a XV. és XVI. század lefolytán már állandó házi pénztárak léteztek, melyekből a megyének minden szükségei, jelesen a megye közügyeiben fáradozó küldöttek és követek elláttattak; már csak ez okon is, ha más tényleges érveink nem volnának, szabad lenne állítanunk, hogy ugyan akkor, ugyan azon pénztárakból a megye belügyi körül folytonos szolgálatot tevő tisztikarnak is díjazva kellett lenni. De a megyék jegyzőkönyvei és actái positiv bizonyítékokat tartalmaznak arról, hogy már II. Ulászló alatt, — mikép Nógrád számadásaiban láttuk, — és az új dynastia korában, — mikép Bars számadásai mutatják, — a tisztikar a megyei házi pénztárból állandó évdíjat húzott.

Habár a megyék háztartása és költségvetése azon közszellemmel fogva, mely mindnyáját áthatotta, lényegileg és elvben egymáshoz hasonlított a tisztikar díjazására nézve is; mindazáltal függetlenségük tudatában a megyék e részben a helyi viszonyokhoz alkalmazkodtak. A királyi kormány és a törvényhozás legkevésbé sem avatkoztak abba; még a királyi helytartótanács felállítása első időszakában sem, mikép az 1729: 23. t. cikk erről tanúskodik. De már Mária-Terézia uralkodása alatt a fő kormányzések gondoskodása a tisztikar díjazásának rendezésére kiterjesztett. Első nyomát ennek az ügyvezett alsó-slavoniai és Szerém vármegyék alakításakor találtam, mely 1745-ben történt, a mikor a rendezés többi pontjai közt a tisztviselők évdíjának szabályozása is előfordul *). Magyarország többi megyéiben a kormányzék felügyelése eleinte ennyire nem ment, hanem csak arra szorítottott, hogy a status quo tartassék meg, és túl rajta a megyék ne terjeszkedjenek. De ezen tilalomnak nem mutatkozott sikere. A megyék folytatták nem csak a tisztikar évdíjának sebesen eszközlött emelését, hanem új hivatalok szaporítását is. Vegyük elő, hogy példában láthassuk a dolog történeti folyamát, a szokszor nevezett Bars-

*) Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, edidit Ivan Kukuljevic. Zagrabiae, 1862. I. rész 405, 415, 420. l.

megyét, és gondoljuk hozzá a más megyében is épen úgy nyilvánult közéletet: azonnal tisztában fog állani előttünk azon irány, melyet a megyék ezen időszakban, eltérve az előbbi útról, követni indultak. Már oda fenn említém ezen megyének antediluvialis tisztii díjazási összegét, mely 1670 körül alig haladta meg a háromezred forintot. De miután I. Leopold a közadót az addig nem hallott collossalis nagyságra emelte, és annak behajtását, mely az előtt külön kincstári egyének és rovók által eszközöltetett, a megyék felelősége alatt, a megyei tisztviselők vállaira rakta: ezen alkalmat, mint másutt ország szerte, Bars is a tisztii díjak emelésére használta fel. Így történt, hogy már 172⁴/₅-ben Barsban a tisztikar évdíjának összege a hajduk bérével 2477 frt 20¹/₂ krt tett; 172⁸/₉-ben díjak és bérek együtt 3856 frt 80 denárt; 174¹/₂-ben 4055 frt 55¹/₂ krt; 17⁵⁹/₆₀-ban 5128 frt 53 krt, hozzá még a főispánnak már ekkor a legfelsőbb helyen jóváhagyott honorariuma külön 1500 forintot. Mint mondtam, így ment ez más megyékben is. Ezen alig helyeseltető gazdálkodás még szembetűnőbb, ha azon sebesen egymásra következő szökéseket tekintjük, melyek egyes díjakkal követték el, és azon ferde aránytalanságot, melylyel a díjhúzó tisztviselők szolgálatja jutalmaztatott. Így például az eddig idézett esztendőknél nyomán menve, a barsi rendes alispánnak évdíja 1567-től 1576-ig ötven forint, a szolgabíráknak és eskütteknek egyaránt tizenkét forint, a jegyzőnek pedig megalkudott bére 50—60 forint volt. 1576-tól, kis időköz kivételével, 1700-ig az alispán száz forintot, szolgabírák tizenötöt, esküttek tíz forintot, jegyző hatvan forintot húztak. 1701-ben a főispánnak honorarium cím alatt száz körmőzsi aranyat szavazott a megye, a rendes alispán díját kétszáz forintra, szolgabírákét negyvenre, esküttekét huszonötöre, jegyzőét százötven forintra emelte, azonkívül már ekkor az egykori egyszerű tisztikar számát egy helyettes alispánnal, egy második vagyis aljegyzővel, egy tisztii ügyésszel és több járási adószedőkkel szaporitva találjuk. Menjünk tovább: 172⁶/₇-ben a rendes alispán évdíját felszöktették háromezred forintra, a helyettes alispánét százötvenre, főjegyzőjét kétszázra, szolgabírákét hatvanra, esküttekét harmincz forintra; a fennebb említett új tisztviselőkhöz most már egy számvevő is járult. 172⁸/₉-ben a rendes alispán évdíját ismét felszöktették, és pedig egyszerre ötszáz forintra, a helyettes alispán ennek felét nyerte, főjegyző négyezredet, aljegyző százhuszat, szol-

gabirák százat, esküttek ötven forintot; de a főispán már ekkor csendesen évenként kétszáz körmöczi arannyal, és ha építő-széket tartott, ennek fejében külön még egyszer annyival tiszteltetett meg. Mária-Terézia kormányzása idejéhez érvén, már nem észlelhető ugyan a megyékben oly siető emelkedés a díjazásban, mint eddig de annál inkább láttak a megyék a tisztikar száma és új hivatalok szaporításához; és e részben magokat a főkormányosok ismételt tilalmazásai által sem hagyták feltartóztatni. Az autonómiának ily ferde alkalmazása valóban sajnálandó állapotot idézett elő, melynek további maradását átnézni nem lehetett. Halljuk csak a kir. helytartótanácsot azon sok új hivatal és szolgálat elsorolásában, melyet az egykor egyszerű vármegyékben már 1773-ban talált. A hosszú sor im ez: főbiztosok, számvevők, a megyei székházi, út-, hid-, só-, hús-felügyelők, tolmácsok, várnagyok, czirkálók, megyei kocsisok, kovácsok, ajtónállók, vízfordók, szolgálóleányok, hadnagyok, őrmesterek, örök, pallérok, sőt még a verébfajok gyűjtőit is — *passerum perceptores* — köztük leljük. Voltak megyék, melyek az alispánok számát is háromra, négyre emelték, különféle czimek alatt, például törvénykezési, rendkívüli, stb. Kötelességem azonban elismerni, hogy a főkormányosok e bűnlajstromot nem mondja az országban általánosnak, hanem inkább megjegyzi, miképen az csak némely megyékben kapott lábra. Innét indulva ki, a kir. helytartótanács, a legfőbb parancs szerint, mind ezen újítások általános eltörlését kimondá, egyúttal pedig minden megyére nézve az egész országban a hivatalok nemeit, számát, díját, valamint a bérek mennyiségeit is rendszeres szabályozás által meghatározta, és áthághatlan zsinórmértékül a törvényhatóságához oly meghagyással küldötte, hogy azokat túllépni ne merészeljék, s a netaláni áthágás esetében a megye élén álló fő- és alispánok a szabályzatton fölül szedő summákat a házi pénztárnak megtéríteni kötelesek. Meg kell vallani, hogy ezen díj- és béröszelet az akkori árak szerint épen nem mondhatók fukaroknak, sőt a hivatalos személyzet megszorított száma is elég bőkezűen ütött ki. Voltak mégis megyék, melyek a helyi viszonyok tekintetéből módosításokat vagy bővítéseket szorgalmazván a szabályzatton, kellő igazolás után sikerert arattak. Ebből az következett, hogy azon 1773-ki eredeti normatívum sok megyénként módosítást és változást szenvedett, és a megindult rendszerezés többféleképp meglazult. II. József császár 1785-

ben a megyék új rendezése alkalmával tetemesen növelte a tisztviselők számát és díját, használván e kedvezést azok meghódítására, kik céljait szolgálatjuk által elő fognák mozdítani. Az első-alispán évdíját másod osztályú megyékben 600, illetőleg 700 forintról 1200 forintra, másod-alispánét ennek felére, fő-szolgabirákét 300 és 400 forintra, esküttekét 150 forintra rúgtatta. Barsban ekkor a tisztí évdíjak és bérek költségvetése, mely még Mária-Terézia szabályzata szerint 1778⁸/₉-ben 9969 forint volt, felmagasult 19,138 forintra; a tisztikar személyzeti száma pedig, mely az 1773-ki rendezés folytán negyvennégyre volt emelve, József császár alatt ötvennégy tagból állott. Az 1790-ki országgyűlés ezen szaporított díjakat és személyzetet szóba hozván, ámbátor az elsőket, mint már megjegyzém, Mária-Terézia korabeli állapotra visszavezette; de a tisztviselők nagyobbított számát meghagyandónak tartá, azzal indokolván, hogy a megsaporodott tisztí teendők sokasága követeli ezt. Ennyi rendszerezés daczára mégis feltűnő azon egyenetlenség, mely abból a megyék közt keletkezett. Így például az 1790-ben regenerált megyék sorában Nyitrának hat fő-szolgabirája, hat alszolgabirája és harminczhat esküttje volt, együtt negyvennyolcz tag; holott a nagyobb Biharnak akkor csak öt fő-, tiz alszolgabirája és tizenhat esküttje, összesen csak harminczegy tagú személyzetét olvassuk; vagy a nagy Bácsnak csak négy fő-, négy alszolgabiráját és nyolcz esküttjét, összesen tehát csak tizenhat tagból álló csekély tisztikarát tudván, ezen aránytalanságban téves rendszerezést rejleni sejtünk. Szintén a kisebb megyék közt is ily dissonans arány tűnik fel; mert például az alatt, míg egész Csanád egy fő-, egy alszolgabiráóval és két esküttel beérte, a kis Turócz tisztikara négy szolgabiráót és nyolcz esküttet számlált.

Ennyit a házi költségvetés egyik fő kiadásáról. Ily terjedelemben lehetne tárgyalni a kiadási többi rovatokat is, de ezen értekezés szűkebb köre nem engedi azt. Elég legyen tehát azokat, kik a házi költségvetés soknemű és rendű kiadásairól teljesebb fogalmat akarnak szerezni, azok rövid vázlatával megismertetnünk. A fennebb adott példák előkészítik a figyelmes olvasót arra, mi a későbbi idők számadásaiban nagyobb dimenziót foglal el. Maradjunk egyenes rovatoknál.

Ott találjuk a napdíjak és úti-költségek rovatát, mely oly régi, mint maga a háziadó és a házi pénztár. Hiszen fennebb ol-

vastuk már nyomait Zsigmond rendeletében, Mátyás törvényében, Nógrádmegyének II. Ulászló korabeli számadásaiban. E részben a megyék autonómiája különféle szokásokat hozott életbe helyenként és időnként. Habozás, önkény, kegyelés, takarékoság, szigor, apály és dagály váltakozva merültek fel azok kezelésénél. Például Barsmegyének ezen című rovata 1728₉-ben az országgyűlési napdíjakon kívül csak 311 frt 80 denárt tett; de már 1790₁-ben 6107 frt 35 krt; hét évvel későbbben ismét csak 952 frt 27 krt; 1824-ben 3000 frtot stb. Az országgyűlési napdíjak fizetését a XVI. és XVII. században némely megyék néhányszor egyedül a nemesség vállaira vezették; különben pedig a házi pénztárakból, melyek vegyesen a kiváltságosak és nem kiváltságosak adójából teltek meg, utalványoztatták. E részben a megyei hírhedett takarékoság nem tartott mindig párhuzamot a többi kiadások szokásos mértékével. I. József és III. Károly idejebeli hongyületeken aránytalanul nagy díjakat, öt forintjával naponként és követenként osztottak a vármegyék, és ennek igazolásául mindnyájan egyhangú yégzéseikre hivatkoztak. Ebben rejlik oka annak, hogy az 1715: 47. t. cikk a nemesség adózási kötelességét, a követi díjakra nézve, még azután is fentartotta, mikor már a házi adóbani részvétét magáról lerázni szándékolta. Az 1790₁-ki országgyűlés folyama alatt némely megyék részéről sürgettetett, hogy a dietalis napdíjakat ne a megyék, hanem maga a törvényhozó test szabja meg; de ez köz-elfogadásra nem talált.

A kiadások rovatában tovább írószerek jönnek elő. Valaha, midőn még a sok írás a megyei tisztségviselőktől nem kivántatott, hanem annál több szóbeli hivataloskodás, írószerek, különösen a papír, pecsétlő viaszok stb. igen csekély kiadást tettek. Barsmegye minden tisztségviselőinek és minden gyűlési, törvényszéki okmányokra, jegyzőkönyvekre, számadásokra nem kellett 1725-ben több, mint tizenöt rizma közönséges író és néhány ív regal papír, melyekért csak 36 frt 99 denár lőn kiadva, hozzá ostya és spanyol viaszokért 5 frt 50 denár. Időhaladtával és azon arányban, melyben a szóbeli hivataloskodás helyett az írás özöne kezdett elhatalmazni a megyéknél is, az írószerek rovata fokokként ezerekre szaporodott. Még azt is megjegyzem, hogy a Mária-Terézia alatti megyei rendezésig, 1773-ig nem voltak megyei irodák alakítva, hanem az úgynevezett patvaristák, — a tisztségviselők oldala mellett

lévő gyakornokok, — végezték az irodai teendőket, és ebbeli szolgáltatjuk fejében mérsékelt jutalom adatott nekik a házi pénztárból.

Előfogatok, — ingyen szekerezés, — a megyei számadások rovatai közt Mária-Terézia koráig ismeretlenek. A tisztviselők addig, mikép a KK. és RR. nagyobb része, lóháton utaztak. A királyi helytartótanácsnak 1774-ki normatívuma visszaélésnek bélyegezte a beharapódzott ingyen előfogatok használatát, és szigorúan megtiltotta; de a megyék ennek ellenére is gyakorlatban hagyták. Az 1777^s-ki számadásokban olvasom: hogy a tisztviselők és a pénztár szekerezését Bars megye 1634 frtban vette be a szekerezőknek. Ezen rovat is folyton nőtt: már II. József császár uralkodása végével e rovat összege 6188 frtra rügött, 1824-ben már 11,759 frtra. Dícséret a megyéknek, melyek ezen terhet, miután szabályozása sikerre nem vezetett, még 1848 előtt a nem kiváltságosokról levették egészen. A statuti jognak szebb hasznát venni nem lehetett.

A hajdúk és szolgák bére a kiadási rovatok közt csak a XII. század végén fordul elő. A török uralom idejében a megyék, a szükséghez képest, a közbátorság fentartására és az állandó megyei közszolgálat teljesítésére bizonyos számú folytonos fegyverest tartottak, különböző és változó nevezetek alatt. Ilyenek azonban a megyei tisztviselőkhez, kik magok is mindig oldalon fegyvert viselve hivataloskodtak, magán szolgálatul nem voltak rendelve. Csak kivételesen fordultak ritka esetek elő, midőn a veszély növekedésével, az alispánok mellé, ideiglenesen néhány megyei katonát adtak. Hanem a török uralom megszűntével, lépett lassanként divatba a tisztviselői hajdúk alkalmazása. Eleinte csak a főtisztek közt osztatott meg kis számuk. Így Barsban a XVIII. század elején még csak a két alispán, főjegyző és főpénztárnok részesültek hajdúban. Mária-Terézia idejében a járási négy szolgabíró is kapott egy-egy hajdút; de az 1774-ki normatívum szerint már az alszolgabírák és járási adószedők is elláttattak hajdúkkal. Számuk ekkor Barsban, a központi szolgálatra fogadottakat is ide értve, huszonháromra nőtt, II. József alatt pedig mind a két rendű hajdúk száma 42-re szaporodott. A hajdú-bér és ruházat, vagy ennek váltása, épen úgy változott és folyton akképent felfelé, mint a tisztviselők évdija.

Különös aristocraticus fogalom szerint, a megyék a telivér tisztikar rovatába nem vették fel a mérnöki, orvosi, sebészi, iro-

dai személyzetet, nem a várnagyokat, porkolábokat, hadnagyokat, valamint azon felügyelőket sem, kik az utak, hidak, selymészet stb. mellett, későbbi rendezések következtében, alkalmaztattak. Ezeket tehát a conventionalisták czimével ajándékozták meg, és a salarium szép, de sovány értelmű nevét tőlök elvonva, conventio nevű fizetéssel látták el; melynek az volt jó oldala, hogy a salariumnál aránylag sok ideig nagyobb volt. Nehéz meghatározni: vajjon ezen elkülönzésből származott-e a főispánok azon attributiója, a conventionalistákat önként kinevezni; avagy megfordítva, a kinevezési foglалás okozta-e az elkülönözést?

Egy kiadási rovat a múlt századok megyei házi számadásai-ban nagyban szerepelt, mely Mária-Terézia idejében onnét végkép kitöröltetett, de ethnographicus tekintetben megérdemli itt az említést: az ajándékok, adakozás, adományozás rovata volt az. A megyei élet régenten is, úgy mint 1848-ig, viszhangja volt a kiváltságos nemzet magán élete-, gondolkodása- és szokásainak. Újévi ajándékok, —a régi privilegiumokban oly gyakran emlegetett strenák, —már az Árpádházi és vegyes fajú királyok alatt a fejedelmi jövedelem egyik bő forrását tették: ugyanakkor az országos és udvari előkelő hivatalnokok, főispánok és sok más köztisztviselőik igényt tartottak bizonyos szabott vagy tetszéstől függő ajándékokra. A középkori városi szabadalmak egyik szokott terhe, az újévi adományozás kötelessége. A megyék sem kerülték ki az időnek ezen nyomását. Majd minden hatósági ünnepélyes érintkezésnél, tele kezek előzték meg a szót. A tengernyi példából, melyekkel a megyék jegyzőkönyvei halmozva vannak, szolgálunk néhányal. Zemplénmegye, a virágzó hegyaljai borkereskedés által akkoron gazdag tartomány, 1595-ben a királynak, Mátyás főherczegnek, Báthory Zsigmondnak és nejének, kik a pozsonyi országgyűlésre várattak, száz ökrrel, négy hordó borral, száz köből zabbal és tizenhat köből búzaliszttal kedveskedtek. Ugyanazon megye Bethlen Gábor lakodalmára küldött ajándokul negyven ökröt, négyszáz tyúkot, kétszáz ludat, száz iteze vajjat, huszonöt iteze mézet, öt-száz tojást, háromszáz köből zabot, száz szekér szénát, huszon-négy hordó bort, száz tallért és kétszáz tizenhat forintot, de még más apróbb konyhaneműeket is. I. Rákóczy Ferencz lakodalmára 1666-ban Zemplén két követet küldvén, általok az új párnak egy szőlögerezd alakú száz forintos billikomot nyújtatott át nászaján-

dokul, mely szivből jött; de nem úgy a vérszomjas Caraffának 1687-ben a zempléni nemesség erszényéből küldött négyszáz arany és huszonnégy hordó aszuborból álló adomány, melynek átvivői a váradi püspök és a megyei alispán voltak. Zalamegyének jegyzőkönyvei szomorúan tanúskodnak arról is, hogy a Bécsben állandó fizetést húzó ágens, Zemplénmegye nevében mindig nagy mennyiségű aszubort osztogatott „primoribus aulae ministris“*). Szintügy dívott ezen szokás más megyékben is. Például, midőn 1603-ban Thurzó György, még akkor csak a dunáninnyi részek főkapitánya, lakadalmára meghívta Barsmegyét, az oda kirendelt követek megbizattak száz forint értékű arany vagy ezüst kupát venni Bécsben az új házások nász-ajándékául. Ugyanazon évben, hogy Althán esztergomi várparanesnok rakoncátlan német katonáit a megyébe ne szállásoltassa, a hozzá indított küldötteknek meghagyatott, egy diván-szőnyeget felajánlani a tábornoknak, nejének pedig hatvan forint értékű arany karpereczet. A nádorleány nászünnepére 1612-ben küldött követek százötven forint értékű aranyozott ezüst mosdó-medenczét és ibriket vittek innét az arának. Ifjabb Rákóczy György lakodalmi ünnepére a barsi küldött követ tizenkét gira ezüstöt vitt ajándékol. 1659-ben Wesselényi nádornak, midőn a bajmóczyi fürdőt használná, konyhabeli szükségéit száz forint árú készlettel látta el a nevezett megye. A török uralom idejében ezen ajándék-szokás, kivált az ország azon részén, mely hódultságnak nevezetett, minden határokon túlment. Ki e részben sok érdekes adattal kíván megismerkedni, azt a török-magyarokori történeti emlékek két kötetében olvasható körösi számadásokra utaljuk. Az itteni visszaélések a nem hódolt megyék tisztikarait nagyban megmételtyesítették. A török uralom megszűntével, ideje lett volna a törvényhatósági ajándékozást annál inkább megszüntetni, mert az azokat osztogató Karok és Rendek a házi pénztárhoz, melyből az adományozás folyt, már is kéteskedve járultak. De ez nem tette őket tartózkodóbbakká. Még 1727-ben is Barsmegye Pozsonyban, az ország akkori kormányzékéi helyén, a fő hivatalviselők közt 402 frt 99³/₄ denárnnyi értékű császár-madarakat és más vadat osztatott ki, és ezen kiadás számvöileg helyeseltetett; mi több, még Bécsbe is szívesen fogadták

*) Szirmay, Notit. Comit. Zempl. 94, 159, 206, 267, 279. l.

a magyar koraltnokság fejei az efféle apróságokat. A tanyázó katonaság pedig, szintén igényt tartott ily megyei adakozásokra, — és ha elmaradtak, bűjút látta a szállásolással terhelt nép és megyei tisztviselők. A múlt századi számadásokból például idézem ezeket: a Barsban tanyázó ezredes évről évre ötven aranyat, a kapitányok egyenként hatvan forintot, hadnagyok fejenként harminczöt frtot, zászló-tartók huszonöt frtot kaptak ajándékol. A megyei ajándékozások ezen árnyék-oldalát azonban némileg ellensúlyozzák azon másrendű, erkölcsileg nemes czélok, melyekre a házi pénzalapból áldoztak a kiváltságos KK. és RR. Ilyen volt a többi közt a török fogságból kiváltáshoz járulás. Zemplénmegye nemessége 1650-ben Fügei Csato Albertet háromszáz tallérral váltotta meg a török rabság jármából. Ugyanaz 1661-ben Pallay István kiváltsági sarczához kétszáz forinttal; vajai Ibrányi Ádáméhoz száz forinttal járult; 1696-tól — 1699-ig pedig a keresztyén szeretet ezen szent czéljára ezerötszáz forintot áldozott*). A ferde fogalmak ezen korában nem vehetjük ros néven vallásos atyáinknak, hogy a házi pénztárt egyházi vezeklések és alamizsnáskodás forrásául is tekintették. Már a fennebb elemezett nógrádmegyei számadásokban észleltük annak nyomát. Az „Eleemosynae“ rovat a legközelebb múlt század megyei számadásaiban az évenként megújuló rendes kiadási rovatok egyikét tette: a szent sírra, zárdákra, kolduló barátoknak, remetéknek, nyomorútlaknak, ügyefogyott árváknak, özvegyeknek nem fillérek, hanem az idő viszonyaihoz képest, jelentékeny összegek utalványoztattak. Nem törünk pálczát ezek fölött, de határozottan rosszaljuk azon házi pénztári kiadásokat, mint valóságos visszaélést, melyek még Mária-Terézia dicső uralkodása idejében is a főispáni installatiókra és restauratiókra a nem-nemes adózók véres verejtekü filléreiből pazaran tékozoltattak. Így például Barsban 1759-ben Koller Ferencz egykori királyi személynök főispáni székébe iktatásakor 3883 frt 29 $\frac{1}{2}$ kr adatott ki a házi pénztárból.

Üdvös és szükséges volt tehát a kir. helytartótanácsnak a megyei tisztikar rendezése alkalmából 1773-ban megyékszerte köröztetett azon szigorú tilalma, hogy jövendőre a Karok- és Rendeknek a házi pénztárból semmi, bármí nevü ajándékokat tenniök nem

*) Szirmay, ugyanott 183, 193, 283. l.

lesz szabad, a rendes tiszti évdíjakat e nemli vagy a tisztviselők számát, neveit szaporítani pedig a tisztikar élén álló fő- és alispánok felelősége alatt oly annyira el lesz zárva, miszerint áthágás esetére ezek vagyonaiból fog a házi pénztár rögtön kártalaníttatni; végtére kemény szavakban volt kifejezve, hogy a tisztviselők ezentúl a rendes díjakon kívül semmi eddig gyakorlott vagy újból behozandó jutalmazásokat és ingyen szekerezéseket elfogadni, s akár mi ezimü accidentiákat szedni ne merészeljenek.

A házi pénztár kiadásai sorában az építkezések jelentékeny helyet foglalnak. A török uralom volt oka annak, hogy az egykori megyeházák elenyésztek. A haza kebelében létező barbár ellenség szükségessé tette a megyei hatóság folytonos mozgóvá tételét, nehogy az egy állandó helyhez lekötöttek, az összegyűltek, a pénz- és levéltárral együtt, török és tatár prédájává essenek. A megyei hatóság tehát ez időben vándor természetet öltvén magára, a megyének védettebb és bátorságosabb helyein változtatva gyülekezett egybe, vagy ha ilyeket a megye kebelében nem talált, szomszéd megyei, sőt néha még távolabb fekvő biztos helyeket, kastélyokat és várakat keresett fel hatósági központul. Így lón például, hogy Pest-, Csongrád- és Heves-megyék gyűléseiket a nógrádi, szécsényi, de leginkább a füleki várban, vagy hogy Bars néha a szomszéd nyíramegyei Bajmócz, sőt trencsénmegyei Bán erődben tartották. A gyűlések ugyan gyakoriak voltak, mikép már fennebb érintém és e munka folytán még előhozom, de egy napi tartamon túl ritkán terjedvén, lehetővé tették, hogy a KK. és RR. nyári időben künn a szabadban, lombos, terebélyes fák árnya alatt, téli vagy zordon időben pedig valamely vár-úr vagy kőház tulajdonosa szivességéből benn székelték, s csak ritkán szerény bérszállásokon. — Mídon aztán a török uralom megtörve, a haza fainak több biztonsággra nyújtott kilátást, a megyék is állandó székhelyekről és saját házaikról kezdenek gondoskodni. Egyik régi nyomát ily gondoskodásnak találjuk Zemplénben, hol Szirmay bizonyosága szerint, már 1662-ben épített a nemesség maga költségén székházat. Milyen szerények lehettek ezen első épületek, mutatják a még imitt-amott fenmaradtak. Barsmegye első székházának, mely a közel múlt század elején volt tervezve, és szintén a birtokos nemesség adakozásából leendett építve, ily kisszerű mérvek voltak szabva: az épület hossza hét, szélessége négy, folyosója két öletteend; háromszo-

bából fog állani, melynek egyike pénztárul, másika levéltárul, harmadika pedig gyűlés helyül szolgálndott. — Hogy ezen igénytelen épületek a mind inkább fejlődő megyei élet kellékeinek nem feleltek meg, bizonyítja az 1723 : 73. t. cikk, mely oda útasítja a megyei hatóságokat, hogy oly tágas székházakról gondoskodjanak, hol ne csak a törvényszék és gyűlés, hanem a levéltár és rabok is megférhessenek ; építsék pedig azokat, a mennyire lehet, nagyobb kényelem okából a megyék közepére és királyi városokba, vagy nagyobb kiváltságos mezővárosokba, a hol is az illetők kötelesek illő árért elegendő tért adni. Ez volt az első kisajátítási törvényünk, melyet csakugyan sok helyt igénybe vettek a megyei közönségek. De a mostani nagyszerű megyei paloták leginkább a jelen század első felének és többnyire a birtokos nemesség adakozásának művei.

A foglyok és fegyenczek ellátása a régi házi pénztári kiadásoknak csekély, de újabb időben nagy összegeket tevő rovata. Míddőn a megyék még vándor hatóságot gyakoroltak, foglyaik és bűnhönczeik száma, a pallosjog kiváltságának bőkezű osztá-a mellett, igen csekély levén, azokat a börtönökkel ellátott várakban vagy kastélyokban, az illető tulajdonosok engedelmével, szokták volt őriztetni. Később a székházak keletkezésével azon kisegítőre nem volt szükség. De vessünk fátyolt az első fogházakra és börtönökre, és menjünk át a fegyenczek ellátási költségeire. A mily csekély volt a letartóztatottak száma, oly csekélyek voltak az ellátás összegei is. Például Barsmegyében 1725-ben ezen rovat csak 56 frt 7 krt tett, még pedig mint megtérítési szám a kis-tapolcsányi uradalomnak, mely a bűnhönczeket várába fogadta és a tisztartó felügyelete alatt élelmeztette; az 1729-ki ezen nemű rovat 141 frt 38¹/₂ krt mutat, mert akkor halálos ítélet hajtván végre, ez a költségeket renden kívül megszorította. A dunáninneri megyék a nagy-szombati bakónak állandó évdíjat fizettek. A jelen századdal kezdődik a bűnhönczök ellátási rovatának fokenkénti emelkedése, kivált mióta a megyei börtönök javító házakká alakítottak, és a pallosjog az uradalmaktól elvétellett.

Ezen rovatall párhuzamban áll az is, mely a hidak és utak címét viseli. E célra a közel múlt század végeig szintén keveset fordítottak a megyék. A hidak rendszerint csak fából levén alkotva, az anyagot azokhoz a nagy erdőségekkel biró tulajdonosok,

többszörre ingyen adták, a munkát molnárok és faragó emberek tették. Ébredésre mutat, hogy már Mária-Terézia kormányzásának utolsó éveiben az útesinálás vezetésére mérnöki állomások, később pedig hid- és útbiztosok, meg felügyelők rendszeresítették. De meg kell vallani, hogy a kellő szakképesség hiányából, ezen új hivatalok sok czélszerűtlen útvonalok és hidakat hoztak létre, melyek a megyei pénztárakat folytonos nagy kiadásokba sodorták.

Államgazdasági tekintetben két kiadási rovat vonja magára figyelmünket. Egyiknek czélja a ló-nemesítés, másiknak a selyem productionnak előmozdítása. Amaz a ménlovak árát, lovászok bérét, stb. tartalmazta. Bars 1778-ban hét ilyen esődört vásárolt 2135 forintot, és azokat a megye alkalmas helyein állomásoztatta. Sajnos, hogy a megyék ezen üdvös intézkedést általánosan és kitartással nem karolták fel. — Az eperfa szaporitást II. József császár tette a megyék kötelességévé, de mind a mellett, hogy a kir. helytartótanács a hatóságok gondoskodását ez iparágra felhívni nem mulasztotta el, telhető sikert nem vívott ki. Minek oka leginkább abban rejlik, hogy a megyei hatóságok, mint ilyenek, nem alkalmas közegek hasonló vállalatok tüzetes előmozdítására, mely egyletek és társulatok körébe tartozik jobban.

Átmegegyek most a házi pénztár azon rovataira, melyek természetüknél fogva nem készpénzbeli kiadást, hanem csak leszámítást kívánnak. A megyei nyelven „acceptatiók“ „leszámítások“ neve alatt ismeretesek. Két rendű ily leszámítások jöttek a múlt XVIII. század kezdetétől a megyéknél divatba: t. i. elemi szerencsétlenségek és „deperditák.“ — Az elsők az adózók vagyonát vagy jüvedelmét, következőleg adozási tehetségét, elemi csapások következtében csökkentették; ilyenek voltak: tűzvész, vízáradások, jég vágy zápor esapadékok, marhavész, rendkívüli terméketlenség, stb. — Érvényesítésük abból állott, hogy a károsultak az adó illetékből levonás által némi könnyítésben részesítettek, miszerint ekkép köztük és a nemkárosultak közt az adozási tehetség annyira mennyire egyensúlyba hozassék. A deperditák azon különbségből állottak, mely a tanyázó és átvonuló katonaságnak az adózók által szolgáltatott természetmények és élelmezés csekély regulamentaris ára valóságos piaci értéke közti összehasonlításból támadott, hozzávéve még némi ingyen szolgálatakat és terheket. Ennek, a dolog természeténél fogva, a hadi adó

lehajtásába kellene esni; de mivel a királyi kincstár azt soha olyanul elfogadni nem akarta, a megyék nem találtak más expedienst, mint az illető teherviselőket a házi adó illetékéből leszámítás által némileg kártalanítani, azon módon, mint az az elemi károk leszámításával vól gyakorlatban. Falk közlése szerint a deperditák hét évi közép számitással 1826-tól 1833-ig, a hadbiztossági hivatalos kimutatások szerint, az egész országban évenként 910,046 frt $50\frac{1}{2}$ krt tettek; mely összegből a vármegyékre és szabad kerületekre 795,854 frt 42 kr esett. Mivel pedig ugyan azon hét esztendő alatt a házi adó összege a megyékben közép számmal 2,919 840 frt 48 krra ment: nyilván való, hogy a deperditák rovata által az összes házi adó közel egy negyed részszel szaporodott.

Az eddig elsorolt kiadásokon kívül voltak még más egyes kisebbszerű kiadási ágak is szokásban; de ezek ritkán jöttek külön rovatokban elő, hanem többnyire a „Vegyesek“ rovata alá foglaltattak.

A megyei gazdálkodás igazságos megbirálására tanúságosnak tartom e tárgy befejezéseitl átkölesönözni ide azon teljes kimutatást, mely az idézett hét év alatt a megyék összes házi adójának minden egyes rovatait előnkbe tárja. Tettek ugyanis a

Deperditák	795,854 frt 42 krt.
Tiszti évdíjak	624,230 „ 15 „
Szolgák bére	413,112 „ 20 „
Középületek, hidak, stb.	248,932 „ 50 „
Tiszti szekerezés, napdíjak	208,714 „ 33 „
Szolgák ruházatja	134,315 „ — „
Előre tett fizetések	117,301 „ 28 „
Vegyes költségek	156,093 „ 31 „
Károk megtérítése	74,009 „ 24 „
Írószerek	59,678 „ 31 „
Be nem szedhető adó	38,743 „ — „
Adósságok lerovása	26,314 „ 53 „
Árvák- és özvegyeknek	23,398 „ 44 „
Kamatok	4,142 „ 27 „
Összesen	2,919,840 „ 38 „

Ha már ebből csak a valóságosan fizetett pénzösszeget akarjuk kideríteni, levonásba kell hoznunk következő rovatokat, mint leszámításból keletkezettek; először is tehát

Deperditákat	795,854	frt	42	krt.
A tiszti szekerezési rovatnak felét	104,357	„	16 ¹ / ₂	„
Előre tett fizetéseket	117,301	„	28	„
Károk leszámítását	74,009	„	24	„
Be nem szedhető adót	38,743	„	—	„
Összesen	1,130,265	„	59 ¹ / ₂	„

E szerint tehát az ország minden megyéinek házi pénztáraiból a mondott idő alatt valóságosan kifizetett pénzösszeg nem több, mint 1,789,574 frt 47¹/₂ kr. ezüst értékben, mi a megyék igen takarékos gazdálkodásának legbeszélőbb igazolása. És ez azon jó eredmény, melyhez az egyes és összes kiadási rovatok ismertetése által jutottunk.

Vegyük elő immár azon kérdés tárgyalását: kik fizettek házi adót? Régenten a házi adónak fő teherhordói első sorban a birtokos nemesek valának. Zsigmondnak fennebb idézett rendelete és Mátyásnak említett törvénye a birtokos nemesség adózási szokását már létezőnek, tehát réginek mutatja. Vajjon a birtoktalan és a czimeres nemesség be voltak-e már ekkor a házi adózásba vonva: erre határozottan felelni nem tudok, de nem is nagyon valószínű az. Csak annyi bizonyos a megyei jegyzőkönyvek és levéltári adatok szerint, hogy a XVI. század derekán, következőleg sokkal előbb, hogysen az 1647: 26. t. cikk a czimeres nemeseket, az 1687: 12. t. cikk pedig az erődökben lakó és katonáskodó nemeseket a házi adóra kötelezték, az egytelkes, a birtoktalan, a czimeres és praesidiumbeli nemesek is a házi adózáshoz már széltében tetteleg járultak.

A házi adózók második sorában a jobbágy telkek, vagy úgynevezett kapuk — porták — nem-nemes birtokosai valának. Ugyanazon Zsigmond és Mátyás, kikre imént hivatkoztam, a jobbágytságot ezen teherre nézve a nemességgel összefűzte, vagyis inkább a régibb szokás és igazság alapján szentesítette. Nem volt tehát az 1537: 21. t. cikk új és első törvényes szabály, mely a nem-nemes osztályt a házi adóra kötelezte. Vannak kik vitatják: hogy a nem-nemes nép azon része, mely a kapu-adót — porta-adót — rendszerint viselte, nem vett részt a házi adózásban, hanem csak azon más rendű nem-nemesek, kik porta-adót nem fizettek. Ezen állításnak azonban a megyék minden régi jegyzőkönyvei ellentmondanak, melyekből tett idézeteimre a tisztelt olvasót vissza-

emlékeztetem. E tévedésre az adhatot alkalmat: hogy némely egyes megyékben és egyes esetekben a házi költségvetésnek bizonyos ágai, például a tisztikar évdíjazása vagy az országgyűlési követek napdíjai csak a nemesi osztály adójából fizetettek. De ez a kivételes esetek közé tartozott oly megyékben is, hol különben a házi pénztárnak más nemű kiadásaira a nem-nemesek is szelvében taksáltattak; hanem oly megye egy sem volt az országban, hol házi adót mindig és mindenben, vagyis a megyei költségvetés minden ágaira nézve a jobbágyok és más nem-nemesek mentesítésével, kizárólag egyedül a nemesség viselte volna. A dolognak, miut az idézett 1537: 21. t. ezikkből látható, köz szükségek tették alapját, mi természetesen az adózás közösségére vezetett.

A házi adóhoz harmadik sorban járultak a szabadosok, kik születés szerint nem-nemesek ugyan, de házasság, örökség, beírás vagy úri felszabadítás után nemesi birtok tulajdonosai voltak. Ezen sorba tartoztak tovább a malmok nem-nemes urai, bérlői, a kereskedők, iparosok, görögök és izraeliták, új telepések, úgynevezett taksás faluk és mezővárosok, végre mind azok, bár mi nem kiváltságolt osztályból valók, kik a porta-adóba nem voltak belajstromozva.

Feladásom e helyen a házi adó kulcsát bővebben taglalni, mert e tekintetben is hibás állításokkal találkozunk. Két rendű volt a házi adó kulcsa: a taksa és a kapu — porta. Az első bizonyos pénzilleték, mely a megye gyűlése által minden nemes és némely nem-nemes házi adózókra, hol birtok-aránylag, hol a népszámlái állapot szerint kivettetett. Ez oly egy szám — unitas, — mely az adózási szükséghez képest sokszorozható, vagy az év lefolyta alatt többször is kivethető levén, bármily összeg előállítására képes volt. Az egyszerű taksa szerint magán véve minimum, de expansiv természeténél fogva, határtalanul fokozható maximummá nöhetett. A nemesi kar az Arany Bullában és a I ae: 9-ban szentesített adómentesség kiváltságára féltékeny voltából gondosan kerülte mind azon formákat, melyek által a kapu- és házi adó amalgamizálása elősegített volna; szorgalmasan óvakodott tehát a megyei adónak, mint nem országos, hanem házi ügynek hongyűlési tárgyalásától is. Még a külön nevekre is gondot fordított, hogy azon két adó különbsége a nevek által biztosítva legyen.

A megyék autonomiájából veszi magyarázatát azon változó

gyakorlat : a taksát hol birtok-aránylag, hol pedig osztályok szerint kivetni. Az utóbbira példát hoztam fel fennebb, Barsnak 1562-ki házi adóját említvén ; de már 1580-ban birtok- és vagyon-aránylag szabta meg ezen megye taksáját. A legmagasab fokozat, vagyis a nagybirtokosoké tíz forinton kezdve lement lépcsőnként egész három forintig ; a közép rendű nemes birtokos taksája két forinton kezdve lépcsőnként leszállott egy forintig ; az egy telkes nemesek taksája már csak fillérekben szabott meg, és a birtok esekélységéhez mérve, kis összegekben egész tizenkét fillérig, mint legkisebb összegig ment le. De mivel, mint már említém, a költségvetés nem csak az év elején egész tartamára szólott, hanem az év folyamán alatt bármi újból előállott szükség esetében annyszor mennyiszor ismételt volt : innét következett, hogy az egyszerű taksa is nem volt egész évi adózás, hanem többször került rá a sor. A példák tengeréből néhányat adok elő. Érdekes látni a lépcsőzetet fölfelé. Még a XVII. század elejéig a taksák sokszorozása ritkább, de már I. Leopold és III. Károly kormánya idejében a sokszorozó szám roppant dimenziót vett fel. Barsban 1681. május 29-ki gyűlésen a követek napdíjaira a nemesség taksája négyszeresen, a malmok taksája egyszeresen, a taksás faluk taksája pedig kétszeresen vettetett ki, de mivel ez alig ment többre egy havi napdíjknál, azért míg a hongyülés fog tartani, ezen taksálás havonként marad folyamatban. 1683-ban a szegény adózó nép felsegélésére mindenki kétszeres taksát fizetend ; a jegyzőkönyvnek szavai szóról szóra ezek : „ad concursum et alleviationem miserae plebis imponitur taxa magnatum et nobilium, possessionatorum simul et curialistarum in duplo, sic etiam ad molas et pagos taxatos.“ Ugyanekkor még külön más házi szükségekre néhányszor kivettetett a taksa. 1700-ban a malmok egyszerűen, a taksás faluk hatszorosán, szintén a birtokos nemesek is hatszori, a curialisták pedig negyvenkétszeri taksát fizettek. De már három és négy évvel később a mágnások és birtokos nemesekre negyvenhatszoros, curialistákra és ezímeres nemesekre kétszázharminckétszeres, a malmokra huszonnégyszeres taksa vettetett ki. Az ónodi gyűlés azon nemesekre, kik fel nem ültek, százszoros taksát rendelt büntetésül. 1717-ben minden taksafizetőkre különbség nélkül százszori taksa rovatott. Sőt még 1722-ben is a birtokos nemesektől tizszeri, a curialis és ezímeres nemesektől százszori taksa határoz-

tatott beszédetni. Ez pedig közvetlenül az 1723: 6. t. czikk, vagyis a nemességnek a házi adó alóli kiesészsása előtt való esztendőben, és így utoljára történt. De a czímeres nemesekre és a többi taksásokra nézve, kik az iménti törvény után is a házi adó terhe alatt maradtak, az előbbi taksálási sokszorozás megtartatott. Mindjárt az új rendszer behozatálával az első évi házi számadás szerint Barsban a taksás községek havonként tizenkétszeri, a czímeres nemesek ötvenszeri, a malmok tízszeri taksát viseltek. Ezen példák által, úgy hiszem, a taksa természetét teljesen megismerttettem a szíves olvasóval; átnehetek tehát már a házi adózás második kulására: a kapu — porta — számlálásra.

A jobbágytelkek ugyanis nem csak a királyi adóra és az úgynevezett kamara nyereségre szolgáltak legrégibb időtől — I. Károly király 1342-ik decretuma szerint — kulesül, hanem a házi adót tekintőleg is, melyre Zsigmond, Mátyás és I. Ferdinánd a jobbágyokat a nemességgel egyaránt kötelezték. — A kapu-kules kellő megértésére czélszerű volna ugyan a királyi vagyis országos adónak régi rendszerével megismerkednünk; de mivel ez maga egy külön munka anyagát teszi: a szíves olvasót Falknak már fennebb idézett dolgozatára, hol e tárgy kellőleg van taglalva, utaljuk. Itt csak amnyiből fogunk a kapu-kulesesal foglalkozni, a mennyiben a házi adóra is alkalmaztatott. Az előre tudnivalók sorában, a „rovásst“ — *dicat* — szükséges megmagyaráznom, mely nélkül a kapu-kules homályos maradna. Régenten a rovas az adó illetéknek és annak fejében fizetett lehajtásnak feljegyzésére használtatott. Minden ily rovas páros volt, az egyik pár az adózónál, másik a „rovónál“ — *dicator* — vagy adószedőnél tartatván. Ez utóbbi „rovásfej“ nevet viselt. A rovas szó általvitt értelemben hol magát az adó-illetéket, hol az abból lehajtott pénzösszeget is jelentette. — Már most könnyebb lesz megérteni a „rovásszámlálást“: mi nem volt más, mint az adó-kulesának alkalmazása az egyes adózókra, más szavakkal: a „rovás összeírása“ — *dicatio* — *dicalis conscriptio* — vagyis azon hivataloskodás, midőn a királyi rovo — *dicator* — az illető megyei tisztviselők vagy küldöttek jelenlétében, vagy ha tetszik, ellenőrsége mellett, az adó alanyául szolgáló jobbágytelki állományt — máskép „portaszámot“ — meghatározta, egyúttal pedig az annak megfelelő adó illetéket a rovasra

felróta. De mivel ezen eljárásra nézve, habár azt a törvények részletesen körülírták, alkalmazásuk közben az összeíró rovók és a megyei személyzet, vagy amazok és az adózó felek közt gyakran nem csak kétségek támadtak, hanem az adózók tiltakozása ellenére is az ő terhökre döntettek el: ennél fogva szükséges volt oly orvosságot a törvény által megállapítani, mely az ily kétes, reclamált összeírást, kivetést, azaz: a rovásszámolást helyre hozza; és ezt nevezték „rovás igazításnak“, — *rectificatio dicalis*. — Ennek módja különböző volt: néha t. i. útasítással ellátott rovók és megyei küldöttek egyesülten eszközölték a hely színén; de leggyakrabban az úgynevezett megyei „rovásszéken“ a felek és rovók jelenlétében tárgyalatott és intéztetett el.

Miket eddig előadtam, azok szorosabban véve, a királyi adóra, mely rovás-adónak is neveztetett, vonatkoznak; de mivel mégis a házi adót a jobbagyságra ezekhez hasonló szokás szerint vetették ki: a rokonságnál fogva ezt elhallgatni nem lehetett; hotott más tekintetben észlelhető volt mégis a különbség, midőn a porta-kules a királyi, és midőn a házi adóra alkalmaztatott.

A megyék autonomiájok öntudatában azon rovásszámlálást, mely a házi adónak volt alapúl szolgálандó, többnyire más portakules szerint intézték el, mint a mely a királyi adó kulcsával szolgált. Így például Barsmegyében 1577-ben a zsoldos megyei lovasok költségvetése 337 porta után, a tisztviselők fizetése ugyanakkor 612¹/₂ porta után; 1579-ben az iménti lovasok költségvetése 577¹/₂ porta után, a tisztí díjak költségvetése 639 porta után vetetett ki; holott 1577-ben és 1579-ben a királyi adó 618³/₄ hódolt és 396³/₄ szabad kapu szerint rovatott fel. Még más különbség is létezett a házi rovásszámlálásban: tudniillik ehhez a királyi rovóknak köze nem volt, hanem azt a megyei tisztviselők vagy küldöttek hajtották végre, míg viszont a királyi adó rovásolása rendesen a királyi rovótiszt teendője volt, ha csak ettől való eltérést némely különös esetben, például 1550-ben a törvény nem szabta meg, mi a legnagyobb ritkaságok közé tartozott. A rovás igazításban is különbözött a házi és királyi adó ügye egymástól; mert amott a rovásszékekben a királyi rovóknak nem volt helyök és szavok, holott itt a rovásszék csak az ő befolyásokkal járhatott el. Végtere a leglényegesebb különbség az volt, hogy a királyi adónak porta illetményét az országgyűlés határozta meg, ellenben a

házi adónak porta rovását minden megye autonóm hatalmával szabta meg.

Midőn a megyék autonomiáját említjük, nem kell az alatt érteni valami kortátlan és merő önkényszabta megyei hatóságot, sem valami vak kötelességet bármily törvénytelen és zsaroló adózási igát hordani. A megyei erre vonatkozó autonomia sok tekintetben volt korlátozva, ellenőrizve, felelősség alá helyezve, számoltatva és visszaélések ellen biztosítva. És ha ez való, akkor bátran kibékülhetünk ilyen autonomiával.

A házi adó ügynek minden stádiumai a nyilvánosság aegise, tehát a visszaélések és hibák ellen legezészerűbb garancia alatt jártak le. Nyilván történt az összeírás, a rovásolás választott megyei tisztviselők vagy kiküldöttek által, az illető felek, és hol jobbagység volt kérdésben, földes úr, vagy ennek képviselője jelenlétében. Az ekkor netalán keletkezett bajok orvoslásául nyilván történt a kiigazítás, nem-nemesekre nézve a rovásszéken, a nemességre vonatkozólag pedig a megye gyűlésén. Le levén e szerint az adózási alap igazságosan rakva, a kivetésre nézve nem igen volt elkövethető az adózókon szándékos rövidség, mert a porta illetményt és a taksát, úgyszintén ennek sokszorozóját az illetők befolyásával a közgyűlés határozta meg. Mennyire gondoskodtak a házi adó pontos befizetése, kezelése és számoltatása iránt a megyei hatóságok, a levéltárakban régi időktől fenmaradt tengernyi számadások bizonyítják. Valamint a királyi adóról szóló számadások a rovók, később adószedők által a kincstárnak beküldetve szigorú megvizsgálás alá kerültek; úgyszintén a házi adó számadásait a megyei gyűlésekből kiküldött választmányok vették megbirálás alá, és az eredményről oda tettek jelentést. Láttunk már fennebb példákat.

Hogy a megyék eljárása a házi adó ügyében országszerte kiválóan igazságos és józan volt (habár rendszert és szabatoságot nem követelünk számára), már csak az is bizonyítja, hogy a Habsburg dynastia trónra léptétől fogva az 1715—1723-ban behozott új adó rendszerig alig találunk egy-két törvényt, például 1537: 21., 1542: 17., 1554: 20., 1595: 25., 1659: 68., 1687: 12. — melyek e tárgyban töredékes szabályokon túl emelkednének; de a megyei önkénykedés ellen a törvényhozás elé terjesztett és törvénybe foglalt panaszokat, — a mi igen jellemző, — épen nem; sőt ellenkezőleg az 1618: 24., 1638: 48., 67., 1647: 30., 1687: 12. t. czikkek in-

kább a megyék panaszait vették oltalom alá egyes testületek és községek ellen. Ha pedig más részt azt tekintjük, hogy ugyanazon idő alatt a királyi adó körüli eljárásra nézve mennyi számtalan szabályok, változások, panaszokkal tömvek törvényeink: úgy ezen különbség okát alig kereshetjük másban, mint, hogy a házi adóbeli megyei eljárással az ország akkor meg volt elégedve. Ezen érvnek még több erőt kölcsönöznek, a királyi városokban a házi adó kezelése ellen általánosan emelt országos felszólamlások: ugyanis az 1715: 77. t. cikk tanúsága szerint a szabad királyi városok ellen régi panaszul előadatott: hogy az ott házakat és telkeket bíró főpapok-, magnások- és nemeseket „sine illis de illis“ mód nélkül igazságtalan arányban taksálják, a beszedett házi adót önkényök szerint elköltik, számodásokat soha vagy csak ritkán adnak, és tisztviselőiket a nemesség és a városi közönség rövidségével a köz teher alól egészen fölmentik. Már ha a megyék hasonló nyomásokat követnek el, nem jutottak volna-e azok szintén a törvényhozás asztalára? annál is inkább, mivel azok ugyanazon országgyűlésen a 47. és 57. t. cikkek alkotása illetőleg tárgyalása alatt, az eszmék rokonságánál fogva okvetetlenül szönyegre kerülnek.

Tegyük fel azonban az emberi intézetek tökéletlenségénél fogva, hogy lehettek esetek, midőn a megyei hatóság a házi adó ügyében túl menve a helyes értelmű autonomia határain, egyesekre vagy tán az egész megyei közönségre nyomasztó és káros eljárást követett; vajjon találtak-e ezek ilyen esetekben a hatóság túlzásai ellenében védelmet, segédet, orvosságot? Mindenekelőtt a főispánnak, mint a királyi kormány képviselőjének, joga és kötelessége volt a megyében a törvényességre, rendre felügyelni, a hibákat, visszaéléseket eltávolítani, és mennyire tőle telt, helyrehozni. Ez és illetőleg a megyei gyűlés, mint a „male informato ad melius informatum“ volt tehát az adótárgyi panaszok és kérvényeknek első fokú igazlatója, — „prima instantia“-ja. E fölött állott tovább az 1485: 5. t. cikk szerint a nádori hatóság oly esetekben, midőn az adózó osztályok tömege a megyei gyűlésekkel ellenkezésbe jutott és a főispánnal nem találta kérélmé megoldását. A nádori szék üresedése, alkalmul szolgált a panaszlóknak a királyi kormányzateket venni igénybe. Végre pedig a királyi fölség volt az utolsó rendes bíró ezen ügyekben, úgy régen, mint az 1723: 63. t. cikk szerint is. De minden kívül a panaszos kérvényezőknak nyitva volt

az út, a törvényhozásnál keresni orvosságot. Így például 1659-ben Révkomárom városának azon kérését, hogy a házi adót ne a rövás-kules, hanem a taksa-kules szerint fizesse, azon évi országgyűlés, helyt adva kívánatának, intézte el. — 1659 : 68. t. cz.

Az adó-ügy epochalis változása, mely 1715-ben mozgásba hozatott, az 1723-ki országgyűlésen teljes megoldást nyert. A 63. t. cikk e részben részletes szabályokat tartalmaz, melyek következők: az adó-ügyre vonatkozó minden megyei intézkedést, névszerint a kivetést, minden megyei lakos, azon uradalmakat sem véve ki, melyek addig külön szedették és szolgáltatták be az adót, elfogadni, végrehajtani büntetés alatt kötelees. Számadásokat, minden, ki az adó kezelésébe bocsátkozott, a törvény által megszabott idő alatt adni, és azok benyújtását a megyei hatóság követelni tartozik. Ettől semmi fölmentésnek, habár az a fő- vagy alispántól jöne, kikre ez esetben a felelőség és elégtétel háramlanék, nincsen helye. Ha a szabott idő alatt a számadó beadta számadását, és annak megvizsgálását a megyei tisztikarnál szorgalmazta, ez két havi idő köz alatt azt censura alá vonni el ne mulasztja, különben, ha ez idő lejárt előtt a számadó meg találna halni, a számadásból netalán felmerülő teher azon megyei tisztviselőkre nehezedik, kikre a mulasztás büne esik. A pénztári kiadások megyei végzések értelmében kellő módon kezeltessenek, nem önkényleg, nem károsan. Azokat megváltoztatni, vagy a gyűlési végzéseken kívül a pénztárból fizetéseket rendelni, fő- és alispánoknak egyaránt tiltva van. Hogy az adózóknak tudtára legyen, miért és mennyit kell adóznok? és hogy a szegény nép illetéktelenül ne terheltessek, a megyei tisztviselők vagy kiküldöttek köteleessége leendő az adó arányát és elosztását hit alatt kidolgozni, jegyzőkönyvbe foglalni, és az ekkép megállapított kivetést hiteles alakban az adószedőknek kézbesíteni, ugyan akkor az adózóknak is azt tudtokra adván. Minden község illetménye külön könyvecskébe iktatandó, hova a részletes fizetések is annak idejében ingyen feljegyzendők. Ezen kivetés által magokat netalán terhelgetve érezők, a megyei közgyűléshez folyamodhatnak, és ennek joga van alapos, igazságos és törvényes okoknál fogva a kivetési hibát eligazítani; de ezen kívül se a fő-, se az alispánok nem változtathatnak rajta. Hogy ha végre ezekre nézve és általjában az adó-ügyben az adózók részéről előadott panaszt az első fokú hatóság — prima instantia — a panasztevők megelégedésére nem döntené el, szabadsá-

gukban van a kérvényezőknek Ő fölségéhez folyamodni. Ennyi lényegest és több más mellékest foglal magában az 1723: 63. t. cz.; és habár azt kizárólag a házi adóra venni nem lehet, de viszont a hadi adóra sem vonhatjuk az ott rendelteket kizárólag; hanem együtt és vegyesen mind a kettőre; mert ekkor még ezen két adófaj tetteleg — egymástól szorosán elválasztva nem volt, — hanem az elválasztást rendelő 1715: 57. törvény daczára együttesen kezeltetett. Így példának okáért Barsmegyében még Mária-Terézia kormányzása idejében is jó sokáig egy megyei pénztárba folyott a két adó, és egy számadásba volt vezetve; a bevételi és kiadási kezelés is oly szövevényes volt, hogy a kettőnek valóságos elkülönözésére rá ismerni nem lehetett.

Mielőtt a házi adó tárgyától bücsüt vennénk, egy kényes kérdés áll még előttünk, tudniillik: mikor, mily oknál fogva és mily körülmények közt szünt meg a nemességnek házi adózása?

Hogy a magyar törvényhozásnak az 1723-ki országgyűlés előtt eszeágában sem volt a házi adót a nemesi osztály vállairól levenni, sőt a megyei autonomiának egyik sarkát arra fektette, arról mindenki meggyőződhetik, ki törvénytárunkat átlapozva Mátyás király 1486: 65. t. cikkétől kezdve végig olvassa többek közt azt 1537: 21., 1542: 17., 1554: 20., 1687: 12., 1715: 8., 47., 57 és 77. t. cikkeket. A nemesség ha nem előbből, bizonyára legalább Zsigmond korától III. Károlyig háromszázad lefolyta alatt a megyei házi adót nem csak nagy arányban, de némely szükségek cseteiben egyedül maga minden zügölődés nélkül viselte, még akkor is, midőn I. Leopold alatt a reá octroyált nagy hadi adó és más új adónemek megdöntésére minden módot, eszközt és alkalmat felhasznált. Adok adatokat, melyek szerint az 1715 és 1723-ki országgyűlések közt a birtokos nemesség a házi adót mint előbb szakadatlanul fizette. Barsmegyei oszlányi járás pénztárnokának 17^{6/17}-ki számadásaiban szóról szóra ezek állanak: „item a dominis praelatis, magnatibus et nobilibus possessionatis collegit inpositionem (a házi adónak szokásos akkori neve) in duplo factam.“ A lévai és kis-tapolcsányi járások alszedőjének 1718-ki számadásaiban ily tétel olvastatik: „super dominos possessionatos nobiles facta inpositio in duplo pro variis necessitatibus comitatus. Taxam habent 107 flor. 45 den. exclusa taxa minorum officialium comitatus.“ A következő

két esztendei számadásokban nem levén bevezetve a nemesség házi adója, a számvevő szék ezen nehézséget tette: „cum taxam a dominis possessionatis in duplo, a dominis curialistis vero quinquagesies factam non collegisset, ex post obligabitur percipere, quae exurgit ad flos 207 xros 26.“ A dietát közvetlenül megelőző 1722-ki esztendőben pedig az oszlányi aladószedőnek számadásaira a számvevő szék ezt jegyezte: „collegit quoque inpositionem erga determinationem I. Comitatus faciendam in dominos possessionatos in decuplo, in dominos curialistas et armalistas centies tenebitur nihilominus dare rationes super inpositione taxarum dominorum nobilium in praefigendo termino etc.“ Világos tehát, hogy az 1723-ki országgyűlésig a megyék minden nemesi osztálytól követelték és beszedték a házi adót. Az 1723: 6. t. czikk a birtokos nemesség adómentességének igazolására azt hozta fel: mivel a birtokos nemesek sarkalatos kiváltságuknál fogva a Hármas Törvény III. R. 9-ik czime és más a király által megerősített törvények értelmében minden adózási tehertől fel vannak szabadítva; annál fogva ő császári királyi fölsége mind a földes urakat, valamint a többi másrendű nemeseket is minden adótól — ab omni contributione — örök időre fölmentetteknek legkegyelmesebben nyilváníttja; az ország védelmére azonban katonáskodni kötelesek, . . . a czimeres nemesek mindazonáltal, bárhol az országban lakván, a megyék házi szükségére lelkiismeretesen fognak taksáltatni. Ezen indokolás csupán a hadi adó, illetőleg a királyi vagy rovasadó mentése mellett volt felhozható, de koránsem vonatkozhatott a házi adóra, mivel a nemességet a házi adó fizetésére nem csak a Hármas Törvénytől régebb, de annál újabb törvények is egyaránt kötelezték, és ezen adózást a három százados szakadatlanul folytonos gyakorlat is szentesítette. Az 1723-ki országgyűlés idejében még életben volt azon törvényhozók egy része, kik az 1687: 12. t. czikk alkotásánál jelen voltak, de élt azon sokat sanyargatott nemzedék nagy része is, mely ezen czikkben kifejezett alkotmányos elvet, a nemességnek házi adózási kötelességét nemcsak magáénak vallotta, de tetteleg követte is: hogyan iktathatták tehát törvénybe az 1723-ki törvényhozók az imént taglalt valótlan-ságot, szemben az 1687: 12. t. czikk ezen ellenkező indokolásával: „minthogy a hazai törvényekből világos, hogy az ország minden nemesei egyenlő nemesi kiváltsággal bírnak, és mind ennél-

fogva, mind pedig jogaikra nézve a megyék kebelében a közös házi adó terheit — inpositionum onera — mint együttes tagtársak viselni szoktak; találatnak mindazonáltal a véghelyeken zsoldban álló némely nemesek, kik a többi megyei urak és nemesek rövidségével és a közjó kárával magokat ezen kötelesség alól, a katonatisztek pártfogásával elvonni igyekeznek; ez okon határozott: hogy ők is az említett adózásnak alája legyenek vetve; a makaesok ellen pedig a megyék régi, teljes és szokásos hatalmuknál fogva jár hassanak el.“ Az 1723 : 6. t. cikk ennél fogva oly tünetény, melyről a titok fátyolát talán majd csak ezentúl fogják leleplezni, valamint azt is, milyen összeköttetésben állott az azon országgyűlés 2-ik cikke alkotásával, és nem volt-e ennek jutalma vagy föltétele? Nem lehet azonban nem hibáztatni a koronát, mint a törvényhozás fél tényezőjét, hogy ezen törvény hozatalába beleegyezett, valamint a ezimeres nemességnek a házi adótól később 1751-ben és 1805-ben történt felszabadítását sem tarthatjuk politikai helyességnek. Mind a kettő tetemesen késleltette a közteherviselés életbeléptetését.

h) Küldöttségek. Országgyűlési követek. Utasítások.

Mikor még a megyékben bölesőjében volt a hatósági irodalom, mikor még a jegyző tolla a megyei egyetem gondolatai, érzelmei, érveit kifejezésére erőtlen volt, annak hatását a gyűlések kebeléből választott küldöttek pótolták. Oly régi ezen szokás, mint magok a megyei törvényhatóságok. Zsigmond fennebb idézett rendelete, Mátyás törvénye, Nógrádmegye őskori számadásai egyaránt tanúskodnak arról: hogy a megyék küldöttek által érintkeztek a magyar királylyal, az ország főméltóságaival és más szomszéd vagy távolabbi megyékkel. A török uralom idejében a megyei tevékenység s élénk élet kiválókép ilyen küldöttségekben nyilvánult. Hogy a dolog példák által tanulságosabbá váljék, Barsmegye múltjából idézek eseteket. A XVII. század kezdetén alispánkodó Lipthay Imre—mint ezt más helyen tüzetesen tárgyaltam*), tizennégy évi alispánsága

*) Magyar Tudományos Értekező. Szerkesztik és kiadják Knauz Nándor és Nagy Iván m. akad. tagok. 1862, II. köt. 113. l.

alatt huszonnégyyszer küldetett az egymásra következő nádorokhoz, nyolcszor Bethlen Gáborhoz, többször török ügyekben, Forgách és Pázmán bíbornok-primások, Bouquoi és Teuffenbach tábornagyok, Eszterházy Miklós akkor még országbíró- és több másokhoz, úgy hogy alig volt az országban tekintélyes főtisztviselő, kihez egykor máskor a megye ne járatta volna. És ezen küldöttségeket többnyire egy maga, és csak nagy ritkán másod vagy többed magával végzé; míg azalatt a megye más érdemes tagokat több hasonló küldetésekkel megbízott. Kapcsolatban ily küldetésekkel, kivált fontosabb tárgyakban írott utasítással láttattak el a választottak; jelentéseiket azonban a XVII. század derekáig leginkább csak élöszóval adták elő, innen túl aztán írott jelentések jöttek divatba. Mint különösséget feljegyzem itten, hogy az utasítások olyankor, ha a tárgy természete óvatosságot parancsolt, nem a gyűlés színe előtt, hanem arra különösen megbízottak által kidolgozva és lepecsételve adatott a küldötteknek, a hely színen leendő felnyitás és ahhoz tartás végett.

Csodálatunkat vonja magára a megyék tapintata és eszélyesége, melyekkel kivált válságos körülmények közt az utasításokban jártak el. Alkalmunk lesz alább a megyék ezen viseletét közelebbről megismertetni. Az utasítások pontos megtartása a küldöttektől oly annyira szigorúan követeltetett, hogy a hol terhes kötelesség elvállalásáról volt szó, ott a küldöttek csak azon eselekedeteit ismerte el kötelezőknek a megye közönsége, melyek az utasítás határai közt keletkeztek.

A kiküldetés legfontosabbika az országgyűlési követség volt. Szóljunk most erről. A nagy tömegek alkalmatlanok lévén higgadt tanácskozásra, ezen bajt a magyar hongyűléseken is, midőn oda régenten az egész nemesség ezerei egybegyűltek, érezni kellett. Ezen szükség tette a követek küldését kikerülhetővé. Már e dolgotom előbbi közleményében érintettem, hogy a megyék nem csak otthonról küldöttek országgyűlésre követeket, hanem még oly esetben is, midőn az egész nemesség ott megjelent, szokásba jött magok kebeléből megbízottakat választani, kik az egésznek képét viseljék, és a többinek haza takarodását lehetővé tegyék, mikép ez a megyei gyűléseken is divatozott. Ilyen országgyűlések voltak például II. Ulászló alatt az 1495-ki és 1505-ki, II. Lajos alatt az 1525-ki és 1526-ki. Az első helyen nevezett hongyűlés követei har-

madik fokú választásból kerültek ki. A megyék t. i. otthonról tiztíz követet küldvén a Rákosra, ezek ottani rövid tartózkodásuk után, kebelökből ismét kisebb számú képviselőket választottak, kik az 1495-ki törvényeket alkották *). E képviselők számát fel nem jegyzé az olasz történetíró, de annál bizonyosabban tudjuk az 1505-ki, 1525-ki, 1526-ki hongyüléseken másod fokon választott követek számát: úgymint az elsőnek ötvenkét megyéből jutott százhuszonnégy követ, a másodiknak százötven, a harmadiknak pedig száz **). Az 1505-ki követek számához Hontmegye legtöbbszörrel hat taggal, két más megye egyenként öttel, öt megye négygyel, tizenegy megye hárommal, huszonegy megye kettővel, és tizenkét megye egy-egy követtel járultak. A miből látható, hogy a követek számának meghatározása nem levén törvény által szabatosan körülírva, a megyék akaratától függött. Ámbátor pedig az új dynastia trónra léptével, a megyékhez intézett regalisokban, csak két követ küldése említettetik, ehhez mindazáltal a megyék szorosán nem alkalmazkodtak, mert azután is voltak esetek, hol egy követnél többet nem küldött egy megye, de szintén voltak esetek, hogy három követet is választott és küldött egy megye; mint például Bars 1634-ben és 1659-ben. Ezen habozásból viszont a királyi kormány is az 1608: k. u. 1-ső czikk ideje előtt azon szokást merítette, hogy a megyékből az első táblához előkelő egyes birtokos nemeseket meghívott, mint Erdélyben mostanig az úgynevezett Regalistákat szokás meghívni **).

A követ választások a régi megyei élet patriarchalis szellemének fénypontját képezik. Kiemeltük fennebb a tisztviselők választásánál gyakorlott egykori megyei építő-székek családias jellegét; de ezekhez képest a régi követválasztások nem csak a családiasság, hanem a valódi államokosság magasb fokán állanak. A megyék jegyzőkönyvei és az országgyűlési naplók tanúskodnak azon válogatott sorokról, melyeket a megyék kebelök legjobb, legértelmesebb embereik közül össze tudtak a hongyüléseken állítani. Már az alispáni hivatal tárgyalásánál kimutattam, hogy országgyűléseink követi táblája leginkább a megyei alispánok sorából került ki, kikről pe-

*) Bonfin. D. V. Lib. 5. pag. 572. 573, pozsonyi 1744-iki kiadás.

***) Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pést, 1846. 155. l.— Horvát Mihály, Magyarország Tört. II. köt. 676. 690. l.

*) Jászay, A kir. városok szavazati joga. Pesten, 1848. 37. l.

diglen tudjuk, hogy a megye színéből valók voltak; az alispánok követtársait is, mindig a legméltóbbak osztályából szemelték ki a megyék. Lehetnek, kik itteni állításomat merésznek és részrehajlónak tarthatják, ha csak ilyen egyszerűen írva maradna; minélfogva czélszerűnek gondoltam legalább egy megye hosszabb idejű követi névjegyzékét, kis commentálással kísérve, a szives olvasóknak előterjeszteni. Szigorú és pontos szemlét tartok tehát Barsnak két századon keresztül választott minden követei fölött.

Az 1600. esztendőnél kezdem. Bossányi András alispán nyitja meg a sort, kit 1600. január 21-kén egyedül magán-követül választottak, és ki azon évi ápril 6-án a hongyülésről haza térve, választóinak jelentést tett. Jellemzéséül elég megemlíteni, hogy az alispánságot is kényszerrel ruházták reá.

A következő 1601-ki január 25-re kített hongyüléshez azon hónap 11-én tartott közgyűlésből alispán Kosztolányi László és Zmeskal Jeriszló választattak meg követtársakul. Ez utóbbi a következő esztendőben foglalta el a Karok unszolására és kétszeres megválasztás után az alispánságot. Bethlen Gábor a bányászi kamaragrófságot és a pénzügyet bizta később reá.

Az 1602-ki országgyűlési követeket nem nevezhetem meg, mert a megyei jegyzőség ekkor ürességbe jövén, a választottak feljegyzése elmaradt.

Az 1603-ki hongyülés követei a már nevezett Zmeskal alispán és Bossányi Boldizsár. Ez egyike ezen országgyűlés jelesebb coryphaeusainak.

A válságos 1604-ki dietára Bars ismét csak egy követet választott, az említett Zmeskal alispánt, ki azon törvénykönyv becsempészett 22-ik czikke ellen a nádori helytartó előtt tiltakozott, és az erről kivett bizonyítványt a megyének átadta.

Az 1607-ki eredménytelen hongyülésre követekül megválasztottak alispán Szöllösy János és a már említett Bossányi Boldizsár.

Tudva van, hogy 1608-ban két nevezetes országgyűlés tartott, egy koronázás előtt, más az után. Az elsőre Bars megye a már kétszer megválasztott Bossányi Boldizsárt egyedül magát küldötte, a másodikra a többször nevezett Zmeskal és Litassy Istvánt. Ez utóbbi a megyének egyik legtevékenyebb ellenzéki tagja, hat egymás utáni hongyülésen viselte Barsnak képét. Nyitra várának ka-

pitánya levén, Bethlennek feladta a várat, utóbb pedig Thurzó György nádor özvegye rá bízta összes uradalmi kormányzását. Politikai jelentőségét az tanúsítja, hogy a kassai tartományi gyűlés őt bízta meg a királyhoz intézett felirat átadásával, Bethlen pedig a nikolsburgi békekötés végrehajtói egyikének nevezte; de főképp az mutatja, mennyit nyomott szava az országgyűléseken, hogy 1625-ben az újdön választott nádor szükségesnek tartá közremunkálását III. Ferdinánd választása érdekében megnyerni.

Az 1609-ki dietára Bars-megyét a már ismertetett Szöllösy János alispán és Litassy István képviselték.

Az 1613-ki országgyűlésre Bars az előtte való esztendőben választott alispánját Liphay Imrét küldé Litassy Istvánmal. Amanak hazafiúi érdekeit már második közleményemben felhoztam. Mikor még 1608. előtt a királyi kormány e megyék nagyobb birtokú és kitünőbb nemesei közül némelyeket szokott volt, mint Erdélyben a regalistákat máig is, külön regalisok által meghívni, Liphayt mindannyiszor azok sorában találjuk. Bars megye sokszor ajándékozta meg ötöt követségi bizodalomával, a legválságosabb körülmények közt.

Az 1618-ki országgyűlésen Bars-megyét a sokszor említett Bossányi Boldizsár és Litassy István képviselték.

Két országgyűlés tartatván 1619-ben Pozsonyban, az elsőre, melyet II. Ferdinánd törvényes király tűzött ki, Liphay Imre alispánt Litassy Istvánmal küldötték a barsi karok. Ezen hongyülés tisztele meg Liphayt a történelmileg tudva levő országos követséggel a török portára. A másik dietát ugyanezen évben a nádor hívta össze Bethlen meghagyásából. Erre Bars a próbált Litassy István küldé, melléje adván Bossányi Mihályt, kit az ország rendei szintén szép bizodalommal jutalmaztak meg, midőn Prágába a esekkel kötendő szövetség eszközlésére két társsal járatták. Ő a barsi alispánok sorában is kitünő helyet foglalt.

A soproni 1622-ki országgyűlésére Liphay Imre alispán megint egy maga választatott követül. Ekkor másodszer tett jelentést a konstantinápolyi követségről, mit a honatyák teljes megalégedéssel fogadtak.

Sopronban 1625-ben is tartatván országgyűlés, oda ismét alispán Liphay vitt e megye részéről követi megbízást. Mellette

Szelezsényi Istvánt találjuk társul. Ez két évvel utóbb az alispán ságban követte amazt.

Bossányi Mihály már barsi alispán, az 1630-ki országgyűlésen mint megyéjének követe jelent meg. Társa volt Szobonya Pál, akkor szolgabíró, később amannak az alispáni hivatalban utóda, kit négyszeres követséggel egymásután tiszteltek meg Bars rendei.

Most következik egy követi trias. Az 1634-ki országgyűlésre a megye január 12-kén megválasztá a két közvetlenül megelőzőt. De kik csak hamar azon jelentéssel tértek vissza, hogy a hongyülés elnapoltatott. Azon évi november 2-án tehát ismét újabb követ választási közgyűlés tartatván, ekkor az előbbienekhez harmadik követül Bossányi János előkelő birtokos választatott meg. Ezek képviselték Bars-megyét az 1635-ki dietán.

Három évvel később pedig az 1638-ki hongyülésen ismét Szobonya Pál alispánt és Bossányi János már nevezettek találjuk mint Bars követeit.

Negyedszer is megválasztott Szobonya alispán követül az 1642-ki october 30-ra kitűzött követválasztó megyei gyűlésen. A kitűzött hongyülés elmaradott, Szobonya pedig megyei és földi pályáját nemsokára elvégzé.

Első eset, hogy az egykor protestans Bars-megye, catholikus egyházi tagnak ajándékozta követi bizodalját, az 1646-ki april 19-én tartott közgyűlésen történt, hol Petroviezy Györgyöt az elefánti pálosok vicariusát, ki a megyének több más esetekben is készségesen szolgált, választották meg egyik követül. De a szerény férfiú el nem fogadta ezen megtiszteltetést, azzal mentegtevén magát, hogy a szerzet generalisával Lengyelországba köteles menni; holott visszatartózkodásának nem ez lehetett oka, mert ezen a hongyülésen, mint a szerzet generalisának követe, még is jelen volt. — Helyette, a protestans Emödy Györgyöt választá a megye. És mind a két választás nem a vallási felekezethez tartozásnak, hanem a higgadt közakaratnak kifejezése volt. Emödynek a közügyekbe jártasságát tanúsítja a reábizott más követség, Erdélybe Rákóczy-féjedelemhez. Az 1647-ki hongyülésen Barsnak főkövetét, Török Zsigmond, alispánnak személyében találta.

Az 1649-ki dietán a most említett Török alispán és Zsemléky János szolgabíró viselték a követséget.

Az 1655-ki hongyülési követek a jegyzőkönyvből feledékenységgel által kihagyattak.

Az 1659-ki országgyűlésre ismét három követet küldött a megye: Lessenyei Nagy Ferencz alispánt, Simoncsics Horvát Jánost és Lessenyei Nagy Jánost. Az elsőt nem sokára Wesselényi nádor oldala mellett ítélő-mesteri minőségben találjuk, a másodiktól idővel királyi személynök vált, a harmadik pedig, testvére az elsőnek, nehogy fölös költséget okozzon napdíjai által a megyének, ingyen vállalta el a követséget.

Lessenyei Nagy Ferencz és Simoncsics Horvát István a zavaros 1662-ki dietán is képviselték Bars-vármegyét.

Az 1681-ki országgyűlésen Kvassay István és Bossányi János voltak követek. Az első, kitünő jogtudós, később ítélő-mesterségre emeltetett.

Ugyan ő képviselte Bars-megyét az 1687-ki hongyülésen. Mellette a második követi helyet Péli Nagy András, másod-alispán és a reformata vallásnak e megyében buzgó pártfogója, nyerte el.

Az 1712. és 1715-ki országgyűlésekre első-alispán Hunyady András, a mostani grófi ágnek törzse, és melléje Kosztolányi Gábor főjegyző választattak követekül.

Az utóbbit még az 1623-ki hongyülésre is elküldötte a megye, társul Hunyady Antal alispán mellé.

Kazy László alispánt és Kvassay Lászlót az 1729-ki hongyülésre küldötte a megye. Ez utóbbi később alispánságból ítélő-mesteri állomásra mozdított elő.

Az 1741-ki országgyűlésen Kvassay László alispán és Baeskady Pál főjegyző jelentek meg mint Bars-megye követei.

Tíz évvel később az iménti Baeskady már első-alispán és Majthényi Károly főjegyző voltak követtársak.

Az 1764-ki hongyülésen Bars-megyét Kvassay Károly alispán Hunyady Ignáczsal képviselték.

A híres 1790-ki országgyűlés követi sorozatában az azon időbeli két alispán, Szentiványi János első és Jeszenszky Elek második, foglalták el Bars-követi helyeit. Szentiványi a hongyülés után rövid ideig septemvir volt. Mint tiszteletet gerjesztő aggastyán, az 1822. és 1823-ki válságos gyűléseken, a pénzügy és ujjonczozás tárgyában felmerült viták alkalmával az ellenzék padjain foglalt helyet.

Az iménti két követ képviselte Barsmegyét az 1792-ki koronázási hongyülésen is, de már ekkor az alispánság más kezekre szállott, ők pedig csak a szerény táblabírói karnak voltak tagjai.

A kétszázados követi statistikát az 1796-ki országgyűlési követekkel zárom be, kik ismét az alispáni székekről jutottak azon megtiszteltetéshez. Simonyi Simon első- és Boronkay István másod-alispán voltak ekkor a választott követek.

És ha ezen kétszázados követi névjegyzéken még egyszer végig futunk, és hozzá vesszük azt, hogy ez más megyék követi választásainak is hű képe: méltán elmondhatjuk, hogy az alkotmányosság és törvényhozásnak igazi képezdéjei a megyék voltak; és hogy ezek, a követek választásánál, kitünő állami okossággal jártak el, midőn a megye legjobb, legértelmesebb, legtekintélyesebb osztályából valókat ajándékozták meg bizodalmmal. Mily szép s utánzásra méltó példával állanak itt előttünk szilárd családdias szellemű atyáink!

Követküldés és követutasítás egy idejű joga a megyének, s oly régi ez, mint amaz. Zsigmondnak úgynevezett 1433-ki Regestrumában, mi Kovachich szerint nem más, mint az országgyűlés számára készült királyi propositiók, már a követi utasítás meg van említve, mint oly cselekedete a megyei gyűlésnek, melyet a követválasztás alkalmával a megye nemesei, minden különbség nélkül, gazdag úgy mint szegény egyaránt, gyakorolnak. Hogy ezen utasítások a követekre kötelező erővel bírtak, a dolog természete hozta magával. Ilyen értelme volt a regalisok következő záradékainak: „cum pleno mandato,“ — „cum plena facultate et informatione,“ — „cum sufficienti mandato et instructione“ *). Magok a követek ilyen parancsoló erőt tulajdonítottak az utasításoknak. Így például 1564-ben, midőn Miksa király a megyei hatóságok követeit oly czéllal gyűjté össze Pozsonyban, hogy az 1563-ki országgyűlési határozat szerint a decretumok összeszedését és rendbehozását eszközöljék, és azon alkalommal arra szólította volna fel az együttlevőket, hogy a rezet a török birtokba is szabad legyen kivinni; válaszuk az volt: mivel, úgymond, kevesen vagyunk együtt, főpap csak négy, zászlós urak közül annyi sem, a megyék, kápta-

*) Kovachichnál, Vestig. Comit. 290, 291, 297, 399, 666, 713, 728, 765, 806. Suppl. Tom. III. 145, 164. 165, stb.

lanok és városokból pedig csak kisebb rész; ez okon az országgyűlési törvénynek országgyűlésen kívüli elrontásához annál kevésbbé mernek járulni, mivel arra az illető követeknek ilyen engedélyező utasításaik nincsenek; a miért tehát, ha e kívánatot teljesítenék, küldöik által feleletre vonathatnának*). Az 1625-ki soproni országgyűlésen is azon hét vármegye követei, kik Ferdinand főherczeg megválasztásában részt nem akartak venni, azzal indokolták vonakodásukat, hogy nincs róla utasításuk, kijelentvén, hogy vagy ölik vagy vágják, de ők nem választanak **). Eszterházy Miklós nádor is az országgyűlések hiányairól és rendezések szükségéről írt memorandumában említi: hogy a megyei követek oly szigorúan kötelesek magokat utasításaikhoz tartani, miszerint azoktól egy körömnnyire sem szabad nekik távoznok, habár azoknál hasznosabbat lehetne cselekedni **). Valóban ólom súlylyal bírtak e szerint az utasítások a könnyűek irányában; de viszont merész és meglepő változásokat szemközt velök, vagy kikerüléstükkel eszközölni, majdan lehetetlen volt. Azért midőn Bethlen Gábor királyságra vágvyan, és e czéllal 1620-ban Besztercebányára országgyűlést tartandó, azt tapasztalta volna, hogy túl a Dunán Eszterházy Miklós befolyása alatt, II. Ferdinánd királysága érdekében, conservatív követutasítások készülnek**), azon forgatta eszét, hogy a megyék utasítás nélkül küldjenek követeket. Ebbeli gondolatait két rendű levelében közlé Forgách nádorral. Az elsőben 1620-ki april 13-án így nyilatkozott: „én azt kívánám, hogy itt alatt ne adnának instructiót egyik vármegye is, hanem válaszszanak igaz hazájok szerető követeket . . . de ha a vármegyék adnak instructiót a követnek, és attól recedálni nem leszen nekik szabad, úgy nagy visszavonást reménylhetnek. Mindazáltal ha mi kegyelmednek tetszeni fog ebben, kegyelmed tudósítson, mert addig nem bocsátom ki a leveleket“ (regalisokat?). Forgách tanácsa ellenkező volt, a miért aztán azon évi húsvét estén tudatja vele Bethlen, hogy felhagyott szándokával és mentségül felhozá: „kiváltképen az egy okért irattam volt, tudniillik, hogy küldenének (a megyék) plenipotentiarius követeket, ne instruálnák itt alatt őket,

*) Kovachich, Suppl. Tom. III. 255. l.

***) Horváth Mihály, Magyarország Története. III. k. 599. l.

*) Jászay, A szabad kir. városok szavazási joga 49. l.

*) Horváth Mihály ugyanott III. k. 549. 554. l.

mert ha úgy leszen, mint eddig volt az követek expedíciója, nehezen hihetem el magamban, hogy igen sokat concludálhasson kegyelmed az státusokkal, nem mervén instructiók mellől procedálni^(*)). Bethlen saszemei helyesen látták a dolog mélyébe, és azért a mi akkor a besztercebányai hongyülésen történt, az csak az utasítások romjain történhetett ^(**)).

Az utasítások tehát arra valók voltak, hogy irányt adjanak a megyei követeknek, de nem voltak arra czélozva, hogy a törvényhozás menetelét nehezítsék, vagy hogy miattuk, általuk és nélkülük a törvényhozási teendők tespedésbe sülyedjenek vagy épen megakadjanak. Ennek kellő megértésére be kell tisztelt olvasóimat a régi utasításokba avatnom. A XVI. századi, sőt még a XVII. század elejéről való megyei utasítások is többnyire igen egyszerűek, rövidek, általánosak voltak. Majd soha sem hiányzott bennök azon meghagyás: hogy a többi megyék követeivel egyesülve tanácskozzanak, értekezzenek, közös erővel vívjanak s egymás nélkül semmi nagy dologba ne bocsátkozzanak, hogy az ország szabadságait, jogait, alkotmányát fentartani, védeni és öregbíteni el ne mulasztják. Néha negatív vagy tiltó szabályokat tartalmaztak, de ritkán közérdekű pozitív indítványokat. Sérelmek, panaszok és egyes kérvényezők ügyeire legtöbb gond fordított. Ez volt az utasításoknak az említett idő lefolytán rendes alakja. Szabadjon ezeket példákkal felvilágosítani. Sáros megye az 1545-ki országgyűlésre küldött követeinek utasítását így kezdi: mivel ezen országgyűlésen a közjő és az egész haza függvényeiről leszen szó, azon legyenek a követ urak mind magok, mind a többi követtársaik, testvéreik és barátaik által, hogy minden Karok és Rendek, lemondva az eddigi gyűlölet, ellenségeskedés és veszekedésekről, őszinte szeretetben, egyességben és jóakarásban, egymással összeforrtanak. Ilyen bevezetés után aztán öt pontban még ezek foglaltatnak: a) a kassai kapitány és hadai által elkövetet kihágások és sérelmek orvoslásáról; b) a megajánlandó hadi segedelemhez minden megye egyaránt járuljon; c) a zászlós urak vagy a köteles hadakat állítsák ki, vagy pedig jószágaiktól a megyeiekkel egyesülten adózzanak; d) Eger vára élelmi és hadi szerekkel látassék

^{*}) Mocsáry, Nógrád vármegye stb. II. k. 171. és 186.

^{**}) Horváth Mihály ugyanott III. k. 550. lap. Az utasítások meghíusítására közfelkiáltás alkalmaztatott. A félelem a követek nyelvét elnémítá.

el ; végre e) ha Eger erődénem alakítható, Miskolcz vagy Sajó-Szent-Péter táján a felső részek oltalmára hadak tartassanak *). Barsnak 1581-ki utasításában ez áll : minthogy a királyi előterjesztéseket nem tudja a megye, azokra különös utasítást nem adhat, hanem közönségesen kijelenti, hogy a követek az ország régi szabadsága és törvényei ellen semmit se merjenek tenni ; sőt mindenben az ország szabadságainak védelme fő gondjok legyen, és más követekkel vállvetve a haza javát és ügyét szolgálják. Ehhez még két pont járult : egy, hogy erőn felül adót ne ajánljanak ; másik, hogy a hazafiak panaszait kielégíteni más követekkel egyesülten mozdítsák elő. Az 1605-re kitűzött hongyülés esetére csak két pontból álló rövid utasítást nyertek a barsi követek : első, hogy a vallás ügyében a múlt országgyűlési törvények közé becsempészett czikk (22.) töröltessék el ; második, hogy a belháború (Bocskayféle) jó szerivel s nem fegyverrel egyenlítették ki, mert a háborúk kimenetele úgymond, kétséges szokott lenni. Ez az egész. Ugyanezen megye az 1607-ki (elmaradott) országgyűlésre küldött követeit ekkép utasította : a választandó nádor magyar legyen ; a dézmák iránt végezzenek ; szintén a vallás tárgyában is intézkedjenek ; a jobbágyköltözés iránt pedig más törvényt hozzanak ; de arról hallgatott az instructio : kire adják a követek nádori szavazatukat, a dézma, vallás és jobbágyköltözés tárgyaiban mit indítványozzanak, vagy mily törvény-javallatok mellett buzgólkodjanak ? Az 1608-ki országgyűlés alkalmára készített utasításba, a más megyei követekkel való egyetértés ajánlatán kívül, csak három pontot vett fel a nevezett megye : a) hogy a bécsi békekötés ellenére semmi alkudozásba ne bocsátkozzanak a követek ; b) hogy a szomszéd tartományok garantirozzák a békekötést ; c) ha minden megye követei nem jelennek meg, akkor a barsi követek is, mit sem végezve, jöjjenek haza. Az 1613-ki országgyűlésre készítendő utasítással három tagból álló választmány bízott meg, de a fő elvet a gyűlés mondá ki : hogy a bécsi békekötéshez erősen ragaszkodjék a választmány. Az 1618-ki utasítás rövid két czikkben van ekkép kifejezve : Ferdinánd királyságára fognak a barsi követek szavazni ; - a jézsuiták ügye pedig a bécsi béke alapján intéztessék el. Egy

*) Kovachich, Vest. Com. 688. l.

évvel utóbb a törvényes király által kitűzött hongyülésre ily lapidar stylben fogalmazott utasítást vittek magokkal Bars követei: a múlt évi országgyűlés végzéseihöz és az akkor kiadott királyi felavatási diplomához tartásuk magokat a követek. Így lehetne folytatni még jó hosszan ezen időbeli utasításokat, de elegendő az eddigiek annak bebizonyítására, hogy a követek, kik ezen rövid, száraz és szűk körű utasítások mellett száz számra hoztak haza törvényeket, melyeket küldőik soha kétségbe nem vontak, azon utasításaik által nem voltak akadályoztatva a törvények alkotásának részvételében. Nem — főleg olyan utasítások erejével, milyen volt Barsnak az 1681-ki országgyűlési követek számára készített instructiója, mely első pontban arra inti őket: hogy a többi megyék követeivel, a teendők és végzendők iránt egyesülten tanácskozzanak; bezárásul pedig így fejezi ki magát: a többit, úgymond, meg fogják érteni a követek ő fölsége kegyelmes propositióiból és más követek utasításaiból. A melyekre nézve, ha és a mennyiben az Isten dicsőségét, és édes hazánk boldogságát, maradását előmozdítani képesek, követ uraink bölcs tanácsára bizzuk azokat tárgyalni és előmozdítani. Hogy ilyen vagy hasonló utasítások mellett a követeknek tárva nyitva állott az alkalom más követekkel oly törvények hozásában közreműködni, melyek iránt különösen utasítva nem valának, magától értetődik. Sőt Eszterházy nádornak fennebb idézett memorandumában már azon régen gyakorlott szokásról értesítettünk: hogy a követek az országgyűlés helyére érkezvén, kölcsönösen közlik egymással utasításaikat, együtt értekeznek és tanácskoznak a teendők iránt, és csak a miben ekkor magok közt megállapodtak, azt szokták az országos ülésben nyilván előterjeszteni.

Ezekben rejlik alapja azon alkotmányos föltevésnek: hogy a mi törvényeink a törvényhozók közakaratainak eredményei; nem ugyan olyan lengyelféle értelemben, mintha a törvények alkotásához minden egyes követ szava szükséges lenne; hanem azon értelemben, hogy a többség akarata döntő levén, a kisebbség a többségbe olvadtoknak tekintetett. Hogy ez nem valami doctrinairi elmélet, hanem a magyar közjognak és törvényhozásnak egyik régi állandó elve, bizonyítja a törvényeknek szokásban volt azon megerősítő záradéka: hogy alkotott törvényezikkek közértelemmel, közszavazattal, egyenlő és egybehangzó közakarattal hozattak; —

habár betű szerint az ritkán volt igaz; mert hiszen a törvények alkotásánál a szétágazó vélemények és szavazatok természetes dolog. Az 1514. törvényeket szentesítő szavak „*articulos communi voto et consensu parili (demptis articulis . . . ad quos domini praelati consentire non poterant) formatos*“ elárulják, hogy egy egész rend ellenkezett meghozásukban, és mégis egy akarat kifolyásának mondatnak. Az 1604: 22., 1625: 3. cikkek *genesise* tudva van; és mégis a megerősítő záradékban ott állanak a szavak: „*communibus ipsorum votis et suffragiis, parique et unanimi consensu conclusos.*“ Sőt még az 1662-ki törvényeket is, annak daczára, hogy a felső magyarországi tizenhárom megye azok alkotásához nem járult, a király a megerősítő záradékban közös és egyesült értelemmel, akarrattal alkotottaknak nyilvánítja. Velősen fejtette meg tehát nagy hazánkfia, Deák Ferencz, a megyei utasítások és törvényhozás viszonyát híres közjogi értekezésében, midőn így ír: „Az utasítások a magyar közjogban egyedül a követ és küldői közötti viszonyra vonatkoztak, és azoknak megtartása vagy mellőzése az országgyűlési határozatok érvényességére soha sem volt eldöntő.“ Mindazonáltal az utasításoknak négy századon túli folytonos fentartása, azoknak életrevalóságáról, természetszerűségéről és a múltban szükségességéről nyilván tanúskodik. — Sajnosan kell megvallani azonban a velek való visszaélést, melyet a jelen század hozott napfényre, és mely Kölcsey naplójában a lelkes hazafi méltó indignációjával van az utókornak átadva. De vannak mások, kik kegyelettel fordulnak a sír felé, mely tizennyolcz év óta zárja ezen dicshitett hullát, és várják Lázár föléledését; de Lázár nem kel föl*). Minden esetre azonban a hév, melylyel e tárgy felkaroltatott, érdekes szak- és hirlap-irodalmat idézett elő, mely hasznos eszmecserére vezetett.

*) S nem is kelhet föl, miután a hatóságok képviselőitől a nép képviselőitől mentünk által. Az az eszmecsere, mely az utasítások készítésekor kifejtett, fenttartható e mellett más alakban. A parlamenti kormány az általa készített s az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatokat véleményadás végett mindenkor közölheti a megyei képviselő bizottságokkal.

i) Alkotmányvédelem.

Semmi attribúciója a megyei gyűléseknek a korona részéről annyi ellenzést és akadályozást nem idézett elő, a megyék részén pedig semmi oly hü ragaszkodás és küzdelem tárgya nem volt, mint a megyei gyűlések azon joga: a kormánynak alkotmányellenes eljárását ellenőrizni.

A magyar államnak első monarchicus képezésekor a legelső országalkotó pusztaszeri hongyülés pacta conventáiból keletkezett a megyék ezen jogosultsága. Ott áll megírva az Arany-Bullában is. Alkalmazását esetenként számos későbbi törvények, például: az 1291: 17., 1298: 7., 20., 21., 23., 41., 1444: 33., 1471: 12., 1504: 1. stb. biztosították a megyéknek. De a mily kinese volt ez a magyar municipiumoknak, oly érzékeny volt a vele való visszaélés büntetése is —: a mohácsi gyászos nap.

Ezen tért a história foglalta el már; s mi követeljük tőle, hogy tanúlságosan, de hiven is teljesítse tisztét. A mi feladatunk pedig csak az marad: kideríteni, miképen szövődött be ezen attribúció az autonom megyei szervezetbe, és fejlődését vizsgálni.

Tudva van, hogy I. Ferdinánd a magyar trónra azon királyi jogok élvezetével és azon föltételekkel hivatott meg, mint közvetlen elődei. E részben tehát minden a réginnél maradt és semmi újítás nem jött közbe. A király az Arany-Bulla megtartására tette le esküjét; diplomával biztosította a nemzetet, hogy jogait, szabadságait, szokásait, nyelvét és nemzetiségét, szóval: a régi alkotmányt szentül meg fogja tartani. Belső gondolatát, mikép szándékozott a megyéket trónra léptekor kormányozni, legbiztosabban feltalálhatjuk a főispánoknak adott kinevezési okmányokban és utasításokban. Már fennebb kiemeltük az 1527-ki főispáni decretumok tartalmából a király azon alkotmányos kijelentését: hogy a főispánok a törvény és szokások nyomán járjanak el hivatalos teendőikben, és a megye közönsége csak ilyen határok közt tartozik nekik engedelmeskedni. De ezen irányt nem sokára szeméi elől téveszté. Igaz, nagy anarchia után, — nehéz külviszonyok közt, — lépett a királyi székre; azokat legyőzni, s új dynasziát alapítani volt az óriási feladat. Az út azonban, melyet ennek elérésére választott, a megyékkel és nemzettel éles és tartós küzdelmekbe sodorta. Mária, özvegy királyné, már két évvel utóbb figyelmeztette őt, hogy tartsa meg a

nemzetnek adott alkotmányos ígérletét, ha trónját veszélyeztetni nem akarja *). Már nyakig benne állt az önkénykormányban; a megyék pedig az alkotmányt és önállóságukat védve küzdöttek. Ez ébreszté fel benne a gondolatot: a megyék önállóságát és ellenőrködését törvényhozási úton megtörni. Alkalmat e kísérletre az 1545-ki nagyszombati országgyűlésen a KK. és RR. által a király távollétében alkotott 33. cikk szolgált. Általa az 1542-ki beszercebányai dietának 5. cikkéhez egy novella toldást tett az országgyűlés. Elmondom bővebben. A két pártra szakadott hazafiak közt a békés egyetértést visszahozni, volt az 1545-ki hongyülés főczélja. Ennek eszközlésére szükségesnek látta a nemzet, hogy a mely jószágokat egyik párt a másiktól „propter adhaesionem“ elfoglalt vagy magának adományoztatott, azokat a mostani birtokosok hűtlenség büntetése alatt a tulajdonosoknak „defacto“ visszaadni köteleztetnek, mit ha jó szerivel nem tennének, megszatott ellenök a törvényes eljárás, és ha ennek sem volna foganatja, a fegyveres karhatalom. Ezt mondá ki az 1542-ki 5. cikk, de szava elhangzott a pusztában. Sajnosan tapasztalta ugyanis az ország, hogy a törvényhatóságokat, bírakat és a fegyveres erőt a király és kormánya, tiltó rendelete által, törvényszabta eljárásukban hátráltatja. Az ilyen törvénytelen rendeleteknek visszatartására az idézett novella által határozatba ment: hogy jövendőre a megyék, bírák és kapitányok az ily rendeleteket tekintetbe ne vegyék. Ebben, az igaz, semmi új jog nem foglaltatott, hanem csak a nemzet régi és szokásos alkotmányvédelmi attribúciója vétetett alkalmazásba. Azonban fölterjesztetvén megerősítésül a többi törvénycikkkel a királyhoz, válaszában a 33-ik cikket érdeklőleg így nyilatkozott: „Ő felsége a kanczelláriából kimenő közokmányokra nézve, mindig oly rendet tartott és tart most is, a mely a törvények és a királyi méltóság által régóta meg volt szabva. Ha valaki ezekkel terheltetik, folyamodjék ellenök a törvényekhez és szokásokhoz. Más magán parancsaiban és leveleiben ő felsége, az idő és a tárgyak természete szerint, oly módot fog tartani, hogy azoknak sem illő, sem szabad ne legyen az engedelmisséget megtagadni, s hogy a hű alattvalók fejedelmök és urok méltóságát ne sérthessék és parancsait ne

*) Vie de Marie de Hongrie. Par Théodore Juste. Paris et Bruxelles. 1861. 22.

mellőzhessék. Mert az a királyi méltóság és minden jó rend ellen volna, és a kellő közigazgatást megzavarná. Akarja tehát ő felsége, hogy királyi és helytartója parancsolatának minden hív alattvalói engedelmeskedjenek. Ő felsége semmi méltatlant, igazságtalant, a törvényekkel, szabadságokkal, országos végzésekkel és a Karok és Rendek alkotmányával ellenkezőt, se szóval, se írásban senkinek nem fog parancsolni, sem mást mint méltányost, becsületeset, avagy mit az idő körülményei magokkal hoznak, kívánni“. — Eddig a királyi válasz. Ki ne látná ezekben az absolutismus irányát? annál is inkább, mert már a főispánoknak is kineveztetésük alkalmával meg lön hagyva: hogy a törvényeken és szokásokon kívül, a királyi parancsolatokhoz is tartsák magokat és szintén a megye közönsége ilyeneknek engedelmeskedni köteles legyen. „Mandata nostra,—így szólnak az ez időbeli főispáni kinevezések,—tam ipsi observent, quam per alios in Comitatu existentes observari faciant . . . Quocirca vobis universis . . . mandamus . . . in omnibus . . . his etiam, quae nostro nomine vobis facienda commiserint, iisdem parere et obtemperare debeatis et teneamini.“

De mind ez nem tántorította meg a nemzetet és a megyéket alkotmányvédelmi folytonos hivatásukban. Felvették a keztyűt, és támadtak erős összeütközések, melyekből a megyék ellenőrködési, felterjesztési, felirási, tiltakozási és óvastételi joga, vis inertiae, adó megtagadás, sat. mint egykor használva, most már diadalmasabban kerültek ki. A királynak leghívebb emberei, például maga a királyi helytartó Thurzó Elek, felállottak a nemzet és megyék ezen jogvédelme mellett. Ily fontos tárgyban, habár az untatás hibájába esünk, nem szabad röviden végezni. Idéztem tehát Thurzó helytartót azon okon, mert ő volt, ki 1540-ki ápril 10-én a király távollétében Anna királynét, mint a kire az alatt a királyi kormányzás ruházva volt, bizonyos szándékolt törvénytelen parancsok kiadásától azon indokolással tartotta vissza: hogy ily törvénytelen parancsok mellett nem ülhet Octavale Judiciumot, már pedig, úgymond, a vármegyék előre kijelentették, hogy ha nem tart Octavalekat, ők az országgyűlésileg megajánlott adót meg fogják tagadni, A hű helytartó ezen fenyegetéssel csak azért mert föllépni és a királynéra pressiót gyakorolni, mert tudta, hogy azon orvosság alkotmányilag a nemzet és megyék kezében van *). Egy más eset

*) Gevay, Acktenstücke. 1540-ki füzet 53. l.

következő: a király fennebb idézett nyilatkozata daczára, az ott érdekelt 1542: 5. és 1545: 33. cikkekkkel szemközt, a hozzá hű Serédy Gáspár részére, kinek „propter adhaesionem“ nagy kiterjedésű jószágok kerültek törvénytelen birtokába, melyek az iménti 5. és 33. cikkek értelmében az elébbi tulajdonosoknak visszaadandók valának, a királyi főtörvényszékhez, illető megyei törvényszékekhez és főispánokhoz, kik előtt Serédy perben állott, oly politikai tartalmú parancsokat bocsátott: hogy ötet elmarasztalni, ítéllettel terhelni és a végrehajtást ellene foganatosítani ne merjék. És a hű királyi főtörvényszék, a vármegyék és a főispánok ezen rendeleteket, mint az alkotmány ellen adottakat, minden hűségük mellett szépen félre tették, folytatva Serédy ellen a törvényszabta eljárást*). Mi arra mutat, hogy őseink az 1545: 33. t. cikket, az abszolutizmus kivivására czélzó királyi ígéretek mellőzésével, csakugyan életbe léptették, és semmi rést nem engedtek törni azon szilárd bástyán, mely alkotmányunkat a bár honnét jövő megtámadások ellen védelmezze. De Ferdinánd e hibás és alkotmánytalan politikával még sem hagyott fel, sőt azt a koronaörökös kebelébe is becsepegtette. De mi volt a következése? azzal ellenkező, mit elérni óhajtott. Az utolsó országgyűlésen, melyet hosszú uralkodása végén 1563-ban tartott, a 35-ik cikkben azt mondják a KK. és RR: hogy már ő felségeik (t. i. Maximilian is részt vett a kormányzásban) parancsolataiknak majd senki nem engedelmeskedik, még olyanoknak sem, melyek a magyar kanczelláriából keltek. Ime hova vitték a dolgot? — Okul pedig, elhallgatván többet, azt fejezik ki: mivel ő felségeik a magyar ügyekben a német tanácsosoknak a magyarokéival ellenkező tanácsát fogadják, sőt mivel néha a német irodából is adatnak ki ily parancsolatok. A király ugyan fogadást tett ismét, hogy jövőre ily visszaélések nem történnek, és magyar ügyekben magyarok tanácsát fogja használni; de a nemzet és megyék, a múlton okúlva, mégis folyton éber szemmel kénytelenek voltak örködni, hogy az annyi oldalról jövő megtámadások ellen az alkotmányt megoltalmazhassák. A koronaörökösnek pedig ugyan azon alkalommal komoly hangon értésére adatott: hogy adományai, kegyelem-tényei, és mind az országos közügyekben, mind a magán tárgyakban kiadandó rendeletei

*) Hazánk II. évfolyam 205, 208. l.

csak akkor fognak érvényeseknek tartatni, ha törvényesen és alkotmányosan — rite et legitime — lesznek keletkezve. — Így szövődött be kifejtettebb állapotban az alkotmányvédelmi attribúció az autonóm megyei szervezetbe.

Nehogy pedig az kárára válhassék az államnak, ha azzal minden korlátok nélkül bánni és büntetlenül visszaélni lehetne; a felelősség oltalma alá helyeztetett. Benne volt már ezen felelősség törvényeink és alkotmányunk szellemében és a nemzet szokásában a nélkül, hogy eleink arra különös szabályozó pozitív törvényt alkotni szükségesnek tartottak volna. Még a leggyöngébb kormány, II. Ulászlóé, sem mulasztá el hivatkozni reá és súlyos következéseire. Fenmaradt ezen királynak Borsodmegye közönségéhez azon rendelete, melyben ezt egy az ország törvényeivel ellenkező végzésért felelőssé teszi, és különösen a fő- és alispánokat a hűtlenség büntetése, hivataluk és jószáguk vesztese alatt emlékezteti, hogy a megyei törvénytelen végzést végrehajtani ne merészeljék; hozzá tévén, — mi különös megemlítést érdemel, — hogy a végzés által netalán károsultakat is, azok ellen, kik okozói, perrel lép teti fel. Ugyan ezen gyöngye király 1506-ban több megyét, különösen Bihart feleletre vont a bizonyos törvénytelen határozatért; de az iménti megye elismervén tévedését, küldöttjei által megkérlelte ő felségét. Még ugyan akkor felhívta Ulászló a nádort véleményezésre az iránt: mit kellessék tenni azon vármegyékkel, melyek a törvény által Jajeza vár felsegítésére rendelt hadi illetéküket, a királyi sűrgető parancsok mellőzésével, kiállítani elmulasztották? tudván azonban a király azt, hogy a kevés birtokú és a köznemesek nem vétkesek, mivel azok a reájok esett pénzváltást megfizették, hanem bűnösök az ő tisztjeik és a makaeskodó nagy birtokosok: ez okon a király inkább ezeket, mintsem a megye nemes közönségét tartja megfenyítendőknék. Kívánja mindezáltal Ulászló a nádor tanácsát előbb hallani, hogysem szándékát teljesítse *).

Miből állott ezen tanács, azt ugyan sehol sem találtam, de méltán teszem fel, hogy más nem lehetett, mint nádori utódjának Báthory Istvánnak azon eljárása, melylyel 1522-ben Sáros vármegye közönségét utasította, hogy azok jószágait, kik a tőlük járó adót megtagadták, a király részére foglalja le, és azokat, kik ebben

*) Pray, Epist. Proc. P. I. 33, 63. 1.

ellentartók, vagy az elkobzott jószágot visszafoglalni merészek, példás megfenyítés végett jelentse fel; miért is a megyét felelőssé teszi*). Ha tehát már a leglazább kormányok idejében a megyék minden eselekedeteikért, melyeket a törvények és országoló főhatalom irányában intéztek, felelőségre vonattak, és nem igazolható esetekért lakoltak is: mennél inkább feltehető ez az új dynastia és a királyi kormány erősbulése korában? és ha az 1542: 10., 1550: 22., 27., 32., 67., 1552: 20., 1554: 4., 1563: 20., 21., 1595: 26., 1596: 15., 1638: 5., 1655: 43., 1681: 44., 1729: 63., 1729: 25. stb. szerint az egyes megyei tisztviselők minden eljárásukért felelősek és a visszaélők bűnhődnek is; ha az 1563: 78. és 80. czikkek a bírákat, a bírói parancsok nem igazolt mellőzéseért, felelet terhe és súlyos büntetés alá vetették: már akkor ki merné tagadni, hogy a megyék általános felelősége az alkotmányvédelmi gyakorlatért, bármily formában lett légyen az alkalmazva, törvényeink szellemében benne foglaltatik? Ezt értette Pethő János Sopron vármegye főispánja, midőn 1553-ban october 9-én Bécsből a megye közönségének így irt: „Nem tudom mi okért kegyelmetek az ő felsége parancsolatjának . . . nem engede, . . . én a gyűlésre nem mehetek, azért ha kegyelmetek összegyűl, igen jó (lesz) erről kegyelmeteknek szólni, hogy ő felségének minő excusatiót attok, hogy az ő felsége parancsolatjának nem engedtetek“**). Egyébiránt a tisztviselők felelőségére vonatkozó törvények, koránsem czéloztak oda, hogy a megyék alkotmányvédelmező joga csorbát szenvedjen; mind a kettőnek meg voltak határvonalai, és azok közt egymás mellett jól megférhettek.

A megyék alkotmányvédelmi attribúciója hasonlít egy fegyvertárhoz, melyből több alakú és fokozatos hatású szülöttek fakadnak. Itt állanak előttünk, mint a had istenének választékos fegyverei, eszély és szükség szerint, hol kiméletesen, hol szigorúan használva, de mindig egy központra irányzással. Forgassuk meg egy kissé.

Egyike ezeknek a felírás és fölterjesztés, — repraesentatio.— Amaz írásban, ez küldöttségileg és szóval gyakoroltatott. Régi időben, midőn még a megyék a tollhatalmát annyira sajátukká nem

*) Pray ugyanott 163. l.

**) Magyar Leveles Tár. I. k. 114. l.

tették, gyakoribb és sikeresebb volt a küldöttségi fölterjesztés. E tekintetben a megyék nagy ügyességre tettek szert, és abban főembereik igazi mesterekké váltak, mert közéletük nagy részét ebben gyakorolva töltötték. Visszatérünk alább ezen tárgyat fényesen tanusító adatokra. — A felirást illetően: vannak ugyan egyes nyomai a régibb századokban is a felirás gyakorlatának, de általánosabb divatba csak az autonóm szervezettel jöttek. A kik a megyék régibb tiszti irodalmának egyszerűségét, de fogyatkozásait is tanulmányozták, nem fognak megütközni azon, ha azt állítjuk, hogy az első feliratok sem emelkedtek ezen primigen színvonalon felül: hanem már I. Leopold korában meglepő műveire akadunk a felirási dialecticának. Sikert ugyan a kormánynál, mely idegen és ellenszenves kezekre bízott, ritkán vagy alig arattak; de a nemzeti jogok fentartására, az alkotmányos eszmék és közszellem kifejtésére kiválóan szolgáltak. A felirási virágzás epochája II. József császár reformjaival egyszerre kezdődött. Az állami állapotok helyes felfogása, erő, bátorság és alkotmányosság kitünően jellemzik; a szajnaparti tanok szikrái is már imitt amott átsugárlanak. Ki ne ismerné a megyei életnek ezen becses gyöngyeit? *) Századunknak jutott azonban az alkotmányvédelem ezen fényesillagaiból az oroszlányrészt magáévá tenni. S ki erről bővebben értesülni akar, azt Horváth Mihálynak „Huszonöt év Magyarország Történelméből“ című munkájára utasítjuk.

Az alkotmányvédelem más hathatós neme az volt, mely által a megyék a nélkül, hogy a kormánnyal ellenkezésbe, húzavonába ereszkedtek volna, a nélkül, hogy a rendeletek félretételét, teljesítésének megtagadását, óvásukat vagy sérelmi nyilatkozatukat kimondották volna, a kormányilag kívántak irányában merevenségbe vonultak; mit a megyei beszédben „vis inertiae“ vagy passiva resistentia, „passivitas“ latin szavakkal szokás kifejezni; magyarul pedig a „merevenség erejének“ keresztelhetjük, habár a régi megyei stylusban „síiketségre venni“ szóval helyesen volt kifejezve. Hozzá kell még tennem, hogy a vis inertiae nem zárta ki a kormánnyal érintkezést, sőt, hogy a czél biztosabban elérhetesék, az eszélyesség azt hozta magával, hogy a megyék néha a kor-

*) Keresztúry, Collectio Ordin. Jos. II. et Repraesentationum divers. Reg. Hung. Comit. Diószegini 1790.

mány közegeivel való érintkezést is igénybe vegyék. A helyesen alkalmazott merevenség nagy eredményeiből a hazai história tanít meg bennünket; de példázásra a régibb megyei jegyzőkönyvekből kiszemelt esetek, melyek már senkit nem bántanak, ez idő szerint ezélszerűbbek. Egy ily egész láncolatot I. Leopold válságos uralkodása idejéből választottam, mint igen alkalmasat a felvett tárgy illustringjára.

Tudva van a hazai történelemből, mily nagy próbára tették a megyéket I. Leopold kormányának az alkotmány felforgatására intézett törvénytelen rendeletei, kisérve azon szigorral és veszélylyel, melynek annyi hazafi élete és jóléte áldozatul esett. Most volt az ideje megmutatni a megyei szervezet életrealóságát. Örömmel nyitok tért e helyen azon erélyes és kitartó földieim emlékének, kik a veszedelem napjaiban elszánva és nyílt homlokkal teljesítették hazafiúi kötelességüket, nem hátrálva a válság előtt, mit a vak sors rájuk nézve rejtve tartott.

Midőn I. Leopold 1671-ki martius 21-én kiadta azon parancsát, mely a nagy adót, katonatartást és addig ismeretlen accisakat (fogyasztási adó) nyakába vetette a nemzetnek, és midőn a megyéknek és néhány lelkes főpaprak ez ellen a királyhoz juttatott feliratait ez azon évi aug. 13-ki és több más parancsaiban félrevetette, egy úttal pedig az új terhek rendszere körülíratott: Barsmegyében akkoron már a fogságba hurczolt Lessenyei testvérek (kik egymás után ültek a megye alispáni székén) és több kebelbeliek veszedelme miatt, mint másutt is a hazában, halálesend és rémulés uralkodott. Az alispán nélküli tisztikar, kitelvén szolgálati ideje, félrevonulván, a megye közönsége sept. 24-én közgyűlésileg összegyűlt, hogy a távollevő főispán képviselőjének vezetése alatt új tisztikart alakítson, és az imént érkezett királyi rendeleteket tárgyalás alá vegye. Végrehajtásuk kijelentését természetesen megtagadni nem lehetett, hanem a vis inertiae meghozta a teendők tanácsát. Belekötöttek mindenekelőtt az adókulesba, mert a megyének akkori elpusztult állapotánál fogva csak 58 szabad és 17 hódolt kapuja volt; gróf Spankau tábornok azonban az 1647-ki rovásos összeíráshoz tartván magát, 189 kapu után követelt adót, és pedig kapunként 51 forintjával, minden tekintet nélkül a hódoltságra; holott a császári rendeletek Barsra csak 35 forintot vettek a szabad, és 17¹/₂ forintot a hódolt kapu után. Azon kívül Spankau az ingyen vármunka fejében 4000 frtot követelt. Ez ellen tehát fel-

írni határozván a megye a királyhoz, egy úttal a primást, kanczellárt, országbíró és a főispánt az ügy pártolására kérte fel; a főispán különösen azzal lón megbízva, hogy ő felségénél személyesen ajánlja a megye baját. A dolog kimeneteléig papíron maradt az adó. October 22-én ismét gyűlés volt és a főispánhoz ismét ment szorgalmazó felhívás, megbízatásában eljárni Spankau követelései ellen, azon tudósítással: miszerint az érsekújvári basa oly fenyegető levelet küldött a megye tisztviselőihez, hogy azon esetre, ha a császári új adókat a néptől beszedni merészelnék, karóba húztatja. Kénytelenek tehát, míg innét bátorságba nem lesznek, vesztegleni, általában is az adóbehajtással mindaddig várakozni, míg ő felségétől kegyes válasz érkezend. Az 1671-ki év utolsó napján megint egybegyűltek a megye karai és felolvasták a királyi rendeletet, melyben számadásra vonatnak a miképen teljesített adóbeszedés iránt. A jövő évi vizkereszt utáni péntekre kitűzött gyűlés közelsége miatt mit sem határozván, ennek beáltával, tárgyalásra került az új adózásra vonatkozó két királyi parancsolat, melynek egyikében kötelességül tétetik a megyének, hogy az accisek és adó gyűjtelékét minden hóban a hadi tanács és udvari kamarának küldjék által, a másikában pedig a nemességre „titulo capitacionis“ fejenként öt forint rovatik oly meghagyással, hogy ez a nemnemesek adózásának felsegélésére levén fordítandó, az engedetlenek nemesi kiváltságuk elvesztésével fognak lakolni. A végzést nem most, hanem a jövő gyűlésen határozták hozni. De még ez úttal helybenhagyatott a választmányilag eszközölt kapu-igazítás, mely 72¹/₄ hódolt és 31¹/₂ szabad kaput, összesen 103³/₄ kaput eredményezett. Spankau tábornok azonban ezen igazítással nem volt megelégedve, ez okon a martius 22-ki gyűlésen ismét újabb kapuösszeírásra más választmányok nevezettek ki, nagyobb hitelességül a katona rendből is. Négy gyűlés múlt el ezentúl tétlenül, míg az ötödiken, mely 1672-ki július 21-én tartatott, a kapuigazító választmányok utasítást nyertek, mely oda ment ki, hogy mivel a kamara-gróf befolyásával is eszközöltetett a 103³/₄ portaszám, annak megtartására törekedjenek, figyelembe véve, hogy a Spankau által szorgalmazott 1647-ki portaszám idejében hol két, hol három forinttal adóztak csak, most pedig negyven forint van a felség által egy kapura vetve. A megrendelt összeírás jóváhagyásáig, az újabban érkezett adótárgyi manifestumot a jövő gyűlésig függésben hagyni rendelték. Beállott

az sept. 5-én, melyben a kamarának, melynek ekkor zordon elnöke gróf Kollonich (a később leendő primas) volt, két rendelete került szőnyegre: elsöben az egyik elmaradott új adóbeli fizetés szorgalmaztaték, és számadást követelt arról a kincstár, s ugyanakkor a másikkban a porta-igazitásról jelentés kivántatott. Mind a ketötre így hangzott a végzés: halasztják az ügy eldöntését, míg Nyitra- és Trencsén- vármegyék iránta elébb végeznek. A Spankau-féle sérelem ez úttal is felpanaszoltatott a királynak. Az october 13-ki gyűlésből jelentés ment a kamarához, hogy a számadással köteles adószedök a mostani zavaros időben nem mehetnek Pozsonyba, kiket különben is már itthon megcensurált a megye. Mutassa fel a kamarának ezek igazolványait a főispán. A novem. 3-ki gyűlésnek egyik tárgya megint az adó és accisek számadását szorgalmazó kamarai átirat. Végzésbe ment a jövő gyűlésig való halasztás. Az alatt Pozsonyban új királyi bizottság ült össze, melynek kezibe az új adórendszer kidolgozását adták azért, mert az sehogy sem akart a megyék eddigi merevenségénél fogva menni. Ez tehát a mostanig divatolt portakulesot, mivel azzal a megyék a kormány új adóit paralyzálták, félrevetvén, minden megye illetékét szabott számban határozta meg. Barsra 5292 forint volt kivette. Miről a rendelet az 1673. január 12-ki gyűlés elé érkezett és a tárgyalás eredménye az volt: felírni ő felségéhez, hogy a rávetett összeg a megye erejét túlhaladván, kegyeskedjék azt leszállítani. Különben is a kapu-igazitási munkálat még mindig a választmányok tárczájában aludt. A február 16-ki gyűlésen a Pozsonyban kidolgozott illeték iránt minap határozott felirat indokolásához fogtak a KK. és RR. Megállapodtak pedig következő pontokban: hogy a megyét török, tatár elpusztította, és még ebben szinlödik; hogy legnagyobb része a török hódoltság jármát viseli; hogy a német és átvonuló katonaság által kiszarolatik annyira, miszerint népe a törökhöz készül költözni; hogy a clerus, a bányakamara és a királyi városok megtagadták az adózási részvétet. Ezen alapokon a felirat szerkesztésével a jegyzön és alispánon kívül öt tagú választmány, a felirat kézbesítésével egy tag bizatott meg akkép, hogy szerezzé meg a primás, kanczellár, országbiró, főgeneralis Eszterházy Pál és a főispán pártolását. A megbizott követ utasítva lön arra is, miszerint a kamarát a sürgetett adószámadások iránt nyugtassa meg, és tudassa, hogy az adószedök a censurára be van-

nak immár rendelve. A követ sikertelenül járt mindenütt és erről az ápril 13-ki közgyűlésben jelentést tett. Minek folytán a kapuszám összeírással foglalkozó választmányoknak szigorúan meghagyott, hogy munkájukat az illetékek kivetésével együtt május 15-éig okvetetlenül végezzék el és a gyűlésnek beadni tartozzanak, úgy szintén az adószedők és pénzkezelőkre, kik számadásaikat még be nem adták, vagy a nehézségeket meg nem fejtették, végzésül kimondták: hogy azokat, visszamenve egész 1657-ig szintén azon májusi gyűlésre hozzák be. Jámbor kivánság, melynek értelme a papíron kívüli eljárással nem hangzott össze. Ezen gyűléshez hozta a posta az Ambringen kormányzása létrejöttének hivatalos tudósítását. Innen-túl a harmadik gyűlés július 15-én tartatott, melynek bemutatták a választmányok a kapuösszeírási és kivetési dolgozatot. E szerint 5292 forintnyi összegből 4180 forint a portákra és 1112 forint a nemességre, malmokra, stb. vettetett ki. A következő gyűlésen, mely augusztus 10-én jött össze, a kamarai elnök Kollonich megint sürgette az adószámadást. Megígértetett, de a következő 1674-ki január 18-kára kítüzött gyűlésig mi sem történt. Ott volt már Kollonichnak másik emlékeztető rendelete. Válaszoltatott: hogy három vagy négy hét múlva az alispán és jegyző fel fognak menni a számtételre. De hány hét lett belőle? — Három hónap eltöltével a kiküldöttek még csak azon jelentésüket adták be az ápril 19-ki gyűlésnek: hogy mivel pénz nélkül, üres kézzel Pozsonyba a kamarához nem mehetnek, tehát nekik hi baul ne talajdonítassék ezen mulasztás. Erre ily végzés keletkezett: hogyha az adópénz be fog folyni, vigyék el a küldöttek és menjenek. De még a július 12-ki gyűlésen is szabadkozott az alispán a pozsonyi út elmaradásáért és tiltakozott a rosztól következők ellen. November 10-én gyűléseztek a karok és átadták az alispánnak meg a hozzá társított Lessenyei Nagy Ferencnek a mentegetésre célzó utasítást: szerezzenek annak párfogást az új guberniumnál és az országnagyoknál, a királynál pedig sikert. Végre Lessenyei, a megkegyelmezett ítélőmester elindult Pozsonyba, de nem vitt oda más pénzt, mint a folyamatból kizárt lengyel pénzben ezer forintot, mit az 1675-ki január 10-ki gyűlésnek jegyzőkönyve szerint a királyi kincstár indignatióval visszavetett. Az egész 1675-ki esztendő ezen lengyel pénz fölötti vitatkozással és a végeztel fel- és alajárással telt el. De e mellett Barsmegye se a Kollonich dühe, se az Ambringen damoclesi kard-

függése által a választott útból nem volt kimozdítható. A válságos követségben fáradozó és időközben *jure postliminii* alispánnak megválasztott Lessenyei a december 5-ki gyűlés előtt fájdalommal jelentette ugyan: hogy Kollonich nemhogy helyt adott volna a megye mentségeinek, hanem inkább katonai executióval fenyegetődött, és a követnek azon aggodalmára, hogy az ily rendszabályok folytán a nép ki fog költözni és pusztán hagyja telkeit, ily szavakra fakadott: pusztuljatok el és menjetek hová tetszik, mi legkevéssé sem bánjuk. — Mily találóan ismerte fel a megye a körülmények helyzetét, és mily tapintatosan járt el a választott *vis inertiae* útján, nem csak az eddigiekből, hanem abból is látható, hogy még a következő 1676-ban is az Ambringen-gubernium és Kollonich ismételt fenyegetései sem fogtak ki merevenségén. Mindig tudtak a barsiak valami újat mondani mentségül és halasztási igazolásul. Tanácsaik hőszarva kimeríthetetlen volt. Valóban egész 1677-ig eltölték magoktól s kikerülték a vas vesszővel sürgetett számadásokat. Emnyi hűzavona után elvégre a hat-hét esztendei adózás kimutatásából az sült ki, hogy a kormányilag követelt összegből csak 6092 forintnyi lerovást tett a vármegye, mikép az 1677-ki április 29-én tartott közgyűlés jegyzőkönyvében írva vagyon. Nem folytatom tovább. De befejezésül nem szabad elhallgatnom, hogy az Ambringen-guberniumon is épen azon merevenség erejével fogtak ki a megyék, melylyel a Kollonich kamarájával bántak. Az érintkezés és összeköttetés mind a két részről folytonos volt ugyan, de a mily szenvedélyesnek és akaratosnak mutatkozott eljárásában amaz, olyan higgadt és kitartó volt a viszonzásban emez: és az eredmény a megye részére fejlett ki. — Eddig a magyar történelem egész ördögi álezával mutatta be az Ambringen guberniumot; pedig ha a megyék levéltáraiban heverő adatok nyomozás alá fognak kerülni, ha a historia lux veritatis marad: ki fog világosan sülni, hogy az Ambringen-kormány a municipiumok éberségén és merevenségi erején tökéletesen megtörött, és még az 1681-ki megszüntető törvény előtt, két évi agonia után, úgy szólván nyom nélkül elenyészett.

Életbevágóbb fokát a megyei alkotmányvédelemnek az adó megtagadása tette. Nem állott az csak pusztá fenyegetésből, melyre a fennebbi példában a helytartó Thurzó hivatkozott. Teljesedésbe is ment, midőn a kormány törvénytelenégei nagy rázkodásokba hoz-

ták az alkotmányt. Így Zemplén megye az 1604: 22. becsempészett vallási törvényezikk ellenében közgyűlésileg elhatározta, hogy míg azt vissza nem fogja vonni a királyi kormány, a megye az országgyűlésileg megajánlott adót megtagadja *); mi csakugyan teljesedésbe is vétetett. Nem áll pedig ezen eset elszigetelten egyedül. Különben az eszélyesség megszabta határát azon messzeségnek, meddig a szó testté válása mehetett. Érdekesnek tartok itt felhozni egy epizodot az 1613-ki országgyűlésről, melynek a hongyülési történelem, hova teljes joggal tartozik, eddig helyet nem juttatott. Az iménti dietán hozott törvényezikkeken a kancellaria egyoldalú önkényes stylváltoztatásokat eszközölvén, ez némileg az 1604: 22. czikk genesisére emlékeztető kormányesiny képében tünt fel a megyék előtt és bosszús hangulatot okozott. Bars és Nyitra nem tekintették e miatt a kihirdetés végett leküldött decretumot hitelesnek, és közzétételét felfüggesztették. A nádor—Thurzó György — több megye előtt gyanúba jött, mintha tudtával esett volna a stylváltoztatás, és a neheztelés csipős szavaival szemére vetették ezt még ott is, hol leginkább honos volt. Trenesén-, Liptó-, Árva- és Turóc-megyék gyűlésein végzésbe ment: hogy az országgyűlésileg megajánlott adót addig be nem hajtják, míg ezen hiba és sérelem orvosolva nem lesz **). A felföldön kitört zivatar azonban nem terjedett tovább, miután a kancellaria a törvények közösen megállapodott szövegét visszaállítva a megyékhez elküldötte.

A megyék alkotmányvédelmi joguk segédeül igénybe vették a nádori közbenjárást is. E kötelességet a törvény rakta a nádor vállaira, és a feladat gyakran igen nehéz volt. A történelem méltán dicsőíti azon nádorok közbenjárását, kik a törvények és alkotmány védelmében a megyék részére állván, erélyük és hatásuk minden szereit a sikerért mozgásba hozták. A „Nádori Emlék“ czímű irat a félszázados nádoratya főherczeg József közbenjárási érdemeit kellően emelte ki. De nem kisebb érdemet szerzett magának, hogy más példával bizonyítsuk, Eszterházy Pál azon erélyes közbenjárásért, melyet 1684. és 1685-ben a nyomasztó octroyált adó és katonaelelmezés tárgyában, a megyék kívánatára, a se-

*) Szirmay, Not. Com. Zempl. 109.1.

***) Magy. Tud. Értek. II. k. 116. l.

tét napok válságától környezve, magára vállalt azon királynál, ki az alkotmányt tiz esztendeig egy huzamban felfüggesztve tartotta. Eszterházy első ízben 1684-ki december 12-én enyhe kifejezésekben föllépett a király előtt, az 1681-ki törvényekre támaszkodólag kérni ő felségét, a törvénytelenül és önkényleg a nemzetre parancsolt nagy adó és hadi élelmezés kevesbitése iránt. De mivel ennek nem volt sikere, egy második közbenjárásra szánta el magát a megyék nem nyugvó unszolására. Már ekkor félre tevén minden tekintetet, ily megrázkódtató hangokra fakadt: miután, úgymond, a múlt december havában a külföldi katonaság téli élelmezésének és szállásolásának Abele Kristóf által (I. Leopold bizalmas tanácsosa és Lobkovicz, Hochr, Kollonichsal a magyar ügyek absolutisticus irányának egyik fővezetője) eddig hallatlan és rémületes alakban megszabott terhét ő felségének legalázatosabban felterjesztette, és annak merő lehetetlenségét kimutatta volna: reménylél, hogy e bajon a király segíteni fog. De miután a királyi resolútióból semmi legkisebb vigaszt nem volt az ország szerencsés nyerni, az a vele levő urakat és megyei követeket annyira meghatotta, hogy kijelentették, miképen ezen királyi resolútiót nem merik küldöikkel közleni, tartván attól, nehogy utolsó kétségbe essenek, mit váratlan zavar kövessen. Átmegy aztán a nádor számok szerinti kimutatására a teher roppantságának és Abele adatainak megezőfolására. Nem tagadja, mond tovább a nádor, miszerint ezen nyomorúságokat némely nyugtalanok lázadása okozta, melyet ő is útál; de szabadjon neki ő felsége legkegyelmesebb engedelmével kijelenteni, hogy azon bánásmód sem dicsérhető, mely azon lázadást és zavarokat okozta az országban. . . Felsőged, így folytatja Eszterházy, nem képzelheti magának, mikép bännak ezen nemzettel, oly annyira, hogy sorsa a zsidók egyiptomi fogságától nem különbözik. A miért lehetetlen, hogy kétségbe ne essék, és alkalma adódván, olyakat ne tegyen, mit a kétségbeesettek szoktak elkövetni, ha ezen roszakon mennél előbb nem lesz segítve. Miért azok is, kik eddig törhetlen hűséget bizonyítottak be a felség iránt, tapasztalván egyenlő bánásmódot a lázadókkal, kétségbe ejtetnek; mert mit a török-tatár fel nem emésztett, ő felsége zsoldosai által tönkre tétetik. Nekünk ugyan, szól a nádor, egyre megy, akár az ellenségtől, akár felséged katonáitól semmisítesünk meg. Vannak ezokon elegen olyak is, kik a halált inkább óhajtják, mint ilyen

nyomorúságos életet. Kéri mindezeknél fogva a királyt: könyörüljön ezen veszélyes állapotokon. Ha pedig nem, akkor óvást tesz a nádor, isten, világ és a császár előtt: hogy a végső kétségbeeséstől és a hazának utolsó romlásától annyira tart, miképen Magyarország okvetetlenül el fog veszni, és akkor kitudja, kinek lesz királya ő felsége, és kinek nádora Eszterházy? Készebb is lenne, így szól vége felé, üdvös halállal végezni, mint nádorsága idejében a honnak utolsó romlását — minek soha nem volt oka — saját szemével tekinteni. Eddig az erélyes közbenjárási irat, mely némi könnyítéseket vont ugyan maga után, de a melyeket a megyék, a rájuk vetett iszonyú teherhez képest, csekélylettek, s ünnepléses óvások mellett a tárgyat egyelőre letették.

Már ideje, hogy összehúzzam a vitorlát. Volna ugyan még egy és más mondandó, mi a megyei autonóm szervezetre bővebb világot hinthetne, hanem figyelve közleményeim határait, az értekezés első részét szükségesnek láttam ezennel befejezni, hogy annál közelebb érjem a sokakra tanulságosabb párhuzamitást a magyar és külföldi megyei szervezet között.

BOTKA TIVADAR.

A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

AZ ELEMI OKTATÁS ANGLIÁBAN ÉS FÖGYARMATAIBAN.

(Laveley után.)

Múltkori közlésünk *) láthatóvá tette, mily pénzbeli áldozatokkal, mily kitartó, felvilágosodott, egyetértő törekvések által sikerült az éjszak-amerikai uniónak derék tanrendszert állapítani meg népe számára. Tartsunk most szemlét a közoktatás fölött más nemzetek kebelében, melyek az újkori műveltség élén haladnak, előre tudván, hogy egynél több út is vezethet célhoz, kivált, hol a kiindulás pontja sem egy, s a cél és kiinduló pont közt fekvő tér sem egyenlő.

Mielőtt azonban az e cél felé törekvő nemzetek közül választanánk, foglalkozunk előbb kissé tüzetesebben azon kérdéssel, melyet mi a népnevelés ügyében sarkalatosnak tartunk, a mennyiben annak jobbra vagy balra dőlése után, a követendő irány is mintegy önként ki van szabva.

A kérdés ez: igazságos vagy hasznos dolog-e, hogy a közhatalom, a közadó nyújtotta emeltyűvel, akár mint állam, akár mint község, mint központi, vagy mint helyhatósági tényező, avatkozzék a közoktatásba? **)

*) Új folyam. IV-ik köt. 74. lap.

S z e r k.

**) E kérdésekre itt nem a magunk, hanem a Laveley nézeteit közöljük, habár megjegyezzük, hogy e nézetekben sok figyelemre méltó foglaltatik. A mi föladatunk azonban a cikksorozathban, melyből itt a másodikat közöljük, nem annyira elméleti fejtegetése a népoktatás kérdésének,

E kérdésre két oly csoport, mely mindkettő, megkell vallani, egy idő óta számban növekedni indult, határozottan azt felelé, hogy ez avatkozás nem csak felesleges, hanem káros is. Ezt tartják egyfelől a nemzetgazdasági tanok tulzó hirdetői, kik a társadalom szervezetének feladatát a „laissez faire“-féle egyhangú elv szerint vélik elintézhetőnek; ugyanezt vitatják másfelől a visszafelé törekvők a katolikusok közt, kik nem látnak üdvöt a társadalom számára, csak teljes alárendeltségében az egyház alá, s kiket a külföld clericalis pártnak nevezget. Amazok a társadalmat már a tökély délpontján állónak, s minden egyént nagykorúnak vevén, mindent kárhóztatnak, mi a szabad verseny hatályát, mely szerintök mindennek csalhatatlan szabályozója, bármiképen gátolhatná. Ezek ellenben képtelennek tartják az államot bármely tanok hirdetésére, minthogy ő szerintök az állam nem tarthat igényt csalhatatlanságra se vallás, se tudomány dolgában, s e szerint nem lehetnek megállapodott tanjai sem.

Bármí szép színben adassanak azonban elé, a miket itt lehető legegyszerűbben fogalmazánk, sokan feleltek már azokra; de újra meg újra felhordatván pártolók által, a válasz ismétlése is igazoltnak látszik.

Az állam lényeges hivatása, ez kétségtelen, a jogok tiszteltetését biztosítani, vagyis biztosítani mindenkit jogai szabad és teljes gyakorlatában. De állítani, hogy az állam nem taníthat semmit, mert tanai nincsenek s mert nem csalhatatlan, ámitás vagy csalódás. Minden állam ugyanis bizonyos tanokon épül, s ezeket hirdeti is minden cselekvénye által. Alkotmányt szerez a törvényhozó? Ez által az alkotmányos jognak bizonyos elméletét valósítja s ezen elméletet kötelezővé teszi. Büntető törvénykönyvet alkot? Nem alkothatja meg, ha nem ismer és nem állít fel különbséget jó és rossz között, s ha nem állapít meg előbb bizonyos erkölestani elveket; miután fokozatokat szab ki a bűnökre és a bűnök megelőzésére alkalmasnak látszó fenyegetés nemei, fa-

hanem inkább a mívelt világban mintegy enquetet kívánunk tartani ez ügyben, felmutatván, jeles írók után, az állam, a község, az egyház befolyását a népoktatásra a legmíveltebb nemzeteknél, s fentartjuk, egy későbbi cikkben mondani el, a mit e tanulmányokból hazai viszonyainkra elvonandóknak vélünk.

S z e r k.

jai és fokai között. Vagy polgári törvénykönyvet szerkeszt? Hisz ekkor a legkényesebb kérdéseket oldja meg, milyenek a tulajdon, az örökösödés, a kötelezettségek, a jogok tartama, az elévülés stb. E szerint akkor is tanít; sőt többet tesz: kényszeríti az egyént e tanokat tiszteletben tartani s azok szerint élni. Kétségtelen e szerint, hogy az emberi társadalom minden kérdésen kívül álló némely alapelvekre támaszkodik, melyeket mint ilyeneket folytonosan alkalmaz; ezek képezik a polgári, a büntető és a politikai törvényhozás alapját; ezeket érvényesíti az állam törvényhozó gyűléseiben, ezeket a törvénytörvényeken, ezeknek igyekezik érvényt szerezni a vérpad által is. Csak egy helyen ne legyen szabad ezeket tanítani, s ezen egy hely az iskola? Az állam nem csálhatatlan, azt ő maga sem állítja: de mimódon következhetik ebből, hogy nem szabad se törvényt hoznia, se itélnie és büntetnie? Az állam csálódhatik a tulajdonjog némely határozmányaira nézve, vajjon szabadnak hirdesse-e tehát a tolvajlást? A többnejűség nem volt mindenkor s ma sincs mindenütt bűnnek bélyegezve: de midőn valakit kétnejűségért büntetnek, közhelyeslés kíséri a törvényt. A törvényhozó, jöllehet nem mindentudó, vagyis csálhatatlan, megalkotja a törvényt és köztiszteletet követel iránta, s ebben meg nem ütközik senki, mert kiki érzi, hogy csak törvény védheti meg a társadalom rendjét a mindig fenyegető önkény berontásai ellen. Ezt a gondolat-sorozatát ugyan hiába támadja meg bárki. Míg az emberek közt hatalomra szükség lesz, e hatalom mindenkor nem csak hirdetni fog bizonyos tanokat, hanem azokat alkalmazandja is.

Szorítsuk meg bár a hatalom jogát és kötelességét a legszűkebbre: annyit minden esetre megkell neki adnunk, hogy tartozik a személy és vagyon biztosítására fennálló törvényeket végrehajtani. Ámde fenyegeti-e valami a személy- és vagyon-biztosságot inkább, mint az alsó néposztályok vastag tudatlansága, mely oly szipora szűlője a rendetlenségnek, a bűnnek, betegségnek és nyomornak! E szerint a rend fentartása, a jogok-tiszteltetése végett, s a bűnök, betegségek és nyomor csökkentése okáért is szűkebbre kell szorítani a tudatlanságot, vagyis: minél szélesebb körökre terjesztetni ki a tudomány világát. Szüntessük meg az iskolát, s a börtön és vérpad képezendik a rendnek egyetlen támaszát. Az állam, ha nem taníthat, rettenteni lesz kénytelen. Nincs más válasz-

tás csak hóhér és iskolamester közt. Hajdan az állam csak a hóhért alkalmazá; meglehet nem sokára nem alkalmazand csak iskolamestert. Hogyan! Az ország jogát, büntetni azt, a ki törvényeit sérté, nem meri tagadni senki; de e törvényeket mindenkivel megismertetni, mindenkivel megértetni joga ne legyen? Az országnak szabad oly embereket fizetnie, kik a törvényszegőket elítélik és üldözik; de azokat, kik e törvényeket már a gyermek előtt magyarázzák, fizetnie ne legyen szabad? s annak a ki pandürokat kénytelenítettik tartani, tanítókat jutalmaznia tilos legyen? Ez valóban a legnagyobb képtelenség volna, s már M a c c a u l a y eldöntötte e kérdést minden időkre, midőn mondá: „A kinek joga van akasztatni, joga van taníttatni is!”

A tény, hogy a tudatlanság és bűn között ok és okozat-féle viszony létezik, a statistika esalhatatlan számai által már be van bizonyítva. Ugyanis a mely mértékben terjed valamely országban a helyes oktatás világa, abban szokott fogyni a bűn esetek száma*). E szerint minden forintot, melyet iskolákra költ az állam, megtekaríthatni a börtönökre fordított kiadásnál. Abból azonban, hogy az állam mind képesítve, mind jogositva van az oktatásra befolyani, még nem következik, hogy e befolyása akár czélszerű, akár szükséges: mert azt lehet állítani, hogy az egyéni szabadság és kezdeményezés jobb nevelést adandanak a hivatalosnál. Ez képezi a kérdés második pontját, melyet, mivel tények körül forog, tények vizsgálatával kell megoldanunk.

*) D u r u y a francia közoktatási miniszter érdekes jelentése minden kételyt kizáró számokat szolgáltat e tárgyban. A huszonegy évesen alúli bűnvádlottak száma ugyanis, mely az 1828-tól 1837-ig lefolyt tíz éves korszak, és az 1838-tól 1847-ig lefolyt tíz év közt nem fogyott vala csak 235 fővel, az 1838—1847-ik év közti korszaktól az 1853—1862-ik évi korszakig 4,152 fővel apadt. Míg 1847-ben a bevádolt és esküdtszék elé állított tizenhat éven alúli ifjak száma 115-re ment, 1862-ben ilyen csak 44 volt. Német földön, névszerint Poroszországban, a szerint fogy a bűnösök száma, a mint a tanítás terjed és javúl. Helvéciában a Waadt, Ujwaadt és Zürich nevű cantonok börtöneiben némelykor egy ember van bezárva, néha kettő, sokszor egy sincs. A badeni nagyfejedelemségben, hol harmincz év óta sokat tettek a népnevelés ügyében, 1854-től 1861-ig a fegyenczek száma 1,426-ról 691-re szállt alá, s így a börtönök száma is fogyott. Bajorország, melyet a törvénytelen szülések száma juttatott vala szomorú hírre, e lealázó számot végre szintén csökkenni látja.

I.

A múltnak e tárgyban szerzett tapasztalatait néhány döntő szóban fejezé ki Guizot, mondván: „Soha nagy országban nagy változás, tetemes javulás a nemzeti nevelés rendszerében, nem jöve létre magán-szorgalom és törekvés útján. Ehhez megválás kell minden személyes érdektől, a nézetek emelkedettsége, oly összehatás s a cselekvésnek oly folytonossága, melyet magán-erőtől nem lehet várni.“ Szórol szóra igaz, s így az ország beavatkozása még soká lesz szükséges. Mind addig, míg egyfelől oly vastagkergű emberek fognak teremni, kik az okulást mind magokra, mind gyermekeikre nézve fölöslegesnek tartják, míg másfelől lesznek, kik érdekökben lenni hiszik a tudatlanság megörökítését, hogy a visszaélések, melyek után van mindenök, rejtve maradjanak: addig az egyes emberek ügyekezete a nevelés dolgában teljességgel nem vezethet célra. — Úgy van, — mondják a Franciaországban, Angliában, Olaszországban és bárhol egyebütt uralkodó vagy másként megállapított egyházak képviselői, — de a mit egyesek nem tehetnek, megteszszük mi. Mi hatalmas és halhatatlan testületekből állunk: befolyásunk a népre nagy, és a pénzerő, melylyel rendelkezünk, arányban áll vele. Nálunk megvan a cselekvés folytonossága, a nézetek emelkedettsége, az egyéni érdektől mi rég megváltunk. A mi tanainkat szentesíti a nemzetek századokig tartott ragaszkodása és tisztelete; mi világi tudományt és vallásos oktatást adunk nekik egyaránt, világosságot e földön való útjaikra és az örök idővösségre. A mi tanításunk biztosítékot nyújt az erkölestelenség és forradalmak ellen; az általunk kiképezett emberek jobb erkölcsűek és hajlékonyabbak, minélfogva könnyebb is őket kormányozni, de magok is boldogabbak. Csak az állam ne avatkozzék a dologba, hanem jelentse ki a tanítást szabadnak, s meglássa, hogy a tanítás ki fog áradni mindenkire; ez majd a mi gondunk lesz s mi felelünk érte.

Nincs szándékunk e szüntelenül ismételt beszédek tekintetéből pört indítani a fennálló egyházak ellen; nem fogjuk kérdeni tőlök, vajjon, a tanítás szabadságát véve igénybe, nem céljok-e uralmuk elfogadására készíteni elő növendékeik lelkét. A kérdés csak az, vajjon valóban sikerült-e nekik, midőn a közhatalom beavatkozásától teljesen mentek voltak, oly nevelési rendszert foganatosita-

ni, mely a nép felvilágosítására alkalmasnak és elegendőnek bizonyította magát.

A be nem avatkozás ezen elvét, melyet ma annyira magasztalnak és ajánlanak, a kormányok hajdan széltiben követték. Az állam már azon egyszerű oknál fogva sem foglalkozék a nép taníttatásával, mert azt szükségtelennek tartotta, s meglehetően veszedelmesnek is, s talán nem ok nélkül. Egyedül az egyházra volt bízva elosztatni a stürü sötétséget, mely borongott az alsó réteg fölé, s vajjon miként fogott e munkához? Simon úr „L'École“ című derék munkájában számot adott róla, kimutatván, mily általános volt a tudatlanság akkor. Olvasni tudó napszámos, parasztember, de még katona is ritka kivétel. Az állam ugyan Nagy-Károly személyében nyitott vala iskolákat, de azok a hübériség korában elpusztultak, az egyház pedig ezer éven át vajmi keveset erőködött másokat nyitni helyettök. Íme tehát tíz évszázad hangos kiáltása! Elégnek látszik-e az ezer éves tapasztalás tanúskodása? „Nem! — mondják ök — a régi idők szokása nem bizonyít e téren semmit, mert akkor senki sem gondolta szükségesnek „a földturkáló állatot,“ mint La Bruyére a pórnépet nevezé, taníttatni. Az egyházat csak nem lehet gáncsolni miért nem tanította azokat, kikre nézve a tudatlanság elkerülhetlennek s üdvösnek látszott.“ Ám legyen: álljon a mentség, lépünk a jelenkorba, és oly országba, hol az egyház mindenkor teljes hatalommal uralkodott, s hol egy legújabbán végrehajtott nyomozás elég adatot szolgáltat, hogy az elért sikert valódi értéke szerint megbecsülhessük.

A nápolyi királyságban a régibb kormányok a papság feltétlen igazgatására bízták vala az oktatás minden fokait. A felső tanügyi bizottmány tagjai mind az egyház magas méltóságaiból álltak, vagy valamely vallásos testületből kerültek ki. A középoktatás a jézsuiták kezében volt, a szerzetes rendek pedig szolgáltaták a legtöbb mestert az elemi iskolákba. Ha most N a t o l i ú r, az olasz tanügyi miniszter derék jelentését kezünkbe vesszük, s a vallásos testületek fáradsága s erőködése gyümölcseit keressük, mit kell tapasztalnunk? A két Siciliában az olvasni és írni tudó fejek közép-száma tíz között nem ment többre egynél! Basilicatában 912 teljesen tanulatlan találtatott minden ezer után; a többi tartományokban, Calabriában, az Abruzzókban, Siciliában az arány úgy állt, mint 900 az 1,000-hez. A nőneműeknél a tudatlan-

ság általános. Száz közt alig van kettő, ki olvasni s írni tud, azt is hogyan! E szám rettentő, ha meggondoljuk, hogy a polgári osztályú hölgyekre is szól, a miből könnyű gondolni, hogy faluhelyen a nép között egy asszony sincs, ki bármi kis elemi tanításban részesült volna. De ha egyszer egész mélységét kipuhattuk e sűrű homálnak, már nem fogunk esodálkozni, hogy a természetből annyira megáldott tartományok, melyeknek földje oly termékeny, éghajlata oly szép, népfaja oly értelmes, mégis annyira szegények, s hogy az egyetlen jól jövedelmező kereset az—útonállás. A tanulatlan ember a rendzavarás hatalmas tényezője s utálatos eszköze a szaporodásnak. Előrelátás és számítás teljes hiányával nem képes magának okosan vezetett munkálkodás által szerezni jólétet, s mindig kész elhagyni tűzhelyét, s eldobva kapáját, puskát ragadni, jobb szeretvén kizsákmányolni az országot, mint szántőföldjét.

Az elemi oktatás története Portugallban még döntőbb például szolgálhat. A népnevelés ott is egyedül az egyházra volt bízva. Midőn azután a XVIII. században Pombal miniszter, az újabbkori társadalom szükségait felfogva, számot akart magának a közoktatás állapotáról adni, általános mély tudatlanságot látott országszerte. Ennélfogva 1772-ben tervet készített, mellyel minden községben iskolát akart alapítani. Meg is nyitattott azonnal négyszázat, s a borra és pálinkára „iskolai segély“ neve alatt külön adót rótt ki, ezen eredeti és méltányos fogás által akarván a szeszt és annak élvezőit a szellem adófizetőivé tenni, s magából a bünből meríteni kiirtása eszközeit. Az adó, mint mindig s mindenütt, megmaradt ugyan, de a Pombal által megnyitott iskolák az ő megbuktával elpusztultak, s 1807-ben csak 24,000 növendék járta az elemi iskolákat. A francia császárság szerencsétlen háborúi, s az ezek után beállt absolutisticus és clericalis reactio alatt e szám 8,000-re szállt alá, mi annyit tesz, mint három tanuló ezer lakos közt, vagyis azt, hogy az elemi oktatás teljesen megszűnt.—Itt van tehát a nagyszertű siker, melyet a magán kezdeményezés, szövetkezve a papság és szerzetes rendek törekvéseivel, fel tud mutatni!

A szabadelvű eszmék diadalával 1834-ben s az alkotmányos kormány behelyezkedtével, a portugall törvényhozás látta, mily sürgetős dolog a népneveléssel foglalkozni. Törvényt hoztak e

vége 1836-ban, melyet újabb törvények és határozatok (1844. sept. 20-ról, 1850. dec. 20-ról és 1851. január elsőjéről) kiegészítettek. Visszahatásképen, melyet a korábbi visszaélések eléggé indokolnak, az iskola e törvények által teljesen kivonatott az egyház kezei alól. A közoktatást gyökerestől világiakra bízta. A pap nem lépi át az iskola küszöbét sem felügyelet, de még vallástanítás végett sem. Hála az állam beavatkozásának, a tanulók száma gyorsan nőtt, s 1855-ben az elemi iskolák száma összesen 1,319-re ment, melyből az állam tartott 1,189-et, 33-at a községek, 48-at magán emberek vagy kegyes társulatok. A tanulók száma 36,465 volt, köztök azonban csak 1,906 leány, 3,844,000 lakos után. Ezek még mindig nagyon csekély eredmények, azt nem lehet tagadni, mert 9,000 lakosra, s mintegy tíz négyszög földnyi területen elhelyezett három-három községre csak egy-egy iskola esik, s 85 lakosra egy tanuló. E siralmas viszony több okból keletkezik, melyek közt három szerepel leginkább: a lakosok hagyományos és megrögzött lelketlensége, a helybeli hatóságoknak engedett kezdeményezés és mozoghatás csekélyisége, s a clerus ellenszenve oly intézkedés iránt, melyből ki van zárva. A nélkül, hogy e pontot vizsgálják, annyi legalább tény, hogy, míg az egyház egyedül volt megbízva a népneveléssel, ez csaknem teljesen hiányzott, s ha most, mióta az állam viseli gondját, nem haladott mint kellett volna: ezt főleg a papság ellenséges magaviselete okozza.

De az állam közbejöttének elleneseit talán még ezek a tények sem bírják önmegadásra. „A nápolyi királyság — mondhaták némelyek — katolikus ország. Már pedig a papságnak, melyre a tanítás bízva volt, nem volt semmi érdeke azt terjeszteni. Ha a népmisére járt, néha gyónt és áldozott, s a papnak különben is kezére járt, ez meg volt vele elégedve. Az olvasás az ő szemében szükségtelen mesterségnek tetszett, sőt veszedelmesnek, mert néha eretnekségre vezet: a reformatio a könyvnyomtatással együtt kapott lábra. De különben is Nápolyban, a korlátlan uralkodás ama classicus honában, az egyéni kezdeményezés nem létező, a szabad mozgás sem hozhatta szokott gyümölcseit; mi pedig Portugalliát illeti, a kísérlet ott sem indult meg kedvező körülmények közt.“ Ám legyen ez is! Vegyük hát elő a személyes szabadság és az egyéni kezdeményezés elsőrendű hazáját, Angliát.

Íme egy ország, mely vagyomban bővelkedik, s hol az egyes polgárok nagy áldozatokra nem csak képesek, hanem készek is, valahányszor közérdekű czélt látnak kitűzve; hol különböző hitfelekezetek egymással versengenek a lelkek fölötti uralomért, s hol mindegyiknek érdekében fekszik iskolákat alapítani ezen uralom megszerzése és biztosítása eszközéül.

A protestantizmus, midőn hívei kezébe adja a bibliát, az olvasást szükségessé teszi előttök. Régóta állnak fenn hatalmas és egymással versengő társulatok, melyek a tanítók fizetését s a tanítás elterjesztését a nép között tűzték ki czélul. Mindezeknél fogva tehát Anglia bármely más országnál inkább tett eleget a föltételeknek, melyek nélkül a közoktatás nagy feladata csak az állam közbejöttével sikerülhet. S íme a tapasztalás ott sem mutat kielégítő eredményeket, s az egyesek kezdeményezése, támogattatva minden alakú szövetkezések által, mégis tehetetlenek bizonyult be mind azon eszközök megszerzésében, melyek a nép oktatására szükségesek. A mely perczben pedig az állam kénytelen volt beavatkozni, a hivatalos nyomozásokból kitűnt, hogy a közoktatás állapota a lehető legrosszabb, a tudatlanság csaknem hihetetlen.

Az első nyomozás e tárgyban 1803-ban hajtatott végre, és szánandó helyzetet fődözött fel. Csak egy tanuló gyermeket mutatott ki minden 1,712 lakos után. Akkor az állam teljesen tétlenül viselte volt magát, az angol egyház a múlt század egész folyamában a nép felvilágosításával keveset gondolt, a vagyonos osztályok pedig még fel nem fogák vala, hogy az alsórendű nép sorának javításában részt venniök, egyik kötelességök. Az 1818-ban megújított nyomozás nem derített fel legkisebb javítást sem. A nagy európai háborúk kimerítettek volt minden segélyforrást, lekötve az ország egész figyelmét. Azonban már az is elég volt, hogy legalább igyekeztek tisztán látni oly dologban, melylyel az államférfiak még akkor nem sokat gondoltak. A harmadik nyomozás 1833-ban ment végbe s ez valahára némi javulást vétetett észre. Már akkor minden száz gyermek közül tizenhárom járt iskolába, csakhogy ezek általában véve a középszerűségen alúl álltak, s azon növendékek száma, kik folyólag megtanultak olvasni s türethetön irni, rendesen igen csekély volt. Azon évben történt, hogy a reform pártnak, melynek élén lord Henry Brougham és

John Russell állanak, sikerült elfogadtatni a parlamenttel az állam beavatkozása elvét az elemi oktatás ügyében. Tettleg is beavatkozott a parlament azonnal, 20,000 fontnyi segélyt szavazván meg iskolai épületek emelését könnyébbítendő. A felekezeti versengések azonnal ellepték a tért fondorkodásaikkal, s minden további gyűlölködés megszüntetése végett a megszavazott összeget legott két egyenlő félben oda engedték a nevelésügyi két nagy szövetségnek, úgymint a „National Society“ és a „British and foreign Society“ cziműnek, melyek közül amaz az angol egyház elvei mellett küzde, míg ez a tanszabadságot vallá elvéül. A mondott évtől fogva az állam segélye folytonosan növekedék, s jelenleg az évi összeg már 80,000 fontnál is többre megy, s az eredmény mindamellet még koránsem kielégítő. Stuart Mill néhány évvel ezelőtt ily értelmű szavakkal jellemzé hazájában az elemi közoktatás állását: „Az önkényes aláírások alapján megindított tanítást Angliában amnyira megvitatták már ezen utóbbi évek alatt, hogy azt részletesen bírálni szükségtelen dolog, s én ennél fogva csak annyit mondok, hogy, a mi a tanítás mennyiségét illeti, az nem csak most elégtelen, de még sokat kell terjednie, míg lehetséges lesz azt elégnek mondani; minőségére nézve pedig, jóllehet javulás felé látszik törekedni, nem mondhatni mást mint azt, hogy csak kivételesen jó, s általában oly rossz, hogy a tanításnak épen csak neve van rajta.“

A javulásfelé mutatkozó törekvés, melyről Mill úr szól, az állam közbejöttével vette kezdetét, s a segély mértékével egyaránt növekszik erőben és eredményben. Minden, a mi az állam részvételét illeti, törvény által meg van határozva, mely 1847-ben kelt, 1862-ben pedig javíttatott. Ma, e törvény szerint, minden iskola, mely a fővallásfelekezetek valamelyikével viszonyban áll, igénybe veheti az állam segélyét, melyet a parlament évről évre újra engedélyez, azon feltétel alatt, hogy hivatalos megvizsgálásnak mindenkor nyitva leendő, s hogy elég biztosítékot nyújt mind a tanítók képessége, mind a növendékek jó erkölsei és jó tanulása felől. A nagy iskola-társulatok, a nemzeti, a hazai és külföldi, a wesley-féle (Wesleyan education committee) és a katolikusoké most is fentartják az elemi oktatás legtöbb intézeteit; de minthogy a kormány felügyeletének nyitva állanak, az állam segélyében is részesülnek, és pedig 8 shilling a segély

évenként minden növendékért, ki az iskolát egész éven át rendszeren látogatta s a vizsgálaton kielégítőleg felelt. A magán-emberek által nyitott és fentartott intézetek, ha az elősorolt föltételeket teljesítik, hasonló segélyre tarthatnak jogot.

Az iskola lelke a tanító, s épen tanítókat képző intézetek nagy hiányával volt Anglia a korábbi időkben. Ilyen képző vagy minta-iskola, e névre érdemes, csak kettő volt az egész országban, az egyik B a t e r s e a-ben, a másik B o r o u g h-R o a d-ban; de ezek is csak tengettek mindaddig, míg magánosak által önként nyújtott adományokból kellett fen állniok. Ma Angliában, beleértve Walest is, 34 minta-iskolát találunk a legszebb virágzásban. Ezeknél a parlament-szavazta segély a költségnak mintegy 60 százalékát viseli, s e segélynek köszönheti legtöbbsze mind keletkezte, mind fennmaradása lehetőségét*). A kormány kez eleiben külön bizottság alakított királyi rendelet által még 1839-ben. Ez foglal-kozik a segély kezelésével és a hozzákötött föltételek számbavételével, de a magán-intézetekre és a tanításügy fejlesztésére más-képen be nem folyhat, csak segélynyújtással, mely részint iskolák építésére, részint tanítók buzdítására fordítatik, a jól kiképezett növendékek aránya szerint. Az iskola-felügyelőket a kormány nevezi ki, de egyetértve az illető iskolák főgondnokaival, vagyis a különböző vallásfelekezetek fejeivel. E felügyelők által szerez magának az országos tanügyi bizottság tudomást mindenről, mi a segélyezés hová fordítására és eredményére vonatkozik, de a tanítást magát, akár a tantárgyakat vegyük, akár a tanmódot, a kormány felügyelete nem érinti bármi távolról sem, s a kényszer egyetlen módja, melylyel rendelkezik, az, hogy a méltatlanoktól megvonja segélyét; mit annál könnyebben tehet, mert ezt a parlament is mindig csak egy évre szavazza meg. A nevelési országos bizottság minden iskolával, mely segélyt kér, külön szerződésre lép, melynek föltételeire nézve az iskola gondnokai szabadon egyezkednek a kormánynyal. A kormány e szerint csak mint adakozó lép fel, nem pedig mint irányadó tekintély; mint

*) Magok a katolikusok is, kik különben az állam beavatkozását nem szeretik, Angliában szükségesnek tartják. „A kormány segélyénél fogva vagyunk képesek — mondá nemrég Wiseman bibornok—jó mesterket képezni és jó mintaiskolákat fentartani, melyekre oly nagy a szükség.“

bőkezű vagyonos emberbarát, ki tanácsol és segélyez, nem pedig mint parancsoló és szabályozó előljáró.

Mint az eddigiekből látszik, az angol rendszer kiegyezést mutat más két rendszer között, melyeknek egyike az elemi oktatást egészen hatóságok vagyis a kormány kezébe teszi, másika ellenben egészen magán-emberek kezdeményezésére hagyja. A parlament ennél többre nem igen mehetett, mert az angol egyház s a dissidens felekezetek közti féltékenység, de az angol szabadságérzet a self doing dicséretes megszokása egyaránt ellenszegültek. Mindazonáltal mindazok, kik tüzetesen foglalkoznak e kérdéssel Angliában, elismerik, hogy a népnevelés még koránt sincs úgy rendezve, mint lennie kellene, daczára a közel egy millió fontra menő segélynek, melyet a parlament évről évre megszavaz e célra. „A gyapot-árak és gépek, miket kiállítunk, — mondják, — minden versenyt győztesen kiállanak mind jóság, mind jutányos ár tekintetében, csak elemi tanításunk tesz kivételt, mely ép oly tökéletlen, a mily drága. Poroszország a költség egyharmadával három akkora eredményt mutat föl.“ — Minthogy tényekről van szó, s illetékes részrehajlatlan és jól értesült tanúkat illik kihallgatnunk: hadd álljanak itt Sir J. Pakington szavai, ki hajdan a tengerészet minisztere volt, s azon államférfiak egyike, kik a népnevelés javításával legtöbbet foglalkoztak. „Mi jó soká elhanyagoltuk a nép nevelését, — monda ez nemrég egy népgyűlésen, — mintegy megfeledkezvén arról, hogy e nagy birodalom tartós jóléte főleg a néptömeg erkölcsi és értelmi fejlődésétől függ. Ennek az lett a következése, hogy Angliát Európa több országa megelőzte. Igen is! megelőztettük hazánkat Európa több országa, az amerikai Egyesült-Államok, s mi több, saját gyarmataink némelyike által, kik elég bölesek voltak felfogni, hogy a szabad intézmények, melyeket Angolországból kaptak vagy magokkal vittek, nem érlelendik meg gyümöleseit csak úgy, ha felvilágosodott és jó erkölcsű nép járuland hozzájuk“.

Az utóbbi időkben a haladás e téren szembetűnő. 1858-ban martiusban úgy találták, hogy összesen csak 1,750,000 gyermek jár olyan a milyen iskolába, mi annyit tett körülbelől mint egy tanuló 11 lakos után. A tanképes gyermekek száma, ide értve a

7—15 éveseket, akkor tehetett 4,500,000-et, miből következtették, hogy 2,750,000 gyermek maradt tanítás nélkül. 1861-ben a nagy országos nyomozás alkalmával csak Angliában, vagyis Skótországot és Irlandot kivéve, 58,975 tanintézetet találtak, 2,536,462 növendékkel, mi egy tanulót ad minden 8 lakos után, vagyis félannyit mint az Egyesült-Államokban, és ugyanannyit mint Franciaországban. Egy gyermeknek elemi taníttatása, számításuk szerint, 30 shillingre megy évenként, e szerint az összes elemi tanítás költségét 320,000 fontra lehet számítani. Ezen összeghez a különböző iskolai társulatok valamivel többel járúlnak 100,000 fontnál, a kormány 80,000 fonttal, a többit toldja a tandíj. E költség 2,536,462 növendékre és 20-millió lakosra kissé sok, mert Franciaország 37-milliót meghaladó népesség mellett, 4,336,368 növendék után nem költ csak mintegy 240,000 fontot, vagyis 58 millió frankot.

Mi a végeredményt illeti, melyet körülbelöl az olvasni és írni tudó felnöttek száma szerint ítélni meg, ez Angliában ép oly kevéssé kielégítő, mint Franciaországban. A házasságok jegyzéke mutatja, hogy a házások több mint egyharmada teljesen tanulatlan, s a több izben tett nyomozások a tudatlanság akkora mélységét leplezték le, melynél szomorítóbbat nehéz volna másutt találni.

Az angol közoktatási rendszernek sok a hibája, s nem is tagadja azt többé senki, mióta az 1861-ki nyomozás oly megdöbbentő világosságba helyezte. A tanügy központi bizottsága, mely kénytelen 6- vagy 7-ezer különböző iskolai igazgatósággal külön szerződésekre lépni s folytonosan hivatalos levelezést és számadásokat folytatni velök, munkával túl van terhelve s elegendő befolyást a tanítás javítására nem gyakorolhat. A parlament segélye nagyon egyenlőtlen módon osztatik szét és nem egyszer visszás arányban a szükséggel. Lehetne például valamely kerület egészen iskola nélkül s a kormány még sem tehetne e nagy baj ellen semmit, mert ő nem kezdeményezhet, és csak a már létező és kérelmező iskoláknak nyújthatja segélyét. Innen következik, hogy a vidéken és faluhelyen az állam segélye nem igen van elterjedve. Azon iskolák, melyekről a magán-törekvés már különben is gondoskodott, sokat kapnak, az árvaságra jutott iskolák ellenben

nem kapnak semmit*). Minthogy a vallásfelekezetek papsága igazgatja az iskolákat, s a vallásbeli tanítás túlnyomó helyet foglal el bennök, minden felekezet kénytelen külön tanítókat és iskolákat tartani a maga hite szerint. A lelkiismeret szabadsága az angol nép egyik sarkalatos joga lévén, nem csoda, ha a legtöbb helyen új meg új felekezetek támadnak, melyek eleinte minden buzgóság mellett sem képesek külön iskolát fentartani, mivel híveik többnyire csak lassan szaporodnak s a népek nem épen vagyonosabb osztályából kerülnek. Így a gyermekek vagy tanítás nélkül maradnak, vagy csak igen középszerűben részesülnek. Ha pedig az állam a népesség számához és a helyi szükséghez mért segélyt akarna juttatni minden egyházi községnek és minden felekezetnek, alkalmasint négy millió fontról kellene a parlamentnek évenként gondoskodnia. Igaz, hogy e segély, bármi roppantnak lássék is, még sem volna túlságos, mert még akkor sem érné el azt az összeget, melyet az amerikai Unió némely legifjabb állama szentel az elemi oktatásnak. Azonban könnyű átlátni, hogy még ily áron sem lehetne a kitűzött célt elérni, mindaddig, míg az egész rendszer nem vétetik kellő módosítás alá.

Némely tapasztalati tények némileg fölvezethették e tárgyban a közvéleményt. Névszerint az, hogy a nagyvárosokban lakó munkás osztály aránylag eléggé kifejlett értelmet tanúsít. Ennek azonban több oka van. Többnyire igen magas bért kapnak, s a jólét érzése szüli soknál a vágyat okulás után. A faj erélyes, tevékeny, s nagy önállási törekvés mellett igen hajlandó a szövetkezésre. Ebből keletkeztek náluk a mindenféle egyesületek, például: a kölcsönös segély-egyletek, egymást támogató társulatok, olvasási körök, clubok és reuniók, melyek oly sokat tettek a világos-

*) Íme néhány számtétel az 1861-ki nyomozás jelentéséből, melyből az angol rendszer tökéletlenségeit könnyű megérteni. Az oxfordi egyházmegyében 339 egyházi község van, de csak 24 olyan, melynek szegény iskolái állam-segélyt húznak. Más grófságokban ily arányokra találunk: Herefordshire- és Somerset-ben 280 iskola közt van segélyezett 1; Devonshire-ban 245 közt 2; Dorset-ben 179 közt 10; Cornwallis-ban 71 közt 1. Sir John Pakington négy szegény londoni parishról beszél, melyek 138,900 főnyi lakosság mellett nem kapnak csak 12 fontnyi segélyt, míg négy gazdag parish, összesen csak 50,000 lakossal, 3,908 fontot kapnak segélyül!

ság terjesztésére e nép között. De különben a tanulás segédeszközei sem hiányzanak. A jobblelkű vagyonos gyártulajdonosok, a versengő hitfelekezetek, a meggazdagodott kereskedők vetélkednek az iskolák alapításában. Sajnos, hogy némely kegyeltebb helyek mellett, hol a közoktatás igen el van terjedve, vannak mások, hol minden képzeletet felülmúló vastag tudatlanság borong a nép felett. A legújabb nyomozás a gyermekek dolgoztatása tárgyában oly megdöbbentő tényeket hozott napfényre, hogy egész Anglia reszkett a szegénytől és lelkiismereti furdalásoktól, mint oly rejtett seb látására, mely a különben oly nagy fényű és jóléti ország testén rágodik, s minden oldalról csak egy szó hangzott, a reform! E szótól egyébiránt, még a közoktatás kényes ügyében sem kellene megijednie Angliában senkinek, mert, a mostani rendszer hiányainak megszüntetése végett, nem is szükséges az országnak kölesönnennie valamit a külföldtől; elég ha utánozza azt, a mit Skótországbán és Irlandban már is helyesnek tapasztaltak *).

II.

Skótországbán az elemi oktatás szervezése oly régi, mint, talán Magyarországot kivéve, másutt seholsen. Kezdetét VI. Jakab törvényében veszi, mely meghagyá, hogy minden parishban köziskola nyitassék, tanítani képes mesterrel, a parish lakóinak számuk és vagyonukhoz mért költségén. Ezzel az alapelv meg volt állapítva; a nép tanítása közszolgálatnak, vagy mint mi mondjuk, köztehernek, melyre kiki tartozik adózni, elismerve. A parlament egy törvénye 1696-ból kiegészíté a rendszert, és megszabá az elv alkalmazása módját. Az iskola ott alá van vetve a presbyteri egyháznak, mely Skótországbán nemzeti vallásként van elfogadva. A tanító fizetésének legalsó mértéke meg van határozva; a föld- és ház-birtokosok kötelesek évenként gyűlést tartani, s magok közt az elemi oktatás költségeit kivetni. Ha ezt tenni elmulasztják, a közönséges adókirovók hivatalból kivetik azt rájuk és megveszik rajtuk a többi adóval együtt. S ezen

*) Az angol rendszer részletei egyébiránt oly tanulságosak, de egyszerűs mind oly változatosak, s oly pontos és bő adatok állnak rendelkezésünkre, hogy itt a végeredmény rövid bemutatásával beérvén, külön dolgozatban szándékozunk e tárgyra visszatérni. S z e r k.

oly egyszerű alakú törvény szigorú végrehajtásának köszönheti Skótország népe a műveltség s jólét azon kitünő fokát, melyen jelenleg áll, s melyről még magasabbra törekszik folyvást. Pedig ez országot soha sem kényeztette a természet. Nyers és durva gránitszerű talaja szegényes, éghajlata hideg, és oly nyirkos, hogy a gyümölcs ott meg nem érik, s a zab foglalja el a gabnafélék közt az első rendet, az képezé sokáig alapját a tápláléknak a műveletlen lakosság számára, melynek vad, marezona, tudatlan és babonás törzsei örökös harezban álltak egymással, s ragadmányból éltek az alföld békés és iparkodó népei rovására. Ilyen volt Skótország népének legnagyobb része a XVII. század vége felé. Egy századdal későbben már minden másképen van. A terméketlen talaj a legértelmesebb művelés által oly karba jutott, hogy régi birtokosa, ha valamikép újra föléledne, rá sem ismerne többé, s a szorgalom javította földön jóerkölesű, jómódú, vallásos, emberséges felvilágosodott néppel találkozunk, mely e tekintetben most sokkal magasabban áll az angoloknál, kik azelőtt megvetéssel nézték a barbár szomszédot; ipar és kereskedés dolgában bátran mérközhetik velök, a földművelésben pedig éppen túlsz rajtuk. Biot úr egész könyvet írt az elemi oktatásról Skótországban, mely igen érdekes adatokat szolgáltat e tárgyban. Egy helyen így ír: „Bárhová állítsa a sors a skótot, a tanítás, melyet elemi iskolájában kapott, az észlelés oly sajátos erejével fegyverzi föl szellemét, melynélfogva ő sokkal mélyebben és tovább lát minden dologban, melylyel foglalkozik, mint más hasonló sorsú emberek, kik ilyen tanításban nem részesültek.“ „A XVII. századbeli skót emberről úgy beszéltek Londonban — mondja Macaulay, — mint az eszkimókról; ellenben a XVIII. századbelire már nem néztek le megvetéssel, hanem feltekintettek irigykedve. Panaszosan emlegették, hogy mindenütt ő kapja el a kőzvet. Ha valahol vegyest dolgozik angol és irlandi néppel, úgy emelkedik föléjük, mondák, mint ahogy az olaj úszik a víz fölé.“ Vajjon honnan e bámulatos változás? A község pénzén köteleességszerűn fentartott presbyteri iskola befolyásából. Ez minden bizonynyal egyik legnevezetesebb példája azon hatásnak, melyet az értelemfejlesztés és észszerű tanítás a nemzetek jó erkölcesire és jólétére gyakorolnak.

Anglia e szerint nem tehet jobbat, mint egyfelől elfogadni Skótországtól az elvet, mely a község köteleesség-

szerü támogatására alapítja az elemi iskolát; másfelől Irlandtól azt az elvet, mely az iskolát a vallásfelekezetek minden befolyása alól kivonja, és tisztán világivá teszi benne a tanítást, mely elvnek czélszerűségét az amerikai unio iskolái fennen hirdetik, melyet Angliában s még inkább némely gyarmataiban már szintén sok helyütt követnek, s melynek segítségével kezdett Irland kiemelkedni azon gyászos tudatlanságból, melybe a múlt század végével úgy szólván el volt merülve. E tudatlanság okát nem szükséges soká keresni. Irland lakosainak túlnyomó többsége a katolikus hitet vallja, már pedig III. Vilmos egy rendelete minden katolikus hitü embert eltiltott volt a tanítástól. Ama rendelet csak 1781-ben töröltetett el, s az irlandi parlament csak 1793-ban látta jónak az elemi tanítás ügyét segély ajánlatok által közvetlenül támogatni. Keletkezett is akkor az úgynevezett egyes iskolák szép száma, melyeknek padjain a kathol. és protestans vallásü szülék gyermekei vegyest foglaltak helyet s egy mestertől tanultak olvasni, írni és számot vetni, a vallásanokban pedig külön kaptak oktatást saját papjaiktól. E rendszer sikerének s általában a tanügy állásának kipuhatólására megindult 1806-ban a nyomozás, melynek munkálatai azonban csak 1812-ben láttak világot, s kiderítették, hogy csak a vallásfelekezetek befolyástól ment s mindenki előtt nyitott községi iskola vezethet ezélra. Mert a protestansok, kiknek kezei közt volt a vagyon és hatalom, nem lettek volna hajlandók a magok pénzén tisztán katolikus iskolákat fentartani, a katolikus hitü nép ellenben, melynek tanításra leginkább lett volna szüksége, nem örömet küldte volna gyermekeit tisztán protestans szellemü iskolákba.

E nézetek vezérlete mellett s a kiáltó szükség nyomása alatt keletkezett még 1811-ben egy hatalmas társulat, „Kildari Egyesület“ ezime alatt, mely a közoktatás terjesztését tüzte ki céljául a felekezeti szellem s minden propagandisticus törekvések teljes kizárásával. Elvül azt fogadta el, hogy se a tanítók választásában, se a tanulók felfogadásában nem leend semmiféle dogmaticus különbségekre tekintettel. A tanórákban olvastak ugyan a bibliából, de minden legkisebb commentár nélkül. Minden könyv, melyben bármi kis nyoma találtatott valamely felekezeti villongásnak, szigorúan el vala tiltva. Csodálatra méltó példája

volt e társulat a kölesönös méltánylásnak, azon Irlandnak földjén, melyet a versengő felekezetek vak dühe és kölesönös gyűlölködése annyiszor pusztított, s vérrel áztatott volt.

A Kildari Egyesület annyi bizodalmat és rokonszenvet keltezt maga iránt az irlandiak kebelében, hogy az állam nyújtotta iskolai segély kiosztását örcá bízták. A siker kezdetben igen örövendetes volt. 1817-től fogva 1825-ig tiz híján másfélezer iskolát szerveztek, melyekbe százezernél több gyermek járt tanulni. De épen e szép eredményben ütköztek meg az illető hitfelekezetek szél-sőségekre hajló töredékei. A túlzó anglikánoknak nem tetszett az, hogy az ő papjaik is csak úgy ki vannak az iskolából zárva, mint a katolikusokéi; az ultramontan katolikusok ellenben szerették volna a nemzeti tanrendszert megsemmisíteni a vallásos testületek és szerzetes rendek javára; míg a józan rész igen jól látta, hogy az állam segélye nélkül az oktatást lehetetlen elterjeszteni azon szegény grófságokban, melyek sohase fogták volna a nekik annyira szükséges közoktatás költségeit elviselhetni. A mérsékelt és túlzó katolikusok, hosszú és elkeseredett harcok után, végre abban egyeztek meg, hogy vitás ügyöket a római szentszék elhatározására bizván, annak ítéletét készségesen fogadandják. Az akkori pápa XVI. G e r g e l y, hosszú várakoztatás után 1841-ben felelt, megküldvén nekik a „P r o p a g a n d a“ levelét, melyet ez az irlandi püspöki karhoz intéz vala. E válasz már azért is ügyelemre méltó, mert bizonyosságul szolgál, hogy Róma, még oly főfontosságú kérdésekben is, milyen az elemi tanítás, alkudozásra biratja magát, ha látja, hogy érdeke kívánja*). A pápa nem

*) Irlandnak egyik kath. képviselője O' H a g a n ur, így fejtegette az angol parlamentben a jelen nevelési rendszer szükségességét hitsorsosaira nézve: „A keresztyén tanításról nevezett szerzetesek, bár mekkora legyen is önfeláldozásuk, nem képesek annyi tanítót kiállítani, a mennyire a közoktatás érdekében szükség volna. E szerint más választásunk nincs, csak a hitfelekezetektől független tanrendszer és a felekezetekkel szorosan összekötött iskolák közt. Már pedig Irlandban ezen utóbbi lehetetlen, mert itt az államsegélye a magán adakozásokhoz van mérve. Ismerve népünk szegénységét, hogyan tudna valaki ezen utóbbi mellett szavazni? Hyen reformnak következményei nagyon szerencsétlenek fognának lenni. Az irlandi protestansokat, kiknél van a pénz és földbirtok, nagyban fogná segíteni az állam, s minden községben nyitnának iskolát, hogy proselytákat csinaljanak, s ez sikerülne is, mert iskolájok segédszervezőkre nézve sokkal

kárboztatja a világi iskolát, sőt követeli, hogy ott vallás ne taníttassék, annyira, hogy az egyház az elemi tanításnak az állam által világivá alakítását sürgető újkori elvet, melyet egyebütt mint szörnyeteget üldöz, Irlandban is úgy elfogadta, mint Németalföldön, vagyis ott, hol a hatalom protestans vallású lévén, neki reménye nincs föltétlenül uralkodhatni.

A pápa helybenhagyása végképen biztosította a nemzeti tanrendszer sikerét. A papok nem gátolák többé hiveik gyermekeit a közös iskolák látogatásában, és sok azelőtt kath. iskola látva pénzforrásai elégtelenségét, közösnek jelentette ki magát a kiszabott feltételek mellett, s így megszerezte magának az állam segélyét. Rövid idő múlva az épületek és tantermek szűkek lettek, akkora volt a tolongás a tanításhoz, melyet a minap még a szószékekről kárhoztattak. A haladás e tekintetben gyors volt és folytonos. 1833-ban 789 iskola volt nyitva 107,000 tanulóval; 1843-ban 2,912 iskola s 355,000 tanuló; 1853-ban 5,023 iskola s 550,000 tanuló, végre 1863-ban 60,000 iskola és 811,973 tanuló. 1861 januártól 1863-ig 520-nál több iskola s ezek közt 287 katolikus vette magát alá a nemzeti törvényhozásnak. E szerint mondhatni, hogy Irlandban a világi iskola, támogatva az állam segélye által, teljesen sikerült, s legkisebb okot sem szolgáltatott a szüléknek panaszra, mert vallásos érzelmeiket legkisebbet sem érinti a tanrendszer, mely az államtól és egyháztól egyaránt független.

Nagy részt pedig lord Stanley-nek (a későbbi lord Derby-nek) köszönheti Irland azon rendszer általános elterjedését, mely jó iskolákkal borította el az országot, hol azelőtt csak itt-ott lézengett egy-egy a legnagyobb nyomorúsában; s valóban nagy tiszteletére válik a conservatív és ultra-anglikan párt főnökének, hogy oly hatályosan járult az oktatás általánossá tételéhez ama katolikus népesség közt, mely örökölt nyomorban és gyógyíthatatlannak látszó tudatlanságban sinlett. Egy 1861-ki törvény megerősítette az 1845-ik évi okmányt, mely az igazgató bizottságot elismerte vala polgári személynek. Ugyanaz a törvény rendszerbe szedte a korábbi szabályzatokat, s meghatározá a segély kimérését, a vallásbeli oktatást, a könyvek használatát, a felügyeletet. A

előbbre volna a mienknél, s ennélfogva több vonzerővel hatna a szegény népre.“

tanítók fizetése változik 240 és 520-forint közt, a tanító hölgyeké 160 és 420 frt közt. A mai rendszerrel kiki meg van elégedve s a világosság fokanként terjed.

Ausztráliában e rendszer nem kisebb szerencsét aratott, mint Irlandban, mi világosan megmutatja az utat, melyet Angliának ott-hon is követni kellene, ha elemi tanítását jobbra, általánosabbá és olcsóbbá akarja tenni. Még nem régen Australia is az angol rendszert követte, melyet „denominational system“-nek neveznek, mivel minden iskola azon vallásfelekezetet szerint, melytől függ, külön nevet visel. Az állam a külön felekezetek előjáróinak engedélyezte a maga segélyét. Az iskola igazgatását mindenben rájuk bízván s csak a felügyeletet tartván meg magának. Az iskolát az illető egyház telkére építették, a tanítókat a pap nevezé ki. A „board of education“ beérte a felügyelettel s a joggal: megvonhatni segélyét.

E tanrendszer a távoli gyarmatban ugyanazon visszásságokat szülé, mint az anyahonban: roppant sokba került s alig volt eredménye. Bármely új és csekély népességű telepen megfészkelék magokat a különböző felekezetek papjai, s mindenik sietett iskolát nyitni s kieszközölni magának az állam segélyét. Ez meg is adatott, de azért az iskola pénzalapja mégis csak szegényes maradt. Így történt, hogy a hol könnyű lett volna egy jó iskolát nyitni valamennyi gyermek számára, ötöd-hatod magával lézengtek a tanulók egy-egy szegényes hajlékban, többnyire kontár, mert olcsó mester alatt. Victoria gyarmata 120,000 fontot szavazott meg évenként az elemi tanításnak; mi tekintélyes összeget tesz a lakosság számához képest, mert az annyit tesz aránylag, mintha Anglia 320,000 fontot áldozna e célra. Mind a mellett minden szükség még sem volt kielégítve, mert a segély elosztása nem volt s nem is lehetett egyenlő.

Meggyőződven utóbb a törvényhozás a rendszer hibás voltáról, mind a mellett, hogy a már egyszer engedélyezett segélyt a felekezetektől meg nem vonta, az irlandihoz hasonló szervezetet tüze ki magának célul, melynek elérése végett néhány új iskolát nyitott, minden felekezetűek gyermekei számára, alávetvén őket a kormány felügyeletének. Az új rendszert szép siker követte. Már 1861-ben a „national board“ 50,343 fontot költött, a „denominational board“ pedig 105,000 fontot. Utóbb

még alaposabban fogtak hozzá. Az 1862-ik évi közoktatási törvény megszünteti a korábbi két „board“-ot, s helyettök újat állít, az írlandi rendszer mintájára. Négy óra van napjában az elemi oktatásnak szentelve, a hittant pedig minden gyermek az iskolán kívül tanulja saját papjától. A tanítók fizetése 100 — 300 font sterl. s azonkívül a tanpénz, (fee) fejenként és hetenként hol 1, hol 2 schilling, mely a fizetést mintegy megkétszerezi. A tanulásra a gyermek köteles. E rendszer kitünő, és azt bizonyítja, hogy az új társadalmak, melyek a föld túlsó részén oly gyorsan keletkeznek, épen úgy érzik a népoktatás szükségét, mint az Egyesült-Államok népe, és sokkal jobban mint Európa.

III.

Ia valaki, miután az angol önkéntes rendszer elégtelenségét kimutattuk, a közhatalom közbejöttének szükségéről az elemi tanügy dolgában még jobban meg akar győződni, legjobb lesz ennek állapotát oly angol gyarmatban venni szemügyre, hol két nagyon különböző nemzetiség, úgymint az angolszász és a francia szabadon fejlődnek egymás közelében. E gyarmat a két Canada. Ott a mezci lakosság, mielőtt a törvényhozás a tanügyet szervezte volna, teljes tudatlanságba volt merülve. A két főváros Quebec és Montreal voltak az egyetlen helyek, hol a jobbmódú osztályok gyermekei egy-egy magán-intézetben nyerhettek némi kevés elemi ismeretet, miket azonban azoknak nagyobb része csakhamar el is felejtett. Talbot ur, ki azon időben beutazá vala Canadát, állítja, hogy öt évi ott mulatás alatt csak két embert látott könyvet tartani kezében. „Igaz is — teszi hozzá, — hogy a könyv ott oly ritkaság, mint a sarkköri vidék hegyein az alma.“ A francziák által lakott Alsó-Canadában olvasni s írni tudni oly ritka képesség volt, hogy a parlament nem egy tagja nélkülözötte. Egy quebec-ki folyóirat „felnöttek iskoláját“ ajánlá szerveztetni, melyben ama szükséges ismereteket a törvényhozók megszerezhesék.

A gyarmat egy akkori kormányzója, lord Durham, oda érkezvén, nem győzte bámúlni, hogy az alsó néposztályok tanítására ott épen semmi sem történt. Felső-Canadában végre 1841-ben és 1843-ban a törvényhozás hozzá fogott az elemi tanügy szervezésé-

hez, s e végre általános érvényű rendszert állított fel, mely az állam segélyére s a községek hozzájárulására van fektetve. Ott is egy olyan férfival találkozunk, kik, mint Bernard és Horace Mann az Egyesült-Államokban, rendíthetlen erélyt s fölemelkedett méltányos szellemet, nagy terjedelmű kezelési ismeretekkel egyesítvén magokban, életök feladatává teszik a nemzeti nevelés magasztos művének előmozdítását. Tiszteletes Ryerson úr, áttanulmányozván előbb gondosan Európa és Amerika iskolai rendszereit, jelentést nyomatott ki az elemi tanításról Felső-Canadában, melynek végeredményeit a parlament helyben hagyta. Németországtól ajánlá kölesönvétetni a tanítókat képző mintaiskolák szervezetét; Irlandtól a hittan kiküszöbölését az iskolából, hogy annál több sikerrel adathassék elő az illető papok által az egyházban. Az Egyesült-Államoktól azt a termékeny elvet, mely a népnevelést a közterhek közé számítja, melynek helyes elintézéséről közadó útján kell gondoskodni. Ily módon oly iskola rendszert honosítottak meg a felső-canadaiak, melyre most büszkék, és méltán, ha a gyors sükert tekintjük, melyet így elértek.

Minden város (township) annyi kerületre van osztva, a hány telik, t. i. a hány terület találtatik benne, melynek külön iskola szükséges s mely azt el is bírja tartani. Minden iskola kerületnek választói háromtagú bizottságot (trustees) neveznek ki, mely polgári személy jogaival él, s az iskolát bármi alapon illető minden vagyonnal s jövedelmmel rendelkezik. E bizottság nevezi ki a tanítót, szemmel tartja a tanítást, szedi az adózók által e célra megszavazott pénzt, s kezeli az egész vagyont és ügyet, azon kötelezettség mellett, hogy az iskola legalább hat hónapig nyitva lesz minden esztendőben. Egy közös pénzalap, mely a parlament segélyéből és a fekvő javak után szedett ugyanannyi összegből alakul, kiosztatik a kerületek közt, a köziskolába járt gyermekek számához mért arányban. A helyi bizottságon kívül azonban a megyei tanács is viseli az iskolák gondját, s e végre ő is nevez ki minden községbe külön felügyelőket.

Az iskolát minden héten kétszer megnézik a megyei tanács által kinevezett felügyelők, kik kötelesek évenként minden iskolakerületben egyszer értekezletet tartani, hogy ezáltal is magasabb szellemi élet visszfénye hatolhasson be mindenfelé. A felügyelők megyei bizottsággá összeülvén, vizsgálat alá boesájtják a tanító-

jelöltek s kiadják nekik a tanításra képesítő oklevelet. A főigazgatást egy központi hatóság viszi, mely két ágra szakad: az egyik a végrehajtó, melyet a tanügy főfelügyelője kezel „chief superintendent of education“ czime alatt, a másik a törvényhozó hatalom, melyet a közoktatási nagy-tanács gyakorol. A főfelügyelő teendői igen fontosak. Ő fizeti ki közvetlenül a segélypénzeket, s dönt minden peres ügyben, mely a törvény alkalmazásából netán eredhetne. Minden helyi bizottság ő hozzá intézi jelentéseit, melyeket ő azután egy általános jelentésbe összeszerkesztvén, évenként a parlament elébe terjeszt. Itt egy oly közigazgatási elv ötlük szemünkbe, melyet Canada Angliától vett kölcsön, s mely megérdemli figyelmünket. Az angol a közszolgálat valamely ágát gyakran egészen egy ember gondjára bizza jogostul, kinevezhetni minden alárendeltjeit saját belátása szerint. A törvényszékekben, őt közbíróból álló testület helyett, egy bíró ül és dönt. Ellenben, mikor valamely kérdést megkell vitatni, szivesen folyamodnak tanácskozó testületek vagy véleményező bizottságok tapasztalásához és tudományához. De mikor kezeléstről, ítélethozásról van szó, sokkal szivesebben bizzák a dolgot egyre, mert ily módon a felelősség terhe, a gánes, dicséret, szoroson meghatározott, személyre esnek, s ha a közönségnek oka van panaszra, tudja kit kelljen megróni. A testületi közigazgatás vajmi gyenge biztosítékot nyújt a rossz kormányoztatás ellen, vagy a jó mellett, míg az egyéni felelősség megfelel minden várakozásnak. Mi pedig az alárendelték megválasztását illeti, valamely közszolgálati ágnak különben tehetséges főnöke sokkal jobb segédekot fog választani magának, mint a miniszter, és pedig két oknál fogva: először, mivel ő jobban tudja, mily képességű emberekre van a rábízott ügyek vitelében szüksége, s másodsor, mivel saját érdeke kívánja, hogy ne válaszszon segédül arra nem alkalmas embert, mert ő fog bájlódni vele legtöbbet, s ő lesz kénytelen megfelelni érte mind a közvélemény előtt, melynek ellenőrzése alatt áll, mind a főhatalom előtt, melytől függ.

A vallásitanítás kérdése az iskolában oly megoldást nyert Felső-Canadában, melyet érdemes jelezni, mivel középúton jár az amerikai és irlandi rendszer közt. Itt ugyanis a tanítás nem egészen oly világi, mint az Egyesült-Államokban, de a lelkiismeret szabadsága mégis, a legnagyobb kimérettel, tiszteletben van tartva. Szüleik beleegyezése nélkül ugyanis egy iskolában sem tartoznak

a gyermekek olvasni vagy olvasását hallgatni bármilyen vallásos könyvnek, vagy résztvenni valamely vallásos gyakorlatban. A tanító nem adhat leczkéket a hittanból azoknak, kik azt tőle várják, csak a tanórákon kívül. Azonban, habár valamely egyes hitfelekezet tanairól beszélni tilos is, kötelessége mindazonáltal belecsepegtetni növendékeibe s meggyökereztetni bennök tehetsége szerint az erkölestan és a természetes vallás általános alapelveit. Nem árt idézniünk magának a tanügyi fő-tanácsnak saját szavait e nagyfontosságú tárgyban. „Az Irlandban elfogadott rendszer mintául kell hogy szolgáljon Felső-Canadában. Ott, mint azt az irlandi nemzeti nevelés bizottsága bizonyítja, mindenütt ügykeznek erősen beoltani a kis növendékek lelkébe a meggyőződést, hogy a vallás szükséges; a gyermekek erkölesi érzetét gyakorlatilag művelik; szoktatják őket szeretni Istent, s őszinte áhítatosság és kegyelet érzetét ébresztik bennök, de mindenkor kerülve a véleményes nézet-eltéréseket, melyek a felekezetek közt léteznek. Nálunk a tanítók hasonlóképen fognak eljárni e tárgyban. Mindenütt jó példával magyarázván az erkölesi parancsolatokat, eszményképül lebegend előttök a vallásos kegyelet, az igazságszeretet s a tisztelget a való iránt. Buzdítani fogják növendékeiket a hazaszeretetre, az önfeláldozásra embertársaik, jóakaratra minden élő lény iránt. Nem feledendik soha, hogy a józanság, tevékenység, takarékoság, szemérmesség és önmérséklés erényei épen úgy szükségesek, hogy a népek szabadságukat megtarthassák, mint arra, hogy életüket emberileg széppé tehessék. Végre, a mennyiben növendékeik értelmi tehetségével megfér, meg fogják velök értetni az ember rendeltetését s a kötelességeket, melyek innen erednek; így készítenedik előjövendő boldogságukat, jóra való ösztöneiket termékenyítvén, s borzalmat gerjesztvén bennök az erkölesileg rosznak minden faja iránt.“ E rendszert sürgeti Massachusetts állam törvénye is, igen szép eredménnyel. Nincs is jobb mód, ha arról van szó, hogy egyfelől az állam függetlensége, másfelől az egyéni lelkiismeret szabadsága biztosítva legyenek, mint a világi tanítóra bízni azon erköles- és hittani igazságok tanítását, melyeket az ember saját erejével fel bír fogni, azon tanokat pedig, melyek kijelentésből erednek, az illető egyházra hagyni.

A felső-canadai parlament és az iskolakerületek nem riadtak vissza a költségek elől, melyeket a közoktatás fejlesztése ki-

vánt. Míg 1850-ben az elemi oktatásra nem költöttek csak 102,619 fontot, 1856-ban ugyanarra már 194,420 fontot fordítottak. Nem egészen hat év alatt az összeg csaknem kétszeressé nőtt. Az áldozatok nagysága csaknem elérte az Egyesült-Államokéit. 953,225 lélekre téve a lakosságot, mintegy 2 forint esett egy fejre. Fel fogván, hogy a süker főleg a jó tanítóktól függ, a törvényhozás 25,000 fontot szavazott meg egy minta-iskola építésére T o r o n t ó -ban, melyet Canada nyiltszellemű kormányzója, lord Elgin, ünnepélyesen nyitott meg közmegelegedésre 1852 ben nov. 24-én. A tanítók száma 1856-ban 2,622-re ment, kiknek évi fizetése változik 600 és 3,200 forint közt; tanító hölgy volt 1,067, fizetésük 500 és 1,200 forint közt. Az elemi iskolákat járó gyermekek összes száma 251,145 volt, ezek közül leány 113,725, mi egy-egy tanulót ad minden 1 lakos után. Az előremenetel aránya 1857 óta gyorsan nőtt, különösen a tanítás nagyot és hamar javult, a Torontóban alapított minta-iskolából kikerült tanítók ösztönzése és példája nyomán.

Az elemi iskoláknak mintegy kiegészítéseül majdnem mindenütt a népnek való könyvtárakat nyitottak az Egyesült-Államok példájára. És csakugyan nem is elég megtanítani a gyermekeket olvasni, hanem meg kell velök az olvasást kedveltetni is s a rájuk nézve vonzó és tanulságos könyvek gyűjteményét hozzáférhetővé tenni. Ez az, a mit egy időtől fogva felkaptak Franciaország- és Belgiumban is, hol különböző oldalról a legnagyobb díszre méltó módon törekedtek a községeket ilyenmü intézménnyel gazdagítani. Felső-Canadában, minthogy népe angolszász eredetü, hol e szerint nem szeretnek a kormány vagy állam beavatkozásához folyamodni, a népszerű könyvtárak ügyében mégis rászánták magokat az emberek arra is, annyira meg vannak győződve a dolog hasznáról. Érdekes megfigyelni, minő módon egyesítették a központi hatalom és a helyi hatóságok közreműködésüket e tekintetben, mert, meglehet, követésre méltó példát látunk benne. Egy különös pénzalapot szakítottak ki e végre „Public Library Fund“ vagyis „Közkönyvtárak alapja“ nevé alatt, a községek pedig szintén megszavaznak e célra bizonyos összeget évenként pót-adóképen. A közoktatás főtanácsa erre egy, 6,000 munkánál többet magában foglaló könyvjegyzéket tett koronként közzé, melyekből ö olesón kapja a példányokat, mert nagy szám-

mal rendeli meg. A helyi iskolai bizottság vagy pedig a községi tanács ama könyvjegyzékből kijelöli a munkákat, melyeket meg akar venni, s a maga jegyzékét a pénzzel együtt beküldi a központi hatóságnak, mely a kívánt könyveket haladék nélkül helyre szállítja, hozzá csatolván ugyanannyi értékű másokat is. Az állam ekként feliben járul minden ilyen közkönyvtár alakításához, s a főtanács, mely felvilágosodottabb a helyi hatóságoknál, oly munkákkal gazdagíthatja azokat, melyekre magok nem is gondoltak. A közkönyvtár számára mindenütt külön termet szentelnek, többnyire az iskola épületében, s a tanító annak természetes öre.

Kezében van ekképen az eszköz folytatni az oktatást, miben a falusi tanító másutt rendesen nagy szükségét szenved, kinek nincs semmi összeköttetése semmiféle hozzáférhető könyvtárral, melyből akár maga meríthetne, akár tanítványait előbbre segíthetné a művelődés különben is elhagyatott meredek ösvényén. Mennyi jótétemény már az is, hogy ekképen minden ártalmas könyv ismeretlen marad az olvasni vágyó fiatalság előtt, a hasznos könyvet pedig készen kapja kezébe. A könyvtárak mindenütt nélkülözhetlen pótlékát képezik az iskoláknak, s az Egyesült Államok és Canada példájára, Európában is kellene, hogy az államok, a községek és egyes emberek vetélkedjenek erőködésben és áldozatokban jóra való könyvtárak létesítésén.

A közoktatás szervezése, melyet Alsó-Canadában látnunk, talán még érdekesebb, mint Felső-Canadáé; mert szemünkbe tünteti, mi módon emelkedhetik valamely nagyon hátramaradt nép csaknem egy lendülettel és kevés idő alatt a legelőbbre haladott népek színvonalára. Alsó-Canadát szemügyre vevén, még mást is tanulhatunk. Azt, hogy mi módon sikerült egy eredetileg francia származású nép közt életbe léptetni, a miről állítatik, hogy Franciaországban magában sem fogna sikerülni, t. i. független helyhatóságok mellett hogyan lehet a tanügy közigazgatása mégis pontos, vagyis hogyan lehet a tanügyet helyivé tenni felbomlás nélkül.

Az elemi oktatás alaptörvénye Alsó-Canadában 1847-ből való; későbbi törvények koronként javítottak rajta. Fő-határozmányai ezek:

Julius első hétfőjén minden évben és minden községben összegyűlnek a fekvőségek birtokosai és minden „s a j á t f ü d e l t i

s t ű z h e l y ű“ lakos közgyűléstől, egy öt tagú iskolai bizottságnak megválasztása végett. E bizottság erkölcsi testületet képez és a polgári személy minden jogaival ruháztatik fel. Mint ilyen ő az iskolai vagyron birtokosa, ő annak képviselője a törvény előtt. Hatalma igen terjedelmes: ő ügyel az épületek fentartására, kinevezi vagy elbocsátja a tanítókat, ő szedi a közoktatás előmozdítására kivetett adót, a fizetni vonakodókat ő szoríttatja rá a békebíró által, ő hajtja végre a békebíró ítéletét, elfoglalván és áruba eresztvén az elítéltnak ingó és ingatlan birtokát. A bizottság tagjai, ha egyszer megválasztottak, bírság büntetése alatt tartoznak eléget tenni tisztöknek, mely polgári kötelesség gyanánt hárul rájuk. Íme, ez az egész alsó-canadai rendszer alapja, oly alkat, mely szilárdul meg van fektetve s erélyes eljárásra képesítve. A bizottság az egyes polgár minden jogaival élhet s évi választások útján halhatatlanná van téve. E rendelet fő előnye az, hogy a többség változékony harározataitól független, mi lényeges kellék democraticus szervezetű államban, hol a gyakran újuló választásoknál fogva nincs semmi, mit újra meg újra ne lehetne kérdés alá vonni, s ha a véletlenül alakuló többségnek tetszik, meg is dönteni. Az iskolai bizottság egyszersmind szívesen látja az egyes jótékony által a közjóra nyújtott áldozatokat, s ilyenekre buzdítja a népet, melynek tehetőségei, ha fölvilágosíthatnak, örömet járulnak ajándékaikkal az iskola gazdagításához, mert tudják, hogy utóvégre is az egész község veendi hasznát.

Kevés ember találkozik, ki az egész nemzetnek akarna ajánlékozni vagy végrendeletében hagyományozni valamit, mert az olyannak látszik, mint egy esep vizet vinni a tengerbe. Sokkal több lesz olyan, ki a helyi vagy megyei iskoláról szívesen megemlékezik akár öröme napjaiban, akár midőn halála utánra gondol; mert az iskolát ismerik, annak jótékony hatásáról meg vannak győződve, s tudják, hogy ott kevés áldozattal is nagy áldást eszközölhetnek. Jótenni másokkal nem könnyű dolog, valahányszor félni kell, hogy azáltal gyöngítjük bennök az önerejökre támaszkodás szükségének érzetét s mintegy a személyes felelősség üdvös rugóját; de iskolába adakozni nem jár ilyen veszélylyel: mert a gyermeket tanítani annyi, mint elkészíteni annyira, hogy ember korában a maga lábán is megállhasson. Az alapítványok, úgymint Európában szokásosak, azt el kell ismerni, nagy veszélylyel járnak, s el-

kerülhetlen visszaélésekre szolgálnak alkalmul. Oly emberek vagy testületek által kezeltetve, kiket vagy melyeket az alapító maga, egyszer mindenkorra megbíz vele, s melyek többnyire önmagok örökítik magokat, ezáltal kibújnak a közvélemény múlhatlanul szükséges ellenőrsége alól, belerögzenek bizonyos kerékvágásba, s míg elavult czélokra költenek, a társadalom új szükségéit mellőzik, s makacsul ragaszkodván az ősi hagyományhoz, ellenségeivé s kárhóztatóivá lesznek minden haladásnak, minden reformnak. Ez által felidézik az újabb nemzedékek heves roszalását magok ellen, s megis érdemlik azt. Akkor nem marad más választás, mint vagy a közérdek elsenyvesztését keresztbefont karokkal nézni, vagy az útban állót elhárítani, s más irányt szabni neki. E tekintet kényszeríté az európai nemzeteket a szerzetes rendek eltörlésére; ez kényszeríti Angliát folytatni a tanügyre fennálló régi, de már nem czélszerű alapítványok átváltoztatását, minthogy az 1861-ik évi nyomozás e tekintetben többi el nem nézhető mindennemű visszaélésekről vonta le a leplet. Alsó-Canadában épen úgy, mint az Egyesült-Államokban sikerült e veszélynek elejét venni, még pedig igen egyszerű módon. Az iskolák vagyonának s a tanügyi alapítványok jövedelmének kezelését a választók által évről évre nevezendő bizottság kezébe teszik le. Ekképen az intézmény maradandósága, melyet az ösök kívántak, összeegyeztetik a kezelők folytonos megújíthatásával, mit az újkor sebesen változó élete tesz kívánatossá. Az iskola halhatatlanná van téve megesontosulás, megkövülés nélkül. Régi alapjának meghagyásával nem válik a rákhaladás intézetévé, mert újuló kezelői kezeskednek, hogy mindig meg fog felelni a jelenkor követeléseinek, előkészítve a nemzet alapos reményű jövődjét.

A tanítás dolgát mindamelllett a canadai törvényhozás nem bizta teljesen a községek kezdeményezésére, hanem a központi hatalomnak teszi köteleességévé: ellenőrizni a községek eljárását, mert az ügy országos. E végre fel van állítva a közoktatás főfelügyelője, kinek felszólítására maga a kormány nevez ki iskolai bizottságokat a községekben, valahányszor ezek julius első hétfűjén a választást elmulasztanak, s a kormány biztosai ilyenkor feljogosíttatnak, úgy vetni ki az illető községre az iskolai adót, mintha a község által választattak volna.

Hogyan szerezhetni össze a közoktatásra szükséges költséget?

Ez mindenkor a főpontok egyike, s Alsó-Canada ugyanannyi bölcseséggel oldá meg azt, mint szilárdsággal. A parlament az elemi oktatás segélyezésére évenként megszavaz bizonyos összeget, melyet a tanügy főfelügyelője és annak tanácsa felosztanak valamennyi község közt, ezeknek szüksége szerint, ezek pedig tartoznak ugyanannyit előlegesen begyűjteni az ingatlan birtoktól, a mennyit az államtól kapnak. A családapák szintén tartoznak havi tandíjt fizetni, az iskolai év nyolcz hónapján át, minden tanképes gyermek után, akár jár iskolába, akár nem. E tandíj nem tehet többet fejenként és havonként két shillingnél. A szegények természetesen ez alól fel vannak mentve. Ezenkívül az iskolai bizottság pótlék-adót is szedhet, a mennyiben ez szükségesnek látszik. Így akarta ezt 1856-ban a tanügyi törvény egyik módosítványa, mely e szerint a helyi bizottságot oly joggal ruházta fel, minővel a fejedelem sem rendelkezik: adót szedhetni, mielőtt a törvényhozás megszavazná. Ezt pedig azért tették, mert erélyes eszközt akartak adni azoknak kezébe, kik a közoktatás előbbre vitelére választatnak meg polgártársaik által. A visszaélés ellen elég biztosítékul szolgál egyfelől a teljes nyilvánosság, másfelől az évenként megújuló választás. A hanyagság ellen pedig biztosít a központi felügyelet, mely szintén hatályosan beavatkozhatik, s be is avatkozik oly községekben, hol a tudatlanság megrögzött tespedése erélyes beavatkozást kíván, s hol az emberek magokra hagyatva nem sok segélyt kérnének az országtól, esakhogy magok is minél kevesebbet legyenek kötelesek fizetni az iskolára. A tanügy központi felügyelője, minthogy ő bárkinél is jobban tudja, melyik helyen mi szükséges, ehhez méri az állam segélyét, s egyúttal ugyanannyinak előteremtésére szorítja a községet. De ha a pénz kérdése egyszer meg van oldva, a helyi bizottság intézkedik fölötte teljes hatalommal, melyről azután feltétlenül felelnie is kell. A meghatározott iskolai adót ő veti ki, ő szedi be s ő rendelkezik vele, nem tartozván felelettel csak azoknak, a kik megválasztották. E szerint itt is ugyanazt az elvet látjuk működésben, mely az Egyesült-Államokban oly foganatos; t. i. nagy hatalommal felruházott s egyes ügyekre szorítkozó bizottságokat, melyek azonban közvetlenül felelősek azoknak, a kiktől megválasztattak. A központi hatalom kijelöli a helyi hatóság kötelességeinek határát, az utóbbi pedig függetlenül mozog, de felelőség mellett a kijelölt körben. Így kiki megkapja a teendőkből a

maga részét. A központi hatóság jobban látja helyzeténél fogva a szükséges teendők összegét, a helyi jobban tudja azt részletei szerint végrehajtani.

Az iskolában a köteleesség szerint előadandó tárgyakat a törvény nem határozza meg. Ez oly fontos tárgy, a helyi bizottságokra van bízva. De Alsó-Canadában a vallásos oktatás — a régi hagyományhoz képest, magában az iskolában adatik, mely ez által felekezeti szűkül. Ily körülmények közt vajjon miképp gondoskodott a törvény a másfelekezettüekről? Az 1846-ik évi törvény 26-ik cikke szerint a másfelekezeti kisebbségnek joga van írásban kijelenteni a többség bizottsága előtt, hogy ők a folyamatban levő tanítással nincsenek megelégedve, s hogy három syndikust vagyis biztost választottak, új iskola alapítása végett. Mihelyt a kisebbség húsz tanképes, azaz életök ötödik és tizenötödik éve között levő gyermekeket elő tud vezetni, azonnal külön tankerületet képez. Mint ilyennek aránylagos joga van az állam segélyére; biztosai kivetik az iskolai adót tagjaik ingatlan birtokára, s azt be is szedik a gyermekektől járó tanpénzzel együtt, s a kik ide fizetnek, természetesen nem tartoznak többé fizetni a többség biztosai kezéhez se iskolai adót, se tanpénzt. E rendszer szemlátomást hibás. Elfecsérli, elaprózza a pénzforrások jövedelmét, s a más vállásúak, hol egyenként vagy kis csoportokban laknak, mégis áldozatául esnek a többségnek. Ugyanaz a rendszer az, melyet az adózók és a tanítás kárával egy ideig Ausztráliában is követtek, de okúlva, abban hagytak.

Alsó-Canadában épen úgy, mint a testvér Felsőben átlátták, hogy a sarkpont, mely nélkül a többi mind nem ér semmit: jó tanítóképeztetése. E végre három mintaiskolát szerveztek, egyet Montreal-ban a Mac-Gill nevűt, mely angol és protestans; egy másikat szintén Montreal-ban, de ez francia és katolikus, és Carfier Jakab nevét viseli, azon rettenthetlen hajósét, ki 1534-ben felfüdüzé Canadát; a harmadikat Quebec-ben, melynek neve Laval, s mely szintén francia és katolikus. Három ilyen intézetnek alapítása és fentartása egy helyett, az igaz, sok költségbe kerül, de az a haszna van, hogy több növendéket vonz magához, s hogy a tanítás jobb módszerét könnyebben és szélesebb körökben terjeszti a nép között. Mióta megnyitattak, 1850-től 1864-ig járt ezen intézetekbe 1,557 növendék, kik

közül 575 kikapta tanítói oklevelét. Ezen utóbbi szám esekélyisége után azt lehetne gondolni, hogy vagy a növendékek közt igen kevés a tehetség, vagy a vizsgálat nagyon szigorú. A közoktatás jelenlegi tevékeny és felvilágosodott felügyelőjének, Ch a u v e a u *) befolyása alatt kitünő eszközökhöz folyamodtak, a leendő tanítók buzgalmának és fáradozásaik sikerének fokozása végett. Társulatokat és értekezleteket szerveztek, hol a tanítók és tanító-jelöltek koronként összegyűlnek, tan- és nevelés szaki kérdéseket megvitatva, s a tanítás új módszereivel egymást megismertetve. Ilyenkor írásbeli dolgozatokat nyújtanak be, melyek nyilvánosan meghányatnak, s melyekből a jobbak azután egy folyóiratban kinyomatnak, melyet „Journal de l'Instruction publique“ neve alatt a főfelügyelő Ch a u v e a u úr maga szerkeszt, s mely ingyen küldetik meg minden tanítónak. E gyülekezések végtelen sok jót eredményeznek. A tanítók, kiragadtatva néhány napra fárasztó egyhangú mindennapi munkájok köréből, ott újra edzik erélyöket, tisztársaik- és előljáróikkal érintkezvén, ott merítenek új eszméket s új vágyakozást sikeressé tehetni nehéz pályájukon a fáradságot. Jutalmak is ki vannak tűzve azok számára, kik legjobban tudják rendben tartani az iskolát, s kik alatt a növendékek legszebben fejlődnek. A lefolyt év előmeneteléről évenként szerkesztett általános jelentés tételnek közreboesátása, szintén egyikét képezi a legfogatosb ösztönzőknek. Ezen érdekes okmány ugyanis a felügyelők egyes jelentéseit foglalja magában, melyekben számolnak a mód- és állapotról, melyben találták az oktatást az egyes iskolai kerületekben, sőt gyakran minden egyes iskolában.

A hiányok és mulasztások irgalom nélkül kitáratnak, a szerzett érdemek dicsérettel kiemeltetnek, s a teljes nyilvánosság így válik a legszigorúbb büntetéssé vagy a legtermékenyebb jutalom-

*) Nem lehet eléggé dicsérni azon férfiak önfeláldozását, kiknek egész népek köszönhetik művelődésök eszközeit. Ch a u v e a u úr 13 évig volt Quebec parlamenti képviselője, s két évig a tartomány titkára, mi ott annyit tesz, mint nálunk belügyminiszter. Nagy szónok és kitünő jogtudós létére lemondott mind az ügyvédi, mind a képviselői pályáról, hogy egészen a művelődés alap munkájának, az elemi tanítás szervezése ügyének szentelhesse magát. A l p h o n s e L e r o y úr, a lüttiichi egyetem tanára, igen szépen emelte ki a derék ember érdemeit a közjó körül egy érdekes könyvben, melyet néhány éve kiadott Franciaországban.

ma, a mint egyik másik megérdemelte. E tekintetben az Atlanti-tengeren túli hatóságoknak még egy további kitünő szokását is megemlítjük. Míg Európában a jelentések rendszeren csak jóval későbbben közöltetnek, mikor az idő, melyről szólnak, már régen elmúlt: Amerikában minden évben közzé tétetnek, a lefolyt évre vonatkozó legújabb adatok teljével. Ez azután nem csak a statisztikusnak válik öröme, hanem az iskolai hatóságok, a nagy közönség s az egyes érdekeltek, látván a dolgok jelen állását, még idején buzdúlhatnak akár a visszaélések megszüntetésére, akár a szükséges reformok sürgetésére.

Az új törvény behozatala idejétől fogva Alsó-Canada valóban nevezetes tért halada meg a népnevelés útján, kivált az utóbbi évtized alatt. Míg 1853-ban a mindennemű elemi tan-intézetek száma 2,352-re ment 108,284 tanulóval, a helyheli iskola-adó pedig 165,845 dollárt tett, 1864-ben már 3,604 iskola volt 196,737 tanulóval, s a helyi adó 593,964 dollárra emelkedett, vagyis 1,200,000 forintra. Ezen összeghez kell adnunk az államszegélyét 112,158 dollárral, vagyis 233,200 forinttal. Az öt és tizenöt éves kor közötti gyermekek összege egy, 1863-ban összeállított számítás szerint 304,429-et tett volna, s minthogy valamennyi intézetben 193,131 gyermek tanult, látni való, hogy a tanképes gyermekek száma 60 százaléka járt iskolába. A tanulók aránya az összes népességhez, mely 1,156,000 főre ment, úgy állt, mint 16 a 100-hoz, vagyis egy tanuló minden hat lakos után. Ezen arány, mely európai államokban már eléggé kedvezőnek tartatik, még nagyon messze áll attól, mely az Egyesült-Államokban honos, hol némely államban már minden három lakos után egy-egy tanulót találunk. Ámde, ha meggondoljuk, mily alacsony fokon állt az elemi tanügy Alsó-Canadában a reform kezdetén, ha megfontoljuk a nehézségeket, melyeket ama föld physikai alkata gördít a rendes iskoláztatás elé, nem lehet nem hámulnunk a rövid idő alatt elért siker nagyságán s azon a kitartó tevékenységen, melyet annak létesítése végett ki kellett fejteni.

Ha most Anglia iskolai intézményeit összehasonlítjuk Alsó-Canadáéival, látni fogjuk, hogy ennél élesebben már egy példa sem tüntetheti szembe az ország beavatkozásának szükségét a közoktatás dolgába. Itt van Anglia, kétségkívül a föld leggazdagabb országa. A tőke ott bőségesen van meg és halmozódik, szétöm-

lésre készen az egész világra; az a mit Anglia népe évről évre megtakarít, s a mivel mint fölösleggel szabadon rendelkezhetik, két-, néha háromezermillió frankra rüg. Pénznek e szerint ott nincsenek hijával. A népesség sűrűn lakik, nagyon sűrűn, mi ismét kedvező körülmény az iskolák alapítására és rendes látogatására; a magán jótékonyosság fáradhatatlan az adakozásban, s a versengő vallásfelekezetek mindent elkövetnek, hogy a tanítás fölsegítésére vonhassák a jótékony kezek kiapadhatlan kegyességét. Mind ezek daczára Anglia még nines ott, hogy jómódu népe ne maradjon a kellő tanítás nélkül. Nézzük ellenben Alsó-Canadát, azt a százezer holdnyi hómezőt, mint *Voltaire* nevezi. Éghajlata ugyancsak zord, s bárha tulajdonképeni nyomor sehol sines, az ország aránylag mégis szegény, s a tőkének teljes hijával van mindenütt. A nép apró csoportokban, sokszor családonként van szétszórva s elhintve tág terület fölött.

A francia eredetű nép, e becsületes, értelmes, okos faj, de melynek öneselekvőségét oly soká lenyügözve tartották egyfelől a hűbéri intézmények, másfelől a papságtól való függés, koránsem tünteti ki azt a rugalmasságot, azt a lázas mozgékonyt, mely az angol-szász fajt szünet nélkül sarkalja s előbbre-előbbre készíti, s daczára mindezen hátrányoknak, Alsó-Canada oly rendszerét alapította meg az elemi tanításnak, melynek szép sikerét a dűsgazdag Anglia méltán irigyelheti. Ha a szegény és kevésbé vállalkozó gyarmatnak sikerült a mű, melyet a gazdag és nagyon vállalkozó anyaország létesíteni nem birt, ez onnan van, hogy az egyik elfogadta, a másik pedig visszautasította az országos közbenjárás oly lényeges elvét; onnan, hogy a gyarmat elfogadta a közadóra támaszkodó községi iskolát, oly szervezettel, melyet a törvény határozott meg az egész országra nézve, míg az anyaország ezt máiglan ellenzi; Angliát a népnevelés szempontjából a XVIII. században csak Skótország múlta felül, a XIX-ben már mind Auszália, mind Canada felül múlja.

Az itt egybefoglalt tények láttára, ha csak azt nem tartja valósi, hogy a politikai tudományok terén a tapasztalás nem bizonyított semmit, el kell végre ismerni, hogy a tanulás elegendő eszközeit a nép számára, országos gond és segély nélkül, megszerezni lehetetlen. E gond és segély két tekintetből szükséges: először ugyan is kell, hogy a törvény az egész országra nézve határozza

meg az elemi oktatás általános rendszerét, hogy a világosság egyformán terjedjen el mindenütt, s kikerültesse a sájnós ellentétek vidék és vidék közt, némelyikök ne maradjon siralmas sötétségben, míg mások fölött szépen terjed a művelődés világa; és másodszor kell, hogy az ország viselje egy részét a költségeknek, mely az elemi iskolák fentartására s újak nyitására szükséges; mert az ügy országos levén, némely község vagy család helyzete és sorsa ellenben igen mostoha: a polgárok közti érdekegység eléggé indokolja az ily szegények nevelésügyének országos támogatását. Hiba volna még is, ha az országos pénztár viselné az egész költséget. Portugallia példája azt látszik bizonyítani, hogy ha a népnek nincs elég tér engedve az iskola igazgatása és fentartása körül, közönbössé válik még a tanítás sikere iránt is. Mindenben tehát, mi a népis-kolat illeti, a helyi és központi hatóságok közrehatása szükséges, de azon elengedhetlen föltétellel, hogy mind a kettőnek hatalma tisztán a tanügyre szorítkozzék. Egyébiránt a közhatalom beavatkozása, s ezt jó lesz megjegyezni, sehol sem oly fogonos és kevésbé gyűlöletes, mint épen a közoktatás terén. Fogonos annyira, hogy kevés esztendő alatt s aránylag nem épen súlyos áldozatokkal, jó törvény segítségével el lehet terjeszteni az elemi ismereteket mindenfelé, s egész nemzeteket úgy szólván átalakítani; s nem gyűlöletes, mert célja: módot nyújtani a nép minden egyes gyermekének annyi tudomány megszerzésére, melyre támaszkodva, később a maga emberségéből boldogulhasson. Minden más tárgyban az állam beavatkozása megöli vagy legalább gyengíti az egyesek kezdeményezését; itt ellenben fölserkenti és úgy szólván szüli azt; mert hol a nép még tudatlan, nem érezvén, mennyit árt magának tunyasága által, tétlenül fog vesztelni tovább is; míg a ki már valamit tanult, maga is ügyekszik több tudományra, mert már látja, hogy csak azáltal teheti türethetőbbé sorsát. Jónak látja talán valaki, szűkebbre szorítani az állam eszelekvése körét? Ennek csak egy módja van: a nép kiműveltetése. A tudatlan nép mindig kis korú, s bármint erőködjenek is egyesei, maga a nép mindig visszaesik a kormány gyámsága alá. A felvilágosodott nép előbb utóbb el tud lenni nála nélkül, s csak az ilyen szabadulhat alóla.

EGY ANGOL ERDÉLYRŐL.

(Transylvania ; its products and its people. By Charles Boner. With Maps and Illustrations. London 1865, Longmans et Comp.—8-vo VII. és 641. lap.)

Szintoly könnyed, csapongó, gentleman-utazói irály, mint Gerandóé, szintoly minden aprólékosságra kiterjedő figyelem, szökdelő reflexiók, kedélyes előadás, csakhogy több szak felölése, s így egyben kevesebb mélyre.hatás; széles körű ismeret; a saját szemével közvetlenül látott dolgoknak jó felfogása, alapos megítélése, hü elbeszélése; de aztán a távolabbi dolgokban hűtlen, vagy magyar-ellenes nemzeti érdekek kedvéért hamisított információk után indulás, — kiterjeszkedés oly viszonyok fejtegetésére, melyekben bizony érezhetné avatatlanságát a szerző: — ime ezzel jellemezhetem előleg Boner úr munkáját, hogy már itt elvegyem a magyar olvasónak minden vérmesebb reményét, mit talán a mű felől alkothatna magának.

Boner 1863-ban utazta be Erdély jó nagy részét, s haza érve, kiadta terjedelmes munkáját. Az angol folyóiratok szép elismeréssel fogadták. Módomban van kilencz ily ismertetői véleményt látni róla*), s a dicséret egyhangú és általános. Magasztalják kutatói szorgalmát, ügyességét, hogy minden követ megmozdított, erőt, fáradságot nem kimélt az ország és lakóinak megismerésére, részrehajlatlan hü jellemezhetésére; dicsérik politikai tiszta látását, nemzetgazdasági nézeteit; — ez kétségbe vonja, hogy valaha valahol jelent volna meg Erdélyről ily könyv; amaz csudás (admirable) műnek tartja; egyik rendkívüli érdekességét, másik festői leírását magasztalja, s van, a melyik üdvözli szerzőt a touristák számára egy új eldorado fölfedezéseért. Legfőlebb a szakaszok rendetlen összevisszaságát, az elrendezés úriás elhanyagoltságát rója meg némelyik, de talán ezt is inkább csak kritikusi viszke-tegből.

*) Daily News, Morning Post, Edinburgh Review, Spectator, Athenaeum, Examiner, London Review, Saturday Review, Fortnightly Review.

Mi kísérjük figyelemmel részletesebben, vegyük bonczolás alá a művet. Oly ritkán jelenik meg rólunk a messze nyugaton — nemhogy ily könyv, de csak egy hosszabb cikk is, hogy minden ismertetésért a már közmondásossá vált s mindenre alkalmazott phrasis szerint „igen nagy hálával tartozunk“; — rövjuk le hát a hála adóját azzal, hogy mutassuk be irodalmunknak minél terjedelmesebben a művet.

Boner úr Bécsből indult le a Dunán, s Pesten talán ki sem szállva — legalább egy szóval sem említi — ment Zimonyon, Belgrádon, Orsován át, bepillantva Moldovába is, megnézve Mehadíát s Karán-Sebest, a Vaskapun be Erdélybe. Ulpia-Trajanát talán meg sem nézte, hamar átfutott Hátszezen, Szászvároson; hanem aztán megtelepedett Szebenben. Itt tanulmányozta Erdély történetét, mostani állapotát; vizsgálta a népet, kijárt vadászni, ismerősöket szerzett, szóval ezt választá „kiröpülő fészekül,“ — a mi aztán, mint alább meglátjuk, meg is látszik rajta. Azután Segesvárra, innen, jó hosszú pihenés után, Szász-Kézden, Köhalmon keresztül Brassóba haladt. Itt megint megtelepedett, bekalandozá a Bárezaságot; megnézte s bőven leírja a torjai „Büddöst“, s Csik-széken át (melyhez ő már Sepsz-Sz.-Györgyöt is hozzá számítja), röviden megnézve Kászont, Kovásznát, K.-Vásárhelyt, a Sz.-Anna tavát, Bükszádot, a baláni réz-bányákat, Gyergyó-Sz.-Miklóst és Borszéket; átesapott Szász-Régenbe, hol nagy öröme megint „Guten Tag“-gal fogadták. Innen Maros-Vásárhelyre, s a Mezőségre fordult; volt Gernyeszezen, Bonyhán, a kis-sárosi gyulékony-gázú forrásnál, Erzsébetvároson, Almakereken stb., azonban úgy látszik, megint visszatért Régenbe, s meg-megállva a szász falvak papjainál, felment Beszterczére, hogy ezt ismét jó ideig meglakja. Járt Naszódon, Radnán; azután átfutott Déésre; Szamos-Ujváron megtekinté a börtönt, s végre beért Kolosvárra. Némi időzés után Maros-Ujvárra rándult, megnézte s magasztalja sóbányáit, azután Enyeden, Fehérváron át ismét a Szász földre, Sebesre, Agotára, N.-Sinkre, Fogarasra és Szebenbe jutott. Azonban még nem jött ki Erdélyből egyenesen. Még megnézte V.-Hunyadot, Dévát, Nagy-Ágot, Abrudbányát és vidékét, Tordát; s újra Kolosvárra jutva, talán innen indult haza.

Hogy Boner úr útját ily vázlatban, ily szárazon adom az olvasó elé, két okom van reá.

Egyik az, hogy egy tekintetre megláthassuk, mily utat választott, mily helyeken járt s kikkel érintkezhetett útjában. Mert ez, — fájdalom, — igen fontos azon álláspont megítélésére, mit szerző elfoglalt. S valójában, ha némi figyelemmel reá pillantunk Boner úr tartózkodási helyeire, már sejthetjük a fölfogást, mit a kényes kérdésekre nézve művében találni fogunk. Szeben, Brassó, Besztercze voltak főmegállási pontjai, e városok tanárai, tudósai, írói adtak neki „felvilágosításokat“, sőt kísérték őt útján; s ha

ehéz még hozzáteszem, hogy apróbb falusi szász lelkészeknél is rendszeren egy vagy két napot eltöltött, míg magyarokkal — kivéve Kolosvár tudós férfait, s a székely székek néhány kedélyes öreg urát, kik szívesen látták, de nézeteivel nem sokat törődtek — csak olykor-olykor, s inkább csak a sport körül érintkezett: bizony kevés jós tehetség kell hozzá, hogy a felettünk mondott ítéletet előre kitaláljuk.

Másik ok, a miért e tour vázlatát adám, az, mert a következőkben nem akarom szerzőnket nyomról nyomra követni. Ily esapongások, ily süri reflexiók mellett ez lehetetlen volna.—Felbontom a művet alkatrészeire, s ahoz képest szólok Boner úr nézeteihez, a mint azok a történet, politika, gazdaság, műveltség, szokások stb. körébe vágnak. Ezáltal, biztatom magam, „bene-distinguo, bene doceo,“ — és meglelem a kulcsot azon különös körülmény nyitjához, hogy míg az egyik ágban hü adatokat, ép nézetet találunk, addig a másikban minduntalan bal felfogás boszszant bennünket.

I. T ö r t é n e l e m .

Nagyon jól tette Boner úr, hogy éppen Szebenben mulatásához tartozólag adja az — a mint ő nevezi — „immigransok“ történetet. Nagyon jól tette, hogy megmondja, miszerint adatait Teutsch „Geschichte der Siebenbürger Sachsen“ című művéből meríti. Az első sejteti, hogy kiktől kaphatott és minő szóbeli információkat; a másodikra nézve tudjuk, hogy Teutsch úr nem éppen a múlt-nak föltárására, hanem a jelen-nek nemzete érdekében illusztrálására írta művét.

Szerzőnk két hosszú fejezetben írja meg a szászok történetét beköltözésüktől a leopoldi diplomáig; kizárólag csak a szászokét; csupán ott érintve az ország történetét, hol azt az előbbi okvetlen kívánja. Elmondja: kik voltak Dacia lakói; hogyan foglalták el Erdélyt a harezias magyarok; hogyan telepíté le II. Gejza a flandriai jövevényeket. E telepítést s azon kedvezményeket, melyekkel királyaink a vendégeket elhalmozták, azzal magyarázza, hogy „a magyar királyok a nemeseknek veszélyesen növekedő hatalma függetlenségi vágyai ellen keresték a jövevényeknél trónjuk új és erős támaszát.“ — Nem vitatom. De hogy a főczél nem ez, hanem a határszélek védelme, a lakatlan vidékek benépesítése, s bizonyos polgári foglalkozások (főként a bányászat) meghonosítása volt: ezt bizonyítja Andre 1206-diki kiváltság-levelének némely szava, s bizonyítja az a körülmény, hogy nem egységes tömegben, hanem elszórva telepíték őket, mit bizonyosan nem tesznek vala, ha trónjikat akarták volna azok fegyvereivel támogatni.

„Majd az ország nagy zürében — folytatja szerzőnk — a szászok állapota precarius lett, s II. Andre 1224-ben kiadá szá-

mukra aranybulláját.“ Ez okmányt s kibocsátóját nem győzi dicsérni; megfoghatatlannak tartja Endrének korát tulszárnyaló belátását, melylyel a nemesi szabadalma e századában a szászok közt egyenlőséget hozott be. Azonban ezt hajlandó a szászok sérelmi panaszainak, s a király azon igyekevényének tulajdonítani, hogy a szászok jóakarátját, vonzalmát megnyerhesse. Ekkor is, és később is Mátyásig, sőt legújabb időkig, úgy fogja fel az ország viszonyait, hogy abban egy féktelen, a király ellen minduntalan lázongó nemesség szítá a rendetlenséget, el akarva nyomni a polgári elemű, a királyhoz hű, törvényeit tisztelő szászságot. És e felfogás nála, ki csak Teutsch után ismeri Erdély történetét — még ha annak okoskodását, következtetéseit nem fogadja is el, csupán adatait, de csak a z ő a d a t a i t használja — nagyon természetes. A mi nemességiünket ő nem foghatja föl úgy, a mint az vala; arról az idegennek se a büszke lordok, se az 1790 előtti dölyfös, lenéző, udvart tartó francia nemesség, se a veto joggal bíró lengyel, sem másfelől a proletárrá vált spanyol hosszúezímű csavargók ideát nem adhatnak. Boner úr bámulja a szászok bulláját; de azt nem tudja, hogy két évvel előbb a magyaroknak is adott Endre Arany Bullát, mely épen a kis nemességet védi az aristocrazia ellen*), s melytől, bár nemeseket védi, soha el nem tagadható, hogy a korhoz képest bizonyos tekintetben democrat jellemű, a mennyiben épen a nagy számú köznemességet védi ama zsarnokoskodó urak ellen, kiket Boner úr annyi horzadálylyal emleget. Boner úr nem tudja, hogy nem csak a szászok voltak, sőt saját földjükön, vagy helyesebben a Királyföldön sem csak ők voltak ily kiváltságos helyzetben, hanem e földnek minden más lakói is, kiket azonban épen a gazdagabb és „circumspectusabb“ szászok forgattak ki velök nagy részt közös jogaikból. Nem ismeri királyi városaink viszonyait; nem a székelyek, jászok, kunok, turo-polyaik állását, kiknél szintűgy teljes egyenlőség uralgott; nem képzelne olyan „aristocratot“ (mert ha egyik nemesünk az, a legkisebb is az, mint egyenlők levén), ki úrbért fizet a másíknak, — szóval: nem ért bennünket.

Azután megemlíti Zsigmond és Mátyás okmányait, és esudálkozva elmélkedik rólók, nem tudva magának se megmagyarázni, miért kegyelhatték czek oly kiválólag a szászokat.

„Ily emberek feltünése, mint e magyar királyok, igazán nevezetes“ — mondja a 105. lapon. — „Mert viszás, hogy ily országban, ily korban, mikor a nemességnek egyedüli törvény az önkény vala, a legfőbb rangú, a király, korlátot szabjon magának, mit semmi esetben át nem törhet. Hihetőleg felfogta, hogy az így alko-

*) „Akarjuk hogy sem mi, se utódaink le ne tartóztassák, el ne nyomják a nemeseket valamely hatalmasnak kedvéért“ II. pont.

tott sorompó egyszersem öt is oltalmazza a támadások ellen. Mert hogy a nemesség ellene van, arról biztos lehetett (Mátyás): azok nem tűrhették, hogy a király rendet és igazságot hozzon be, miután az ő fényöket, hatalmukat épen a rend hiánya tartja és táplálja; erős phalanxot képeztek minden törvényes tekintély, minden okszerű reform ellen; épen úgy, mint a mai orosz nemesség a civilizált nyugat minden socialis eszméit kizárni igyekszik. Nem szándékom ezzel az uralkodók kétségtelen érdemét csökkenteni, de esudálatos, hogy ily korban annyi király következett egymásra, kik ugyanazon erős érzékkel bírtak a szabadság iránt.“

Igy iparkodik megfajteni magának s olvasóinak e esudás viszonyt, hogy királyaink jobban szerették a mostoha gyermeket, mint sajátjaikat. Pedig biz ennek sokkal egyszerűbb a nyitja. Pártolták őket királyaink, mert szorgalmas, igyekvő nép voltak, mert fejtették az ipart, bányászatot, kereskedést, mert pénzökre gyakran reászorultak; de nagyon sok nemzeti dicsvagy kell hozzá, hogy e pártolásban királyainknak a párttűtő nagyok elleni oly segéd keresését lássák, minőnek azt Boner úr, szász történetírók után, feltüntetni — maga is mintegy kételkedve — igyekszik.

„Alig hinnők — mondja a 103. lapon, — hogy Európa e keleti szegletében, így elzárva a világtól (dehogy volt akkor elzárva; ott pezsgett a keleti kereskedelem legjobban), a XV. században a lakhely ugyanazon szentségét találjuk, melyet az angol közmondás így fejez ki: „Az angol lakhelye kastély“ — pedig Zsigmond épen e jogot biztosítja a szászoknak. Még a gyilkos lakását sem volt szabad törvény nélkül sérteni. Sőt a mi a törvények tiszteletének legmélyebb nyoma, a gyűléseken mondott illetlen kifejezések is néhez birsággal. Ő ezüst márkával, büntették. De e törvény iránti tisztelet csak a szászoknál létezett; azonkívül, se törvény, se még csak vágy is érte, nem létezett. Csudálatos, hogy az ily rendes socialis élet látása, az élet és tulajdon biztossága, a minden sértettnek megadott igazság, nem bírtak befolyással a környező nem-german népekre; nem fogadták el, nem utánozták.“

E pontra nézve azt hiszem, a magyar olvasó előtt elég a prima nonusra hivatkoznom, melyet Verböczy ugyan egy századdal több irt meg, de mely ő előtte már szokás-jogként régen fennállt.

„Azonban e esendes törvényes lételt nem élvezhették háborítlanul a szászok. A XIV. század végén rabló, gyujtogató, öldöklő hordák csaptak rájuk a szomszéd tartományból, s folytonosan pusztíták a népet. Ezek az oláhok voltak, veszedelmesebb, álnokabb ellenség, mint a török vagy tatár; mert azokat vissza lehetett üzni, de ezek befészkelődtek; előbb egy gunyhót, majd telkeskét szereztek, s végre nyakán maradtak a népnek. Szapora faj levén, ma már a másik két nemzetet számban felülműlják, s ugyan az a vonás, mely akkori beütéseiket jellemzi, található fel az oláhok 1863-ki „usurpatióiban.“ — „Az oláhnak ma sincs fogal-

ma a tulajdonról, a jogról, s a Maros mentén most is láthatók egészen új akasztófák, melyekre a gyűjtogatókat a lynch-law szerint felkötik.“ (100. 101. lapon elszórva).

Ez első állítást maga szerző is megezáfolja, mikor (93. l.) azt mondja, hogy Dacia régi lakói a mai oláh nép elődei. A másodikat nem feszegetem; de a lynch-law bizonyára csak oly szégyenére való, mint az itélőnek, mint az itéltnek.

Igy halad Boner úr Erdély különválása koráig. — A magyar csupa dölyfös, lázongó aristocrátia, mely untalan hol tatárt, hol törököt hoz az országra; az oláh csupa vad horda, s a száz az, mely fentartja a hűséget, művelődést stb.

„A mohácsi esata után Ferdinándot illeté törvény és szerződés (?) szerint a korona; de a nemesek egy erős pártja nem akarta elismerni, s hogy tervöket kivihessék, szövetkeztek a hitetlennel. Zápolya (kit szerzőnk következtesen „Zápolya“-nak ír, nem tudom minő sajtóhiba után) nem akarván elismerni a császár (sic!) törvényes felsőségét, kézesókra a szultánhoz ment, s jutalma az epedve várt korona lett érte.— A hadjáratok alatt legtöbbet a szászok szenvedtek; a többieknek nem volt mit veszteniök; de nekik kereskedelmök, jó rendjük stb. vala. — (107.) A többiek rögtön mindenestől odább költözhetek, értéktelen faházat hagyva hátra; de ők városaikat nem hagyhatták (432).“

És ezt, és mindig ezt látjuk tovább. A szászok mindig törvényesek, hívek. „Azok rögtön Ferdinándhoz csatlakoztak (bizonyosan nem mondták meg Boner úrnak, hogy a csatlakozás Szebenben csak egy néplázadás, a tanács elkergetése, és Reicherstoffer csínja után sikerült), később is mindig a jogos hercezeghez (!) hajoltak, de mindig akadott egy-egy úr, ki nem vizsgálva az eszközöket, elvakítva a dölyftől, hatalomra vágyott (110. lap), s az ország hol a pogányé, hol a lengyel királyoké volt (72).“

Végre — fejtegeti megint — megszabadult Erdély a főúri usurpatoroktól; Budát a német (!) visszafoglalta, s Erdély megkapta a leopoldi diplomát, mely a jogot, szabadságot biztosítja, mely Erdélynek az, a mi Angliának a Magna Charta. Azonban a szászokra roppant taksák voltak vetve, s hogy fizethessék, a magyar nemesektől kértek roppant uszorára kölesön (116. 117. l.).

„Szóval a jövevények vitték a szabadságot, szabad intézkedéseket, törvény-tiszteletet, a szabadságnak még azon ismeretét is, mit ma mind élveznek, az országba. Telepítményeik mind megannyi gyűpontjai voltak a műveltségnek e földön, hol még addig egy csepp sem volt (119).“

Történelmi cikkeit azzal fejezi be Boner úr, hogy, ha az elmúlt hét század nem hozhatta közelebb a szászokat környezőikhez, a másik hét század sem teszi őket barátokká. Természetük, szokásuk, erkölcsük, nevelésük sokkal jobban különbözik, semhogy ez várható volna. A jövevények szabadsága a magyar úrra nézve

megszorítás volt; s amazok mindig inkább nyugatra néztek, mint-hogy a magyar ügyek körül csoportúljanak. Szerző mind két fél érzelmeit teljesen felfogja — úgymond, — és saját néz-pontjaikról azokat egészen természetesenek találja. Nagy kár, hogy nem lehet máskép.

E vigasztalan jóslattal, mely már a jelen elmélkedése, én is abban hagyom szerzőnk történelmi fölfogására, eszméire vonatkozó észrevételeimet. Legkevésbé sem meritém ugyan ki a tárgyat, de hiszen nem is szándékom Boner-Teutsch urakat czáfolni, ez nem ily szemlei czikk, hanem nagyobb munka, s eredeti kútfők után dolgozó történet író föladata lehetne, ha megérdemelné a fáradságot; — én csak nagyjából akartam megismertetni az olvasóval szerzőnk nézeteit.

Térjünk át a jelen viszonyokra.

II. Politika, politikai jellemzés.

Miután Boner úr úgy tudja, úgy tartja hünek, valónak, elvitázhatatlanul igaznak Erdély történetét, a mint azt Teutsch után ő megírta, — mert a történetírásnak azt a módját talán nem ismeri, hogy a tegnapi történetét beszéljük el úgy, miként mai érdekünk kívánja, a helyett, hogy ma cselekednők azt, mire a tegnapi eseménye tanít — igen természetes, hogy viszonyainkat egészen más színben látja, mint ezek valóban vannak. Pedig ő azt hiszi magáról, hogy teljesen részrehajlatlanul ítél; mint idegen el-fogulatlanul vizsgál.

Politikai nézetei, mint fennebb említém, egész művében szélyel vannak szórva. Kedvvel fejtegeti ezeket, s bár, mint az Edinburgh Review bírálója megjegyzi, sőt ő maga is észreveszi (545 l.), gyakran ismétlésbe esik, csak vissza-vissza tér e tárgyra. Két fejezetet azonban önállóan ennek szentel. S e két fejezetet amnyival részrehajlatlanabbnak tartja, „mert ezeket épen Kolosvárt, vendégszerető magyarok ezer udvariassága befolyása alatt írta meg.“ — Szívesen elhiszem, hogy ő elfogulatlannak véli magát. Szívesen elhiszem, hogy ily állást igyekszik foglalni, sőt hiszi, hogy foglalt. De csalódik. Sokkal erősebb volt már benne a Szebenben, és szászöldi körútján belé vert, folytonos német olvasmányai, német lapok*), németekkel, szászokkal társalgás által megerősödött vélemény, semhogy ettől, még ha akarta is, egy könnyen szabadúlhatott volna. Előbb ki kellett volna nála irtani a balvéleményeket, csak úgy lehetett volna őt részünkre hajlítani. Erre a magyarok közt töltött ideje is kevés volt. — De meg — valljuk be magunkról őszintén, nagy hiba ez, s igyekeznünk kell, hogy

*) Talán fölösleges is megemlítenem, hogy Boner úr németül — e nyelvnek minden dialectusain — igen jól, magyarul pedig egy szót sem tud.

menekedjünk tőle — sok bennünk, magyarokban az indolentia. Nem bánjuk, akármit tart róluunk az idegen, megelégszünk vele, hogy igazunk van.

Azonban Boner urat mégis akarta nehány hazánkfia részünkre nyerni. „Előbb — mondja az 576. lapon — valóban úgy láttam a dolgokat, mint ők előmbé állíták. A magyar egész modora oly megnyerő, hogy rögtön saját részére hódít; oly természetes ékes-szólással hivatkozik érzéseidre, oly ellentállhatlanul pendíti meg a hürokat, melyek minden angol szívében viszhangra találnak, s adja elő a hazáért, szabadságért, alkotmányos kormányért kiállott szenvedéseit, hogy el vagy ragadva, be vagy hálózva. De ha szabadulsz ez érzékenységtől, s hidegebben ítélsz, átlátod, hogy csak még sem úgy van az, mint előbb gondoltad stb. stb.“ — Köszönöt e hazánkfiainak, kik megtérítésében fáradoztak; konkoly volt már szórva a földbe, hová ők a tiszta buzát oly hiába vetették.

Szerzőnk jeligéül véve, hogy: „La flatterie éblouit, aveugle et n' éclaire point“ — nekünk ugyancsak nem hizeleg. Azaz hizeleg biz ő, úgy a hogy azt már másoktól megszoktuk: „vakulj magyar.“ Magasztalja számos helyen a magyar lovagiasságát, vendégszeretetét, politikai érettségét s felsőbbbségét, mit, úgymond, (547. lap) a szászok is elismernek; ügyességét a nagy kérdések horderejének gyors felfogásában s kezelésében; ékesszólását, elragadó szónoklatait; — csakhogy aztán kívánja, hogy mi is ismerjük el makacsságunkat, történetinek nevezett álláspontunk jogtalanságát (552. lap) stb.

„A magyarok gyűlölete és keserű érzelve oly nagy a német nép iránt, hogy az teljesen elvakítja, s megfosztja őket a józan ítélhetéstől (545. lap). . . . A kormány részéről mindig a legrosszabb szándékot (intentiot) teszik föl, épen úgy, mint a szászok minden tettét ellenséges czélzatúnak tartják . . . s meg sem hallgatnák, ha valaki mérsékelni akarja e véleményét. . . . Pedig a szászoknál ily ellenséges érzelve nem létezik. Igaz, hogy a szászok el vannak határozva, nem hódolni oly kormánynak, melynek helye Pest; de, utolsó emberig, komolyan hajlandók a magyarok felé közeledni, s velök kezét fogva előmozdítani a köz jót. . . . Hanem a magyarok, ha nekik nincs inyökre (when inconvenient to them) meg nem győzhetők, . . . s míg e hóbortos ellenségeskedés tart, mindnyájok java szenved.“ (545—548. lap).

Meg nem foghatja, miért nem megyünk mi a reichsrathba, s rendkívüli türelemnek tartja a szászoktól, hogy mindemellett is csak szeliden nyilatkoznak rólunk, elismerik szép tulajdonainkat. Idéz is e nyilatkozatokból nehányat:

„Nagy szerencsétlenség az országra, hogy a magyarok nem jönnek be a Házba; nagy tehetségű emberek.“

„A magyarok nagy szolgálatot tennének a birodalomnak a reichsrathban, mert csudás férfiak vannak köztük.“

„Bizonyosan majoritásban lennének. Szabad eszméket hoznának be, fölépítnék (!) és megszilárdítnák az alkotmányt stb. (548. l.)“

S e mellé, a szászok jóakarátának bizonyosságául, elmond egyes eseteket, hogy például a szászrégeni pap mentegeti is a város 1848-diki elpusztítóit, hogy akkori bűneinket mind megbocsátják stb; és ezt mind mint rendkívüliséget mondja el, melyre a magyarok talán képesek sem lennének, pedig fennebb ő maga emeli ki a magyarok azon csudás nagylelkűségét, hogy együtt laknak, békében és bosszú indulat nélkül azokkal, kik 1848-ban őket kifoszták, családjaikat legyilkolták.

Már csak e jóakarát viszonzásául is, ha saját javunkat nem akarjuk belátni, be kellett volna mennünk a birodalmi tanácsba, s ott testvéreinkkel kezét fogva működni. „Csak be kellett volna a magyarnak lépnie, hogy hatalmas szónoklatával fölhívja a figyelmet oly érdekekre, melyeknek hasznosságáról, elkerülhetlenségéről ő is meg van győződve. (554. l.)“ — Be is ment volna sok magyar, de az oppositiónban oly nagy a fegyelem, oly nagy a terrorismus, hogy a többiek elrettenték őket. (258. l.) — „De a magyar vakon gyűlöl mindent, a mi kormánytól, a mi a szászoktól jó ki.“ (545. l.) „Nem tűr ellenvéleményt, nem hallgatja meg az ellenpártot, s minthogy csak a saját párthíveivel társalog, az ellenkező nézetek módosító befolyása nem hathat rá; pedig csak ez által lehet az előítéletektől menekülni. . . . E tekintetben hasonlít Izrael népéhez, mely mindig távol tartja magát a nem „választott“ néptől (565. l.)“ „S mi e rendszeres elszigeteltség hatása? Megrögzött előítélet, helytelen határozatok, s nem becsülése mind annak, mi elvben, vagy érdekekben eltér az övéktől (566. lap). . . .“ „A magyar különösen szeret a „historische Standpunkt“-hoz ragaszkodni; ez ellen semmi sem bír nála súlylyal, se műveltség, se civilisatio, se tapasztalás. De aztán ha ez álláspont ellene van, le száll róla. Így nem veszi figyelembe azon tényt, hogy Erdély véglegesen elszakadt Magyarországtól, mikor Ausztriához jutott (552).“ . . . Saját felsőbbségének hite elkapja, s türelmetlenné teszi mások iránt, kik vele egyenlő jogon állnak. — Protestálnak a centralisatio ellen, de maguk a legszorosabb (!?) alakban kívánják azt Buda-Pesten. Hanem a szászok azt mondják rá, hogy nekik inkább nem kell centralisatio; ők korábban valódiilag a király alatt álltak, egyenesen csak vele volt dolguk; adják vissza nekik régi önkormányzatukat, meg lesznek vele elégedve; de ha centralisatiónak kell lenni, legyen az Bécsben; ez a műveltség központján, Nyugattal összekötetésben van, míg Pest a civilisatio határszélén fekszik (260). De a magyar játszsa a türot, a szenvedöt. Azt mondja „v á r h a t u n k,“ s azt hiszi, hogy ő az „Urleidende“, ő a Prometheus, kinek óriási érdemtelen szenvedése az emberiségre és égre kiált, nem esendesen, hanem lármával. Lord

Byron szeretett így parádézni nyomorával, míg minden ép eszű ember csömört kapott hallásától stb.“ (567. l.). . . .

Igazán csodálom Boner úr szebeni „felvilágosítóinak“ ügyességét, hogy egy angolt, kivel vele születik s nevelkedik az alkotmányos érzelem, a történeti jogok tisztelete, a politikai tapintat, a modernizálás után nem kapkodás, így ki tudtak forgatni magamagából. De mégis, nem volt oly nehéz, mint gondolnók.—Csak a történetet kellett neki a saját szemüvegükön át mutatni meg, s legerősebb oszlopunk, a történelmi álláspont, előtte le volt döntve.

Íme, mondaná Boner úr, itt van a gyanúsítás, a türelmetlenség; mint mindig, most is aljassággal, gazsággal (villainousness—rascality—54⁵/₈ lap) gyanusítod a szász nemzetet. — Bocsánatot kérek, különböztesünk jól. Mi e „szebeniek“ alatt soha sem a szász nemzetet, nem azon parlamentaris férfiakat, kikkel régebbi és újabbi országgyűléseinken találkoztunk, — sem ezek küldőit, a szorgalmas és indifferens népet értjük, — nem, ezek iránt tisztelettel viseltetünk mi. Hanem értjük azt a szebeni bureaui hadat, mely nem csak szászokból áll, melynek, egy 1866-ki országgyűlési szónokunk szerint „se országa, se hazája“; melytől 1863-ban Szeben hemzsegett (ezt szerzőnk írja, 123. lap), mely ellen Boner úr is hallott épen a szászok közt kemény kifakadásokat (554. lap), sőt mely ellen ő maga is kikel (122. lap). Ezek árnyékát látom én Boner úr háta mögött; s bár hiszem, hogy általában a szászok, politikai magunktartását nem értve, az ő szempontjukból talán részben nem méltatlanul, előtte mindenütt keserűen nyilatkoztak a magyar ellen; igazságtalanul, de nem gonosz szándékkal vádolva bennünket, s bár hiszem, hogy, maguk is tévútra vezetve, helytelenül és hibásan informálták szerzőt, de falsificatióval, áskálódással, tetteink indokainak elcsúrés-esavarásával őket vádolni eszembe sem jut.

Nem oly szörszálhasogató megkülönböztetés ez, mint a minőnek szerző tartja. Hanem viszonyainknak közelebbi ismerése kellene megértéséhez. Épen így nem érti — maga mondja (597. l.) — azt a különbséget, melyet mi Ausztria és a császár (Emperor) közt teszünk. Természetes, hogy, ha így nem mondja, nem érti. Mi a császár és apostoli király közt teszünk különbséget; nem mostanában találtuk föl; minden alkalommal, midőn szükség volt reá, teljes óvatossággal jártak el ebben elődeink, s ezért nekünk VI. Károly római császár III. Károly király; I. Ferdinánd ausztriai császár V. Ferdinánd király volt és marad mindig.

Szerző nyíltan bevallja, hogy Ausztria meg Erdély viszonyait nem érti; „oly vadul, küdősen össze vannak azok bomolva, hogy csak álomban, vagy opium-visiókban látható hasonló zűr“ (588. l.). Nem képzel nehezebb állást, mint egy osztrák miniszteré: ha egyik felet kielégíti, amnyit ad neki, mint a többinek már volt, azok is felzúdulnak, s egyenlő jogot kérnek. És ebben sok igaza

van szerzőnek; csakhogy még azt nem próbálta meg egyik osztrák miniszter se, hogy szent István koronája népeinek annyit adjon, a mennyi már nekik maguknak volt. Ezt is meg kellene már egyszer kísértetni; akkor nem oly központosított mintá-állam lennének ugyan, mint Poroszország, de bizonyára erősebb kívül belül, mint a próbálgatások alatt. — Boner úr azonban csak egy módot lát a meg bomlott állam kigyógyítására; oly módot, a melyet I. Napoleon, nem tekintve a hagyományos és papíron levő jogokra, a római szent birodalomra alkalmazott: lerombolta az egész állományt, s újat rakott helyette. Ilyenféle eljárásnak tartja ő a februári patenst, s ezért teljesen pártolja azt; csak azt nem tartja helyesnek, hogy Ausztria megállt ott, a hol megállt; „tovább kellett volna menni, arbitraliter keresztül vinni s a törvénytelen actát törvényessé tenni a benne foglalt jó által“ (591. lap.)

Azonban, úgy látszik, hamar eláll ez eszmétől, mert már három lappal alább az absolutismust dicsérgeti (elméletileg) s akarja alkalmazni Ausztriára is. Ezt ő egy magyar nemestől is hallá már, ki így nyilatkozott előtte: „Ha az uralkodó megkérdezné mit tanácslok, azt mondanám, hozzon be rögtön absolutismust.“ Szerzőnk is ezt tartja egyetlen kisegítőnek . . . mert, bár a magyarok erősen állítják, hogy készek az egyezkedésre, ő ezt kétli. Ha így volna, nem igényelnének annyit, s feladnák másod jelentőségű kívánalmaikat; . . . erre például vehetnék Angliát; ott sem nyer meg a nemzet mindent egyszerre, hanem minden jog-harczban kap valamit abból a mit kíván; azt nem utasítja vissza, elfogadja, s jövőre megint többet nyer hozzá. (593³/₅ l. 402 l.)

Ismét viszonyaink nem értése. Nem másod rendű kívánalmak nyereséről, hanem az alkotmány legfőbb pontjai, sőt az egész nemzeti lét feladásáról, vagy feláldozásáról van vagy volt akkor szó. Ez a kis különbség van a mai viszonyaink, s Anglia parlamenti harczai közt.

Erősen megróvja még Boner úr azt, hogy a magyarok és székelyek nem foglalták el helyeiket a szebeni országgyűlésen. Elhiszi ugyan, hogy a ház ügyrendében is volt valami őket sértő, de ezt csak ürügynek, s a valódi oknak azt tartja, hogy ott nem képezhetik vala a legfőbb nyomatékú (preponderating) pártot. Azt is elhiszi, hogy a regálisták részrehajlólag voltak kiszemelve, s ez egész intézkedést alkotmányos államban meg nem tarthatónak véli, de itt, hol egyik elem rajongóan ellenséges (a magyar), a másik elem a műveltségtől teljesen távol (az oláh) vala, absolute szükségesnek tartja ezt arra, hogy bármí észszerű előleges módozat kivihetővé váljék. (596).

Engedje meg az olvasó, hogy e ponthoz kissé bővebben hozzá szóljak. Ma már, hála istennek, történet az egész, s lehet teljes nyugodtsággal szellőztetni az intrika fátyolát.

A kormányoknak kétségtelenül szabad minden megengedhető eszközökkel csak úgy befolyjni a követválasztásokra, mint a magán-embereknek. Ez megtörténik mindenütt. — A kormány ily korteskedése ellen tehát nem volna kifogásunk. De mikor a kormány önhatalmilag megsemmisíti a létező törvényeket; mikor a tisztviselők hivatalos tekintélyökkel lépnek föl; mikor a papok szószékről ajánlanak, iszonyú fenyegetések mellett, jelölteket; mikor az egész választási törvény ügy alkottatik, hogy egyik népfajt a másik rovására elnyomja: — ezt már nem tartom megengedhető eljárásnak. Az erdélyi választási törvény a censust oly alacsonra szabta, hogy majdnem általános szavazat képességgé vált; ez által az oláhok nyertek túlsúlyt (ezt Boner is megróvja, 608. lap) — a magyar és székely, két követet küldő városoktól elvette az egyik követet, s ez által hét követtel kevesebb jutott reájok; a választó kerületek ügy alakítottak, hogy azokban okvetlen a más ajkúak legyenek többségben, mi úgy volt, igen elmésen, elérhető, hogy a tiszta n más ajkú szomszéd kerületekből, hol ellenpárt nem volt, hozzá szakítottatott egy-egy darab a vegyes kerülethez. E részrehajlatlan eljárás folytán az összes megyei területen két magyar követnél több nem választatott meg; pedig hogy a birtokot, az értelmiséget magyarok képezik a megyéken: ennek tagadásához csakugyan sok roszakarat kellene. — A választások azonban még csak előjátéka voltak a következőeknek. A városokból és székekből megválasztott 52 képviselő még erősen aggasztá a Selmerling-Nádasdy kormányt, bár hű bureauerata sereg állott mellette, kik nem szerettek maguk gondolkozni, kik vakon követték a parancsot, s kiket Demosthenes ékesszólása sem tudott volna megingatni. Szükségesnek látta tehát az ügy-rendszabály paizsával is fölfegyverkezni a magyarok nyilai ellen; minden parlamenti gyakorlat gunyjára maga készítet házszabályt, melyre előre le kellett tenni a fogadást minden egyes képviselőnek, addig nem foglalhatott helyet. E házszabályokban aztán gondoskodva volt a magyarok minden lehető fogása ellen.

Gondoskodva volt, a (szászok által is, Boner úr által annyiszor emlegetett) szónoki elbűvölés ellen az 55. §-szal, mely szerint „Ha a többség a tárgyalás befejezését kívánja, a fölirt szónokok közül mind az indítvány pártolói, mind annak ellenzői, maguk részéről egy-egy szónokot választhatnak, mire csak is ezen választott szónokok . . . szólhatnak;“ — „Egyes vagy több országgyűlési tagoknak az országgyűlési határozatok elleni ovástételei meg nem engedhetők“. (66. §): és „a vitatás befejezésére vonatkozó indítványok az elnök által azonnal, a támogatási kérdés föltétele nélkül is, szavazat alá boesztandók“ (55. §.) stb.

Gondoskodva volt a magyarok kimaradása ellen is. A lajthántúli tartománygyűlések ügyrende szerint határozat-hozatalra a tagok felének és egynek jelenléte, s a jelenlevőknek absolut több-

sége; a tartományi rend módosítását tárgyzó határozatra a tagok ³/₄-ének jelenléte, s a jelenlevők ²/₃-ának szavazata szükséges. De Erdélyben a magyarok így galibát csinálhattak volna. Kimondja tehát az ügyrend 19. és 41. §-a, hogy: a fogadást letett tagok felének jelentéte, s a jelenlevő szavazatok abszolút többsége elég érvényes határozat hozatalára. — Szépen lehet e pontot illusztrálni. Ha a nép által minden kellék mellett megválasztott 165 képviselő közt 5 akad, ki a fogadást leteszi, s ez ötből 3 megjelenik, e 3-nak abszolút többsége, azaz 2 tag, határozat hozatalára teljesen jogosítva van. — Nem is volt tehát a magyarokra szükség, náluk nélkül is megtörténhetett, s meg is történt a reichsráthi követek megválasztása.

De nem bizonyos, hogy némelyek nem mentek volna-e még így is be, ha a kir. előterjesztéseket kísérő azon két leirat el nem keseríti őket, melyeknek egyike a leopoldi diplomát elavultnak nyilvánítja, s helyette egy új (octroyált) diploma kiadását teszi kilátásba.

Ime ezek a mellék-tekintetek, melyek a magyarokat viszsztatarták. Hogy a fűtekintet az unionnak már törvényesen megtörtént kimondása, s tényleges életbe léptetése volt, szükségtelen fejtegetnem.

De visszatérek szerzőnknek néhány előbb említett állítására.

Miért nem vegyülünk a szászokkal, kérdezi ő. Társalognunk kellene velök köz- és magán-életben; ez mindkét nemzetnek csak előnyös volna. — Hogy nagyon el vagyunk isolálva, tagadhatlan. De ki az oka? Boner úrnak csak saját tapasztalását és tudomását kellett volna elméjébe idéznie, mikor e politikai rajzokat írta, s nem vádolt volna érte bennünket. — Ő maga írja (120, 252. lap stb.) hogy a szászok mindig a legföltékenyebben örködtek, nehogy városaikban más, mint szász megtelepedjék. Igaz, hogy ezért is a magyar urakat rójva meg, kik „születési előjoggal birva, nem akartak adót, tizedet fizetni; nem ismerték el magukra nézve az ország (land!) törvényeit, sőt még a német nyelv hivatalos használatát sem fogadták el,“ — de e Teutsch szerinti felfogás nem változtathat a tényen, hogy a szászok se maguk nem mentek székeik határain kívül, se másokat városaikba be nem boesátottak. Ő maga írja (223, 578. l.), hogy a szász bizalmatlankodó, hogy gyanakodó (69, 476, 464. l.), hogy kerüli az idegeneket, míg a magyarnál mindenütt a legnagyobb nyíltságot, vendégszeretetet tapasztalta; sőt felhoz egy esetet (465. l.), mit egy szász paptól hallott, s mit igen jellemzőnek tart. E lelkész Lázárfalván a vendéglő után tudakozódott egy paraszt embertől. „Az nincs a faluban — felelt neki a székely, — hanem jöjön az úr hozzám; én ugyan előbb a mezőre megyek egy kiesít, de itt van a házam kulcsa, menjen be oda, mindjárt jövök.“ S a szász lelkész bement, s a nemsokára visszatérő menyecske hatalmasan jól tartotta csupa vendégszeretettől. — A szász valódi váraesot szeret házából csinálni, a magyar lakásán nincs

kapu. Vajjon hát az a nyílt, az a barátkozó, ez a, még a szász papot is így fogadó, vendégszerető nép-e, vagy ama zárkozó, bizalmatlankodó nemzet oka az izolált helyzetnek?

Mintha nem is ugyanaz az író rajzolná a kedélyes rajzokat, a ki ama politikai képet nyújtja. Saját élményeit, tapasztalatait igazán, hiven írja le, de nincs elég éles látása, hogy észrevegye, mennyire mást tanúsítanak ezek, mint a miket ő mások után jellemrajzként ad. Sok dologgal van így; — saját tapasztalatai után egészen mást kellene következtetnie, mint a mit jellemrajzaiban következtet. — Elismeri (598. l.), mennyire lehetetlen, mily viszás egy oly polyglott parlament, a milyen az erdélyi lett volna, melyben a németül feltett kérdésre magyarul vagy oláhul felel a küldöttség; de azért megrév bennünket, hogy miért nem mentünk e Babelbe. — Elismeri, mily háladatos nép a magyar minden magán viszonyaiban; saját élményeiből beszél el, hogy egyszer valami szolgálatért fizetni akart egy magyar embernek, de az nem fogadta el a fizetést, mert, úgymond, vele is tett hajdan párisi utazásában jót egy angol úr, s ezt most honfitársának hálálja meg; maga látja, maga mondja jellemzőnek a háladatosságot, de aztán mégis csudálatos háladatlanságnak tartja azt, mit a kormány iránt tanúsítunk annyi jó tette, szivessége daczára. Szóval: Boner, az utazó, a tapasztaló, és Boner, a történész meg politikus, két különböző forrásból meritő ember.

Nem lesz talán még érdektelen kiszedegetni azon jellemzéseket, miket szerző Erdély népeire alkalmaz. Tagadhatlanul sok igaz van bennök, látszik hogy saját legjobb meggyőződése szerint hiven akarta Albiont értesíteni, csakhogy e tiszta meggyőződés más szűrőkövén van már átsepegtetve.

„A magyar fellobbanó, enthusiasista, (428. l.) könnyed és fürge, míg a szász lomha és lassú (553. l.). — A magyar nem foghatja meg és nem tűrheti, hogy apró személyes fontolgatások álljanak útjába oly cselekvényeknek, melyek felől ő már határozott; maga kész levén feláldozni meggyőződését, ugyanezt várja mástól, ki bizonyos pontig vele tartott. A „Selbstgefühl“—önérzet is nagy mértékben meglevén benne, semmi nagyobb tisztelet vagy szolgálai félelem nincs benne a hatalom, vagy hivatalos képviselője iránt. Mind ebben a szász egészen különbözik tőle. Hajdan talán ez is több makaesságot volt kénytelen mutatni, hogy a hatalom ellenében megtarthassa az ország többi népei közt szerencsés helyzetét; kénytelen volt gyakran merészen ellenszegülni, mit azonban inkább a körülmény folytán tett, mint önbizalomból, mi-ből jellemében eredetileg igen kevés van. A mai szász már nem hasonlít elődeihez; a magyar azt mondja, nem lehet benne bízni, pedig ez általános jelleme minden német elmének: nincs benne önbizalom, nincs elhatározottság, nincs cselekvési gyorsaság, hüzhalszt, haboz, próbálgat, vizsgálódik, s végre fölfedezi, épen

mikor gyorsan kellene cselekedni, hogy a cselekvés pillanatja még nem érkezett el. (556. l.). „Hogy mennyire tiszteli a tekintélyt, saját dalá mutatja :

„Mit dem Hut in der Hand,
Kommt der Deutsche durch das Land.“

„A magyar merész, fellobbanó, de aztán elhamarkodó. Kossuth szavaira — ki nem volt politikus, nem volt államférfi, csak kitünő hirlapíró és szónok — egy csapat rajongó gyűlt körülte, s a nemzet jobbjai tanácsa ellenére mindent magukkal ragadtak. Kossuth hiú volt, népszerűséget hajhászott, s neje kormányozta őt; ez utóbbinak szomorú eredménye volt Buda ostroma; Kossuthné gyönyörrel ápolta az eszmét, hogy udvarát ott tarthassa, s Görgei az osztrákok üldözésétől visszahivatott. Az ostrommal elpazarlott idő nem volt visszanyerhető.—Hogy Kossuth nem államférfi, s hogy a magyarok mily fellobbanók, mutatja a függetlenség kikiáltása stb.“ (14. és 429. l.).

„A magyar szereti (magának) a szabadságot, de szeretné vele mind azon kiváltságot, mely a hűbéri aristocratiával jár. Senki sem helyez több becsét az előjogokra mint ő, minden törvénye ezen alapult. (568. l.) A szász ellenben a szabadság alatt azt érti, a mit az angol: önmegszorítást (self-imposed restriction) s a felsőbbtség iránti engedelmisséget. A magyar a minden megszorítás nélkülséget tartá szabadságnak régebben, s ezért csak addig támogatá királyát, míg baja nem volt vele. Ha a király ellenőrizni akarta őket, segílyt kerestek, keresztyént vagy pogányt hogy megfoszszák trónjától.“ (120. l.).

Mennyi tudatlanság e vádak némelyikében! Annak az önzetlenségnek, — melylyel a magyar nemesség lemondott, — éveken át küzdött, hogy lemondhasson előjogairól, — alig van párja a világ történetben, s ime hűbéri viszonyok után áhitozással vádoltatik jutalmul. Boner urat nem kárhoztatom; ő a magyar nemességnek 1830-tól 1848-ig az emberiségért, az egyenlőségért, a szabadságért folytatott alkotmányos harczaírói semmit sem tud; de bámulom informálóinak óriás vakmerőségét, melylyel azokat mellőzni, sőt balra magyarázni merik. — A „self-imposed restriction“ gyakorlatára pedig még nem volt alkalmunk; annyira szorítottak kívülről, hogy ha még min-magunkat is szorítjuk, azóta régen összelapúltunk volna.

E képzelt aristocrati hajlamokból magyarázza aztán szerző a szászok iránti, általa engesztelhetlenné hitt, ellenszenvünket. „Nem a magyar a szászszal, hanem a nemes van itt ellentétben a szabad és törvény-védte plebeiuszal“ (553. l.). „Ezenkívül a magyar politikai hitévétette, hogy „A ki nem velem van, az ellenem van“ — s e hitágazat egyik pontja az, hogy a szász ellenségesen érez a magyar nép iránt. E hittől el nem áll, kerüli a felvilágosodást, sőt megbocsátja az oláhnak minden kegyetlenségét, hogy annál job-

ban gyűlölhessen a németet és szászit, annál jobban sarkantyúzhassa bosszú vágyát a számolás várva várt napjára. (24²/₃). Azt pedig hihetetlen oktatlanságnak tartja szerző, hogy még az oláhok kegyetlenségeiért is neheztelünk az akkori kormányra, s reáfogjuk „hogy ez uszítá (hounded) a tudatlan népet.“ — „Azonban e ráfogásnak kettős célja van: okot nyerneek egy nagy grave men-re Ausztria ellen, mit aztán kürtölhessenek, s egyszersmind kapnak általa egy pártot, egy létező testületet (corporate body), melyet felelőssé tehessenek“ (131. l.).

Berekesztem e fejezetet, csak még azt teszem ide, a mivel ő a három népfajt összefoglalva, jellemzi. „A hullámzó, szenvedélyétől könnyen elkapott magyar az irt, a nehézkés, zsugori, methodicus szász a skottot jutátja eszembe; a kettő egymás mellett olyan, mint a hitvány anyag közé foglalt arany-ér a sziklában. Azonban, bár különböző, de mindeniknél maguk által előidézett okokból, mindkettő súlyedt jelentőségében, míg ama harmadik (az oláh — a hitvány szikla), melyet egykor csak salaknak tartottak, mindkettőt elnyomással fenyegeti.“ (559. l.).

Talán hosszasan vettem figyelembe az olvasó türelmét; de nem ennyit, sokkal körülményesebb czáfolatot érdemelnének e politikai jellemzések, ha irodalmunk oly szerencsés helyzetben volna, hogy egyetlen Revue-jét idegenek is, a hazán kívül is, olvasnák. Mert Boner úr szépen irt utleirása, dicsérve az angol lapoktól is, bizonyára elterjedt olvasmány lesz, s megerősítheti az angol olvasóban a hitet, hogy a magyarnak, politikai magatartásában és kívánataiban, nincs igaza. — De így, midőn nyelvünket legfőlebb nyelvészeti szempontból tanulja meg egy-két nyelvtudós, hiába igyekszünk mi itthon czáfolgatni a reánk szórt vádakát. S ezért mondám fennebb, a történeti állításokra nézve is, hogy azok hosszabb czáfolásra nem érdemesek. Célom csak annyi, hogy a magyar olvasóval megizleltessem az ürmöt; azontúl, jól tudom, falra hányám a borsót.

III. Nemzetgazdaság, nemzetgazdasági politika, kormányzat stb.

A távolabbi dolgokban hűtlen informatio után indulás; az öntapasztalta viszonyoknak igaz elbeszélése jellemzi az előttem fekvő művet: — mondám cikkem elején. Az első állításról, azt hiszem, az eddig mondottak után meggyőződött az olvasó, ideje, hogy kedvező oldaláról is bemutassam a könyvünket.

Szerzőnek kedvenc szakja a gyakorlati nemzetgazdaság. Legjobban otthon van benne, s látszik, hogy sokat helyezett adatai pontosságára. És a pontosságot itt könnyebben megszerezheté, mint a történelem, vagy politika körében. Az egész ország érdeke egy, azonos, ez ágban; Boner úr barátainak nem kellett az ellenpártot kisebbiteni, hogy maguk nagyobbnek tűnjenek föl, s noha rosszul

esik elmaradtságunkat ily leleplezetlenül a világ elé tárva látni, érezzük, hogy igazság a mit rólunk mond, és nincs ellene szavunk.

Azonban, sajátságos, az egyetlen pontban, hol ez ámban a századok s magyarok érdeke élesebb ellentétben áll, már megint mintegy kerülgetve, de mégis elhallgatva látjuk az igazságot. E pont a vasút-kérdés. Boner úr elsorolja a roppant nyereséget, mely e vonalok bármelyikének megnyitásával a világkereskedelmet éri, megmutatja, hogy ők, angolok, is mennyi hasznát vehetik, s a mi a két vonalt illeti, azt mondja, hogy tekintetbe véve Erdély kivánalmait, tekintetbe véve, hogy a szebeni vonal nem erdélyi, hanem csak világvonat, előbb ő is a kolosvári mellett volt; de mikor megtudta, hogy az arad-szebeni főág mellett az ország különböző városai felé majd a n mellékágakat is szándékoznak vonni, rögtön ennek pártjára állott. Már ezt nem értem, ha csak úgy nem történt, hogy Angliából Szebenig utazása alatt a kolosvári mellett volt, s mikor oda ért, ott változtatta meg véleményét. — Tudjuk, mennyi phasison ment át e vasút-ügy. Tudjuk, hogy a kolosvári vonal mellett volt minden hadászati szempontból megkérdézett tekintély, hogy Erdély érdeke, mint az országot főbb pontjain átszегő vonalat, ezt kívánta, hogy az oláhországi kormány csak ennek tovább építésére vállalkozott, s így csak ez nyerhetett világforgalmi jelentőséget, és csak ez adhatott reményt, hogy Erdély ismét az lehessen, a mi a XV. században volt: összekötő kereskedelmi pont nyugat és kelet között; — míg a szebeni, mely hadászatiilag semmi, mely az országot csak egy kis szegletében metszi át, mely a verestoronyi szorosnál zsákutezába lyukadt volna, csak annyi, csupán csak annyi fontossággal bír, hogy Szebent egyenes vonalban köti össze Béccsel, s így a hü népet megjutalmazza, a birodalmi tanácsi követeknek pedig kényelmesebbé teszi vala a felrándulást. A miniszterium tehát e utóbbi mellett nyilatkozott (kivéve a hadügyit), s az ügyet a birodalmi tanács elé terjeszté. Ez egy bizottságot nevezett ki véleményezés végett. A bizottság aztán — miután a vizsgálatokból kitént, hogy 1) az arad-szebeni vonalra nincs pénz (elfogadhatólag) ajánlva, 2) ezt az oláh kormány nem építi tovább, 3) e mellett semmi nemü tekintet vagy érdek nem szól — talán elveté e tervet s a kolosvári mellett nyilatkozott? — óh nem, hanem azt véleményezé, hogy a miniszterium utaltassék a következő ülészakra új javaslatot terjeszteni a ház elé. A miniszterium aztán elkészité e javaslatot? óh nem, hanem hozzá fogatott az arad-szebeni vonal munkálataihoz, s folytatta, míg a múlt nyáron minden össze nem ment. — Mi lehetett tehát a mi Boner urat e vonal pártolójává tette? Ó azt mondja, hogy a várad-kolosvári vonal költséges voltának tudtára jutása; de hiszen ő adatait egy, a birodalmi tanácsból ez ügyben vizsgálóul ki nevezett tagtól nyerte (605. lap, jegyzet), s így ez az úr elmond

hatta volna neki azt is, hogy az ama bizottság által megkérdezett szak-emberek épen nem találták a várad-kolosvár-brassói vonalat oly költségesnek, mint a milyennék azt a szebeniek állítják.

De hagyjuk a meddő és unalmas vitatkozást.

Legérdekesebb és legjobban irt czikke Boner úrnak az, melyben Erdély borairól szól. Szereti a bort, s az erdélyit különösen megszerette. „Ha neki valaki bármi nemű borok közt engedne választani, egypár átalag erdélyi bort kérne. Soknemű bort természetnek — mondja szerző —; de még az is, mit „ordinaré“-nak hívnak, bátran versenyezhet más országok „superior“ boraival, vagy legalább azokkal, miket Angliában e név alatt isznak. Rendesen új korában elfogyasztják Erdélyben a bort, s ezért van az a kedves édessége, mit a német „lieblich“-nek mond: — igen tiszta, s ezért igen egészséges, úgy hogy szerző, így alkalmazza reá a közmondást: „In vino sanitas“; sohasem kapott tőle főfáját (163. l.). Azonban mindezt csak a magánházaknál ivott borra mondja; azt a hanyagságot, hogy kocsmákban sehol sem kapni tűrhető bort, erősen megróvja. Általában a vendéglőket rútnak, piszkosoknak írja le, s ez alól csak egypár m a g y a r vendéglőt vesz ki.

A borokról és szőlőkről statistikai adatokat közöl: Fabini tanár után a szőlő-ültetvényeket 50,434 holdra, az 1847-ben termett bort 1,584,498 akóra, az 1853-ban termett bort 2,218,033 akóra becsüli, s így a haladást igen szépnek hiszi. Tudjuk azonban, hogy épen semmi biztos adat nincs, s így Fabini úréi sem lehetnek azok, hortermésünkre vonatkozólag. Hivatalos adatok Erdély szőlőültetvényeit 46-ezer holdra, Hain 102-ezerre teszi; a termett bort pedig az 1859-diki hivatalos tabellák 496-ezer akóra becsülik, azaz negyed részére annak, mit szerzőnk fölvesz 1853-ról. A hiba természetesen nem ő benne, hanem saját hanyagságunkban keresendő.

Hogy a természetől oly kitünő erdélyi bor még ismeretlen Európa előtt, ennek okát a távol félre fekvésben, a vasút hiányában s azon körülményben leli, mert a természetők mind a termelésben, mind a kezelésben, mind a kereskedésbe boesátásban a legprimitivebb és hanyagabb módon járnak el. „Noé apánk, mikor először szőlőt ültetett, s kinyomott levéből lecsipte magát, nem kezelhette azt egyszerűbben, mint ez erdélyi atyafiak. — A különböző szőlő-faj — későn vagy korán érő — egy sorba van öszszevissza ültetve; szedéskor az ép vagy rothadt szemek kiválogatásáról vagy a szemeknek a kocsányról leszedéséről szó sincs, — majd kiforr — mondják reá, s így összesajtoltják a czukort és keserű levét. — A további kezelés is csak olyan; s hordók nyersék vagy dohosok, ha pedig palaczkra, — de milyen palaczkokra — szedik, papírral vagy kukoriczahéjjal dugják be. A müncheni kiállításán a medgyesi bornak arany-érmét ítelt a jury, de elszörnyedt az orvosságos és tintás üvegeken, melyekben e borok értek. Ugyanitt egy idegen néhány palaczkkal akart magának

rendelni e borból: „Palaczkkal! — mondá a termesztő, — hol vegyek én palaczkot! Meg aztán dugót! Hogy gondol ilyet az úr.“ — Megdicséri azonban szerzőnk b. Kemény Istvánt, Fosztó Ferenczet, gróf Bethlen Farkast, Gál Jánost, gróf Mikót, mint e téren sikeres reformatorokat. „S ha a tisztításra, gyakori leszedésre gond lesz, bizonyosan megállja helyét e bor Francia-, Olasz-, Német, Spanyolország termékeivel egy sorban. E tisztítás hiánya miatt nem állta eddig az utat; megzavarodott, s nem kelt el. — Ha egyszer megismerik Angliában, lesz vevője az erdélyi boroknak; egyikben az a természetes tűz van meg, mit a porto vagy xeresi borban szeretünk; másik (Fehérvár vidékéről) a zamatos clarethez hasonlít; könnyű asztali bor pedig mindenütt kapható.“ Boraink alkatrészeiről is ad szerző Liebig után egy kis kimutatást, melyből kitűnik, hogy a nagy édesség mellett alcohol tartalom is bőven van e borokban, így:

		alcohol	savany	extract
Teleki Domokosé	1841. évről	11.9%	0.51%	1.8%
Mikó bakatora	1848. „	14.12 „	0.58 „	1.7 „
Besztercze vidéki	1862. „	14.45 „	0.48 „	2.6 „
Fehérvári		13.4 „	0.9 „	1.5 „

Egyszersmind elmondja szerző, hogy nem az alcohol mennyisége jellemzi a jó bort. A rajnai és bordeauxi borokban ez sokkal kevesebb mennyiségben (10.8%) van meg, mint sok más közepes borban; hanem a savany, az extractum (száraz maradvány) s az alcohol combinatiója az, mi a bor becsét meghatározza, ez pedig az erdélyi bornál kedvező.

Hosszan szól ezután a borok s kivált a must olesóságáról (80 kr. akója), figyelmezteti honfiait, mily jó üzletet folytathatnának mind a borral, mind hordókészítéssel, mely utóbbihoz fa nagyon bőven van, de munkás és tüke nincs.

Ezt, hogy az angolokat minden jövedelmet ígérő vállalatra figyelmeztesse, sehol el nem mulasztja. Így midőn a hörről, a kőbányákról, szénről stb. szól, vagy midőn eladó állam-bányákat, erdőket említ, mindannyiszor tanácsolja honfitársainak az üzlet megkísértését. „Oly szabad tér, s oly csekély verseny van itt, mint akár Afrika közepén; az emberek nem tartják fáradságra érdemesnek, hogy kereskedést vagy piacot teremtsenek maguknak. Ha Erdély távolabb volna, hihetőleg nem hanyagolták volna el ily sokáig derék előcsapataink; vagy több varázsa van a vörös esernyő alatt hűsölő fekete királynak, s vele való üzérkedésnek, mint azon sokkal könnyebb módnak, hogy egy közelebbi, de szintoly szűz földön alapítsák meg szerencséjüket? (390. l.)“ — Valóságos keserű kifakadás honfiaink ellen, a miért ily jó zsákmányt meg nem ragadnak. — Mily hazaszeretet, mily honfitárs szeretet! Hitvány kapzsiságnak látszik, de alapja valódi tiszta: hona polgárain javának előmozdítása.—A mi uraink, ha bejárják a félvilágot, hoz-

nak tigrisbört, Jordán vizet; berlini, müncheni rózsákat, krokodil farkat, elefánt fület; az angol úr, ha vadászat kedvéért bejár egy kis országot, haza visz egy nyaláb tapasztalást, nemzete elébe teszi: „használd a hogy tudod.“

Földmivelésünket is csak oly hátramaradottnak jellemzi Boner úr, mint a szőlőmivelést. „A szász paraszt ma is csak úgy szánt, vet, arat, mint hétszáz évvel ez előtt, Barbarossa korában; semmi újítást el nem fogad; földjének felét ma is ugarnak hagyja, míg a másik be van vetve“ (126. l.). — „A lomha oláh meg csak barom-tenyésztésre alkalmas; lefekszik a hegyoldalba, s órákig onnan lesi, hogy legelnek barmai“ (284. l.). — A magyart némileg előrehaladottnak mondja: „nem oly gyanakvó mint a szász, s inkább elfogadja az újítást, reá vigyáz, a mit csinálsz, s ha jó, utánozza“ (476. l.). A geryeszegi uradalomról (Teleki Domokosé) igen elismerőleg nyilatkozik: „csudásan van kezelve; jó ekék, boronák, gözgépek alkalmazva; az egész váltó-gazdaságilag úgy rendezve be, hogy három éven át, egy évi ugar mellett, feleszerelve búzát, rozst, kukoriczát, répát és lóhert természetnek a földeken.“

Erősen megróvja a trágyázás elhanyagolását: „A Küküllő mentén 25 szekér trágyát adnak egy szekér tüzi fáért — s általában a hol trágyáznak is, 6—9 évben történik egyszer.“ — E megróvás a székelyeket aligha illetheti. Adataim nincsenek, hogy szerzöt megczáfolnám, de emlékszem erdélyi utamból egy jellemző esetre. Háromszéki székely fuvarosom meglátott egy nagy lócsontot az útfélen, leugrott érte, s fölvette. „Minek az atyafi?“ — „Hát összetörjük, s trágyázunk vele.“ — Később többeknek elbeszéltem az esetet, s mindenki azt felelte reá, hogy e takarékoság általános; még a csirke csontot is rakásra gyűjtik, s trágyának használják. Hogy azonban a Mezőségen mint Alföldünkön, hol a trágyát feltűzelik, nagy e részben a hátramaradtság, az tagadhatlan, és elég baj hogy így van.

Érdekes elmefuttatást ad Boner úr arról, mennyivel több embert eltáplálhatna Erdély angolos gazdálkozás mellett.

„Szántó, legelő, kert és szőlő föld van összesen 4,697,744 hold, vagyis 11,744,360 angol hold. — Minthogy az oláhok és cigányok a népnek nem ételt-evő részéhez számíthatók, s föltéve, hogy a többiek mind húsos étellel élnek, ezek száma 969,894. — Ha minden ily egyénre 3 (angol) holdat számítunk, mint táplálásra szükséges minimumot, ez 2,909,682 holdat tesz. — Még így 8,834,678 hold marad a kenyér-evők számára, pedig ezeknek, egy holdjával számítva fejenként, csak 1,306,199 hold szükséges, s így 7,528,479 hold felesleg marad. De még ha azt felvesszük is, hogy minden erdélyi ember hús és zöldség étellel él bővében, s mindenkinek 3 holdat szánunk, még így is csak 6,187,137 hold van lefoglalva, s a többi 5,557,223 holdterményeinek még így sincs fogyasztója.“

Közlöm e legátusos számítást minden további megjegyzés nélkül.

A bányaművelésben is ugyanazt a primitív kezelést látja Bonner. „Verespatakon az aranyat tartalmazó követ az akna szájánál rakásra rakják a bánya-tulajdonos társak, s aztán darabonként szét osztják, és viszi kiki a saját stompjához. De milyenek e stomp-malmok! A tengely egyik vége gyakran az útszéli kőben forog, épen mint a gyermekök papír-malmai. Ha mind ez rendszeresebben egyetlen ember főfelügyelete alatt, a kövek okszerűbb tova szállításával történnek; a társaknak együtt volna zuzó-malmuk, a helyett, hogy minden egyszerű munkásnak külön kelljen gondoskodnia kövei összezuzásáról: a nyereség kétségtelenül legalább kétszer annyi lehetne mint most.“ (540 l.) A toroczkóiak eljárását, kiknek vasa 1862-ben a londoni kiállításon dicséretet nyert, csaknem hihetetlen kezdetlegességnek tartja. „Az olvasztó kemenczét agyagból és téglából rakják valami patak mentén; van rajta két nyílás, a felsőn behányják az érezkövet, az alsón az olvadt vas foly ki, melyet kalapácsokkal szilárdabbá vernek; végre neki esik két ember favágó fejszével, és darabokra vagdalja.“ — De, mondja, se itt se az arany bányászatonál nem akarnak ujitásra hajolni. — Csak a sóbányászatot dicséri meg. Maros-Ujvár nagyszerű bányái elragadták. A mérészen ivelt óriási homorú kúp briliántként csillogó só-falával; az alattunk hatvan ölnyi mély sötétségben pislogó bányász mécs, vagy fellobogó szalmaláng; a velünk gyorsan, de a semmihez nem köthető érzékek miatt észrevehetetlenül haladó kötélkosár; a függő helyzet; az alulról hangzó tompa kalapács ütések, vagy egyes óriásilag viszhangzó kiáltás, melyek reám oly nyomasztólag hatottak, mintha a végtelenbe nézne tekintetem, őt, az európai utazót is magasztosan lepték még.

Erdély kiaknázhatlan mennyiségű sójának világforgalomba nem bocsátásáért, s a sómonopolért, mely által a legszükségesebb és nélkülözhetlenebb cikk megszerzése annyira megvan nehezítve a hon-lakóknak, erősen kárhóztatja a kormányt. (34. l.)

Általában a kormánynak sok intézkedését ferdéknek tartja.

Az adót terhesnek, de a beszédés módját: mely szerint a sok „Zuschlag“ miatt senki sem tudja mennyivel tartozik; mely szerint a gyakran másodszor is kivetett összeg követelése ellen hiába mutatja be az adozó ugyanazon összegnek már megtörtént lefizetéséről szóló nyugtáját, ezt az alsóbb hivatalnok nem veheti tekintetbe, a katonai executiót, mely a fizetni nem tudótól tartást követel; mind ezt, s több ilyeneket még terhesebbnek és alig hihetőnek tartja. (611—613. lap.)

Kijelöl némely teendőket, melynek kivitele a kormány kötelessége volna.

Ilyennek tartja: a telekkönyvek teljes behozatalát; „végtele-

nül sóvárognak érte a birtokosok; akkor nem kellene egy 150,000 frtot érő birtokot 70,000 fton elvesztegetniök.“ — (660. l.)

Ilyen a cataster, s ezzel összefüggőleg jobb és pontosabb adó-láb elkészítése.

Ilyen a törvények szigorú megtartása. Erre nézve azonban szükségesnek látná minden specialis törvények és jogoknak, minden nemzeti privilegiumoknak eltörlését stb. (400. l.) Boner alkotmányos angol létére mindezt nem a törvényhozástól, hanem egyedül a kormánytól várja, s nem veszi észre, hogy a tisztviselők kihágásai, melyek ellen annyira kikel, nagy részt az alkotmány fel-függesztésének, a folytonos provisoriumok következményei. — „Jelenleg — mondja máshol — a tisztviselők közt mindenütt csak fondorkodást találni egy vagy más alakban; vagy más szavakkal: tökéletes törvénytelenység uralkodik az országban. Csuda, hogy oly kevés rablás, oly nagy személyes biztosság létezik“ (395. l.). E személyes biztosságra például felhossa, hogy Nagyágról mindig egyetlen polgári tiszt megy csak az arany küldeménynyel Fehérvárra, s rablás még sem történt soha, pedig e körülményt minden paraszt tudja (532. l.).

Megróvja a kormányt azon hanyagságért, melylyel a fiscalis javakat kezelte, vagy, ha arra kerül a sor, eladatja. „Oly sok a hivatalnok, tiszt stb., kik egymást ellenőrzik, hogy a jövedelmezés lehetetlen. Az Abrudbánya körüli gyönyörű államerdők csak deficitet mutatnak. Egy bánya 300 aranyon kelt el, s megévője nevetve beszélte Bonernek, hogy, nem számítva az építést, a lakházak, zúzómalmok köve is többet ér.“ — (415. lap) A nagyági állam-bányák évenként 145,000 frt összesjövedelmet adnak, s ebből tiszta jövedelem 25,000 frt, a kezelési költség 12,000 frtot igényel-ven havonként (532. l.). — A Sil völgyében (Hunyad megye) kikapnázhatlan kőszén telep van, melyet Hauer legalább 10,000 millió mázsára tesz, s minősége is a legjobb fajták közül való; ez érintetlenül hever stb.“ (603. lap).

Megróvja az allattvalók nemzet gazdasági érdekei körüli tétlenségét is.

„A földművelésre nézve okvetlen szükséges volna a commassatio, s bár a nép néhol ellenszegült, keresztül kellett volna azt mindenütt vinni.“ (287. lap)

„A szőlőművelést két módon segíthetné elő a kormány: a külföldi kereskedés előmozdítása, s itthon azon okok eltávolítása által, melyek jelenleg a bornak nagyobb fogyasztását gátolják. Az elsőt szabadelyűbb forgalmi policzia által érhetné el (182. lap), . . . s egyszersmind üdvös lehetne, ha az osztrák nagykövetek a külföldi arokról erdélyi borokat tartanának asztalaikon, hogy így azok megismertessenek (620. lap). A másodikra nézve szükséges volna nagyobb adót vetni a pálinkára, hogy ez a bort el ne nyomhassa.“

Az első tervnek sikert óhajtunk, a másodikat magunk sem kívánjuk. Már is oly nagy a szeszre vetett adó, s ez a gabona árát oly alacsonyra szállította, hogy míg gabonánk biztos kivitelére út nem nyílik, melyen a most szeszszé főzött anyagot külföldre szállíthassuk, moraliter ugyan igen, de nemzetgazdasági tekintetből aligha kívánatos az adónak még felebb rugtatása, s ez által meglevő némi kis gabonakereskedésünknek a remélhető borkereskedés miatti elnyomása.

Igazsága van szerzőnek, midőn ez elszámolt, s több más nemzetgazdasági teendők kezdeményezését a kormány kötelességeitl tekintti. Nálunk sok ágban még nem a tovább haladásról, hanem a megindulásról van szó, s az első lökést csak a kormány adhatja meg. De sehol oly bőven, s egyszersmind oly szűken nem volt értelmezve a „Laissez passer“ nemzetgazdasági elv, mint a hogy azt kormányaink az elmúlt másfél évtized alatt Magyarországra nézve értelmezték. Ez elv ugyanis kettőt foglal magában: 1) hogy a kormány ne avatkozzék a nemzetgazdasági teendőkbe, és 2) hogy hagyja azokat a polgárok szabad rendelkezésére. — Az elsőt ama kormányok bőven megtették; de a másodikat aztán annál szűkebben. — Mennyi fáradságba, kérelembe, folyamodgatásba került egy-egy gazdasági, viz-szabályozási s több efféle egylet engedélyezésének kinyerése, — a hol magyar emberek jöhettek össze s beszélgethettek nyilvánosan.

És ez jórészt elhárítja rólunk az elmaradtságunk miatti felelősség terhét is.

IV. Műveltség, népelet s más egyéb.

Mint fennebb mondtam, Boner úr vidéki tourjaiban leginkább a derék szász papokkal érintkezett. Ajánló levelekkel levén ellátva, többnyire hozzájuk szállott, s bő alkalma volt őket megismerni. Híven, és dicsérettel emlékezik rólok. — E derék osztálynak sok tagja valódi német kutatói kedvvel munkálkodik otthon falusi magányában; el-elbibilődnek; ez régiségekkel, az ásványnyal; egyik növényt, másik bogarat, harmadik népmeséket gyűjtöget, s megelégszik vele, hogy egy kövecskét adhat a műveltség épülő templomához. Ki tagadhatná meg egy-egy Acknertől a tisztelet adóját?

„E falvakban — mondja szerzőnk — nekem mindig egy-egy óáznak tetszett a szász pap lakása. Behajtottsz a faluba; látsz egy koresmát, egy patikát, egy kalmár-boltot, itt hiába keresnél műveltséget; de befordúlsz a parochiára, barátságosan fogadnak, bevezetnek a házba, s ott a falon festményeket, irodalmi nevezetességek arcképeit, az asztalon különböző nyelvű könyveket találasz, s meggyőződsz, hogy gazdád, bár távol a művelt nyugattól, lelkesedéssel estlég annak vívmányain.“ (55. lap).

Szint' így megdicséri a szász tanárokat is, kik gyűjtögetnek, kutatnak; egy-egy római tábla felíratáról csak oly bő értéke-zéseket írnak, mint Németországban vagy Angliában szokás, kik szünidőre haza oszló tanítványaikkal népköltészetet gyűjtetnek stb. — s névszerint is megemlíti e tanárok közül néhányát. (224. lap).

Mi készségesen elismerjük e derék urak érdemét; elismerjük, részben legalább, és csak a papokra vonatkozólag azt, mit szerző alább mond, hogy „a szász papok és tanárok minden tekintetben magasabban állnak mint a magyarok, s ez természetes is, mert ezek nem tanulhatnak németországi egyetemekben, és fizetésük is csekélyebb, semhogy könyveket vehetnének.“ (446. lap).

Mi ezt, szegényebb papjainkra vonatkozólag, sajnosan érez-zük; ezek, még ha megvolna is bennök az a német kutatói kedv, a mi pedig nincs, a legjobb akarat mellett sem adhatnák magu-
kat úgy neki egy-egy tudományszaknak mint a szász papok, mert ünfentartásukról kell gondoskodniok.

Elismerjük mi, „hogy a magyarok leginkább csak a jogot, politikát művelik, míg a szászok ezeket tisztjeikre, s az arra kijelöltekre hagyják, mások pedig mennek saját útaikon, s a poli-
tikával nem törődnek“ (557. lap). (Ezt ugyan én nem tudom di-
cséretnek tekinteni a szászokra nézve).

Mindezeket mi, legalább részben, elismerjük; de fáj az, hogy szerző, míg a szászokról lapokon át beszél, míg ezek ellen-téteit a műveletlen román pópákat is többször felhossa, addig ma-
gyar tudósaink működéseit említésre sem tartja érdemesnek, vagy, mint szerzőnk lelkiismeretessége érdekében hinni szeretem, ezek-ről semmit sem tud.

‘Pedig a tudomány, éppen Erdélyben, nincs úgy elhagyatva a magyarok által, mint ez agyonhallgatásból látszanék. — Boner úr négy lapon (434—437. l.) szól a múzeumról s néhány ritkább darabjáról, négy s o r b a n megemlíti a kolosvári tanárokat is, de a múzeum-egyletről, ennek évkönyveiről, gyűléseiről, egy szót sem szól, mintha nem is léteznének. A szászoknál azonban még az iskolai programokat is felhossa, mint a melyekben egy-egy tudományos értekezés is szokott lenni; és sajnálja hogy ezek ko-
ronként külön összegyűjtve is ki nem adatnak (224. lap).

Arról, hogy a magyar tanárok s papok éppen oly kimerítő ér-
tekezéseket írnak egy-egy darab körül, hogy Maros-Vásárhelyt s Kolosvárt éppen úgy gyűjtik a magyar népköltészeti, babonai stb. adatokat, sőt arról, hogy egyes lelkes urak ezeket áldoznak ar-
cheologiai (Torma Károly), históriai (Teleki Domokos) vagy ál-
talanos tudományi (Mikó Imre) érdekekért, — nem oda dobva, mintegy fitogtatásul, amaz összegeket, hanem saját szorgalmuk-
kal kutatva velök, s csak a kész eredményt tárva a világ elé, — mind erről Boner úr annyit sem tud, mintha Dahomey-ban törté-
nének.

Ugyanezt az egyoldalúságot, vagy jobban mondva: a magyarnak mellőzését látjuk az egész műben. Már mondtam, hogy történet gyanánt csak a szászok történetét írja le. — A szász nép életéről — nem számítva az elszórt helyeket, melyek legalább 20 lapot kitesznek — három hosszú fejezetben, az oláhról és cigányról összesen legalább 40 lapon szól, a magyar és székely népeletről pedig alig említ egyebet mint a toroczköziakat, s azt, hogy a székely leányok Brassóba járnak szolgálni. — Igaz, hogy műveltebb osztályunk jellemzéséről többet beszél, de ennek is jó része a politikával, s a magyar szász elleni gyűlöletének magyarázgatásával foglalkozik, többnyire a mi rovásunkra.

A szász népről írott részletekben sok érdekes apróság van.

Takarékosnak, vallásosnak, erkölcsösnek, magába zárkózottnak s mástól idegenkedőnek festi őket szerző. E tulajdonait nem sorolja ugyan így el, de műve különböző részeiből ezek szemelhetők ki.

Leírja, mily óvatossággal rakják le gabonáikat takarékmagtárakba, vagyis a templomok falain belül fölállított hombárokba. Semmi módon reá nem bírhatók, hogy ezt eladják, ha csak valami nagy ára nincs a gabonának. „A pénzt ellophatják, — felelnek az ily rábeszélésre — de a gabonát nem; s ki tudja mi jöhet reánk?” (58. l.).

Hosszasan szól „Bruderschaft“-jaikról, emez ős időkből származó patriarchalis intézményről, melynek czélja az erkölcs, az illem szilárdítása vala. Minden helységben állott fenn ilyen; tagja lett minden ifjú, mihelyt confirmáltatott, s az maradt házasságáig. Az egészet kormányozta az önválasztotta elnök (Altknecht) s hét társa, kiknek külön-külön ki volt szabva kötelességök. Maguk hozták törvényeiket: péld. „a ki vásárnap templomba nem megy, fizet tíz denárt; a ki templomban elalszik, s szomszédja által felköltetvén, a háborgatásért morog, fizet 8 denárt; a ki oláhról a szőke asztalra könyököl a helyett, hogy egyenesen ülne, fizet 6 denárt.“ — A tánczban mindenki engedelmeskedni tartozott a felügyelőnek, s a tánczosnőt is ettől kapta; „ha valaki nem akar tánczolni a hozzá vezetett leánynyal, fizet 3 denárt, s 5 sort nem szabad tánczolni; másodsor duplán“ mondja a törvény. — Minden harmadik vagy negyedik vásárnapon gyűlést (Der Zugang) tartottak, hol a bűnösöket elítélték; a vádlottakra kimondták a birságot, s ha morgott érte, duplán fizetett. stb. (203—208. lapok).

E meggyökerezett zárkózottság-szeretetnek tulajdonítja szerző, hogy a czéhek még ma is fennállnak; ennek tulajdonítja, hogy ős német típus sokkal jobban található e szászok közt, mint Németország legtöbb helyein (221. l.). — Sajátságos is e conservatio. A toroczközi elmagyarosodott nép, daczára nyelve megváltoztatásának, ma is ugyanazon szokásokat gyakorolja, melyeket még Stíriából hozott magával. — De ugyanebből magyarázza szerző azt a nagy

önállótlan-ságot is, mely a szász parasztot mindenben jellemzi; annyira, hogy tulajdonát is közösnek tartja; ha kérdezed tőle: van-e gyümölcse? azt feleli „Wir haben.“

Terjedelmesen le vannak még írva a szászok házassági, lakodalmi, s kivált elvá-lási szokásai. Ez utóbbihoz nagyon gyakran hozzá folyamodnak; igen bőven magyarázzák az 1786-i házassági patens 57. §-át, mely a „legyőzhetlen gyűlölet“ esetén megengedi az elváltást. Ez annyira megy, hogy az új házások két harmada pár év alatt megint elválnak, s valóságos chassés croisés-kat csinálnak.

Érdekes, miként hasonlítja össze Boner a magyar (úr-családi) és szász vendégszeretetet. — „A magyar vendégszeretete mintegy ösztön; nem is tehet róla. Mint az egyszeri angol kapitány mondta volt, hogy „ha frankot lát, akarja nem akarja, vagdalkoznia kell“ — úgy van a magyar is vendégszeretetével. — „A szász sokkal umständlich-ebb; jól fogad, de tagadhatlan, hogy jelenlétet megháborítja őt, vagy inkább háztartását. Nem akarja éreztetni, de ugyancsak érzed ezt nála.“ — „A magyarok azt mondják a szász-ról, hogy nincs benne vendégszeretet; én ezt nem tapasztaltam, de értem e vélemény okát. A németnek egyáltalán nincs meg az a könnyed modora, mi a magyart s a francziát jellemzi. Nem is oly gyors, nem is oly fürgé, s nem találja föl magát a hirtelen meglepetésnél . . . megütözik, ha váratlanul idegen toppan hozzá; míg a magyart meg nem zavarja bármily rangú idegen lép házába. Modora oly könnyed, mint ha vendége és ő teljesen egy-rangúak volnának, s az első pillanatban otthonossá tudja lakását számodra tenni. A ki nálaha tapasztallhatta azt a báj-t, melylyel a magyar hölgy vagy úr vendéget fogadja, soha el nem felejtí ezt; nem lehet valami kedvesebben megnyerő; én legalább sehol sem találtam. A német takarékosan él; zsgorgatja a mije van, míg a magyar hajlandóbb ezt mondani: „Legyünk ma vígan, holnapig meghalhatunk“. Azonkívül a szász óvatos — a magyarok azt mondják, gyanakvó— s ha mint idegen bekopogtatsz nála, bizonyára nem lelsz oly nyiltságot, a milyennel a magyar behí. De ha igazolásodra egy baráti ajánló levelet visesz magaddal, szíves fogadtatást találsz. Egy szász pap vagy tanár mindig tárt karral fogad minden művelt embert; örül, hogy új társalgót kap benned, kitől a hegyei határain túli tudományos világ felől egyenes értesülést nyerhet.“ — „A magyar, mint az arab, természeti törvénynek hiszi a vendégszeretetet minden útas iránt; nomád elődeitől maradt ez reá hagyományképen, s ugyanaz jellemzi, a mi a keletiek vendégszeretetét; a szász, kiemelkedve e primitív állásból, előbb elvár némi jeleket, miket a mai társadalmi intézmények megkívánnak.“ — (463—465. l.).

A magyar művelt családok lakásait általában csinosoknak és rendkívüli tisztáknak (scrupulously clean, 534. lap) találta. De észrevette azt a hanyatlást is, mely sok helyen oly sajnósan tapasztalható, a hol ma csak a régi jólét romjait találjuk. „A mit nem

okvetlen szükséges kijavítani, romlani hagyják; ablakok, ajtók meg vannak repedezve, a tapasz sőt téгла is kiporlik a falakból; a hajdan szép kertet felveri a burján, útjai begyepesednek. Bent a szobában ugyanezt látod; fényüzés nyomait, de piszkot, ócskaságot; ezüsttel eszel, de széked borítója végig van repedve. És mind ez úgy fáj, neked, az angolnak, ki tisztasághoz vagy szokva, ki többre becsülöd a cserépedényt s gondosságot, mint a porcellánt s rendetlenséget. S ez annyival jobban fáj, mert gazdád lovagias, udvarias; a házi nő kedves, s oly női, oly természetes, hogy gyönyör vele társalognod. (442, 443. l.)'

Az oláh népet együgyűnek, babonásnak, értelmetlennek írja le szerző. De nem csuda, mondja a 368. lapon, hiszen papjai is csak olyanok. „Egyik faluban minden szombaton este be kell zárni a popát, hogy a vasárnap isteni tiszteletre kijózanodjék; másutt a popa a roszt aratást a gonosz boszorkányoknak tulajdonítja; egy faluban, hol megálltam, azt prédikálta az oláh pap, hogy egy kő esett le az égből, s ez levél volt Siagunához, melyben az isten azt írta, hogy ha a nép jobban nem fizet, s jobban nem tartja meg a bűjtöt, vasorrú és körmű állatokat küld reájok, kik elpusztítják a vetést. Ugyanekkor más helyeken is ezt papolták a popák, s így hihetőleg magasabb helyekről jött e mese eszméje“ (369. l.). — A papok e roppant neveletlen voltát pedig a hitvány fizetésnek tulajdonítja (35. lap). Igaza van; 50—70 forint évi fizetésre, hogy kaphatnának tanult embert? Szomorú jele a nevelési ügy hiányainak.

Egy jellemző vonást rajzol szerzőnk az oláh nép együgyűségéről. A sróf oly csudás szerszámnak tetszik előttök, hogy közmondásossá vált minden csudálatosnak tetsző eszközt ehez hasonlítani: „Lukru ku srufu“ — olyan munka mint a sróf, mondják, ha valamit megbámulnak. (521. l.). Szerzőnk pedig a r o v á s t tartja csudálatos — t. i. együgyűségénél fogva csudálatos — számitási eszköznek. Még le is rajzolja, hogy érthetőbbé tegye az angol olvasónak. (507. l.). Egyébiránt kiemeli azt is, hogy az oláh gyermekek, ha iskolába kerülnek, jól tanulnak, kivált az alsóbb osztályokban, hol nem annyira gyors ész vagy képesség, mint szorgalom szükséges. (520. l.). Azt hiszi, hogy e népet, jó intézkedések mellett csak úgy reá lehetne a szántás-vetésre kaphatni, mint a kaffereket reá lehetett. A nők szorgalmasok, s a férfiakat is azokká lehetne tenni (284. l.). — Egy „tánczukban“ is jelen volt Boner úr Naszódon. A multság „vad volt mint a részt vevők“, de igen festői. A legények pálinkáztak, s megkinálták a leányokat; ezek ajkaikkal érinték, aztán előléptek, s mindenek eldalolt egy verset. Különösen volt e leányok közt egy tüzes tekintetű, eszes arcú énekesnő, ki legtöbbször énekelt s valódi költői tüzzel. — Minden vers e szavakkal kezdődik: „A virág zöld levele.“ Ime egy pár belőlök, szerző után:

„A virág zöld levele.“

„Kedvesem szeme olyan mint a szeder, szemöldöke mint a holló szárnya, foga mint a drágakő. Arcza mint a tejbe mártott róza, termete mint ha esztergályozva, s gyűrűn lenne áthuzva.“

„A virág zöld levele. — Szép szám, igéző ajkam van; de mit ér, ha nem mondhatom ki vele, kit szeretek. Anyám őriz, elzár, de hiába. Még is meglátom, enyim lesz szerelmesem utoljára.“

„A virág zöld levele. — „Szerelmesem a szobában ül; egyik szemmel az írásra, másikkal én reám néz. Egyik kezével a protuculumot írja, másikkal felém integet; de a mit ír, rosszul lesz írva, mert esze rajtam jár. Hadd jöjön hozzám, bús gondolatai majd eloszlanak.“ — (Ez valami szerelmes irnokot illetett, s nagy nevetést idézett elő).

A czigányokról is — kiknek jelmondatuk, hogy „La propriété c'est le vol“ — bőven megemlékezik szerzőnk. Gyakran felkereste őket, gyöngyörködött czigánykerekeikben, tánczaikban. „Zenéjükkel ellenállhatlan hatást gyakorolnak a magyar kedélyre; e zene maga a magyar természet, tüzével hevével, forrongásával hangokba foglalva; hallgatják, húzatják, míg az utolsó arany is a czigány zsebében van; aztán óra, gyűrű, minden a mi odaadható.“ „E czigányok nem bánnák meg, ha Angliában egy körutat tennének; barna arcaik, bizarr zenéjük, s ennek eredeti előadás-módja bizonyosan tetszésre találnának“ (138. l.).

Műismeretünket s művészet-pártolásunkat, valódi műromjaink iránti kegyeletünket igen-igen alacsony fokúnak rajzolja szerző.

„A szebeni híres Bruckenthal képtár hitványságáról fogalma sem lehet, a ki nem látta. Szobáról szobára vezetnek; a falak tele vannak tökéletesen értékelen képekkel, melyek közül sok még zsiáros boltba sem való. — S mikor, bámúlva e hitványságon, körül tekintesz, vezető társad Rubenst, Tifiant, Raphaelt emlegeti mint szerzőket, hogy te elképedsz, s nem tudod tréfa-e ez, vagy való. De úgy van, amnyi itt a Titian, Wouverman, Teniers, Ostade, melyek felől lehet ugyan némi kétség, vannak a kik kétkednek, (így mondja a vezető) hogy Dresdában vagy Münchenben sem hallasz nagyobb neveket“ (83. l.).

A műértés és műérzék hiányának szomorú jele a szebeni ótemplom közelebb történt „kijavítása“: vagyis a régi emlékek, festői oltárok kitétele, egy orgonának felállítása, mely az egészszel semmi összhangban nincs, az egésznek bemeszelése, a mi aztán azt okozza, hogy nincs fény és árny, az oszlopfejek, az ívek faragványai ki nem vehetők (85. l.).

A kerítéses, tornyos, erődített templomok, ez oly igen érdekes műromok, ugyanily bánásmód alá esnek. E templomokat Boner kizárólag szász építés-módornak tartja, „annyira, hogy ha máshol ily templom van, azt szász templomnak hívják“ (193. l.). Ebben téved; tudjuk, hogy egész Magyarországon is mindenütt így építet-

ték az egyházakat, hogy vár legyen a véletlenül betörő ellenség ellen. Amaz elnevezés onnan támadhatott újabb időben, hogy ma már leginkább csak szász falvakban vannak meg e kerítések; ennek oka pedig az, a mit másutt szerző is kiemel, hogy a szász sokkal esősebben ragaszkodik a régihez mint a magyar. Különben Boner úr valóságos tanulmány tárgyává tette e templomokat; leír vagy tizet, s rajzban is közli mindegyiket.

Óriási barbárságként mondja el, miként hagyjuk elromlodozni a gyönyörű Vajda-Hunyadot vagy a keresdi ó kastélyt. — Mi is érezzük ezt, bár azt is tudjuk, hogy nem mi vagyunk az okai. Érezzük a műérzek hiányát is; általánosan véve méltó a megrovás, nines hozzá több szavam.

Bemutattam a művet minden oldaláról, ítéljen fölötte az olvasó. Én kedvetlenül tettem azt le; mert a mi igaz, a mi hű, a mi pártatlan van benne, az csak elmaradtságunkat tárja a világ elé, még nemesebb vonásainkat is, mint a vendégszeretetet, nemzeti zenénk iránti elragadtatást, primitív állásunk kifolyásaként tekintve, melyeket előrehaladottabb nép nem gyakorolhatna; — azokat pedig, mikre Európával szemben pirulás nélkül hivatkozhatunk, mint történelmünk, alkotmányunk, sőt, ki merem mondani, politikai képzettségünk, azokat politikai ellenfeleink szemüvegén át nézi, s úgy tünteti föl a világnak.

Mily átok ez rajtunk. — Nálunk annyian beszélnek, olvasnak a nyugati művelt nyelveken, hogy, egy angol *) megjegyzése szerint, aránylag sehol annyian, és mégis ritkán esik meg, hogy politikai magunktartásáról egy részrehajlatlan mű jelenjék meg, mely ama nagy nemzetek előtt igazoljon.

Nem bánt az engem, ha a német centralista lapok, vagy az Harianu Papiu úr **) féle írók bármennyit összebeszélnek felőlünk. Gondolkozó ember, ki ezeket olvassa, mindig belátja, hogy a párt-

*) Gyaníthatólag éppen Boner. Ez is 1863. körül utazott Erdélyben, és sport leírást közölt róla névtelenül, mit „Vadász és Versenylap“-unk is lefordított. Megkapta figyelmemet benne az a megrovása magyar köreinknek, hogy, bár az úri társaságoknak majd minden tagja beszél francziául s angolul, a beszédet mindjárt magyarra fordítják, ha valamiről több érdekléssel, s hevesebben beszélnek. Csak tisztelik ez angol urak a viszonyosságot. Náluk, a mint az utazó a continensről angol hajóra lép, s a mogorva jegyszédő „thicket“-et kérve előbe áll, attól fogva aztán ember legyen, a ki az angolon kívül bármily nyelvvel boldogulni tud; és ők megróvják, ha egy egész társaság nem az ő nyelvükön törí a szót, midőn valamiről nagyobb tüzzel beszél.

**) Talán emlékezik még az olvasó e névre. Egy röpiratot írt Bukarestben 1861-ben, melynek tartalma az, hogy a magyar és szász mindig egyesült (!) erővel igyekezett elnyomni az oláht, s a nemzeti hősök, mint Hora és Kloska meg Jánku hiába igyekeztek e nyomás alól népoket felmen-

düh szüleményei. — De az boszant, ha részrehajlatlannak látszó idegen, épen angol, ily rajzot ad rólunk, még pedig a mint látszik, teljes meggyőződéséből; mert ez sokakat arra a véleményre téríthet, hogy csakugyan nincs igazunk. Miért beszélne Boner részrehajlólag?

Engem pedig megerősített Boner úr e műve által abban, mit jeligéül tesz könyve elébe: „It is easier to travel than to write about it“ *).

ARANY LASZLÓ.

teni. De most itt van az igazság órája; legyen Erdély, Bukovina és Magyarország a Tiszaig egy teljesen független Daco-Romania, csupán a legszemélyesebb unióban Ausztriával stb. — Hogy fér e vád össze a Boner úr által tolmácsolt száz vádakkal?

*) Könnyebb utazni mint írni róla.

A KAMATLÁB.

A k a m a t o l y ö s s z e g , melyet a kölcsönvevő, a felvett pénz használatáért, a kölcsönadónak fizet.

A kamat tulajdonkép: a tőke tiszta jövedelme. Ha a kölcsönvevő, a felvett tőke után többet vesz be, mint a mennyi kamat fizetésére kötelezte magát, az fáradsága, és a netaláni kockázatáért, természetesen őt illeti.

Az a haszon tehát, melyet a felvett tőke a kölcsönvevőnek hajt, befolyással van a kikötendő kamatra is. Mert a hol a kölcsön használata által sok haszonra lehet szert tenni, ott rendszeren több kamatot is fizetnek, a hol pedig kevés haszon ígérkezik, ott kevesebbet.

Befolyással van továbbá a kamatra: a pénz szükséglete, a szerint, a mint a tőkének bővében, vagy szűkében vannak; a kölcsönvevő fizetési képessége, a szerint a mint a kölcsönadó, több vagy kevesebb biztossággal számíthat, az adott kölcsön pontos visszafizetésére. Tehermentes ingatlanra például, biztosabb kölcsön adni, mint oly birtokra, melyen már bekebelezések vannak. Jellemes ember személyes hitele nagyobb, mint a kétes jelleműé; ki könnyebben fizethet, hamarabb jut kölcsönhöz, mint az, a kinél nehézségektől kell tartani. Ez utóbbinak, mégis ha kölcsönt akar, a nagyobb veszélyt nagyobb kamat által kell kárpótolnia.

Mindezekből az tűnik ki, hogy a kamat az idők járása szerint számtalan nagy és apró körülmények befolyása alatt áll, melyek miatt változik. A kamat ezen változását, emelkedését vagy alábbszállását, h u l l á m z á s - n a k , i n g a d o z á s - n a k nevezik, magát pedig a felszökött vagy leesett százalékot (miután a kamat rendszeren „száz“ után számítatik) k a m a t l á b - n a k hívják.

Bizonyos időszakok, egyes kitűnő gondolkozók eszméinek hatása alatt állanak. A r i s t o t e l e s - n e k , ki a kamatról úgy gondolkozott, hogy „miután pénzből pénz nem származik, a kölcsönvevő sem fizethet azért semmit“ szintűgy mint C a l v i n - n a k , ki e nézetet helytelennek mondotta, egyenlő volt a társadalomra befo-

lyása (I. M. Culloch, Political Oeconomy 2-d ed n p. 510). A törvény a kamatot gyakran egyáltalán megtiltotta, gyakran pedig bizonyos számot meghaladó százalékot törvénytelennek nyilvánított.

A kamat-vétel tilalmát támogatta a kéresztységnél korábban uralkodott előítélet; de a tilalom folytán sok visszaélés kapott lábra, mi által meggyőződven annak helytelensége felől, a kamatszedés tilalmát megszüntették.

Angliában 1554-ben oly végzést hoztak, melynek erejénél fogva megengedettett a kölcsönadott tőkétől 10%-ot venni; IV. Eduard alatt a vallás-buzgóság ismét minden kamatot megtiltott. E tilalomnak azonban semmi eredménye nem volt, és gyanítható, hogy a kamatlábot inkább emelte, mint lejjebb szállította, nem hogy megszüntette volna. 1624-ben a törvényes kamatláb 8% volt, és Anna királyné alatt 5%-ban állapított meg.

Franciaország 1720-ban a törvényes kamatlábot 5%-ról 2%-re szállította le, 1725-ben pedig ismét 5%-re emelte, 1766-ban 4%, később ismét 5%-re tették. I. N a p o l e o n a kamatlábbal úgy manővrozott, mint regementjeivel. Berlinből 1806. nov. 14. így irt pénzügy-minisztere Mollien grófhhoz: „Mondja meg ön a bank kormányzójának, én azt gondolom, hogy a mostani körülmények közt b o t r á n y o s d o l o g 6%-el escomptirozni (levonás, váltók kifizetésénél). A bank ne feledje el, hogy leszámított már 6%-el, midőn a kereskedő házak 9%-el tették pénzműveleteiket. Illő tehát visszatérni a régi 5%-re. N a p o l e o n.“ — Ugyanesak ő Lakenből 1810. május 15-én így irt gróf Mollienhez; „Mondja meg ön a francia bank kormányzója- és igazgatóinak, hogy a bank helyiségeiben arany betűkkel írassák ki e szavakat: mi a francia bank czélja? Minden francia kereskedőház váltóit 4%-el leszámítani! N a p o l e o n.“

A kamat ez erőszakos leszállításának gyaníthatólag az volt czélja, hogy ily módon útja egyengettesék az államadóságok kamatai kevesbitésének, mely szándék Franciaországban gyakran el is éretett.

Mindamellettt czélszerűtlen, és nem ritkán rossz hatású a kormányok beavatkozása a kamatláb meghatározásába. A kamatlábot ép oly kevéssé lehet állandóan megszabni, mint a biztosítási díjakat és élelmi czikkek árát. Kivánatos volna ugyan, de kivinni nem lehet, s az erre törekvő törvényes intézkedések tulajdonkép csak oda vezetnek, hogy a kamatláb emelkedik, nem pedig alább száll. A törvény nem akadályozza a magas kamatlábot az által, hogy a törvényt megszahja; mert a kölcsönadó nem csupán azt a-hasznót számítja, melyet kiadott pénzén netalán nyerne, hanem azt is, hogy veszélynek teszi ki magát, midőn bizonytalan fizetés behajtásokért magasb kamattal biztosítja magát — a törvényt sérti.

Franciaországban, noha a törvényes kamatláb gyakran alacsonyabb volt mint Angliában, mégis a rendes forgalomban, általánvéve magasabb volt a kamat; mert ott is mint máshol, csak oly biztos és könnyű módjai vannak a törvény kijátszásának. A dolog bibéje az, hogy Franciaország nem oly gazdag, mint Anglia, s ez utóbbinál nincs törvény által megszabott kamatláb.

Hollandia, az ország kiterjedését és a lakosság számát véve, aránylag gazdagabb Angliánál; de a kamatláb is rendesen alacsonyabb ott, mint Angliában.

Hogy az uzsora kisajtolásainak gátot vessen, általában lehetőleg magas kamatlábat szokott a törvény megállapítani, mely büntetés nélkül vehető. De a törvény által megszabott legkisebb kamatlábnak is mindig nagyobbak kell lennie, mint a mennyi eleendő alkalmi veszteségek kárpótlására, melyeknek a szokott elővigyázat mellett adott kölcsön is ki van téve.

Ha a törvényes kamatláb a szokásos legalacsonyabb kamatláb alatt áll, akkor kölcsönadó és kölcsönvevő eltérő fogásokra vannak utalva, hogy a elől törvény kitérhessenek. Ez esetben a törvényes kamatláb megszabásának hatása körülbelöl egyértelmű a kamat teljes megtiltásával, mely csak visszaélésekre vezet.

Ha a törvényes kamatláb a legalsó rendes (piaczi) árhoz van szabva, akkor becsületes hitelezők előtt, kik az ország törvényeit tiszteletben tartják, azok hitelét teszik tönkre, kik a legjobb biztosságot nyújtani nem képesek, s ez utóbbiakat arra kényszeríti, hogy uzsorásokhoz meneküljenek.

Annál fogva oly országban, hol jó biztosság mellett $4\frac{1}{2}\%$ -re lehet pénzt kapni, 5% a helyes, törvényes kamatláb. Ez Smith Adám véleménye, miben csak az a feltűnő — mint M. Culloch meg is jegyzi — hogy ily tarthatlan javaslat oly kitűnő nemzetgazdától ered, kit egyébiránt B e n t h a m e pontra nézve igen tügyesen megezáfolt.

Semmiféle törvény nem képes a közönséges (törvényes) kamatlábot a legalesonyabb folyó ár alatt tartani. Bár a francia háború miatt 1766-ban a kamatlábat 5% -ról 4% -re akarták szállítani, mindamelllett is adtak ki 5% -re pénzt kölcsön, különböző módokon térvén ki a törvény útjából.

A földbirtok közönséges értéke mindenütt a folyó kamatlábtól függ. Az ember a nagyobb biztosságnál, s a fekvő birtokkal járó egyéb előnyöknél fogva kisebb jövedelemmel megelégszik, mint a mennyit pénze kamatban hozhatna.

A földbirtokkal járó előny teljes kárpótlást nyújt a jövedelem bizonyos különbözeteiért. Ellenben ha a földbirtok jövedelme nagyobb diferentiát mutatna, akkor az emberek nem vennének földbirtokot, melynek ára csakhamar leszállana. Mikor a kamatláb Angolországban 5% volt, földbirtokot 4% — és a 4% -os kamatláb idejében $3\frac{1}{3}\%$ -kal lehetett venni.

Leon Faucher igen helyesen mondja, hogy a pénz épen úgy, mint hármely más árucikk, alá van vetve a forgalom elkerülhetlen törvényeinek; értéke ugyan megállapittatik, de nem önkényüleg, mert nem szabad tekintet nélkül hagyni, hogy ámbár a pénz törvényes értékmérője minden alkudozásnak, azért mint áru, nem kevésbé alá van vetve a piacok ingadozásainak. Épen azon könnyűség, melylyel egyik helyről a másikra, egyik országból a másikba átszállítható, oly tulajdon, mely az egyensúlyt és állandóságot értékére nézve fentartja.

Jól mondja Mengotti, hogy a pénz, lényegénél fogva lázadó a törvény rendeleteivel szemközt, érzéketlen a fenyegetések iránt, és csupán a nyereség maszlagával csalható ki odújából.

Amerika fölfedezése után nagy mennyiségű arany és ezüst terjedt szét a világon, e nemes érczek ára ezáltal tetemes értékcsökkenést szenvedett, de a kamatláb azért nem változott. Sok ember azt gyanította, hogy miután a nemes érczek értéke alább szállott, a használat, és az ezért fizetendő összegnek is alább kell vala szállnia. De e nézet teljesen helytelen: mert a mely mérvben az érczek értéke alább száll, szintoly mértékben emelkedik az azokért vásárolható tárgyak bece; csak a névszerinti érték lesz nagyobb, de a realis érték ugyanaz marad. S így miután a tőke nem változik, nem változik azok versenye sem, kiknek a tőkere szükségök van. Az elhelyezés ugyanazon előnyöket és hátrányokat nyújtja; a tőke és az általa hajtott haszon közt a viszony a szokott marad, következőkép a kamatláb is.

Sőt a kamatláb a californiai bányák fölfedezése óta, melyek körülbelül három-milliárd forint aranyat adtak a világnak, nem csak alább nem szállott, de ellenkezőleg tetemesen emelkedett. Azelőtt hosszú évek során a kamatláb Franciaországban és Angliában 3%—4% volt, most bár az ércz-pénz-forgalom körülbelül egyharmaddal növekedett Európában, a kamatláb gyakran 5%, sőt 1864-ben középszámmal 7½%, és 1865-ben is folyvást magas volt.

Hogy a nemes érczek szaporodása 1848 óta még emelte a kamatlábat, onnan is van, mert azóta óriási mérvekben fejlődött ki a kereskedelmi és ipar tevékenység; különösen Franciaország, Anglia és az Egyesült-Államok külkereskedése több mint megkét-szereződött, kivált a termelés roppantúl növekedett, s a világ különböző részeiben több mint 12-milliárd forint értékű vasút épült. Nyugat-Európa mivel és gazdag népeinek iparos szelleme nem elégedett meg tevékenységének otthonos fejlesztésével, hanem különösen távoli, miveltenebb országok felé fordította tett-erejét; innen eredtek a legkülönbözőbb vállalatok India, Ausztralia, Törökország, Egyiptom és Canadában. E vállalatokat a nagy nyereség reménye nem kevésbé élesztette; 8, 10, 12 és még több százalékhöz is akartak a vállalkozók jutni.

A világ-kereskedelem általános helyzete és a minden vállalatra kiterjedő tevékenység, elegendő magyarázatot adnak a készpénz időszaki hiányáról is.

A nagy államok nem saját forrásaikból fedezik szükségleteiket, hanem a szerint, mint a különböző népek érdekei elegyülnek, és egymásra visszahatnak. S oly ország, mely a nemzetközi transzactiókban részt vesz, sikeresen meg nem kísérhetné kamatlábát alacsonyabb fokon tartani, mint a melyet a fennálló szükség mutat. A pénz a legolcsóbb piacokról a legdrágábbak felé húzódik. Sok ország, melynek hitele kétséges, ép azért mértékfölötti kamatot kínál. E szerint lehetetlen minden körülmények közt olcsó pénzt biztosítani. Törvényhozási úton nem szerezhető az, hanem gyakran lehet a törvényhozás hatása olyan, hogy a pénz csak drágábbá válik.

Azon rendszabályok, melyeknek a kamatlábot mesterségesen le kell nyomniok, megzavarják a készlet és kereset szabad mozgását. Időnkénti tetemesb jegy-kibocsátások Sir George Cornwall Lewis értelmében pillanatilag hasznosak lehetnek ugyan, de hogy az így okozott szaporítás a maradandó veszteségekért kárpótlást nyújt-e, — az igen kétséges.

A kamatláb hullámzása, a fennebbiek szerint el nem kerülhető. Leon Faucher fictionának mondja a bank állandó kamatlábát. A bankok ellene működhetnek ugyan a dolgok természetes rendének, és ekkor roppant bajokat okoznak; ellenben bölcs irányt követve, az átmenetet megkönnyítik, rázkódtatásoknak ellene állhatnak, csakhogy cselekményök az üzlet folyamának mindig alá legyen vetve.

Bámulatos, hogy Franciaországban még most is találkoznak ügyes financiers-ek, kik a különböző pénz-piaczok solidaritását kétségbe vonják; p. o. Pereire „L'organisation du credit“ czimű munkájában. Ezt ahhoz lehetne hasonlítani, mintha p. o. egy mázsa hús árát Pesten 15 forintban akarnák megszabni, míg az Bécsben 25—30 forinton állana; minek természetes következménye az lenne, hogy Pesten nemsokára hús-levet sem kapnánk.

Angliában rég tisztában vannak az iránt, hogy lehetetlen olcsó pénzhez jutni, míg ugyanazon időben, más országok magas kamatláb alatt nyögnek; lord Overstone-nek (Mercator név alatt) a „Times“ 1857-ki folyamában közölt levelei oly világosan tüntetik ki ezt, mint az utolsó évi kimutatások, t. i. hogy Európa főpénz-piaczain, a kamatláb majdnem egyidejű emelkedése és alábbszállása volt tapasztalható.

Nincs is más eszköz a bankok érzékészletére hatni a kamatlábnál. MacLeod azt mondja „az érc kivitelének megakadályozására a kamatláb emelése a legjobb mód.“ Míg az ércpénz kivitelének ilyképen gátot vethetünk, a hitel alkalmatlan kiterjedését is megelőzzük.

Angliában 1847- és 1857-ben parancsoló körülmények a Peel-acta felfüggesztését idézték elő; a bajon a jegyek szaporításával akartak segíteni, s az angol kormány ezt megis engedte, de oly föltétel alatt, hogy a kamatlábnak nem szabad 8, és illetőleg 10° alatt állani. 1846. május 4-én, midőn az angol bank ércz-készlete 12,454,244 fontra szállott alá, a kamatlábat 9^o₀-ra emelték; 1864. jun. 8-án pedig, midőn a készlet már 14,043,129 fontra emelkedett, a kamatlábat ismét 6^o₀ szállították le. Sept. 8. az érczkészlet újra 12,840,575 fontra ment vissza, a kamatlábat pedig megint 9^o₀-re emelték. November 10-én 13,647,270 font készlet mellett 8^o₀-n állott a kamatláb. Decemberben pedig 13,840,694 font mellett 6^o₀-on.

A londoni pénzpiaczon a kamatláb hullámszásának világos nyomait tünteti fel az alábbi 10 évi kimutatás 1855—1864.

Év	K a m a t l á b	Ok	
1855.	3 ¹ / ₂ , 4, 4 ¹ / ₂ , 5, 5 ¹ / ₂ , 6 ¹ / ₂	} a krimi hadjárat folytán. pénz-válság miatt.	
1856.	4 ¹ / ₂ , 5, 6, 6 ¹ / ₂ , 7.		
1857.	5 ¹ / ₂ , 6, 6 ¹ / ₂ , 7, 8, 9, 10		
1858.	2 ¹ / ₂ , 3, 3 ¹ / ₂ , 4, 5, 6.		
1859.	2 ¹ / ₂ , 3, 3 ¹ / ₂ , 4 ¹ / ₂ .		
1860.	3, 4, 4 ¹ / ₂ , 5, 6.		
1861.	3, 3 ¹ / ₂ , 4, 4 ¹ / ₂ , 5, 6, 7, 8.		
1862.	2, 2 ¹ / ₂ , 3.		
1863.	3, 3 ¹ / ₂ , 4, 5, 6, 7, 8.		a gyapot folytán. a gyapot és pénz- válság.
1864.	6, 7, 8, 9.		

A kamatláb a folyó 1866. évben is valószínűleg inkább magasabban, mint alacsonyabban állani.

Mind ebből azt hozom ki, hogy a kamatláb maradandósága: kivétel, miután a pénz-piacot mindig új tervek, új kölesönök stb. foglalkodtatják. Várható annál fogva az is, hogy Ausztriában a kész fizetések a stereotyp kamatlábtól őrizkedni fognak, mert ha ez alacsonyabb lenne, mint külföldön, akkor itt minden bankjegyet érczre váltanának, mely aztán kivándorolna az országból, és így egyáltalán nem lehetne a papírpénzt forgalomban tartani.

Helyelyel-közzel a bankok azt az utat követték, hogy megmaradtak az alacsony kamatláb mellett, de csak egy részét fogadták el a leszámítolás végett hozzájuk vitt papiroknak. Ez eljárás helytelenségét világosan kimutatta Eichthal a francia képviselők házában 1848 február 22-én tartott beszédében. Így például, hogy hasonlattal éljek — oly emberen, kinek egy kabáthoz 3 rőf kelme kívántatik, 1¹/₂ vagy 2 rőffel nem volna segítve. Folyvást alacsony kamatláb mellett a bankok sem nyújtanak kellő segítséget. A kamatláb szabadsága tehát a helyes elv, mely sokképen el

van ismerve. Feltűnő mégis, hogy Franciaországban a (törvényesen) megszabott kamatláb a szabadalmazott bank, és a Credit foncier kivételével, mindenütt fennáll.

Hogy minden körülmények közt mulhatlanul szükséges tekintélyes érzékszletet tartani, a felett teljesen egyetért a pénzügyi tudomány mindkét iskolája a „banking principle“ és „currency principle“ Tooke, Newmarch és Mill, épügy mint Overstone, Norman és Hubbaed.

A tőke állhatatlansága: a természet törvénye, a tőke, valósággal c o s m o p o l i t á b b, mint tulajdonosa, sokkal könnyebben változtat helyet és hazát, és oda húzódik, hol a legnagyobb biztonságot élvezheti, és a legnagyobb hasznot húzhatja, A bajon usak is a szabadság orvossága segít, t. i. a mozgó, a hullámozható kamatláb. Ezáltal képes arra Anglia, hogy noha a nemzeti célokra disponibilis készpénz az angol bank érzékszlete, mégis oly óriási vállalatokat old meg.

A kamatláb fölemelése s az értékeknek ily módon lejjebb nyomott ára, mindig óhajtott eredményt szül, megakadályozza a külföldieket, hogy a kezökhöz jutott pénzt kivigyék, nem csak arra indítván őket, hogy pénzeiket ide b e n n helyezték el, hanem hogy még hazulról is küldjenek, ha a fölemelt kamatokból hasznot akarnának húzni. Anglia e tekintetben is jeles példát mutatott 1847-ben.

Ez Wilson Senior és Tooke nézete; ezt tanítja a londoni „Economist“ és „Times“ stb.

A t. olvasó már eddig is kivehette ez értekezésnek célját. A kamatláb tanulmányozásának azon meggyöződést kell ébresztenie, hogy a kamatlábot törvényesen megszabni nem lehet, vagy ha megszabatott, számtalan út, sőt kényszerítő szükség vezet annak kijátszására.

Így hiszem, hogy az idő és viszonyok fejlődésével nálunk sem lesz törvény által meghatározott kamatláb. De hogy alkalmas-e a kamat általános fölszabeditására már a mostani idő, azt nem merem állítani. Ily nagy horderejű pénzügyi mütétre nagy óvatossággal kell a kedvező időt kiválasztani, hogy a mélyenható rendszabály ne ártson, midőn használni akar.

Ha a törvényes kamatláb hazánkban most egyszerre megszűnnék: ezáltal az ingatlanok birtokosai szenvednének, a nélkül, hogy valami kárpótlásuk lenne; mert nem valószínű, hogy oly nagy összegek folynának be most legközelebb az országba, hogy azok a verseny által a kölcsönvevőre megkönnyítették. Ellenkezőleg az az eset, hogy oly földbirtokos, ki tíz- vagy százezerekkel tartozik, 6% helyett fizetni fogna az alapítványoknak, vagy egyéb hitelezőinek 7—8%-ot, a mi — különben is súlyos birtokviszonyainkat még inkább elviselhetlenné tenné.

Oly gyökeresen ható rendszabálynak, mint a kamatláb szabadságának kimondása, olyan időt kíván, mikor a pénz olcsóbb. A mostani körülmények közt mondhatjuk, hogy a pénz nagyon is drága. Annálfogva az óvatossági tekintet azt hozza magával, hogy a törvényes kamat megszüntetésével igyekezzünk a mennyire ez tőlünk, és nem a körülményektől függ, melyekért jót nem állhatunk, kedvezőbb időket bevarni.

Azt fogja talán a t. olvasó kérdeni, ha az ügy halasztható, miért fektetek arra annyi súlyt, oly különös fontosságot?

A valuta-viszonyok az osztrák monarchiában, 1848 óta távol tartottak bennünket, a mind inkább előtérbe nyomuló kamatláb kérdéstől. Hogy eddig nem érdeklődtünk általa, ennek oka, hogy a bécsi bank kényszerkeletével elszigetelve állott. Most azonban közeledik az az idő, az 1867-ki év, midőn kész fizetéseit megkezdeni köteles lenne. Mihelyt ezt megkezdí, a kamatlábot is kénytelen lesz a külföldi bankok kamatlábai szerint szabályozni. Ha Párisban a kamatláb 8°, Bécsben sem maradhat 6°.

Már ha a bécsi bank és ennek következtében az ottani többi intézetek is fölemelik a kamatlábot, igen természetesen nálunk is fel kell azt emelni, ha csak azt nem akarjuk, hogy a pénz országunkból kiszivárogon.

Igénytelen soraimmal erre akartam a tisztelt közönséget jó leve figyelmeztetni, azt tartván, hogy akkor már késő lesz, ha minden pénz útlevél nélkül ugyan, de mégis vándorbottal, helyéből fölkerekedett.

Sürgette azonban hazafitii felszólalásomat az időközben felmerült azon nevezetes körülmény, hogy az 1865. octob. 28-án kelt patens a lajthántuli, hitelüzlettel foglalkozó intézeteknek azt a kiváltságot engedi, hogy „alapszabályaikkal egyező minden üzleteikben, a kamatláb magasságára nézve, minden törvényes megszorítástól mentek.“ (Lásd a patens V-ik czikkelyét).

A kamatláb szabadságának kérdése tehát, noha elkülönített hatáskörben, de már is meg van indítva. Akarjuk, vagy nem, követnünk kell a példát, mely hitelviszonyainkra oly hatással lesz, hogy hazánkból a pénz a lajthántuli, magasabb kamatláb által oda fog húzódni, ha most törvényhozásunk bölcsesége nem fogna arra kiterjedni, hogy a kamatláb felszabadítása a magyarországi pénzintézetekre nézve is kimondassék.

Úgy látszik ez volna az előkészítő lépés a kamatláb szabadságának honunkban megkezdésére, melyet azonban minden változatra kiterjesztendőnek vélnék.

Angolország sem egyszerre mondotta ki a kamatláb szabadságát. Mielőtt az 1854. aug. 14-ki törvény által a kamatláb föltétlen szabadsága szentesített volt, már korábban, csak a 100 forinton alul álló csekélyebb kölesönökre, és jelzálogi tarto-

zásokra nézve állott fenn a törvényes kamatláb. Spanyolországban 1856-ban, Schweiczben és Olaszországban 1857-ben, Svéd és Norvég országokban 1864-ben, Belgiumban a múlt évben lőn megszüntetve a határozott kamatláb. Poroszország most foglalkozik e kérdéssel, s úgy látszik ott is átmeneti módokhoz akarnak nyúlni*).

WODIANER ALBERT.

*) Mihelyt a bécsi hivatalos lap hozta a legfelsőbb rendeletet, mely szerint a lajthántúli pénzüzetek a kamatláb alól fölmentettek : a Magyar Földhitelintézet a m. kir. udv. kancelláriához azonnal folyamodványt nyújtott be, a melyben az érintett kedvezménynek hazai pénzüzeteinkre is kiterjesztését kérte. Miért? kimerítőleg indokolja a fentebb közölt igen tartalmas czikk. Valóban kevesebb a kamatláb alóli fölmentésre nézve kezdékeny sem történhetik, mint a mit e czikk ajánl, a miért a M. Földhitelintézet folyamodott. E dolog, a lajthántúli engedmény után, rendkívül sürgős! Tudjuk, hogy a tőkék oda folynak, a hol hasonló biztosság mellett, magasabb a kamatláb.

S z e r k.

IRODALMI SZEMLE.

FRANCZIAORSZÁG KÖZGAZDASÁGI VISZONYAI.

Frankreich unter Napoleon III. Politisch-ökonomische Skizzen von Ph. Geyer, Leipzig 1865. 8-v 203. l.

III. Napoleon császár hatalmas elméje az anyagi javak megszerzése, az anyagi jólét emelése s leginkább a pauperismus időszakénti elfojtása által némileg kárpótlást nyújtott a büszke francia nemzetnek azért, hogy a legabszolútabb kormány rabigája alatt nyög. Ha tekintjük a számos nemzetgazdasági intézményt, mely sok tekintetben a császár kormányát igénybe veszi, lehetetlen nem csudálni az óriási erőt, melyet Franciaország minden oldalon kifejteni kénytelen; — de meggondolva a nemzetgazdaság létszeres alkatát, lehetetlen egyszersmind meg nem győződnünk, hogy ily üvegházilag kifejlesztett erő, ily mesterséges úton létesített pompa előbb-utóbb elfoszlik, eltűnik. A nemzetgazdaság szorosan karöltve jár a politikai szervezettel, s politikailag szolgálja a nemzetgazdaságilag sem lehet szabad.

Tekintsük át röviden a fenn címzett munka tartalmát, mely III. Napoleonnak a nemzetgazdaság terén tett működését igen szépen összeállítva adja elé, habár olykor-olykor elvei nem találkoznak a tudomány főbb elveivel.

Napoleon uralma mindjárt kezdetben részint a számtalan háború, részint különféle állam-szükséglet következtében igen sok pénzüsszeget igényelt; s így alig néhány év alatt a francia kiadások budget-je 14—15—1600-milliórról hirtelen 2-milliardra szűkött fel. Mindezek daczára kétségtelen tény, hogy a császárság alatti financiák több tekintetben hiányosságuk daczára, sokkal jobbak a juliusi kormányéinál. S ha e tekintetben némi kis fény árad a juliusi kormányra, onnan van, mert valamely államnak pénzügyi erejéről helyes ítéletet csak hosszabb idő folyam után alkothatni. Igaz, hogy jelenleg a papírok árfolyama süllyed, de ez koránsem mutat hitel-hanyatlásra az állam részéről, miután először a jegyek, járadékok birtoko-

sai száma 1847 óta négyszerte nagyobb, s az állam utolsó kölcsöne sokkal kedvezőbb feltételek alatt köttetett meg, mint az előbbieké. És bizonyára senki sem fogja tagadni, hogy a hol az állam költségeket tesz, a császárság alatt sokkal fényesebb eredmény mutatkozik, mint a juliusi kormány működésénél. A mi magát a finantz-műtetteket illeti az adósság-ügy tekintetében, a juliusi kormányt az amortisatio jellemzi. Franciaországban már 1816. évben életbe léptették az amortisatiót, s 1848-ig folytonos virulásnak örvendett, ekkor a forradalom kitörtével függőben maradt, 1858-ban rövid ideig ismét életbe léptették, de csak hogy ismét megszüntessék. A juliusi kormány 17 éve alatt 590-milliót fordítottak állampapírok visszavásárlására. Pedig ha a budget-et tekintjük, úgy találjuk, hogy csak hat év mutat csekély többletet a bevételben, 11 év alatt tetemes a kiadási többlet. A hiány összege 924-milliót tesz, már pedig ily körülmények közt az amortisatiónak nincs értelme. S habár új kölcsönök vétettek fel, az amortisatio is folytatott; az állampapírok tehát nagyban eladattak, hogy kicsinyben ismét visszavásároltassanak; tehát épen az ellenkező történt, mint a mit józan kereskedelmi üzletnél tenni kell. Az összes veszteség, a mit e pénzügyi művelet által Franciaország szenvedett, következő adatokból tűnik ki: 1816—1854-ig 1633¹/₂ millió fordítottatott amortisatióra, — s ugyanazon idő alatt 3429-milliónyi adósságot csinált a kormány. Már pedig a törlesztési pénztár 5 franc amortisatiójára az 1816⁶/₅₂-diki átlag szerint 93 franc 77 centimest fizet, holott az állam 5⁰/₁₀₀-es papírok kibocsátásánál csak 75 fr. 15. c. kapott. Eltekintve tehát a törlesztési műveletek kezelési költségeitől, tiszta veszteség 307-milliónyi tőke. De ezenkívül még más körülmény is súlyosítja a törlesztési eljárást; a törlesztésnek csak azon esetre volt szabad foganatosíttatni, ha az árfolyam *pari* alatt volt, mihelyt e körülmény nem állott be, a törlesztési alap tőkéje tartalék-tőke gyanánt holtan hevert.

Hasonló káros hatású volt a kamat conversio. Az újabb francia finantz-történetben három ily conversióra akadunk: 1825-ben Vilèle, 1852-ben Bineau és 1862-ben Fould miniszter alatt. Vilèle terve szerint az 5⁰/₁₀₀-nyi államadósság 3⁰/₁₀₀-sé változtattatott volna által, azonban a kamrák ellenzése következtében a 197-milliónyi adósságból, csak 30¹/₂ mill. változtattatott 3⁰/₁₀₀-s, s 1-millió 4¹/₂ percentessé. — Bineau conversiója igen merész volt ugyan, de oly gondos előrelátással hajtattott végre, hogy az 5⁰/₁₀₀-es államadósság a francia „grandliore“-ból teljesen eltűnt, s 17¹/₂ milliónyi megtakarítás eszközöltetett. Fould operatiója által az állam legnagyobb könnyebbséget nyert. A juliusi kormány alatt, daczára annak, hogy három ízben (1838, 1840 és 1845) felette kedvező körülmények mutatkoztak, e tekintetben semmisen történt; s így épen ott, hol tenni kellett volna és pedig sikerrel, rossz pénzügyi elvek támogatása következtében hátramaradás támadt.

A császárságra különösen nagy árnyat vet a roppant adósság. A juliusi kormány a francia állam-adósságot 12, a köztársaság 53,

a császárság (1865 január 1-ig) 110 millió franknyi járadékkal terhelte — 12 millió 17 év, s 110-millió 13 év alatt mily különbség! így kiáltanak fel az ellenzéki párt írói. — De vizsgáljuk meg, mire fordították, miért csinálták ez államadósságot, s a roppant pazarlás azonnal a szükség parancsolta takarékos kiadásnak fog feltűnni. — A krími háború 1348-millió tőke vagy 65-millió járadékba került, s így még csak 45-milliónyi marad, a miről a császárságnak számolnia kell. A juliusi kormány mindig azon volt, hogy a kölesön felvételét lehetőleg legtovább halaszssa, s csak a legégetőbb szükségben, midőn már mindennek szakadnia kellett, csinált új adósságot. Hogy pedig a két kormány közti különbség pénzügyi szempontból jobban kitűnjék, egybe kell hasonlítani az állam-adósság növekedése s az indirect adók emelkedése közti viszonyt a két kormány alatt. Mert a közvetett adók nagysága rendszerint a fogyasztás nagyságától, ez pedig a köz-jólét s a nemzetgazdaság nagyságától szokott függni. A juliusi kormány alatt (1833-tól) 570-millióról (1847-ig) 824-millióra emelkedett a közvetett adók összege, s így az évenkénti átlagos emelkedés 18-millió; — ha azonban ez időszakot az 1838. év által két részre osztjuk (mint mely utóbbi évtől kezdve a juliusi kormány nagyobb működést tanúsít), akkor az 1833—1837-re átlag 11, 1838—1847-ig pedig 21 milliónyi emelkedés mutatkozik évenként. — S épen az 1838. évben mutatkozik az állam adósságban is nagyobb emelkedés (1837-ről 1079-millió, 1847. 1630-millió franknyi kiadás), úgy hogy a kiadások évenkénti átlaga 51, közvetett adóké pedig 21 milliónyi emelkedést tanúsít a juliusi kormány alatt. — A császárság alatt egészen más s kedvezőbb arány mutatkozik; jelesen a kiadásokat illetőleg 1524-millióról (1853.) 2127-millióra (1863.), tehát évenkénti átlag szerint 60 milliónyi emelkedés. A közvetett adók pedig 846-millióról (1853.) 1244-re (1863.), vagyis évenként átlag 40 millióval emelkedtek. A viszony tehát a két korszak alatt szembe-szökőleg a császárság mellett tanúskodik; mert azelőtt a közvetett adók emelkedése úgy állott az állam-adósságéhoz, mint 21 : 51, s jelenleg mint 40 : 60. De ezenkívül mind az egyetemes, mind a különkereskedés 1847 óta megkétszerezedett, a mennyiben az első 2613 millióról 5495-re (1862.), az utóbbi 1867-ről 3941-millióra emelkedett. Évenként új meg új kereskedelmi-társulatok alakulnak; így 18^{46}_{50} átlag 2252; 18^{51}_{55} 3118 és 18^{56}_{60} 3835-re, tehát tíz év alatt 80%₀ tel emelkedtek. A börzén forgalomban volt papírok értéke tetemesen szökkent $2\frac{1}{3}$ -ról 19-milliárdra; a francia bank leszámítolása 2—6-milliárdra, az ingó vagyon 45—129-milliárdra, azaz 150%₀ tel nagyobbodott. Az ingatlan vagyon értéke is emelkedett 83—120-milliárdra. — A vagyon-forgalom különösen 1852 óta a vaspályák terjedésével majdnem 12-szer nagyobbodott.

Ha általában emelkedett a francia budget kiadási szaka, különösen a hadügy rovására történt az, mert

Év	1845.	1860.	Emelkedés	
a polgári hivatalok	261-millió,	340-millió,	79-millió	vagy 15%
had s tengerészet	416	" 645	" 229	" " 43 "
állam-adósság	383	" 604	" 221	" " 42 "

Miután az államok jelenlegi állása s a viszonyok fejlődése a fegyveres erőt nélkülözhetlenné teszik, Napoleon mindenkép arra törekedett, hogy mind a tengerészetet, mind a hadügyet emelje. A mi különösen a tengerészetet illeti, ott a tökélyesedés igen nagy. 1860. év tavaszán a hajóraj tökéletesen kiállított következő hajókból állott: 40 csavar sorhajó, 6 pánczélos fregatte, 30 csavar és 19 kerék-fregatte, 26 szállító gőzös (az ú. n. calvados osztályból), holott 1851-ben a gőz-sorhajók száma csak 5, — a gőz-fregatte-oké pedig 20 volt. Ehez járulnak még a kikötők építésére fordított roppant összegek a császárság alatt, Oberbourg, Toulon, Brest, Lorient, Rochefort stb.; továbbá a hajógyárak s egyebekre kiadott tetemes költségek. Egyáltalában pénzügyi szempontokból a hadügyre tett költségek sokkal előnyösebbek, mint a juliusi kormányéi, a mely kormány oly tartomány meghódítására pazarolt összegeket, a mely a kormánynak még jelenleg is tetemes pénzaldozatba kerül. De miért fordít a császárság annyi pénzt a tengeri erőre? tán Angliát akarja hadal megtámadni; — e gondolat maga igen valószínűtlen, főkép ha meggondoljuk, hogy Anglia számos éven át hadieréjén kívül még kétszerre nagyobb erőt tarthatna zsoldban, mint Franciaország összes hadserege, a nélkül hogy különös erőszakolásába kerülne, a nélkül, hogy a hitelt igénybe venné, a nélkül, hogy az államadósságot csak egy pennyvel is emelné. Tehát Anglia megtámadása nem lehet Napoleon eszméje; fegyveres erőt gyűjt, mert a békét fel akarja tartani (?), mert jeligéjét valósítani akarja „l'empire c'est la paix“ (?).

I. Napoleon alatt a budget megállapítása igen sommásan történt, a mennyiben a törvényhozó testület a budgetet egyszerűen en bloc megszavazta, külön kimutatást se a közönség nem várt, se a kormány nem nyújtott. 1817 óta a budget részletezése kezdődött. A restauratio első éveiben ugyanis miniszteriumok szerint oszlott fel, utóbb (1827) sectiók szerint, melyeknek száma a restauratio bukásával 65-re rúgott; 1831-ben január 29-én egyes tételek szerint lön a budget elkülönítve. A császárság alatt 1861 óta minden miniszterium budgete nagy sectiók szerint szavaztatott meg, melyeknek száma 59.

A hitel emelése a császárság egyik lényeges célja, habár hamis elvek alapján, a bank centralisatiót pártolja. Franciaország bankja a brumaire 18-kai államesíny után I. Napoleon által alapított, s majdnem 70 éves fennállása alatt, mint egyike a legszilárdabb alapon nyugvó s helyes tapintattal vezérlettnak tűnt ki. Csak 1805-ben ingott kevésbé, de Austerlitz még jókor segítségére jött. Az évenkénti osztalék 18³⁹₅₂ 125, 18³³₆₁ 186 franknyira rúgott átlag. Napoleon szándoka, a bank alapításánál, általános hitelintézetet alapítani

Franciaország számára, s ennél fogva folyvást sürgette az ú. n. fiók-bankokat; sőt terve szerint a banknak minden departement fővárosában egy-egy fiókot kellett vala alapítania; a császár folytonos sürgetései következtében alkotott is 1809. két fiókbankot „escompt-comptoirs Lyon és Rouenben,” melyhez az 1810. máj. 29. decretum alapján a lil-lei járult; miután azonban e fiókintézetek nem feleltek meg a közbárokzásnak, feloszlottak. A bank ily monopolszerű eljárása s a kereskedelmi igények folytonos emelkedése következtében a hitelügy támogatására egyes magántársulatok alakítottak, s ezek (az ú. n. departementi bankok) száma 9-re rúg: Rouen (1817.) Nantes (1818.) Bordeaux (1818.) Lyon (1835.) Marseille (1835.) Lille (1836.) Havre (1837.) Toulouse (1838.). Látva a bank a departementi bankok sikerdús működését, önmaga is fiókbankok létesítéséhez kezd, s 18³⁶/₄₆ időszak alatt 15 (jelenleg már 53) fiókbankot alapított. A banknak ezen működése támogatására a törvényhozás 1840. jun. 30. banktörvény által a departementi bankok fennállását különfélekép nehezítette, úgy hogy azóta nem is létesült több magánbank. A francia bankrendszer káros volta kitűnik abból, hogy a fiók-bankok még csak a departement nagy üzletének sem felelnek meg, a francia bank nem alkalmazkodik az egyes környülállásokhoz, s annál törpébb működése, minél távolabbra esik a központtól. Hogy milyen működésű, kitűnik a következő tételből:

Év,	párisi leszámítolása:	fiók-bankok leszámítolása:
1863	2455-millió	3233-millió
1853	951-millió	1891-millió;

tehát ebből az következnék, hogy a központi üzlet kétszerte inkább gyarapodott, mint az 53 succursal banknál.

Az eddigi tapasztalat a francia bankrendszer káros volta mellett szól, s a magán tevékenységnek több tért követel.

A többi hitelintézetek közt megjegyzendő: 1. a leszámítolási iroda (comptoir d'escompte), melynek feladata: a bank és a kisebb üzletházak közt közvetítő gyanánt működni; 1848-ban alapított, s tulajdonképeni virágzása 1854. jul. 25. óta számítható. Eleinte üzlete pusztán váltók leszámítolására szorítkozott, mely váltók két jó aláírással ellátva s Párisban 105, a departementokban 60 nap alatt jártak le. 1854 óta a leszámítoláshoz egyéb üzletek járultak: jelesen állam- és bankjegyek kölesöne, kamatok kifizetése, folyó számlai stb. üzlet. 2. A crédit mobilier, mely sokkal ezélszerűbben vállalkozási banknak czimeztethetnék, s melynek feladata különféle nagy-szerű vállalatok kezdeményezése, fölkeresése, alapítása és elősegítése. Alapítói: Pereire Isák és Emil testvérbankárok, s jelenleg üd-vös működését majdnem az egész világ művelt tájaira kiterjeszté.—3. A földhitelintézet (crédit foncier) 1852. febr. 28-án alapított. Ez intézet ugyan felette virágzó; de vagyoni jóléte leginkább oly üzletekből következett, melyek koránsem a földhitelintézet céljai, mindennemű bankári üzlet stb. inkább elvonja rendeltetésétül. — Mily elégtelen

e bank a francia földhitel kielégítése tekintetében, kitűnik azon körülményből, hogy míg az összes földbirtoki adósság 14-milliardra rúg s évenkénti emelkedése 500-millió : a crédit foncier által, fenállása óta (1863. dec. 31-ig) összesen csak 380-millio kölesönt adott. Ép úgy, mint a crédit foncier, úgy a crédit agricole is elfajúlt, — ez intézetnek czélja tulajdonképen mezői terményekre nyújtani előlegeket, holott jelenleg inkább az iparterményeket párolja. 4. A francia joint stock-bankoknak czélja betétemények elfogadása és felhasználása; efféle intézetek a „société générale de crédit industriel et commercial“ 1859. máj. 7-én 60 millió frank alappal (csak 10-milliót fiztetett le) váltókat számít le, s ipar és kereskedelmi vállalatokat támogat; ide sorolható a „société de dépôts et de comptes courants.“

A kereskedési politika az ó-monarchiában fiscalis érdekből származván, tulajdonképen védvámi volt. Az első intézkedés e tekintetben 1305. évből való, melyben szép Fülöp a languedoci posztó s gyapju nyírók kérelmére a belföldi gyapju kivitelét megtiltotta; ép így megtiltotta XI. Lajos a toursi selyemgyárak védelmére az indiai selyemkelmék bevitelét. Mindezek csak egyes kivételek voltak. A tulajdonképi védvámrendszer Colbert alatt létesült. — Colbert e czélból enquêteset rendeltetett, — összehívatott az ipar- és kereskedővárosokból több választott küldöttet, s a király személyes elnöklete mellett 1664. egy tarifot létesített, mely által az idegen gyárzikkék beviteli vámjá felebb emeltetett; az idegen nyers anyagoké pedig leszállítottak. Általában a vámtételek igen mérsékelték voltak, a mennyiben a beviteli vámok az árúk 5%-ját felül nem haladták s a tilalmak egészen megszüntettek; csak a kiviteli vámok maradtak, daczára a leszállításnak, nagyon is magasak. Colbert védvám-rendszerét az utána következett államférfiak csakhamar tilalomná alakították. Az első tilalmak 1686-ban léptettek életbe; különösen az angol ipar elnyomása volt e tekintetben főczél; tilalom alá helyeztettek : a gyapju és pamutkelmék, mousseline, festett kendők, foulard, fém, bőr porcellán árúk, indiai szövetek s t. e. Anglia visszatárláshoz nyúlt, olyannyira, hogy megtiltja vala a francia árúk bevitelét halálbüntetés terhe alatt. Így állott a két nemzet 1785-ig, midőn Vergennes a két nemzet közt fejedező kedvezőbb hangulatot felhasználva, az úgynevezett edeni szerződést kötötte. E szerint az eddig tökéletesen tilalmazott angol árúk, névleg 10—12%, tényleg a hibás perceptiv rendszer következtében 3—4% tel bocsáttattak be, mihez még Franciaország pénzügyi bal-állapota járúlván, a szabad kereskedés ellenzöitől mint a védvám helyes voltának bizonyítéka említettik; pedig egyedül a hirtelen átmenet volt a balkövetkezmények egyedüli oka. Ennek daczára a francia constituante a szabad-kereskedéshez ragaszkodott; az általa hozott vámjegyzék szerint 1) élelmi szerek és iparhoz való nyers anyagok bevitele tökéletesen szabad; 2) a közönséges fogyasztást és szükségletet kielégítő iparczikkékre mérsékelt vám; 3) szabad kivitel egyedül pénzügyi érdekből megszorítva. Ez okos

szabályzat csak rövid ideig tartott, a politika csakhamar kiszorította az életből. 1793. évnek február 1-jén megkezdődött a nemzeti háború Anglia ellen s Franciaország Anglia előtt elzárta határait. A directorium ugyanazon irányt folytatta. Napoleon alatt a tilalom nem csak Franciaországot, hanem az egész continenst magában foglalta, külön prévôt és vámtörvényszékek állítottak fel, melyek a vámtételek s tilalom áthágóit gályarabságra ítélték. — A restauratio alatt 1814-ben a kormány megígéri ugyan a vámtételek enyhítését, de 1822 óta még csak nyomasztóbbak lettek; jelesen az 1816-ki vámreform szigorította az 1814-ki mérsékelt törvényhozást. Mily káros hatású lehetett e törvény s eljárás, kitűnik a következő példából. Egy divatárus árkat rakott ki, melyeket a vámtiszt tiltottaknak állított. Ez egyszerű gyanúra az árúk zár alá vétettek, bureauról bureaura hurczoltattak, comitétól comitéhez vitettek. Hat hó elmultával végre küldt, hogy az árúk nem tiltottak s a kereskedőnek vissza is adtak. De történetesen ez árúk tavaszi kelmék voltak, melyeket april hóban, tehát épen keltük idején zároltak el, s november hóban adtak vissza, midőn a keresés ilyenmő javak iránt megszűnvn, értékök három-negyedét elvesztették. — 1819-ben az ú. n. mozgó scála lépett életbe (échelle mobile). 1820-ban a vasvám is megkészszerzetett, a külföldi gyapjú megvámoltott, de a belföldinél megkönnyítettett a vámtétel.

Fölötte nevezetes az 1822. július 5-én kelt törvény. Míg t. i. azelőtt a vágómarha Franciaországba mindig szabadon szállított be, s 1814. óta vétetett csak minden darab után 3 fr., most 1822-ben a miniszter azt 10-szerzve kívánta emeltetni, s a kamra nemhogy mérsékelte volna e magas tételt, hanem ellenkezőleg 55 frankra emelte. A vágómarhán kívül a gyapjú, friss és sózott hús, faggyú, olaj stb. vámtétele emeltetett. E szabály oly repressaliákra szolgáltatott alkalmat, mely Franciaország több kikötőjét s iparüzőit tönkre tette. Mind ennek daczára 1826-ban a vámtételek ismét főlebb emeltettek.

A júliusi kormány a vámtételek szabályozása tekintetében több helyes elvet tanácsolt, azonban a kamrák s az iparosok makacsságán mindannyiszor hajótörést szenvedett. Például: Argout kísérlete 1832-ben a cerealék vámtételét lejjebb szállítani nem csak nem sikerült, hanem a kamrák által még bonyolódottabb mozgó scála létesült, mint azelőtt; hasonlólag történt a vágómarhák tekintetében, sőt midőn 1836-ban Duchatel miniszteriuma a vámjegyzéket gyökeresen módosítani akarta, több város fenyegető kérvényt nyújtott be a kormánynak, mely által elijesztve, a módosítás abban maradt. E veszteség még nem ijesztette vissza a miniszteriumot. Kereskedelmi szerződészek által gondolt a zilált és bonyolódott vámjegyzéken segíteni. 1842-ben Belgiummal kezdődött meg az alkudozás, s Lipót király csak e czél tekintetéből jött el Párisba; de a kamara elé csak 1845-ben azaz épen eltelési évében terjesztetett; hasonlóan történt 1844-ben a turini kamarákkal alkudozásnál, melyeknek czélja francia borok olasz vágómarhávali kicserélése volt. A

magánérdekek soha sem játszottak oly nagy szerepet, mint ez alkudozásoknál. De a legnagyobb vereség a sesamum bevitelét illető törvény indítványánál érte a kormányt. A sesamum olajos növény, mely a szappan gyártásnak igen nagy lendületet adott, de egyszer-mind a dél olajfa ültetvényeivel s az éjszak repeczetermesztésével nagy versenybe lépett. A földbirtokosok reclamatiójára maga a miniszter, nézete elleni indítványt javasolt s a növény vámtételét emelni kívánta. Erre Franciaország nemzetgazdasági s politikai tekintélyei Rossi, Dunoyer, Passy, Vivien, Blanqui, Reybaud, Horace Say, Leon Faucher, Chevalier, Wolowski s egyebek, Cobden Richard nagyszerű agitatója által ösztönözve, egyesültek, hogy közvetlenül a Journal des Economistes-t alapítsák (1841). Néhány évvel utóbb a szabadkereskedés központi társulatává (Association centrale pour la liberté des échanges) alakultak, melynek vezénylő elnöke az ügyes és munkás Bastiat lett. E társulatnak feladata volt, a szabadkereskedelmi elméletet terjesztetni s a közvéleményt a védvámi rendszer káros voltáról meggyőzni. Keletkezett nemsokára a pártnak ellensúlyozója, mely a Journal des Economistes-nek a „Moniteur industriel“-t, s az Association pour la liberté des échanges-nak a „Comité pour la défense du travail national“-t állítja vala szembe. Az ellenpárt vezetői Odier, Mimerel, Perion s Lebeuf dőhösen harcoltak a védvám elmélete mellett. E párt szemtelenséggel határos meressége tetőpontját érte 1846. nov. manifestumában, melyben felszólíttatik a miniszterium, nyilván s haladék nélkül kijelenteni, hogy a védvámot s a védpolitikát jövőre mindíg fentartja s rajta sohasem változtat, különben ellenségei felfognak fegyvereztetni! Ez már sok volt, s a kormány 1847. mártius 31. vámreformi javaslatot terjeszt elő; azonban a javaslat előadója oly hoszúra nyújtotta véleményezését, hogy már végére járván a kamarai ülészek, a képviselők nem találtak átolvasására elég időt. S így a júliusi kormány a vámügyet ismét függőben hagyta. A köztársaság sem tett nevezetes lépést. A császárság végre a reform terére lépett; az alkotmány jogot ad a kormánynak a vámtételeket egyszerű rendeletek által ideiglenesen megváltoztathatni; a kormány a kőszén, vas, gyapju, olajtartalmú gabnaneműek, aczél, vágómarha, hús és szesz vámtételét leszállítja; a hajóépítésre szükséges anyagok bevitelét teljesen szabaddá teszi. 1856-, 1857-, 1858-ban ismét új engedmények következtek. A gépek vámja 40%-tól 11-re szállíttatott s igen sok tárgy (vegyésziek, festőszerek, bőrök, faneműek stb.) tekintetében igen mérsékeltek. A kormány a tilalmakat már ekkor megakarta szüntetni, s egy törvényjavaslatot nyújtott át a kamaráknak, mely azonban megbukott; utóbb a szabadkereskedés ellenzői még oly nyomást gyakoroltak, hogy midőn a kormány a tilalmakat 30—40%-nyi védvámra átalakítani az ebbeli javaslatot vizsgáló bizottság kénytelen volt. Azonban a szabadkereskedési párt nem nyugodott; a világkiállítás megmutatta egyrészt a tilalmak s védvámok hiábavalóságát, s a kamarák a tilalmak megszüntét 1861. jun. 1-re tűz-

ték. Maga a kormány a szabadkereskedés előfeltételeit: helyes utakat, csatornázásokat, vasutakat építtetett. S e működések eredménye az egész vámügy reformja; a tilalmi válaszfal ledőlt, helyébe 30%, 1861 óta 25% vámtétel lépett. S ime épen a francia áruk kivitele emelkedett az új vámrendszer következtében, mert míg a bevétel 1861 óta csak 6%-kal emelkedett, a kivitel 58%-nyi haladást mutat. S így Franciaország a szabadkereskedés czél szerű volta s a védvám kárhözátosságáról egy új védokot s gyakorlati példát nyújtott, mely a kormány s a nemzetgazdaság emelésére felette jótékony hatású volt.

A császárság közigazdasági történetében egyik legnevezetesebb jelenség, a városok újból építése. Rövid, alig tíz évi idő alatt a régi Páris világváros eltűnt a földszinéről, s romjaiból alig sejtített pompával emelkedik ki. Páris példáját több tartományi város követte (Marseille, Lyon, Lille, Rouen, Toulouse stb.). A kormány, távol attól, hogy e törekvést gátolja, gyámolítólag működik közre; a községek kölcsönfelvételi működése megkönnyítették, s e könnyebbitések segítségével Páris 1851—1858-ig három kölcsönt vett fel, melyek 255 millio frkra rugnak, s melyek közt az első 1870, a többi csak 1899 lesz teljesen amortisálva. Mint általánosan tudva van, a kormányt e tekintetben nem annyira gazdasági, mint tisztán politikai és társadalmi tekintetek vezérelték; mert meg kellett szabadítani a fővárost a csendzavarók kezeiből; s egyáltalában igen téves volna a vélemény, mintha a kormányt a városok átépítésénél csak pazarvágy és fényűzés vezérelte, koránsem, a közrend és egészség fenntartása, a szegénység elhárítása s a jótékony czélok előmozdítása volt a vezéreszme. Az e végből használt eszközök következők: az 1853. máj. 23. törvény, mely szerint oly departementok és községek, melyeknek évi jövedelme 100,000 fr. túlhalad, egyszerű decretumok által tehetnek kölcsönfelvételeket; a préfectek nagyhatalma s végre az 1852. mártius 26-án hozott kisajátítási törvény. — Különösen Páris átépítéséről szólva, a közmunkálatok leginkább ház és szépítési építmények: mint ó, egészségtelen, sok szegletű városrészek lerontása, utak és boulevardok építése, a Louvre s a Tuileriák egyesítése, egyes paloták, mint az iparpalota s nagy kaszárnyák emelése, hidak építése, operaház alapítása, a székesegyház s történeti emlékek kijavitása stb. 1858. nov. 14-ig a városnak e véből tett kiadásai összesen 200-mill. frkra rugtak, melyhez az állam segég összegei járúlnak, melyek részint $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, de soha $\frac{1}{3}$ -nál kevesebbet nem tettek. Azonban az 1858-ig tett építkezések még csak az átépítés csekélyebb része. Mert az említett évben Páris városa szerződést kötött az állammal, melyben az előbbi a legnagyobb szerű tervek egyikének létesítésére ígérkezik, kötelezve magát, hogy a legközelebbi 10 év lefolyta alatt 9 új boulevard, továbbá tíz 20—40 metres szélességű út s négy avenues, melyek szélességre nézve a boulevard s utak közt állnak, a közforgalomnak át fognak adadni. 1861-ig az e célból tett költségek már 260-millióra rugtak. S 1862—1869-re já-

rulandó összeg pedig 300-millióra terveztetett, s ha még ehhez az állam subventióját vesszük, a főváros átépítésére tett költségek 1853—1869 közt 1500-millióra fognak rugni. Mily nagy az állam hozzájárulása a középítkezéshez, kitűnik a következő adatokból:

Az állam által 1852 óta nyújtott összegek:	
A Louvre s Tuileriák egyesítése	62,500,000 frank
Elysée	1,400,000 "
Történeti emlékek kiigazítása	2,170,000 "
Ney tábornagy emléke	50,000 "
Strassburg boulevard	3,149,000 "
A Seine jobb oldalán levő Sebastopol boulevard	23,500,000 "
Longchamps Hippodrom	1,500,000 "
A császár síremléke	865,000 "
A külügyminiszter hótelje	4,500,000 "
Építmények Isle des Cygnesben	428,000 "
Ipar palota	14,880,000 "
Sebastopol boulevard	12,500,000 "
A jenai, arcolci s austerliczi sérvvitézek hidja	4,250,000 "
A székes-egyház	3,500,000 "
Kaszárnyák	7,850,000 "
Az 1858. törvény munkálatai	60,000,000 "
Az új operaház	22,000,000 "

Összeg 225,042,000 frank.

Nem lesz épen érdektelen megvizsgálni azon forrásokat, melyekből a város a szükséges költségekre megkívántató összegeket előteremtí. Mindenekelőtt bevételeinek folytonos emelkedéséből, mert míg 1853-ban az évi jövedelem 47-millió, 1860. már 130-millióra rugott, egyedül az octroi az említett évben 80 $\frac{1}{2}$ milliót tevén.

Miután pedig a kiadások 1862-ben csak 79 milliót tettek, évenként 30—40-milliónyi fölösleg mutatkozik; ez összeghez járul még mintegy 255-milliónyi kölcsön. S koránsem mondhatni a városról, hogy pusztán fényűzési ezélből tesz ily nagy költségeket, a jótékony intézetek, iskolák, közlekedési eszközök stb-re is tetemes összegek fordítottak. Ha összehasonlítjuk a különféle budgetet, azonnal szembeötlök a jótékonyág tekintetében tett emelkedés. Az 1848. budget szerint 6,200,000 frk jutott jótékonyági intézeteknek s az elemi iskolákra 1,100,000 frk, 1864-ben 10,244,517 illetőleg 3,641,992 frank; sétatérre, utcák kövezésére, vízvezetésre stb. 1848-ban csak 4 mill., 1864-ben 20,906,000 fordítottatott. S ezért Páris most már nemcsak a legszebb, hanem a legégszégesebb és legtisztább város. 1856. óta a város kerületében 7 nagy fakert ültetett, ezenkívül Páris városa számtalan vízi mű által igen jó vízzel láttatik el, míg föld alatti csatornázások által gondoskodva van az utcák tisztogatá-

sárul s az egészségtelen nedvek eltávolításáról. — Azonban különösen gazdasági tekintelből több ellenvetés tétetik az efféle építkezések ellen. Miután egész városnegyedek rontatnak le egyszerre, sok, helyhez kötött iparos és kereskedő tökéletesen nyomorra jutott; a lakások megrágultak, a mezei gazdaságtól az ügyis nagyon szűk munkások az építésekhez vonattak el. De ha vannak is hiányai ez átépítéseknek: sohasem kell felejtetni azt a nagy előnyt, melyet Franciaország a pauperismus enyhítése következtében nyert. Franciaország csak 25-milliót fordít a pauperismusra, Anglia 100-milliónál többet, s így ha évenként 75—100-millió frankot költ épületekre, még mindig nem tesz fölösleges kiadást.

Franciaország, természeti állapota folytán, az agricol államok egyikének szereti magát tekintetni: s mégis alig hihető, hogy Franciaország az európai mezei gazdaságban igen alacsony fokozatot foglal el. „Mi a katonai ügyeket illeti, szól Raudot, kétség kívül az első rangot követelhetjük. Mert a művészetben „embereket ölni“ egy nemzet sem dicsekedhetik nagyobb előmenettel. De az emberek táplálása műveletében nem csak az első, de még a második helyet sem foglaljuk el; Italia s Belgium, e kis államok a béke csatájában bennünket legyőznek.“ Magában érthető körülményeknél fogva Franciaországban is a gazdaság különféle fokú; míg némely departementokban tökéletesen pang, addig másokban a tökély legmagasb fokát érte el. — Így az éjszaki s éjszaknyugati tájakon (az egykori Flandria, Artois, Picardie, Normandie s Isle de France) a mezei ipar Angliáéval egyenlő, — egy hectar 450 franknyi jövedelmet vagy háromszor akkorát nyújt, mint Franciaország átlaga; — a nyugati provinciák (Touraine, Maine, Anjou, Bretagne, Poitou, Saintonge s Angoumois) még mindig igen nagy gazdasági jólétnek örvendnek, de már az előbbiekével nem vetekedhetnek. Legkedvezőtlenebb némely hegyi departement s a keleti határhelységeken kívül Franciaország közepe, hol Berry s a pusztá Sologne nyúl el, hol általában az összes műveltség még középkori bélyeget visel.

A szőlő a gabna után a francia gazdaságban a fő czikk, az összes művelt föld egy tizedét foglalja el; az utóbbi időben a szőlőbetegség kezdi ugyan pusztítani, miután azonban a bor értéke ennek következtében ötszörösen emelkedett, a bortermelők nem nagy kárt szenvedtek. Már az eperfatenyésztés és a selymészet más viszonyt mutat. 1853-ig a selyem évenkénti termelése 100-millió. 1853 óta a selyemtenyésztésnél egy különös betegség fordult elő, s a tenyésztők évenként 50—60 milliónyi kárt szenvednek.

Nem lehet állítani, hogy Franciaországban a mezei ipar mitsem haladt; haladt, de e haladás oly lassú, hogy alig észlelhető. Hivatalos adatok szerint 1819—1858-ig 23₄ millió hectolitre gabna szállított ki s 57₆ millió vitetett be, — tehát 34₂ millió hectolitre, vagyis 90₆ millió franknyi beviteli többlet jelenkezik; a nevezett termények beviteli többlete 1862-ben 116, 1863-ban 356-millió frank.

— Az állattenyésztés szintén elégtelen Franciaország számára. 1853. előtt 5° millió frank vitetett be, 1853 óta 16-, 39- és 58-millióra emelkedik. Hasonlóan többlet mutatkozik az olajnál (10—30 millió), kendernél és lennél (20—30), nyers bőröknél (50—70), olajtartalmú növényeknél (40—50), a közönséges fánál (70—100), nyers gypjúnál (100—150), selymennél (100—200 millió frank). S így Franciaország, daczára annyi természeti adományainak, a külföldön 5—800 milliót költ oly terményekre, melyek saját földén kevésbé jobb művelési rendszer mellett busán megtermenének. Ehhez járúl Franciaország lakóinak nagy szegénysége. Így az 1850. aug. 7. törvény általános becslést rendeltetett el, melyből kitűnt, hogy 7,846,000 az a dólajstromba jegyzett földbirtokos közül 3-millió, tehát majdnem a fele, közhatalóságok által elismert szűkölködés miatt személyes adót nem fizet, továbbá 600,000 adóköteles 5 centimesnél nem fizet többet. Mily nagy némely vidéken a paraszt nyomora, kitűnik egy jeles francia tudós következő szavaiból: „a Dauphiné magaslatán a paraszt—alig hihető,—a napon szárított tehén ganéjjal szokta hat óra előre sütni kenyérét, s ha enni akarja, fejszével kell szétvágania s egész napon át vízben áztatnia.“ — A bútorzat a paraszt házakban épen oly silány, mint külsejük; — a francia lakosság $\frac{1}{5}$ része nem élvezi a bort.

Mi lehet ezen mezei elszegényedés oka? Sokan azt a nagyon is feldarabolt földbirtoknak tulajdonítják, de hibásan, mert általában nem ismerünk még tartományt, hol a birtok feldarabolása egyedül a mezei gazdaság halála volt, holott ép ellenkezőleg, a birtok agglomeratiója, majdnem mindenütt, mezőgazdasági hanyatlást okozott. És a kis birtok igen jól egyezik a nagy birtok előnyeivel, egyszerűen azon oknál fogva, mivel Smith Ádám szerint a kis birtokos, ki kertje minden zugát a legkisebb részletekig ismeri, birtokát legsikeresebben művelheti; így Thorton előadása szerint Rutland és Lincolnshire plébániában a birtok feldarabolása már évszázadok óta divatos, a nélkül, hogy ebből a legkisebb hátrány következett volna be. Az ottani parasztok a legjobb állapotban élnek s alig található az összes egyesült háromkirályságban nagyobb komfortot és kényelmetességet. Az egyes családok földrészlete évszázadok óta egyenlő nagyságú maradt, elég nagy egy-két barom, baromfi s juh táplálására; az ottani szegények, nemhogy nincsenek nagy számmal, sehol sem kisebb a szegényadó. Erkölcsi tekintetben pedig mennyi előnyei vannak a kis birtoknak; „a tulajdon, Thornton szerint, a parasztnak függetlenséget és önbizalmat nyújt, s a legnagyobb ösztön munka- és tevékenységhez. A földmivest okossá és mértékletessé teszi és gyermekeinek ugyanazon erényekre való nevelésére készíti. De nem is állíthatni, hogy újabb időben a földbirtok még folyvást eldarabolatik. Sőt ellenkezőleg 1821 óta tetemesen megritkult. Igaz, hogy 1821. 51 közt a parcellák 126-tól 127-millióra emelkedtek, de ezen sokasodás az épületek által elfoglalt telkek s nem mezőgazdaságéira esik, miután az előbbiek épen

egy millióval t. i. $6\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ millióra emelkedtek; azonfelül a házakhoz tartozó telkek p. o. udvarok, kertek stb. $2\frac{1}{2}$ millióval emelkedtek, holott a mezei telkek ép annyival gyérültek, 100.4 millióra szálltak alá 102.9 millióról. — A tulajdonképi ok nem lehet tehát a földelaprózás, — hanem igenis a Franciaországban nagyon uralkodóvá lett absentismus; a földbirtokos jószágát, a nélkül hogy műveltetéséről legkevesebbé gondoskodnék, egyszerűen a bérlőknek adja át, hogy a belőle nyerendő jövedelmet, jószágaitól messze, többnyire a nagy városban pazarolhassa el. Már pedig általános tapasztalás mutatja, hogy a földmivélés az absentismus mellett végenyészetnek indul. Ehhez járúl még a tőke szegénység, a mezei ipar fő hiánya, a városok átépítése által eszközölt munkás kezek szegénysége, takarékpénztárak szűke stb. Mindez igen természetesen a mezei kamatlábat átmérőleg 8 — 11% -ra emeli. E magas kamatláb a jelzálogi törvényhozás hiánya által csak még inkább gyámolítatik. Franciaországban az u. n. titkolt (occultes) vagy törvényes jelzálogok léteznek, melyek által az adós felesége, gyermekei s gyámoltjainak jogai védetnek, s e titkolt jelzálogok ipso jure azon előnnyel bírnak, hogy elsőbbséget igényelnek minden egyéb zálogjog előtt. A kamatláb ezen túlzott magasságához járúl még a jelzálogítással összekötött tetemes kiadások: a hivatalnokok tiszteletdíja, a bekeblézések alakszerűsége, a bélyegilletmények stb., s ezek a közönséges tőkekölcsönt 15% -kal felesigázzák. — A törvényhozás még a barom-bérlésnél is fölötte hiányosnak mutatkozik. A francia code szerint ugyanis, a bérbeadónak meg van tiltva, meghatározott kamatokat szedni, meg kell neki elégednie a kibérlő nyers jövedelmének egy részével, (bon droit du bétail). Már pedig történhetik, sőt sokszor történik is, hogy ezen eljárás mind a haszonbérlő mind a bérbeadónak hátrányára van; mert a bérlő sokszor jobb bánásmód, gondosabb ápolás által a nyáját szaporítani igyekeznék, ha szorgalmának gyümölcsét önmaga szedhetné. — Egy más visszás intézmény a bérlésnél az, hogy a nyájáldás meghatározott egy és mindennemű állatra (s pedig 50 fixum), s így a törvényhozó előtt tökéletesen nem volt tudva, hogy míg a vonóbarmok nyersjövedelme alig 0, a hizlalt sertéseknél 3 — 400% — a tej nem tartozik a felosztandó nyájáldáshoz, — minden risico, minden veszteség a tőkeadónak esik terhére. Mert a francia code határozatához képest a bérlő csak a veszteség felét viseli, ha a veszteség részleges, de ha az teljes, akkor a bérbeadó; így tehát mihelyt a barom állomány közt betegség üt ki, a bérlő, csakhogy a veszteség őt ne érje, igyekszik az összesnek megrentására. Végre káros a mezei hitelre a törvényhozás a tekintetben, hogy oly zálogot, mely nincs a zálogvevő kezében, nem, is ismer el zálognak. — Mindezenfelül a francia mezőgazdaságon terhes sulyként fekszik a jelzálogi és az adó-teher, a mennyiben Franciaország jelenlegi jelzálogi adóssága 13—14-milliárd, s ennek évenkénti kamata 600-millió; megjegyezvén, hogy a francia földmivélő, a jelzálogítással egybekötött számtalan nehézségek miatt, akkor tesz jelzálogi adósságot,

ha már személyes hitele nincs. — Az adóteher pedig 541 millió, úgy hogy e két tétel maga évenként 1200-milliót húz el a földmivesek úgy is kicsiny tökeiből.

IV. Henrik óta még egy kormány sem tett annyit a mezei ipar akadályainak elhárítása tekintetéből, mint a napoleoni; a mezőipari köztanács szervezetett, minden arondissemantban egy tanácsadó kamra (chambre consultative) s a földmívelési s kereskedelmi miniszteriumban külön bizottságok alakítottak; különféle jutalmak szabtak ki stb. Azonban a mező gazdasági ipar haladásának lényeges alapföltétele: a jelzálogi törvényhozás javítása s a hitelközpontosítás megszüntetése; míg ez nem létesítettik, — addig minden egyéb törekvés hiú, hasztalan. Nyílt bizonyítékot szolgáltat e tekintetben az 1857-ben fogantatba vett s az alagsövezés létesítését czélbavevő kísérletek. A kormány az alagsövezési tervre 100-milliót engedélyezett, azonban az egész ügyletet minden jogositvány s kiváltsággal együtt a crédit fonciernek nyújtotta át. 1859. december 31 ig, azaz kétévi működés után, összesen két kölesön nyújtott. 36,000 fr., — 1863-ig csak 39 kölesön 720,750 franknyi összegben. Szerencsére egy könnyebbitést szolgáltatott ugyanekkor a kormány, a mennyiben az állami mérnököknek meghagyá, az alagsövezési munkálatterveket, a hol s a midőn kívántatnak, díjtalanul elkészíteni, s a munkálatokat személyes felügyeletök alatt vezérelni; — a különféle departementokban az alagsövek készítésére gyárak alapítottak. — E működéseknek köszönhetni egyedül, hogy 1863. január 1-ig 145,000 hectar lett alagsövezve — Dicséretes továbbá a kormánynak a mezei gazdasági ismeretek terjesztésére vonatkozó törekvése. Jelenleg 3 mezőgazdasági főiskola van Franciaországban (Grignon, Grandjouan és La-Saulsaie); magában Párisban a művészet és mesterségek császári conservatoriumában a mezei-ipar számára 3 tanszék áll fenn, s más 9: Rodez, Besançon, Quimper, Toulouse, Bordeaux, Nantes, Compiègre Rouen és Amiensben. Ezekenkívül van 51. ú. n. bérlőiskola az alsóbb munkálatok tanítása s a szolgálk kiképzésére. Doubs departementban egy vándor iskola is létezik még, pedig kitünő eredménnyel; a szép-időszakban, egy a departementi alaphól fizetett tanár minden vasárnapon más-más helységbe megy előadásokat tartani. A mezei ipar különféle pályadíjak által mozdítatik elő s más kitüntetések is érik a földmívelőt. Így 1839 — 59-ig 190 mezei gazda nyerte el a becsllet rendet. Legnevezetesebb segélyt nyert azonban a mezeigazdaság a közlekedési eszközök javítása, utak építése által. A kormány községi mocsárok kiszáritása s termővé tétele által is sok parlagon heverő földet értékesített. — Franciaország összes községi földi 4,720,000 hectart tesznek. E nagy tömegből (Franciaország területének tizennyed része) 1,690,000 h. erdő, 240,000 h. szántóföld, rét, szőlő vagy gyümölcsös többi mind, 2,790,000 h. pusztá, legelő, mocsár. Ennélfogva már régóta földértékesítésén dolgozik a törvényhozás. — IV. Henrik egyik rendelete 1599-ben a mocsárok birtokosait felszólítja, azoknak két

év alatti kiszáritására; —ellenkező esetben Bradley, hollandi, feljogosittatik a kiszáritás fogantositására, a kiszáritott föld fele része kárpótlásul esvén neki. Hasonló törvény hozatott 1791, 1807, 1833, 1834, 1835-ben, de siker nélkül. — Végre 1860-ban elhatároztatott, hogy a községi mocsárok a községek által fognak lecsapoltatni, ellenkező esetben az állam fogantositja s a község csak a lecsapolási költségek megfizetése után lesz ismét földének tulajdonosa; sajnos, hogy e jeles törvény hatásáról az idő rövidsége miatt még nincs tudomásunk.

Nem fog ártani, ezek előrebocsátása után, a francia földműipart az angolországgal összehasonlítani. Angolország tizenháromszor kisebb területen kétszer annyit termel, mint Franciaország. Ha tehát a francia mezei ipar ugyanazon fokon állana, mint Angliáé, Franciaország huszonhatszor annyit termelne, mint jelenleg. Mi lehet ezen felsőbbségnek oka Anglia részéről? E tekintetben az egyes részleteket kell vizsgálat alá venni.—A gabnatermelés egyenlő nagyságú területen Angolország és Franciaországban úgy, áll mint 28 : 13.— Ennek oka az Angolországban divatozó forgatási rendszer, melynél a gyökér növények a szárnövényekkel váltakoznak. A zangol marhatenyésztés belterjes és külterjes, s e részben Angolország húsértékben 100-millió franknál többet termel, mint Franciaország. — Tej termelése négyszer akkora, — juhtenyésztése hatszoros, habár a juhok és marhák száma a két országban egyenlő nagyságú; — a különbség tehát egyedül a gondos tenyésztésben gyökerezik. Más előnye az angol mezei gazdaságnak, hogy a hol a francia 8 személyt igényel, az angolnak csak 3-ra van szüksége, a gépek szerepelnek nagyobb részét. Az angol mező-iparnak piacza rendkívüli nagy, a tőkegazdagság, a hitel stb. mind roppant előny Angolország részére.

Az erdőgazdaság a tudomány igényei szerint az állam védelte alatt gyarapodik leginkább. S ép ez elv hanyagoltatott el Franciaországban annyira, hogy míg Németországban az erdőség a termőföld $\frac{1}{3}$, Franciaországban csak $\frac{1}{7}$. Mily veszedelmes pedig az erdő gyérülése, kitűnik a következő adatokból: „Bizonyos, így szól egy 1853. évi préfect jelentése, hogy az Alpok termékeny földje a folyvást szilajabbá váló hegyi-patakok ostroma alatt sokat szenved; az Alpok valamennyi magaslatai, ha nem is egészen, részben meg vannak fosztva erdőiktől; talajuk, a provencei nap forróságától kiegészve s eltiporva a birkától, mely, nem találva többé a föld színén tápláló növényt, a földbe rejtett gyökereket ássa ki; ezen talaj, melyet az olvadozó hó időszakonkénti vize vagy a nyár zivatarjai forgatnak át, legurul a meredekről a termékeny völgyekbe, egyrészt metelen sziklafalakat — másrészt elpusztult földeket hagyván hátra. Ott, hol még tíz év előtt egy kis erdőség volt, jelenleg már csak a hegyi-patakok pusztja medrére akadunk. Ma már nincs egyetlen egy hegy sem, melynek saját folyam-medre nem volna, s naponként újak támadnak. Ily viszonyok közt természetesen a szántóföldek mennyisége folyvást gyérül, s ennek

okát a népesség folyvást tartó ritkulásában látom, melynek oka, valamennyi község-elöljáró tanúsága szerint, a szántóföldek kevesbitésében, a földmivelők csoportonkénti kivándorlásában rejlik. Ha gyors és erélyes ellenszerek nem alkalmaztatnak, akkor határozottsággal előre meg lehet mondani az időpontot, melyben a francia Alpok pusztákká lesznek. Évenként nagyobb lesz a baj, és fél század múlva Franciaország egy departementtal szegényebb, s egy sivataggal gazdagabb lesz⁴

S csakugyan az Alpok lakossága szemlátomást fog, jelesen a magas Alpok 18⁴⁶/₅₆ közel ¹/₃₃-dal, az alacsonyoké éppen ¹/₂₀ dal; ugyanez áll Lozère Arriégeről stb.

E nyomor elhárítása tekintetéből az állam már több ízben közbelépett. 1842-ben 63 köztanácsos a hegyek erdőkkeli beültetését kívánta, ezen idő óta folytonos reclamatiók egész sora sürgette a kormányt tevékenységre; 1856-ig azonban, a különféle kormányok, e célból semmi nevezetést nem tettek. Azonban az említett évben nagyon is dühöngött árvíz az ügynek új lökést adott. 1856. július 19-én kelt császári levél által a terület megvizsgálata tüzetett ki. 1860-ban az erdőültetés is erélyesen folyamatba tétetett. Legszükségesebbnek találtatik az erdő-ültetés az Alpokon, Pyrenéeken, Cevennek s Auvergne hegyi departementokban. Egészben véve 40000 hectar állami, 532,846 h. községi, 560,787 h. magán-terület, tehát összesen 1,133,743 h. hegyi föld találtatott erdő-ültetésre szántnak. Az államterületén már 1855-ben kezdetet meg a fákkal beültetés, s 1860-ig évenkénti 500,000 frank költséggel 14,000 hectar be is ültetett. A magán és községi területek beerdősítésére ingyen mag s növények szolgáltatnak. S így főkép, ha a kormány eddig követett terhes adó szerkezetétől eláll, az erdőgazdaság s vele együtt a nemzeti vagyonság ismét szilárd és jó lábön fog állani.

A mezei gazdaságnál még nehezebb föladata van a kormánynak a tengeri ügy megoldásánál, — s e szempontból a császári uralomról csak dicséretet lehet mondani. — Franciaországban a haditengerészethez való ujonczozás, az úgynevezett tengeri beírás által eszközöltetik — mely következőben áll: Minden oly iparág munkása, mely iparágak éltető eleme a tenger, saját hatóságánál köteles magát beiratni, mely beiratás által iparul további folytatása esetére azon kötelezettséget vállalják el, hogy éltek bizonyos részében az állam rendelkezése alatt állanak. Kiterjed tehát ezen beiratás mindazokra, kik akár a magas tengeren, akár a partok mellett halászat, és hajózással foglalkoznak; kik valamely, a tengeri hajók előállításánál megkívántató dolgot végeznek, tehát nem csak a matrózok, hanem a hajó-ácsok, gépészek, kötél- s vitorlacsinálók stb. Az inscriptiót követő 3 év alatt a hajós-legény tengerészeti kiképzése végett tetteleges szolgálatban van, — ezután, ha csak valamely rendkívüli körülmény mást nem parancsol, szabadsággal elbocsátatik, de 50 ik éveig szükség esetén bármikor tetteleges szolgálatba visszahívhat-

tik. Végül megjegyeztetik, hogy mindeniknek tetszésétől függ az in-scriptionál részt venni, de ha magát kitörülteti, tengerészeti iparát többé nem gyakorolhatja. E rendszer előnyeit az állam irányában nem szükség vitatni, — tekintsük inkább ellenzőinek állításait. — E rendszer mindenekelőtt ellenkezik a személyes egyenlőséggel és szabadsággal; — a tengerészeti biztosok felette nagy önkényhatalommal bírnak az összes tengerparti lakosok fölött, — a hadkötelezett, különösen a szegényebb sorsú, a tetteges behívásnál felette sujtatik, miután többnyire egész vagyonát (a halász vagy a kisparti hajós) potom áron eladni kénytelen, — a tengerészeti iparágak munkásainak munkabérént időszakonként lenyomja s fölemeli, — s végre számtalan pedans nyomozás stb.-nek vannak a parti lakók alávetve. Ez utolsó s talán legsúlyosabb ellenvetés megszüntetésére III. Napoleon sokat tett, s egyáltalában az ellenvetések nem annyira az összeírás elvét, mint inkább gyakorlati fogatosítását illetik.

A francia kereskedelmi hajózat 1820 óta semmi haladást sem mutat. Jelesen 1817-től a tengeri közlekedés Franciaország és Amerika közt 86,243 tonna, melyből 23,108 tonna francia hajókra esett; 1860-ban ugyanazon közlekedés 495,440 tonna, s a francia hajóké 16,221. Tehát négy évtized alatt még a legkisebb haladás is hiányzik, pedig a kereskedelmi hajózat rendszeresen bőlesője a tengeri hajóhadnak. E hátramaradásnak okai következők: a francia, jelleménél fogva nagyon kevés gonddal és figyelemmel van a tenger iránt, nem igen szeret külföldre vonulni, s a ki teszi, többnyire elszegényedett, munkát kerülő; — a kereskedelmi rendszer nagyon nyomasztó, — a gyakori hivatalos szemle nagyon terhes a kikötőkben. E hátrányok a császári uralkodás alatt ugyan nagyobbára megszüntettek, — de mit ér ez, a nemzet jelleme meg nem változtatható. Sokkal nagyobb hatású a császár működése a tengeri hálászatot illetőleg; — a szörbenes több helyütt mesterségesen tenyésztetik s kitünő eredménnyel, különféle halászati iparszerek, újnemű halászbárkák (bateaux viviers) osztattak ki Franciaország több vidékén, úgy hogy e szempontból már is mutatkozik haladás.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

FLEGLER SZALAY LÁSZLÓRÓL.

Erinnerungen an Ladislaus von Szalay und seine Geschichte des ungarischen Reiches. Von Dr. Alexander Flegler. Leipzig. 1866.

(Első közlemény.)

Flegler, ki a magyar irodalmat oly alaposan ismeri, s kinek e szakban irt munkái a német irodalom legjobbjai közé tartoznak, ez

újabb munkájában Szalaynak emel irodalmi emléket, ki egyszersmind személyes barátja volt. Zürichben ismerkedett meg vele 1849-ben, midőn Szalay Frankfurtból, hol a német központi kormánynál a magyar kormány követeként működött, e városba vonult vissza. Fleglert érdekelték a magyar ügyek, s örvendett, hogy oly férfúval ismerkedhetik meg, ki neki alapos felvilágosításokat adhat. Az ismeretség barátsággá fejlődött, és Szalay nem csak a magyar politikai ügyek ismeretébe avatta be barátját, hanem a magyar nyelvbe és irodalomba is. Flegler Szalay eltávozása után is folytatta magyar irodalmi tanulmányait, s folyvást levelezésben állott vele egész haláláig. A német folyóiratokban számos magyar irodalmi tanulmányt bocsátott közre, mely érdemeiért a magyar akadémia külföldi tagjai közé választotta. Kölcseyről irt jellemrajza oly kitünő, hogy hozzá hasonlót, fájdalom, a magyar irodalom nem mutathat föl. Szalay történelmi munkáit is terjedelmes cikkekben ismertette, s úgy látszik, jelen munkája nem egyéb, mint e cikkeknek egy egészszé olvasztása, megtoldva Szalaynak (1849—1855) külföldön töltött éveit rajzával. A munka ez utóbbi része igen becses adalék Szalay életrajzához, és sajnáljuk, hogy ez alkalommal nem ismertethetjük meg vele olvasóinkat, s a hely szűke miatt csak arra szorítkozunk, mit Flegler Szalayról, mint történetíróról mond. A jövő füzetben visszatérünk e mellőzött részre is, s a lehető terjedelmesen.

Flegler tanulmányát s általában Szalay jellemrajzát a magyar történelmi irodalom áttekintésével kezdi meg. Érdekes rajz, melyből egy pár főpontot kiemelünk. Szerző csak érinti a latin nyelven irt magyar történelmi munkákat. „Ezek — úgymond — legendaszerű (helyesebben hol legenda hol mondaszerű) előadással, már a kereszttyenség behozatalával megindúlnak, s egész a középkoron át folynak. A krónika-irodalom Hunyadi Mátyás korában új lendületet vesz a behívott olasz tudósoktól, melyet a későbbi korban is érezhetni. A XVI. században Veráncsics Antal, a XVII-ikben Istvánffy Miklós, kivált ez utóbbi, mintegy közelednek a classikai bevégzettség felé. Hozzájuk csatlakozik még számos író, míg végre Pray és Katona nagy munkáival a latin nyelvű magyar történelem mintegy kimérül. A magyar nyelvű történelem kezdetét a históriás énekekben látja a szerző, honnan Székely István krónikája először képez mintegy átmenetet a történelemhez. Szerző, úgy látszik, nem tudja, hogy Székely krónikája nem csak magyar, hanem világ krónika is. Alkalmasint a Nemzeti Könyvtár kiadásából ismeri, mely csak magyar krónikáját közölte. Másképp jól itéli meg. Székely krónikája a mondákból és hagyományokból indul ki, s az Árpádház eredetét az Attilaéval köti össze, az Attilaét pedig Hámmal, a Noé fiával. Árpádon kezdve, egész koráig, elbeszéli a magyar királyok viszontagságait, röviden ugyan, de a tények bizonyos kerekdedségével. Az események kapcsolata sem hiányzik benne, de inkább a régi, mint a későbbi időket illetőleg. Mennél inkább közeledik Székely a maga ko-

rához, annál töredékesebb. Egészben véve természetesség és naivság Székely jelleme, mindamellett néhol a tények és személyek erőteljes megítéléseig emelkedik. A második krónika, mely figyelmet érdemel, a Heltai Gásparé, Székely ifjabb kortársaé. Az elbeszélés tömörségére, az ítélet tisztaságára nézve hátrább áll ugyan Székelynél, de más tekintetben előbbre viszi a magyar történetírást. Heltai Bonfint utánozta. Hunyady Mátyás dicsőítése után Magyarország leírására tér át, s a megyék átnézetét adja. Külön szakaszban szól Erdélyről, melyet szintén leír, s végre megkezdí nemzete ős történetét, hasonlóan a mondákból indulva ki. Az egész krónika a mohácsi vészszel végződik be 1526-ban. A kritika nem erős oldala Heltainak, hanem ezt annyival inkább menthetni, mert ez időben a történelem más nemzeteknél is még alig emelkedett ki a középkori mondák ködéből. Heltai mindenütt kedveli a mondaszerűt, a kalandost, s felébb becsüli a tények józan felfogásánál. De megvannak érdemei is; jól tud csoportosítani, fölkeresi a tények belső kapcsát, noha ezt a legtöbbször csalódások képezik. E tulajdonai Székely fölé emelik.

A harmadik krónikairóval, Szalárdi Jánossal, a magyar történelem levetközí a mondák költészetét s a valóság földére lép. Már bevezetése az idők változott szempontjára mutat; Szalárdi a különböző kormányformák magyarázatával kezdí munkáját, s kijelöli az aristocratia és democratia s monarchia közti különbségeket. A régíbb idöket mellözi, s a mohácsi vésztöl saját koráig történt eseményeket beszéli el 1526 — 1662 ig. A protestans vagyis jobban, mondva a protestans pap szempontját folyvást elárúlja benne a héber történelemnek a magyarral való összehasonlítása; mint amabban, úgy ebben is Szalárdi mindenütt látja a bünt, mely isten büntető kezét vonja magára. Erdélynek elszakadását Magyarországtól ez értelemben fogja föl, s Juda és Israel szakadásával teszi párvonalba. Ez egyoldalú szempontot leszámítva, szerző kora történetének igen gazdag anyagát gyűjtötte össze; Erdélynek viszonyát Magyarországhoz sok oldalról felvilágosítja, s a protestansok vallásszabadsági küzdelmét pontosan rajzolja. Erkölési mély érzésénél fogva sikerül neki némely kiváló egyéniségről és tettök indokairól a fátyolt föllebbenteni. A háború és ragály pusztításait, a társadalmi és családí viszonyok felbomlását megrázó részletekben eseteli. Szalárdi munkája se tervben, se kivitelben nem történelmi munka, a szó valódi értelmében; nyelve a kor szokása szerint latinismustól hemzseg, gyakran vontatott és nehézkes, de mind tárgyánál, mind érzületénél fogva oly becses, hogy a magyar történetírásban állandó helyet foglal el. — Cserei Mihály, ki Szalárdit közvetlen követi, nyílt, becsületes jellem, önmegadó és humoros természettel. Ő is protestans volt, de a magyar király, a német császár pártjához tartozott. Munkáját csak néhány évvel kezdí előbb saját koránál, 1661-ben, s bevégzi 1712-ben, tehát a szathmári békekötés után, mely az alkotmányt visszaállította, s a Rákóczi forradalmat bevégezte. Csak alkalom szerint s

a jelen magyarázata végett tér vissza a régi idökre. Állása miatt nem könnyen fakad ki a császár személye s a császári kormány ellen, mindamellet mind végig hű marad nemzetéhez. Kikel az 1687-ki országgyűlés határozatai ellen, megátkozza Karaffa fanaticus kegyetlenségét és sir sülyedő nemzete szabadságának romjain; de szelleme inkább fatalisticus megnyugvás, mint erőteljes ellenállás s a jövőbe vetett hit. Minthogy az eseményeket saját élete és családja viszontagságaihoz köti. munkája, mint maga is megjegyzi, nem történelem, de tele van ép itéllettel és találó jellemzéssel, s nagyon tanulságos az egész korszak erkölcesei, viszonyai s gondolkozásmódja megismerésére nézve.

A XVII. század második feléből még Pethö Gergely krónikáját említi szerzőnk, melyet, nem kaphatván meg, csak híréből ismer. „Pethö Gergely és folytatói — úgy mond — befejezik a krónikák korszakát, a mint az a XVI. században megalakult s a XVII-ben a kor szükségéi szerint kiképződött. Azonban ez általános érdekű történelmi munkák mellett nem csekély számú helyi krónikák is irattak, melyek lassanként napfényre kerülnek. Így Balla Gergely protestans pap érdekes krónikáját írta meg Nagy-Körösnek; e munka a török uralom alatti viszonyokról tanulságos felvilágosításokat nyújt, melyeket Salamon Ferencz bőven felhasznál. Van egy debreczeni krónika is Barta Boldizsártól, melyet nem láthattam, s egy halasi, melyet Szilágyi Sándor nem rég adott ki. Ez utóbbi ugyan a jelen században íratott, de előadási formára nézve a régibb ily nemű munkákhoz csatlakozik. Ugyanazon rázkodások és viharok, melyek e krónikák legtöbbjét létrehozták, egy csoport emlékirat szülő okai is voltak, melyeket kitünő államférfiak írtak, s melyek közül csak a Bethlen Miklósét és Károlyi Sándorét emlitjük. E tevékenység azonban a múlt század közepe fele megszűnt.“ Szerző néhány találó vonással jellemzi III. Károly és Mária-Terézia korát, mint a nemzeti élet és irodalom hanyatlásának idejét. „E félszázadban — folytatja — a magyar nyelv majdnem egészen elnémult, de latin nyelven ekkor íratott két nagy munka, a Prayé és Katonáé, melyek mind kritikai tartalmuknál, mind az újabb okmányok felhasználásánál fogva a magyar történelem jelen alakját megalapították. E közben II. József erőszakos újításával fölrázta a lethargiába sülyedt magyar államéletet. Reform rendeleteit kénytelen volt ugyan visszahúzni, mert szerencsétlenségére a visszaélések mellett, a nemzet legdrágább kincseit is megtanadta; mind a mellett törekvései e chaoticus zavarából két tény el nem enyésző eredménykép örökre fenmaradt: a magyar irodalom újabb fölzsenedülése s a vallásszabadság biztosabb megalapítása. E szellemi és politikai hatások alatt írták Engel és Fessler németül a magyar történelmet illető munkáikat; e hatások alatt kezdett újra felvirágozni nemzeti nyelven is a magyar történelmi irodalom.“

A XVIII. század végén s a XIX. elején, irt munkák közt minden kétségen kívül a Budai Ézsaiáséi a legérdekesebbek. Szerző helyvét hitű superintendens volt s testvérével együtt más irányban is

igen érdemes férfiú. Magyarország történetét tárgyazó munkája három kötetből áll, az első a reformatióig terjed, a más kettő a három utóbbi századot foglalja magában. E felosztás oka nem csak az, hogy a protestansok küzdelmeit a politikai történelemmel szoros kapcsolatba hozza, hanem az is, hogy az újabb kort mintegy útmutatónak tartja a jelenre nézve is. Kerülve minden hasztalan polemiciát, szerző leginkább arra szorítkozik, hogy a protestansok vallásszabadságát és autonómiáját mint kétségen kívül polgári jogot történelmileg bebizonyítsa. Nyelve egyhangú egész a szárazságig, de épen a tények száraz összeállításával hat. A munka tartalmát a fejlődés menete rég túlszárnyalta, de a maga idejében a magyar történetirodalom nagy lézagát töltötte be. — Majdnem ez időtájt kezdte írni Virág Benedek is Magyarország történelmét. Első kiadása 1808-ban jelent meg, a második 1816-ban. Csak Zsigmond királyig terjed, de a szerző halála után megtalált kéziratból a legújabb kiadásban egész a mohácsi vészig ki lehetett pótolni. Kutatás és kritika tekintetében Virág majdnem egészen Pray és Katona vállain áll, de elvitázhatlan érdeme, hogy a tőlök vett anyagot először üntötte oly alakba, hogy a nagy közönség is hozzá férhessen. Virág megerősítette a nemzet hagyományos hitét, hogy Hunyadi Mátyás halálával Magyarország dicsősége és nagysága elenyészett, a mohácsi vész pedig eltemette szabadságát és függetlenségét. E hangulatból foly azután az, hogy a szerző az ősök nagy tetteit folyvást dicsőíti, bár czélzatosan nem hallgatja el az állami hallépéseket. Az államjogi viszonyok fejlődésének rajza a munka leggyöngébb része, s ott is, hol az országgyűlésekről szól, az intézmények és törvények hatását a nemzeti életre nagyon hiányosan magyarázza. Ellenben nagyon kedveli a sententiosus irmodort s örömet emeli ki akár az erkölcsi nagyságot, akár az erkölcsi súlyedést. Virágban a kor ugyanazon irányára ismerhetni, mely Müller Jánosnál oly genialis módon nyilatkozik. Nyelve tömört és gyakran nemes emelkedettségi s egészen alkalmas, hogy a haza iránt az ifjúságban lelkesülést keltsen. S valóban Virág elevenebben és közvetlenebbül hatott a nemzet hangulatára, mint Budai.

Azonközben a politikai küzdelmek, melyek a francia forradalom hatása alatt megkezdődtek, a történelmi tanulmányoknak egészen új irányt adtak. Az alkotmány alapjainak vizsgálata előtérbe lépett, s kimerítő és gyakorlati megítélésök tekintetében még eddig igen keveset tón a magyar történetirodalom. Azért nagyon korszerű gondolat volt Horváth Mihálytól, hogy egy ily munkába kezdett, mely két kötetben „Magyarok története“ 1842-ben meg is jelent. Czélja szerint a magyar történet népszerűsítése lebegett szerző szeme előtt, melynek anyagát Fejér Codex diplomaticusa újabban nem kis mértékben gazdagította. A tények megítélésében Horváth határozottan szabadelvű szempontból indul ki s a kornak tolmácsává emelkedik. Feladata azonban nagyon nehéz volt. A szabadság és egyenlőség esz-

méi Magyarországon mindenha aristocratiai alapon mozogtak, csak ebből s aristocratiai alakban fejlődhetek s vitethettek át a nemzet más osztályaira. A finom és éles különbségek, melyeket más nemzeteknél a társadalmi viszonyok mesterséges sokalakúsága teremtett, ismeretlenek voltak Magyarországon. E mellett tekintettel kellett lenni a különböző nemzetiségekre, melyek a terület egysége fogalmának alárendelték magokat s annak fentartására történelem és alkotmány által köteleztetnek. A magyar történelemnek ez egymást föltételező alkatrészei közt megtalálni az útát épen oly szükséges volt a gyakorlati éles látás, mint a források tanulása. Ez utóbbit a szerző, midőn munkájához fogott, elég széles terjedelemben nem teljesíthette, s innen van az, hogy modern pártszempontból tekinti a középkori viszonyokat s néha hallgatással mellőzi. Mindazáltal munkája elvitáztatlan érdemű. Kiváló érdeme, hogy a múltat a jelennel közvetlen kapcsolatban hozza, a gyakorlat és tapasztalás útjára vezeti, hova immár most a szorosan vett tudományos kutatás is föllépett. Az eleven és tetszetős előadás is elősegítette a munka hatását, s a magyar történelemnek szélesb körű olvasó közönséget teremtett. Flegler egyszersmind azt is megjegyzi, hogy ez ítélete leginkább az első kiadást illeti, mert a második kiadás egészen átdolgozott és megjavított mű.

„Az 1848- és 1849-ki események — folytatja — nem csak a pártok állásának vetettek véget, hanem a történetírásnak is más irányt adtak. Az az álláspont, melyet Horváth elfoglalt, többé nem volt tartható. A múltra hivatkozás, az ősök nagy tetteinek terméketlen bámulása sem elégithette ki a közhangulatot, a pusztá dilettantismus pedig, mely minden kritikai szellem nélkül csak elsíklia a tények fölött, elvesztette minden hatását. A magyar tudományos tevékenység központ nélkül maradt, mert az akadémia hatása megszibbasztatott. A nemzet egy csapással megfosztatva reményeitől, kénytelen volt legbensőbb keserúsége mellett is, a csalódásokról lemondani s hidegen szembe nézni a valósággal; össze kelle magát szedni, s magával tisztába jöni, mielőtt az összedúlt viszonyok között álláspontot foglalni merészeltne. Épen e méléba sülyedt átmenet idejében, mely a magyar állam-életet a fatalisticus bizonytalanság martalékául látszék hagyni, fogamzott meg Szalay lelkében történelmi munkájának terve, ama hangulatok szerint, melyeken nemzete még nagyobb mértékben átment. Őt is megfosztotta a sors szeretve táplált reményeitől; neki is egész erejéből tisztába kelle jöni magára és hazájára nézve, s hideg tárgyilagosságra törekedni. A munka, melyhez fogott, nem volt valamely iskola szüleménye; nem tekintélyek sugalmazták hozzá a gondolatokat tanítószékükből. Nem akadémia jóváhagyása mellett jelent meg, és szerzője nem rendelkezett valamely bőkezű fejedelem adományával. Mint ember, mint született magyar, mint államférfiú fogott tárgyához, s a szorosan vett tudományos történelmi jártasság, melyre magát kényszerítve érzé,

csak eszközkép szolgált. Egy ily feladat megoldására képességet szellemi műveltségében keresett, s erejének érzete a technikai nehézségek legyőzésével biztatta. Valamely párt egyoldalú szempontja soha sem nyűgözte le, és legközelebből sokkal mélyebben tapasztalta, hogy a világ nagy eseményei mily sujtón rohannak át az elkülönzött törekvéseken, mintsem ideiglenes indokokat tegyen ítélete mértékévé. Az előítéletektől menten, józanon, elfogulatlanul akarta ő megismerni a teljes igazságot s hirdetni is azt, ha mindjárt szive vágyai s nemzeti érzései ellenére ütne is ki. Föltette magában, hogy se fel, se le nem fog hízelegni. Úgy vélte, hogy a mint munkája saját egyszerű és mesterkéletlen természetének szükségévé vált, úgy fog az hatni, hazájában is, melyet mindenekfölött szeretett, kivált az ifjúságra, az új nemzedékre, melynek számára és javára írta.

Így vezeti be Flegler terjedelmes tanulmányát, melyet Szalay „Magyarország története“ hat kötetes munkájáról írt. E tanulmány, könyvének legkitünőbb része. Mintegy hat iven, Szalay nyomán, hű rajzát adja Magyarország állami fejlődésének, politikai viszontagságainak, a főbb eszmék és szereplők biztos és találó kiemelésével. Midőn a Hunyadiak korához ér, Teleki József munkáját is felhasználja a Szalayé mellett. Érdekes lesz ismernünk, hogyan jellemzi Telekit. „Teleki munkája — úgymond — egészen aristocrata jellemű, a szó legnemesb értelmében. Mind drága külső kiállítás, mind benső épülete elárulja, hogy ezt csak épen oly előkelő, mint mivelte férfiú írhatta, kinek elég ideje volt előszeretettel fordulni tárgyához s kényelmesen bemélyedhetett legapróbb részleteibe is“ Megjegyzi, hogy Teleki munkáját tiszta és elfogulatlan hazaszeretev lengi át. Nem veszi tőle rossz néven, mint oly embertől, ki annyi érdemes férfiakat számít ősei közé, hogy a születésöknél vagy állásoknál fogva kiváló nemzetségeket éles előítélet nélkül ugyan, de nemes önérzettel rajzolja; mert jól tudni látszik azt is, hogy a magyar nemesség nagy kötelezettségeket vett át, midőn a népnél oly támogatásra talált, minőre alig van példa más nemzeteknél. Teleki bámulatos szorgalommal szedett össze mindent egykorú és későbbi írókból, s a levéltárak kincseiből, mi tárgyára tartozott. Számos és terjedelmes jegyzeteiben az eltérő adatokat pontosan, majdnem geniticus fejlődésekben állítja össze. A főbb egyéniségeket házi körükbe is elkiséri; a családok történelmét a közeletével fonja össze; a megyék alakulását s a birtokok állását sem mellözi; az epizódokat is apró részletekig kíséri. A munka compositiója valódi goth styl számtalan ékítményeivel, melyek kígyózdó fordulataik után az alaprajz körvonalaiba olvadnak.

Magát Szalayt is jellemzi mint történetírót. Tanulmánya végén egy egész szakaszt szentel neki, mely egész terjedelmében ime itt következik:

„Miótán Szalay biztos kezétől vezetve kilencz századot átvándoroltunk a magyar történelemben, legyen szabad kimutatnunk munkája maradandó érdemeit. Ezek nem árasztanak vakító fényt, nem

vesztegetik meg az embert szellemdús fordulatokkal és antithesisekkel, s nem öltik magokra a mély elmű fölleplezéseknél pedans alar-
czát: nyugodt, rendületlen, majdnem hideg tárgyilagosság előadásá-
nak alaphangja. Látszólagos egykedvűséggel húzza és szövö össze a
szálakat, s a legtöbbszőr száraz tényeken vezeti az embert a gépezet
titkaiba. Eleinte a homályos bonyodalmaktól megzavarodunk, de nem-
sokára érezzük az alap biztosságát, melyen állunk. Az elrejtett ru-
gók kipattannak; a tények minden mesterkedés nélkül megelevened-
nek, egyedül saját súlyok által. Lassanként a kapcsolat mindenütt
világossá válik, a tagok alakot nyernek, s a gondolat, mely a törté-
netírózt vezette, szemünk előtt áll, s annyival tisztábban, mert
semminemű dialektika nem zavarta meg gondolatunk menetét, se
szónoki virágok özöne nem némitotta el ítéletünket. E hatást előse-
gíti maga a derék styl is, mely szorosan a tartalomhoz tapad. Itt
is ugyanazon takarékoság uralkodik, mely kerüli a hasztalan sza-
vakat, semmi kinövést nem tűr, s tapasztalt kertészként minden
ágot lenyes, mely nem szolgál a növény javára. A nyelv erőteljes,
kikerekített, sőt szép is, mint a gondolat első csirája, mely szülte.
Mindazáltal tévednénk, ha azt hinnők, hogy e esontvázszerű elő-
adásból hiányzik a vezér ítélet és erkölcsi alap. Szalay kérelhetle-
nül leleplezi az aljasságot és bünt, semmit sem igyekszik eltakarni
szépitő phrasissokkal, s nem keres mentséget az államférfiúi mélység-
ben oly dolgokra nézve, melyeket bármely kor szempontja bünöknek
bélyegez. De ítéletét itt egyszerű és hathatós művészettel magokba a
tényekbe szövö, s tapintatos önmérséklettel nem nyújtja hosszabbra,
mint a hogy a tárgy kívánja. Mintegy alkalmoszerű leszámolást hajt
végre, mely útjába tolaikodik, s kimondván ítéletét, már első lépésé-
vel visszatér a nagy eseményekhez. A hullámok átfutólag megtörhet-
nek a köszálon, beszorulhatnak a sziklafalak közé, örvénynyé alakul-
hatnak néha: de maga a folyó kimért ágyában feltartóztatlanul siet
célja felé.

A diplomatai és államjogi szálakat ritka ügyességgel tudja
Szalay egész munkáján átszőni, s ott is, hol a külső események előto-
lakodnak, ismét fölvenni s újabb fordulataiban feltüntetni. Saját ta-
pasztalásából látszik ismerni, hogy mily szoros kapcsolat van a titkos
alkudozások s a nagy események közt, kivált, ha ez utóbbiak hareziak,
s egymásra mily akadályozólag vagy elősegítőleg szoktak hatni. S mind
ez az ő rajzaiban oly egyszerű, diszitmény nélküli; az illető kérdések
az egész kapcsolatából mintegy önként kiválnak, az ember könnyen rá-
jok talál, mert a történetíró minden fáradságos mesterkedés nélkül
csak a legtermészetesb körvonalokat rajzolta. S a dolog mégsem úgy
áll. A ki Szalay elődeinél tapasztalta, hogy a magyar történelem épen
e tekintetben volt leghézagosb, s a külső és belső események plasztikai
kapcsolatát előtte senki sem kísérlette meg, az csakhamar meg fog győ-
ződni, hogy az áttekintés e világosságára őt is fáradságos munka
emelte, melyen csak az ő gyakorlott szelleme volt képes oly gyorsan és

biztosan áthatolni. Ezt egész munkája tanusítja; a körülmények rajza, melyek között III. András trónra lépett, az özvegy királyné, Erzsébet és Ulászló közti alkudozások — noha itt Telekit illeti a kutatás első érdeme — a titkos összeköttetések, melyek I. sz. Ferdinánd választását megelőzték, a Rákóczy-mozgalmak előadása: mind példányszerű bizonyítványok fennebbi állításunk mellett. Történetírónk e kitünő tulajdona egy másikkal van szoros kapcsolatban: nem csak egyesek tetteinek indokait fedezi föl éles tekintetével, hanem egyszersmind összeolvadásukat az események összességével is kitünően rajzolja. Vele született józan érzéke nem engedi, hogy előszeretettel kifestett kedvencz hősokeket vegyen föl; kedélye ment az elfogultságtól, s nem uralja se jobbra se balra beteges ellen vagy rokonszenv. Sehol sem keres és talál fölt nélküli eseményt; világos előtte, hogy a jó és rossz a legváltozatosb vegyületben működik az emberiségben, hogy a leggeniálisabb terv is megbukhatik legyőzhetlen akadályok miatt, valamint sikerét a körülmények kedvezéseinek is köszönheti. A mennyire a nagy események menete az emberi törekvésektől függ, sikerül neki kimutatni a legkülönbözőb rugók együttthatását a közös célra. A XV. században egy Hunyady keresztény lelkesülése, Ujlaky féltékenység, Ulászló király lovagias ifjú heve, Brankovics fejedelem önzése, Juliano biboros papi törekvései találón összeállítvák; hasonló ügyességgel adja elő a Tököli mozgalom küzdő elemeit is. Az oly szakaszok és részletek, melyek az ilyenmü bonyodalmakat tárgyalják, munkája legjobb és legmegkapóbb részei.

Egy oly hazafi érzelmü férfitúra nézve, mint Szalay, semmisen volt nehezebb, mint megtartani lelke elfogulatlanságát és ítélete szenvedélytelenségét nemzete viszontagságait írva, mely keleten a byzantiak és törökök, nyugoton a bambergi és Habsburg ház fejedelmei, majd a déli és éjszaki szlávok ellenében állami lételéért küzdött; mindamellett feladatát megoldotta. Más nemzetek történetíróinál stereotyp szakaszokat találunk a nemzet dübös örök ellenségéről, ott is, hol azt nem a határon kívül, hanem belül kellett volna keresni. Szalaynál semmi ilyes, bár nagy volt kisértése s másokhoz képest több jogosultsága is. Nem mellözi ugyan a habsburgi dynastia némely uralkodóinak absolutisticus törekvéseit, s még kevésbbé ministereiknek eskütörö, könnyelmü és gyűlöletes mesterkedéseit a magyar nemzetiség ellen: mégis tartózkodik beestelenítő kitérésektől az osztrák vagy német nép ellen, söt elismeri a szorosb összetartásuk szükségességét, csak a jogtalan, csalárd eszközöket hibáztatja, melyekkel ezt valósítani törekedtek. Célzatos kitérések, elégtelen mentegetések nélkül, menten minden czéhszerű rövidlátástól, rajzolja nemzete tévedéseit, szenvedélyeit, melyek nem helyes utakra vezették; de nem kevésbbé kiemeli az állami élet zavara közt nagy felindulásait, maradandó érdemeit, kitünö tetteit. A magyar állam fokozatos fejlődését, részeinek történelmi alakulását jobban rajzolja, mint elődeinek bármelyike. Egész könyve egy folytonos intés nemzetéhez, mely, míg egyfelöl vissza akarja tar-

tóztatni a gondatlan és könnyelmű tettektől, másfelől buzdítja vele született s el nem idegeníthető jogai oltalmára.

Szalay egyenmértékűen folyó előadásának kellemes hatását csak számos jegyzetei szakítják félbe, melyek fáradhatlan lelkének műhelyébe engednek bepillantánunk. Az újabb időben több oldalról elvitatni igyekeztek ezen, a szöveget kísérő s mégis kivülről fekvő tudós készüllet becsét, s helyesen, ha az nem egyéb haszontalan idézetek, vagy közönyös részletek dicsekedő fölhalmozásánál; de bizonyára helytelenül, ha a jegyzetek az állításokra és tételekre újabb sugarakat árasztanak, vagy pedig részeiben mutatják fel a szövegben egy egészszélre olvasott tényeket. Ez utóbbi értelemben majd elkerülhetlen jelen történettudományunkhoz képest, mely anyagát majd levéltári forrásból, majd egykorúak jegyzeteiből, itt a kritika alkalmazásával, ott következtetéssel és összehasonlítással, kénytelen fölépíteni. Szalaynak éppen lehetetlen volt ezt elkerülni már azon állásánál fogva is, melyet az őt megelőző történetírók irányában elfoglal, de jogával mérsékelten élt, s csak a legfontosabb pontokra szorított. Jegyzeteinek legtöbbször utalás vagy bizonyíték; némelyek a kétes tények megállapítására szorítkoznak, vagy az évszám meghatározására a kútfők kritikája által. Másutt figyelmezteti olvasóit a kutatás hézagaira s kiegészítéseket óhajtja. Néhol polemikus kitérésbe bocsátkozik, kivált ott, hol a történelmi tárgy jelentősége ellenkező fölfogásokra vagy állításokra vezette a történetírókat. Száraz, de biztosan találó dialektikája emberül megtámadja az ellenfélt; minden teketória nélkül szarvánál fogja meg. Mivel mindig csak a tárgy lebeg szeme előtt, s nem kicsinyes hiúságok kielégítése, nyelvében nincs sem kaján szenvedélyesség, sem gyűlölködő keserűség. Bizonyos finom, tárgyat és alakot kiemelő ironia legerősebb fegyvere, melyből valamit történelmi elbeszélésebe is bevegyít. Mihelyt az ellenfél gyengéjét fölfedte, s győzelmében biztos, frissítő humora hamar véget vet a vitának. Jegyzeteinek összege a biztos és kikerekített szövegnek folytonos s mintegy részletező commentárát képezi.

A dolog természetében fekszik, hogy míg a legtökéletesebb műben is megtalálhatni az emberi gyarlóság nyomait, s a fogyatkozások gyakran abból folynak, a mi más oldalról éppen előny. Ezt Szalay sem kerülhette ki. Munkájában találkoznak hibás adatok is, néha felesletről nevre bukkanunk, s a ki egy levéltárnok kételkedő szigorával vadászná a tévedést és fogyatkozást, bizonyára]össze tudna bön-gészni egy s más javítani valót. Előadásában is vannak érezhető hiányok. Számos történetírónak nem ritka hibája a túlterheltség, halmozása szükségtelen dolgoknak, közbeszúrása mellék dolgoknak, melyek zavarják a főgondolat fölfogását. Azokat nem is említjük, kik a fáradságosan összegyűjtött anyagot, érzelm áradozással öntik le, hasonlóan némely színészekhez, kik sóhajtással, hörgéssel s kéztördeléssel segítnek magukon, mert az egyszerű természet hatalmas benyomásáról fogalmuk sincs. Mások ellenkező hibába esnek: vagy

gyorsan sietnek az eredményhez a nélkül, hogy a tényeket, melyeken az alapszik, illő világitásba helyeznék, vagy oly tényekből indulnak ki, melyek csak látszanak hatással lenni valamely fejleményre, s a vézérfonalat hamar kiejtik kezökből. E hibák elsőjétől és utolsójától Szalay egészen ment; az ő szabályozó értelme nem tűr semmi szükégtelent és se ábrandozó ürességbe, se kőszá érzések ömledezésébe nem vész. Ellenben ama második mód hibáiba néha bele esik. Tömött rövidséggel igyekszik céljához jutni, s elhanyagolja a középtagokat, melyek oda vezetnek. De e hibái elenyésznek a munka többi nagy jelességei mellett, s oly kevésbé zavarják meg az egész öszhangját, mint nem rendítheti meg egy biztos alapon emelkedő épületet a hibásan vegyített vakolat vagy egy pár szabálytalanul rakott kődarab. Szalay nemzete történelmében először dolgozta föl az államjogi anyagot; kedvet akart erre gerjeszteni s egyszersmind a kutatást biztos alapra helyezni. Ez az ő maradandó érdeme. Más tekintetben maga volt legtávolabb attól, hogy munkáját hibátlannak, tökéletesnek tartsa, sőt határozottan kimondotta, hogy az időt még nem tartja eljöttnek arra, hogy egy csak a tökélyhez közelítő munkát is lehessen írni Magyarország történetéről. Az ő szellemének esnék legroszabbul, ha Magyarország megelegednék azzal, a mit ő és társai tettek a magyar történelem terén. A nemzetgazdasági viszonyokat csak érinti alkalmilag; a népeletnek úgy szólva természetrajzi oldala egészen műveletlenül hever; a népfajok történelmi viszonyai egymáshoz, egész sora a kisebb kapcsolatoknak, a kutatás tág mezejeként tárulnak fel. Szalay munkája mintegy felhívja a magyar történetírókat tevékenységök megkettőztetésére.

GY. P.

Memorials and Correspondence of Charles James Fox.
 Edited by lord John Russel. — Vol. IV. — (Fox Károly Jakab emlékjegyzetei s levelezése. — Kiadta Russel lord. 4-ik kötet).

A fenczimzett munkának ezen utolsó kötete, noha kevésbbé gazdag személyes részletekben, mint a 3-ik, — s kevésbbé terjedelmes, mint az 1-ső s 2-ik kötetek, — mindemellet is különösen becses: a mennyiben az teljes commentárt képez az angol parlamenti vagy kabinet-i évkönyvekhez, Foxnak Addington elleni heves harczától fogva szinte annak haláláig. A 3-ik kötet 1792. végétől az 1804. év tavaszáig a Grenville-ekkel harczias szövetségének időpontjáig folytatott levelezését foglalja magában; míg a jelen kötet, a fönnebbi korszakhoz tartozó néhány levél mellett, oly levelek hosszú sorát közli, melyek az 1804. év tavaszától Fox kormányra jutásáig lefolyt időkre vonatkoznak; — Grey, Holland, Lauderdale lordok, s Fitzpatrick tábornok levén legkitünőbb levelezői. Több Fox-s Talleyrand-féle sürgönyök is mellékelvék; s az emlékjegyzetek a Gilbert Wakefield-féle levelezéssel, s a Trotterhez s Portland her-

czeghez irt levelekkel végződnek. Valóban ezen kötet egy igen nevezetes jellemnek sokoldalú visszatükrözése. Minél tovább haladunk ezen levelek olvasásában, annál világosabban feltűnnek előttünk a legutóbbi nemzedék ezen remek szellemének nemes jellemvonásai, — hazafiassága, baráti fogékonysága, család-szeretete, a fukarság s aljasság irányában heves gyűlölete, rettenthetlen szelleme, mely őt néha igaztalanságra csábítja kortársai irányában, s ama hő buzgalom, melylyel oly sokáig harczolt a nepotismus, megvesztegetés s a „korona rettentő hatalma“ ellen. — Russell lord a jelen kötet utolsó fejezetében, röviden összefoglalja ama főelveket s rendszabályokat, miknek Fox legkitünőbb bajnoka volt. Ilyen azon elv, miszerint a királynak mindig a parlament tanácsa által kell vezéreltetnie, s miszerint a vallás ne állíttassék fel a hivatalra kinevezés, vagy a parlamentbe fölvétel kellekéül. Ezenkívül Fox kárhoztatá az afrikai rabszolgakereskedést, pártolá a parlamenti reformot, s támogatója Burke gazdasági javaslatait. Fox — úgymond Russell lord — fiatal s férfikorában beszédeinek nagy részét a béke mellett tartá ugyan; de ezért nem minden időben s minden áron pártolá a békét. Így, midőn Franciaország 1787-ben Holland függetlenségének megsemmisítését kísérté meg, Fox helyeslé Pitt erélyes ellenállását; s midőn Napoleon az austerlitz győzelem után a mérsékeltég minden határán túllépett: ő jobbnak tartá a háborút tovább folytatni, mint becstelen engedményt adni. De mégis a békeszeretet volt szívében a túluralkodó érzelem. Ezen békés hajlama miatt, az alsóházban csekély minoritásban maradt az amerikai háború kezdetén, s még csekélyebb minoritásban a francia háború kezdetén s annak folytatában. Bármily fájdalmas áldozatokat kelle is hoznia meggyőződésének, — sohasem ingadozott. A fölingerült nemzet őt hona ellenségeül támadá meg; mivel ellenzett oly rendszabályokat, melyek honára nézve károsak, s a nagy nemzetközi törvényekkel ellenkezők voltak. Ezen általános esztelenség s ingerültség közepett, ő az irodalmi működéshez visszatérésben keresett foglalkozást s mulatságot. — Sajnálni lehet, hogy Russell lord, míg Foxnak emlékszbrot emelt, megfeledkezett igazságot szolgáltatni Sheridan-nak, ki Foxnak számos harczokban bajtársa, s ékesszólásra nézve vele szinte egyenlő volt. Hiában keressük nála ama nagy szónok érdemeinek igazságos elismerését. — Az 1803-ban s az 1804. év tavaszán irt levelek, nagy részint száraz-földi ügyekre vonatkoznak, s telvék béke-óhajtással s a kormány irányában ellenszenvvel. A francia invasio hírlelt valószínűségét illetőleg, Fox kételkedett a veszély létezéséről; s főleg abban bizott, mikép a francia seregnek igen nehéz lenne, az angol hajóhadat kikerülve, nagyobb tömegben szállani ki. — „Én bátor, igen bátor vagyok; így ir egyik levelében — mindaddig, míg ők a tengeren túl, vagy a tengeren vannak.“ Mint Russell lord egy jegyzetben hozzá teszi, az invasio kilátásai iránt, Fox szint ugyanazon következtetésekre jutott, mint maga Napoleon. Ez utóbbi-

nak a tengerészi uralom megszerzésére irányzott combinatioi rendkívül ügyesek voltak; s csupán azon két körülmény miatt nem sikerülhettek, miszerint a vitorlás hajókkal eszközözlendő, tengeri hadműködéseket nem lehet oly biztossággal kiszámítani, mint a szárazsi hadmozdulatokat. — S továbbá, miszerint Villeneuve-nek s nem maga Napoleonnak kelle azokat igazgatnia. Ha a francoziák kiszállanak, tetemes zavart okozhattak volna ugyan; de közlekedésüket tengeren könnyen el lehetett volna zárni, s igen hihetőleg kénytelenek lettek volna magukat megadni. Egy másik levelében Fox a Georges-féle royalisticus összeesküvésről szólván, azon reményét fejezi ki, hogy — mint ezt Párisban is általánosán hiszik — Moreau nincs ezen ügybe annyira bevonolulva, mint állíták. „Nem lehetséges-e, — úgymond — hogy neki csak oly forma része volt ezen összeesküvésben, mint Russell, Essexnek stb. a Rye-House-Plot-ban, föltéve, hogy ez utóbbi valaha létezett?“ Az 1804. év tavaszától fogva, a levelek világosan föltüntetik a kabinet elleni elkeseredését s megfeszített ellenzéki működését. Ez utóbbit egy 1805. martiusban írt levelében így jellemzi: „Valóban nagy áldozatokat hoztam, midőn ismét fölléptem ezen politikai színpadra; de miután már ezt tettem, el vagyok tökévelve becsületesen játszani szerepemet; s a mennyiben előnyül szolgál egy tiszteletreméltó zászló létezése a korona rettentő hatalma ellen, hiyleg lehetek magamnak azzal, hogy sok hasznot tettem. Még ellenségeink sem tagadhatják, hogy mi tiszteletreméltó ellenzék vagyunk; s most már csak kevesen vonják kétségbe, hogy Pitt megvetésre méltó miniszter.“ Az udvarhozi viszonyait illetőleg érdekes egy oly levél, melyet egy fontos személy Adair-hez intézett, s melyet ez utóbbi közölt Fox-al. Ezen levél egy, a király s Pitt közt Windsor-ban 1805. jul. 7 én folyt beszélgetés tartalmát foglalja magában. E szerint Pitt egész hatályosan eléje terjeszté a királynak, hogy lehetetlen tovább is nélkülözni az ellenzék, s különösen Fox segélyét; mivel ez utóbbi nélkül az ellenzék segélye nem lenne megnyerhető, vagy ha megszerzettnek is, keveset használna. Ezen beszélgetés következtében Fox-al, Adair közbenjárásával alkudozás nyitott meg; azonban ezen tervnek akkor, nem igen nagy sikere lett; mivel mint Foxnak egy öt nappal később írt leveléből kitünik, a kabinetbe fölveendő hat ellenzéki tag mellett maga Pitt meg^{akart} maradni a kormány élén, s Hawkesbury-t s Castlereagh-t meg akarta tartani állam-titkárokul, mit Fox ezen levelében szemtelenségnek nevez. A trafalgari csatára vonatkozólag, Fox egyik levelében következő észrevételeket tesz: „Ez nagy esemény; s szintoly valódi, mint fényes előnyeinel fogva, bő kárpótlást ad azon ideiglenes segélyért, melyet az Pittnek szorultságában bizonyosan nyújtand. Szegény Nelsont nagyon sajnálom; mivel noha Nápolyban kegyetlenül viselte magát, úgy hiszem talpig becsületes ember volt; s nagyon sajnós, hogy nem élvezheti ezen utolsó hőstetvének népszerűségét s dicsőségét. Mi pedig senkinek sem szerzett volna nagyobb élvét, mint neki“ Egy másik levelben, 1805. decem-

berben, azon véleményét fejezi ki, mikép Pittet irgalom nélkül meg kell támadni, mint a ki főindítója volt az ausztriaiak idő előtti, vakmerő s rosszültérvezett támadó föllépésének, se Poroszországot, se az orosz sereget nem várván be; holott pedig a főerő ez utóbbiban állott volna. Végre a mi Russell lordnak kiadói működését illeti, meg kell vallani, hogy ez épen nem kielégítő, s csupán egy rövid bevezetésre, zárfejezetre s néhány jegyzetre szorítkozik; azonban a nemes lord igéri, hogy később egy önálló kötetben tüzetes életrajzát adandja ama nagy szónoknak, „kinél az esztelenségnek s romlottságnak sohasem volt rettentőbb ellensége az angol alsóházban.“

NEMZETGAZDASÁGUNK ÉS A VÁMPOLITIKA,

folytonos tekintettel törvényhozási feladatainkra és társadalmi teendőkre az anyagi érdekek terén. Irta: K a u t z Gyula egyetemi tanár, m. tud. akadémia tag és országgyűlési képviselő. Kiadja Heckenast G. 1866.

A munka, melynek czimét e sorok fölé irtuk, Csengery Antal, Korizmicz László és Lónyay Menyhért egyhangu magasztaló itélete folytán, ezer forinttal jutalmaztatott a Magyar Tudományos Akadémia által.

Nem ok nélkül!

A kérdések, melyekkel szerző foglalkozik, legfontosabb állami és közgazdasági érdekeinkkel, s az épen szőnyegen levő törvényhozási munkálatokkal is szoros kapcsolatban állanak; s emeli a mű becsét a tudományos alaposág, az érintett nagy kérdések felderítésére egybehordott történelmi és statistikai adatok rendkívüli bősége, s szerző itéleteinek helyessége.

Lássuk e mű tartalmát:

Öt főszakaszra oszlik az. Az első főszakaszban, mely az elméleti alapokat fejtegeti, a nemzetgazdaság főágai, ezek jelentősége és kapcsolata, a szabad-kereskedés vagy védvám nagy vitakérdése tárgyaltnak, az utóbbi folytonos tekintettel az európai törvényhozás, tudomány és gyakorlat tanulságaira, s határozott igazolásával a forgalomszabadság szintoly termékenyítő, mint üdvös hatású és immár visszautasíthatlan rendszerének. A második főszakaszt az osztrák birodalmi vámrendszer és közgazdasági politika hatását hazánk anyagi fejlődésére elemzi, s rövid utalás után a vámügy és vámtörvényhozás történeteire, egyebek közt tüzetesen kimutatja, hogy Ausztria prohibitív és protectív vámrendszere, mely egész a legújabb időkig fennállott, mind magokra az osztrák tartományokra, mind pedig és főleg Magyarországra nézve káros hatású volt; kimutatja, hogy Magyarország az utóbbi 100—150 év alatt közgazdasági tekintetben a vele egy uralkodó alatt álló osztrák tartományokkal és országokkal egyenjogú félnek, önma-

gára álló s anyagi fejlődésének minden lényeges állami feltételeit jogosan igénybe vehető „egésznek“ nem tekintetett, s így se önmagának, se a monarchiának javára és érdekében anyagilag erőssé, hatalmassá nem válhatott. — Kiváló érdekű azonkívül e szakaszban részletesb ecsetelése azon társadalmi és törvényhozási törekvéseknek, eszmemozgalmaknak és agitációknak, melyek hazánkban 1825-től 1848-ig a fennálló vámrendszer félszeg hatásainak elensúlyozására stb. felmerültek, s a melyeknek ismertetésénél szerző egyebek közt a védegyeleti mozgalmaknak ép oly beható, mint részrehajlatlan és élénk színezetű bírálatát adja. — Szól továbbá szerző e szakaszban még tüzetesen a közben ső vámok eltörlésének, azután az 185^{3/4} óta a múlt év közepéig fennállott birodalmi vámszabályzatnak hatásairól, kijelölve mindenütt a fény- és árnyoldalokat, s lelkiismeretesen mérlegelve mindazt, a mi hazánkra nézve ez irányban jónak és üdvösnek, vagy károsnak és helytelennek bizonyult. — A harmadik főszakaszban attér szerző munkájának statisztikai (alapvető) részére, s „nemzetgazdaságunk jelen állása, szükségéi és feladatai“ czím alatt ipari és forgalmi életünk egész rendszerének, anyagi előhaladásunk feltételeinek, akadályainak és eszközeinek kimerítőbb elemzésébe bocsátkozván, a következő nagyfontosságú feladatokat fejtegeti: Magyarország, mint kiválólag földmivelő állam; — Magyarország érdeke és szükségéi műipari tekintetben; — Magyarország viszonya Ausztriához közgazdasági szempontból (hol a Magyarország és az örökös tartományok közötti érdek-kölesönösséget, s ép azért a két önálló rész természetesen egyenjogúságát vitatja); az osztrák monarchia anyagi felvirágzásának akadályai s ezek elhárítása módjai sat.

Ezzel a munka „első fele“, mely imént hagyta el a sajtót, véget ér. Miután azonban (mint tudjuk) a „második fele“ is legközelebb ki lesz nyomtatva, ide igtatjuk ennek is tartalmát, a mennyiben abban e sorok írójának bepillantani alkalmá volt.

A harmadik főszakasz két ulolsó fejezete bővebben foglalkozik Ausztria és Magyarország műipari és kereskedési viszonyaival, mely tekintetben (támaszkodva felette bő statisztikai anyagra, s szerzőnek rendelkezésére állott igen gazdag segédforrásokra) a többi közt a birodalmi gyártás és ipar jelen fejlődési foka, és versenyzési képessége, azután a magyar birodalom őstermelési erőforrásai, majd a kiviteli és beviteli forgalom (utolsó 20 évi) alakulása, s azon államok és vidékek ismertetnek, melyek felé hazánk exportjának leginkább irányulnia, és a honnan importunknak legjutányosban eszközöltetnie kellene.

A negyedik főszakasz két rendkívül érdekes és kivált gyakorlati üzlet emberekre nézve is nagy beccsel bíró kérdéssel foglalkozik. Az egyik ugyanis a külfországiokban fennálló vámtarifák, s ezek főbb tételeinek részletes ismertetése, hol szerző (kit e tekintetben is gazdag irodalmi segédszerei hathatósan tá-

mogattak), az Európa és Amerika minden fontosb államában érvényben levő beviteli vámdíjakat (folytonos figyelemmel Magyarország és Ausztria kiviteli árucikkeire) sorolja elő, s ezáltal a practicus kereskedőnek, valamint az iparosnak, mezei gazdának, sőt a törvényhozónak és kormányférfinak is jól használható, sőt majdnem nélkülözhetetlen adatgyűjteményt bocsát rendelkezése alá. A második fejezet e második „részben“ az 1862 — 1865-diki nagy német osztrák (illetőleg európai) vámcrisis történetét és befolyását a legújabb vámügyi reformokra és intézkedésekre tárgyalja, ügyelve mindenütt Magyarország érdekeire és feltüntetve egyidejűleg azon okokat is, melyeknél fogva Ausztria, daczára hatalmi állásának, ez egész, mondhatni internationalis peres ügyben, ép úgy mint 1840-ben és 1853-ban ismét a vesztes fél volt, s mind politikailag, mind közgazdaságilag vereséget szenvedett. — Az ötödik vagy utolsó főszakaszban a kitűzött feladat legfontosb és legnehezebb részéhez fordul szerző, s azon kérdést vitatja: „mily vámpolitikai rendszer felelne már most meg leginkább a monarchiának általában, s Magyarországnak érdekeinek különösen.“ A fejtegetés maga öt fejezetre oszlik, melyeknek tartalma, dióhéjba összeszerítva, következő: a birodalom kifelé (a külfölddel szemben) nemzetgazdasági tekintetben csak egy nagy s összefüggő vámterületet képezhet, melyben a kül-vámtariffa tételei egyenlő, tehát közösen megállapítandó elveken és alapokon kell, hogy nyugodjanak. Magyarország és Ausztria közt a közbenső vámsorompók közgazdasági szempontokból nem állíthatók vissza. •

A vámpolitika alapelveinek megállapításánál az alkotmányosság szigorú igényeivel megegyezően a törvényhozás, jelesül az országgyűlések határozó közreműködése okvetlenül szükséges, s a monarchia nyugati felében még mindig túlnyomó protectiv irányoknál fogva, főleg Magyarország szempontjából, semmiképp sem nélkülözhető. — A birodalmi vámpolitika főelvül szerző a szabadkereskedést tüzi ki, s megmutatja, hogy ez nem csak Magyarországnak, hanem maguknak az iparos örökös tartományoknak is érdekében fekszik, miután a protectionismus fentartása a jelen korban már lehetetlen, a forgalom-szabadság, a productió, az őstermelés, a gyártás, a kereskedelem intensivebb kifejlésére és fölvirágzására vezetend, és az állami pénzügyeknek is előnyére válandik; sőt culturai és politikai tekintetben is magasb polczra emelendi a monarchiát stb. Hozzá teszi azután szerző, hogy a forgalmi szabadság főleg hazánk anyagi megerősödése, erőforrásaink gyorsabb értékesítésére, s a magasb műveltségű népekkel való (s igen szükséges, mert tőkék hozzákn fordulását előmozdító) összeköttetésünknek megalapítására az egyedüli eszköz. Eltekintve attól, hogy ránk nézve a protectionismus, mint rendszer, helyzetünkben és körülményeinkben képtelenség volna; eltekintve attól, hogy ő Felsőge nyugati országaira nézve is a kereskedési szabadság életbe-

léptetésétől nem kell tartani, miután az osztrák ipar igen sok üzleti ágban határozottan versenyképesnek, tehát a külfölddel megmérkőzni képesnek nyilvánítható. — Nem vonja egyébiránt szerző kétségbe, hogy az átmenetnek a protectiv rendszerről a szabad-kereskedésre az iparosokat sújtó számos terhek és nem tőlük függő bajoknál fogva nem történhetik egyszerre s rögtön, minden előkészület és fokozat nélkül, s hogy ugyanazon mértékben, a melyben mi magyarok a nyugati tartományok részéről a kereskedési szabadság elismerését és érvényre juttatását igényeljük, mi is tartozunk emezek irányában annyi kimélettel és méltányossággal visseltetni, hogy az új rendszerre való átmenet tekintetében a magyar érdekeknek inkább megfelelő teljesebb forgalomszabadság egyszerre és rögtön való életbeléptetését nem követelhetjük. Tárgyalja végre szerző még e szakaszban tüzetesen az általa indítványba hozott új vámpolitikai rendszer gyakorlati kivitelének módokatait, a kormány és törvényhozás ez iránybani teendőit, az általa legczélszerűbbnek tartott tarifát, s főleg azt, mely államokkal és mily irányelvek szerint lépjen vámegezményekre a monarchia, s mire legyenek e tekintetben a birodalom államférfiainak gondjai s figyelme leginkább irányozva. A „Függelék“-ben közli végre szerző a legújabb időkben idegen államokkal kötött kereskedelmi szerződéseket, kritikai méltatásával ezeknek, különösen Magyarországnak szempontjából.

Íme rövid kivonata a gazdag irodalmi és szakismerettel kidolgozott, rendkívül tanulságos műnek, melyről joggal elmondhatjuk, hogy első és e nembn úttörő munka majdnem az összes világirodalomban; s oly tudományos dolgozat, mely, midőn a derék szírónek és irodalmunknak díszére válik, hazánk közgazdasági állásának és szükségeinek a múltban és jelenben helyes fölfogására és megítélésére lényeges segédeszközül, az elmélet emberének és gyakorlati nemzetgazdának s a törvényhozónak és kormányfőfőnek pedig egyiránt világitó szövétnékül, kalaúzul szolgálhat.

A MAGYAR IRODALOM ÉS NYELV RÖVID TÖRTÉNETE. ISKOLAI ÉS MAGÁN HASZNÁLATRA. IRTA IMRE SÁNDOR. DEBRECZEN. 1865.

A magyar irodalom története mintegy divatba kezd jöni, legalább minden évben elhagyja a sajtót egy ily könyv vagy könyvecske. Azonban, fájdalom, e mozgalmat nem mondhatni épen a legörvendetesbnek. Irodalomtörténetünk se tartalomban, se formában nem halad elő, folyvást ott áll, hová azt Toldy emelte ki, e tudománynak úgy szólva első megalapítója nálunk. Úgy látszik, irodalmi történetíróinkkal inkább külső, mint belső szükség iratja munkáikat. Vagy egy-egy könyvárus felhívásának engednek, ki népszerű irodalomtörténetet akar kiadni, vagy valamely iskola szükségeihez alkalma-

zott kézi könyvet kell dolgozniok tanítványaik számára. Így nem igen fogunk előre haladni. Hibáztatunk kell, hogy majd mindenki a magyar irodalom egész történetének feldolgozásához fog, holott egy-egy korszakról, irodalom-ágról vagy épen egy-egy kitünő irótól irt monographiák sokkal kívánatosabbak volnának. Csak ez adhatna irodalom-történtünknek újabb lendületet, csak ezzel nyerhetnénk szélesb és szilárdabb alapot, s lehetne szó haladásról, míg most folyvást majdnem csak abban a körben mozgunk, melyet Toldy különben nagyérdemü munkájában előnkbe irt. Egyetlen példa is eléggé bebizonyítja ez állítás igazságát. Erdélyi János a magyar philosophia történetéhez fogott s nem előd nélkül, mert a mint tudjuk, Balogh Pál már irt előtte e szakban egy könyvet, melyet az akadémia, 1834-ben megkoszorúzott; s mégis mennyi új adat tárul fel előttünk s az ismeretek is hogyan nyernek új életet a behatóbb vizsgálat alatt. A tudomány soha sem egy ember munkája, s kivált az általános történettudomány csak a monographiák irodalmán emelkedhetik.

E munka szerzője mindezt érteni és érzeni látszik, mert előszavában így ír: „Azt is be kell vallanom, hogy egyetlen tudomány ág sincs, melynek történetét oly bőven, oly behatólag tárgyalhattam volna, mint óhajtanám. Én hiszem, hogy a theologia, philosophia, jogtan, orvostan stb. magyarhoni történetét részleteiben áttanulmányozni, monographiákban átkutatni, méltó tanulmány s nemzeti becsületünk érdekében szükséges munka volna. Nem hiszem, hogy a kutatás eredménye az lenne, mit nem régiben egy helyütt olvasánk: mindenben csak utánczók voltunk. A nyelvtanra nézve legalább ellenkezőt mernék állítani, ha nézetem bebizonyítására e hely alkalmas volna. De míg a tudományok egyes ágai legkomolyabban átnyomozva nem lesznek, addig ilyféle compendiumaink sem adhatnak bibliographiai rövid jegyzeteknél, gyakran könyvezímeknél, általános dícséretnél vagy megrovásnál egyebet, s csak a felületen maradvá az eszmék valódi történetét nem irhatják. Addig bocsánatot kell kérnünk és igénylenünk. . . . A tudomány szükségét megéreztük, úgy hogy dolgozva iskolai tanulmányá is tettük; sajátlag pedig a tudomány még el sem készült.“

Ez nagyrészt igaz, de abban téved a szerző, hogy 17—20 ivre terjedő irodalomtörténeti compendiumaink irodalmunk jelen állapotában sem nyújthatnak többet bibliographiai rövid jegyzeteknél, könyvezímeknél, s általában semmit sem irhatnak az eszmék valódi történetéből. A magyar nyelvtudományra, költészetre, történeti és politikai irodalomra nézve már irodalmunk is nyújt annyi, részint monographiai, részint kritikai dolgozatot, melyek a felületből kissé kiemelhetnének oly irodalomtörténetirót is, ki egészen másokra támaszkodik. Azonban itt azon kérdés ötlük föl, hogy a szerző ily meggyőződéssel hogyan foghatott a magyar irodalom története megírásához? Erre is megfelel előszavában, hol előadja, hogy új rendszert nem alkothatva, a módszeren lényeges változtatást nem tehetve, fölfede

zésről nem is álmódhatva, írta munkáját, melyet tartózkodva bocsát közre; de a melyet mégis közrebocsátott, mert némely szempontokat kívánt különösebben kiemelni, melyeket kézikönyveink nem vesznek eléggé tekintetbe, mert ismertetni kívánta az újabb irodalmat is, s nincs teljes kézikönyvünk, mely ezt elég komolyan, bár nem terjedten érintené (Toldy legújabb irodalomtörténete még akkor nem jelent meg); végre a nyelv és nyelvtan történetét kívánta némi bőséggel rajzolni, hogy az ifjúság s a nagy olvasó közönség találjanak benne valamit, mi a nyelv alaposb értésére, s mivel mindennek alapja ez, a nyelvtörténet tanulmányára figyelmeztesse, vezesse és utasítsa.

Figyelemmel átolvastuk a munkát, de ki kell mondanunk, hogy az a szerző szempontjából sem sikerült; csak azt találtuk benne jellesnek, a mi a nyelv történetét illeti, minden egyéb csekély értékű, sokkal csekélyebb, mint a minőt az előszó után is egy különben oly derék írótól vártunk, mint Imre Sándor. Nem mondjuk, hogy adatai hibásak, elismerjük, hogy itt-ott pótolni is igyekezett az irodalomtörténeti kézikönyvek eddigi anyagának hézagait, de hiányzik munkájában a benső kapcsolat, a szellem lüktetése, s ítéletei a legnagyobb részt vagy felületesek, vagy hibásak, s kivált aesthetikai tájékozottsága nagyon csekély. Inkább krónikát írt, mint irodalomtörténetet, habár csak nagy vonásokban is. Egy csoport tény áll előttünk a nélkül, hogy a benső kapcsolatot, a társadalmi és politikai élet kényszerűségét, az európai irodalom hatását s általában az eszmék fejlődését láthatnók. Írók állanak elő, munkák születnek, s nem tudni, hogyan és miért. A korszakok képviselői egypár nagy vonással sem emelkednek ki, írókról hallunk, könyvezimeket olvasunk, de nem ismerhetjük az eszméket, s a jellemvonások a semmit sem mondó phrasisok tengerébe vesznek. A munkának nincs organismusa, mi úgy látszik leginkább abból foly, hogy a szerzőnek, kivéve a nyelvészetet, nincsenek határozott elvei s mélyebbre ható eszméi. Csak külső teljességre törekszik s nem-bensőre. Azt hiszi, hogy az irodalomtörténetnek az a föladata, hogy minden író-t felemlítsen, ki valaha könyvet írt, holott csak azok tartoznának körébe, kik befolytak az eszmék fejlődésére vagy általában véve a kor jellemzésére szolgálhatnak. Nem kívánunk részletekbe bocsátkozni, de mégis felhozunk egy pár példát. Szerző leginkább azért írta munkáját, hogy az újabb irodalomban tájékozza az ifjúságot. Nézzük mit ír Széchenyiről, kinek irodalmi munkássága egy a politikaival s Magyarország történetében egy egészen új korszakot nyit. „A polgári és társadalmi javítások szükségének érzete s munkába vétele által nagyobb műveltetést nyertek a politikai és társadalmi tudományok: nemzetgazdaságtan, statisztika stb. Az elsőbb évtizedekben kevés ilyen iratott, legfelebb röpiratok, értekezések. Fő ösztönt gr. Széchenyi István Hitele adott (1830.), melyben Magyarhon nemzetgazdasága elmaradt és pangó állapotát adja elő, erélyesen figyelmeztetvén a nemzetet a politikai, társadalmi és anyagi javításokra, mely nélkül már szűgyenítő helyzetbe jut, sőt

enyészetbe sodortathatik. E művet követte a Világ (1832.), melyben hasonló tárgyakról ír, felelvén egyszersmind gr. Dessewffy Józsefnek, az 1825-iki országgyűlés hazafi tagjának, ki a „Hitel Taglalata“ című munkájában Széchenyinek ellene mondott, s alkotmányt és alaptörvényeket módosító újítási tervét ellenezte. Széchenyi irt még fennebbiekén kívül: Lótenyésztésről, Állóhídról című s több más röpiratot. „Megismerhetni e ebből csak nagyában is Széchenyit, tanulhat-e belőle az ifjú annyit, a mennyit Magyarország egyik legnagyobb emberéről tudnia kellene? Szerző mondhatja, hogy csak compendiumot akart írni, de a compendium nem azt teszi, hogy majd semmit se írjunk a legkitünőbb emberekről, hanem azt, hogy a legfőbb dolgokat leglényegeseb vonásaiban rajzoljuk, a kevésbbé lényegeseket pedig csak érintsük vagy épen mellőzzük. Ha a szerző Széchenyit egypár lapon kiemeli, s egy csoport író-t mellöz, kikkel keveset vagy épen semmit se fog foglalkozni a legterjedelmeseb irodalomtörténet is, munkája nem lett volna terjedelmeseb, mint most. Általában szerző munkájának compositiója nem a legkitünőbb írók és a legfontosabb szellemi mozgalmak ivein emelkedik; hanem szétterül, ellaposodik minden, s legfőlebb szétszórt téglák csoportozatát alkotja. Csak a dicséret és némi megrovás tesz valami különbséget az írók között, de nem maga a tárgyalás; nincs előtér, nincs háttér, s némi plastikaibb rajznak, színezeti árnyalatnak majd semmi nyoma. A magyar történeti irodalomról irt részek különösen ily benyomást tesznek az olvasóra. Sehoh se látjuk kijelölve a magyar történetírás különböző stadiumait se az írók szellemét jellemezve. Horvát Istvánról megjegyzi ugyan, hogy az ős történetek homályában tévedett, de hogy miben áll tévedése, egy pár sorban sem említi föl, valamint azt a visszahatást sem, melyet munkái az újabb időben felköltöttek; némely munkáit, mint a magyar történetírás remekeit (!) emeli ki, de hogy miben áll a remekség, hallgat róla. Virághról pusztá phrasist mond. De halljuk mit mond Horváth Mihályról és Szalayról: „Horváth Mihály csanádi volt püspök, elsőbben Nádasdy Tamás clete után vonta magára a figyelmet. Majd a művelődés történetére tartozókat irt: „Párhuzam az Európába költöző magyarok és az európai népek műveltsége között.“ „Honi városainkról“ s több más értekezést. Végre kisebb nagyobb terjedtségben Magyarhon összes történeti rendszerét adta, mely munkájának legújabb átdolgozása mind tartalma, mind irálya által magát e nemben minden más dolgozat fölött kiténteti. Némileg hiányának lehet tartani, hogy a művelődés történetére kellő tekintettel nincsen. Szalay László több értékes jogtani munkái, hírlapi munkássága által kitűnt jeles tudósunk e nembeli nagy becsű munkája: „Magyarország története.“ Oknyomozás és történetírói tulajdonokra nézve, méltó versenytársa Horváthnak, de amannak egyszerűen szép elbeszélésmódját alig érheti utól. Vannak kisebb dolgozatai is.“ Nem vitatkozunk: vajjon igaz-e, hogy Horváth munkája minden tekintetben felülmúlja a Szalayét, még Horváth egyszerűen szép elbeszélésmódjára sem te-

szünk megjegyzést, csak azt kérjük: mindkét szerző szellemének lényegét kiemelte-e a szerző bár egyetlen vonással is? Nem részletes fejtegetést és jellemzést kívánnak ily compendiumban, de jogosan megkívánhatni oly vázlatot, mely a fejlődés legfőbb eszméiben s az írók legbensőbb lényegében lelje alapját. S mit mondjunk arra, midőn a szerző Salamonnak „Magyarország a török hódítás korában“ című munkáját, mely történetirodalmunk egyik leghomályosb lapját világítja meg, épen csak úgy említi meg, mint Frankl silányságait? Jellemző az is, hogy Ipolyi „Magyar Mythológiá“-ját, melynek nagy tévedéseit a maga idejében annyira kimutatta a kritika, s mely styl és forma tekintetében is alantabb áll, mint szerző későbbi munkái, a legjelesb magyar elmeszülemények közé sorolja. De hagyjuk ezt, s lássunk egypár vonást a magyar költészet rajzából.

Szerző itt is nagyrészt phrasisokkal éri be, s néhol ítéletének félszemsége különösen feltűnő. Neki Tinódy Sebestyén, e rimelő krónikás, valóságos költői lélek; Ilosvai Péter, kit épen annyi vagy még több joggal lehetne költőnek nevezni, már nem az, mert, úgymond a szerző—költői felfogása csekély, verselése gyarló, úgy mondván el a történeteket, a mint a nép ajakán forogtak; s a verselést úgy intézvé (1), mint e korban hasonló tárgyaknál lehetett és szokásban volt; mivel történeti dolgokat legegyszerűbben szerettek előadni s az által minél hihetőbbé és bámulatosbbá tenni, és kerülték a lyrai költemények rövidebb sorait s élénkebb rhythmusát.“ Vajjon hiba volt-e ez, vajjon nem érdem-e ma is epikusnál az egyszerű előadás s a lyrai formák kerülése? Legjobb a mit Zrinyiről ír, bár bevezetése különösen hangzik: „A komoly idők nagy eszméket s beltartalomra s külterjedtségre nézve nagy műveket szültek, mint Zrinyi és Gyöngyösi époszaik.“ Zrinyit költői becsre nézve egy sorba tenni Gyöngyösivel, mégis egy kissé sok; később maga is megbánja, s a Zrinyiász jellemzésében sokkal felebb becsüli Gyöngyösinél. E jellemzésben egy pár jellemző vonást is találunk, bár sok lényegest mellőz, például Zrinyi politikai eszméinek befolyását az éposz alapeszméjére, egy vár védelmének epopoeiai rangra emelését, a Tassóból átvett részletek eredeti feldolgozását. A régibb költészetben egyedül Zrinyi nagy költő, s megérdemelt volna egypár lapnyi fejtegetést. Gyöngyösiről már kevés jellemzőt mond, pedig, mind Zrinyire mind Gyöngyösire nézve, alapos fejtegetések állottak rendelkezésére. Gvadányit nem tartja nagyobb költőnek, mint Pocsot, Kulcsárt és Gátit, pedig a mint valaki helyesen megjegyzé, Gvadányinak olyasmi sikerült, mi egynek sem haladottabb kortársai, egynek sem összes magyar elődei közül: csupa képzelethől egypár alakot teremteni, mely mint kicsinynek nagynak ismerőse, nemzedékről nemzedékre fennmaradjon. Ennyiben hát figyelmet érdemel aesthetikai tekintetben is. Abban is téved a szerző, hogy nemesen szabadelvtű férfúnak itéli. Gvadányit a tősgyökeres magyarság s a legkonokabb conservatismus jellemzik, nem a szabadelműség, sőt egyik satyricus mun-

kájában az 1790-ki országgyűlés tisztán szabadelvű eszméivel szemben éles ellentétben áll. Az újabb kor költőiről még sokkal több felületes vagy hibás ítéletet olvasunk. Szerző előtt Kisfaludy Károly beszélei még mai napig példányok s csaknem utólról utólról; egypár lappal hátrább e remekeket mégis csak kellemeseknek nevezzi. Eötvösről, mint regényíróról, csak annyit jegyez meg, hogy regényeiben magasztos élet- és történelem-bölcsészetet, emberies és hazafias szép lelket találni. Vajjon tájékozta-e ez az ifjúságot Eötvösre nézve? Hiszen a szerző, a mint előszavában mondja, azért írta munkáját, hogy tájékozza az ifjúságot az újabb irodalomban. S vajjon mond-e többet Eötvösről, mint politikai íróról, kinek eszméi oly nevezetes befolyást gyakoroltak a magyar alkotmány átalakulására? Még annyit sem, még munkái címeit sem említi föl teljesen. Jókait, ki szerinte minden magyar regényírót meghalad, azzal jellemzi, hogy regényeinek tárgyát a magyar műveltebb osztályok életéből s a nemzet történeteiből veszi. Vajjon nem illik-e majd minden magyar regényíróra? Kiemeli költői lelkét, gazdag képzelődését, hazafias érzését, szerkesztési ügyességét, szép nyelvét, de arról, hogy mindez minő sajtóságokban nyilatkozik — hallgat. Árnýoldala persze nincs. A mit Keményről mond, az valóságos botrány. Politikai dolgozatait, essayit egészen mellőzi, mint regényíróról pedig így szól: „Említendők még b. Kemény Zsigmond munkái, és Vas Gereben, ki népies regényeivel közelismerést érdemelt.“ Vas Gereben műveit Kemény oly kitünő regényeivel egy sorba tenni, több, mint korlátozottság. Az is különös, a hogy a szerző osztályozza e század költőit. Kazinczyn kezdve, majd mindenki az újabb classicismushoz tartozik, aztán kezdődik a népies iskola, mely a mai napig tart. Úgy látszik tehát, hogy magyar nemzeti költészetéről még szó sem lehet. Nem elegendünk ennek fejtegetésébe, mert lapokat kellene összeírunk. Menyire nem érti a szerző a dolgot, eléggé bizonyítja már az a megjegyzése is, hogy Vörösmarty classikai izléssel írta époszait, holott Vörösmarty már a költői nyelv tekintetében is ellentétben állott Kazinczyval, s époszaiban a versmértéken kívül semmi sincs sem a görög-latin, sem a görög-német classicismusból. Szerző Vörösmarty époszait kivétel nélkül a világ-irodalom legkitünőbb termékei közé sorozza. Ily beszéd Vörösmarty költői becsének nem méltánylása, hanem csak eszmétlen túlzás.

Nem örömet folytatjuk megrovásainkat, mert a szerzőt becsüljük, mint derék nyelvészt, s örömet fordulunk munkájának becses részéhez. Valóban e könyvben mindaz, mi a magyar nyelv történeti fejlődését illeti, kivétel nélkül becses részlet, ha itt-ott apróbb hibát vagy következtetlenséget fedezhetni is föl. Szerző a nyelvújítást egész fejezetben tárgyalja. Ez könyvének legeredetibb, legbecsesb része. Szerző, bár csak nagy vonásokban, behatóbban és elfogulatlanabbul ítél e nagy mozgalomról, mint bárki előtte, s ismertetésünket nem fejezhetjük be méltóbban, mint azzal, a mit szerző a nyelvújítás

áryoldalairól ír, s mit a legnagyobb részt nem ajánlhatunk eléggé olvasóink figyelmébe.

Szerző feltüntetvén a nyelvújítás fényoldalait, árnyoldalaí fejtegetésében megjegyzi: „Hogy a nyelvújítás nálunk nagyobb merészséggel üzetett, mint más nemzeteknél: azt itt ki nem fejthetjük, részletekkel be nem bizonyíthatjuk. Igazolva találják e nézetet olvasóink, ha az itt röviden és csak általánosságban elsorolandó adatok nyomán, bővebb összehasonlításokat teendnek. — Az ismeretes nyelvek összes történetében, nagyobb és lényegeseb változást mindig a népek vegyülése, költözése, — egyszóval a nép hallgatva összeegyezése tett. A régi hellén nyelvnek legalább egy ezredéves életében, az irodalmi nyelv változott, midőn a jón és egyéb dialectusok használatát felváltotta az attikai próza és költészet nyelve, — ismét mikor N.-Sándor után az u. n. közbeszéd-mód (*κοινή*) állapotodott meg. Hangváltozások álltak elő; egyik nyelv alak helyét másik foglalta el; de semmi nyoma egyesektől alkotott új szóknak, annyival inkább a hajlítás új módjainak. De Aeschylus és Aristophanes még is csináltak új szókat, amaz a tragikai Múza ihletésére, ez vigjátékaiban, gúnyolási rohamból. Ki fogadta el szavaikat? Senki. Sajátjaik maradtak, mint nálunk Erdősiéi, Sz. Molnáréi (látandani), G. Katonáéi (tanitanolak) s Dugonicséi az illetők. Ujitott Hippocrates, Socrates kortársa is (Müller, Ó gör. irod. tört. ford. Récsi II. 372. l.) és Apollonius (Egger, Apollonius Dyscole 58. l.). Szavaik sorsa hasonló lett. — A latin nyelv újult a görög szerint alkotott tudományos műszók számos mondat-alakok által, főkép Cicero idejében és munkáiban. E szók kicsiny számúak voltak, mint Quintilián (VIII. 3, 31.) előadja és panasolja is. Mindezek, valamint a vigjáték és mimusköltők ujitásai s Horátz ujitási tanácsai, csak azon kisebb művelt osztály s fensőbb réteg számára létesültek és léteztek, mely akkor az irodalmat értette és élvezte. A római köznép és a vidékiek alig vettek rólok tudomást. — A keresztyénység hatására, kivált pedig a theologia fejlődésével új szók jöttek létre (salvator, trinitas), de csak lassanként s az egyéni önkénynek ki nem mutatható nyomaival. Hajlítási új alak nem született. Csak később, midőn a nép nyelve felülkerült, az idegen vagy külön nemzetbeli alakok összevegyültek, akkor kezdett a latin nyelv lényegében változni, a forrongás, s népek összeolvadása korában alakjaít veszteni, s ekkép az új néplyelvek, ezenkívül a theologiai, törvénytani, barát- és konyha latinság létesülni; a nélkül, hogy egyéni szándékosságnak, vagy tervszerűségnek ez átmenethen nyomát találhatnók (l. Trench, Study of Words. VI. lesson — Heffter, Geschichte der lat. Sprache 141. l. 6. — Funccius, de actate virili lingv. latinae). Az új németet Luther tette irodalmi nyelvvé, a mennyiben a törvénykezési körben már előbb is használt, már akkor is elterjedt, s gemeine Sprache-nak neveztetett felső németet, bibliá-fordítása által még közebbé tette, s a művelt körök ellenszegülése mellett is (Wackernagel, Geschichte d. Litter. 369. l.). — Chaucer az an-

gol irodalmi nyelvet alapította meg, fölvevén a költői beszédbe kétszáz s egynehány francia szót, már előbb is ösmerteket s lehetőleg átalakítván; de az eredeti angolszász nyelvalakokból, vagy szókötési sajátságokból egyet sem vetett meg, se el nem mellőzött, se újjal nem váltott fel. (Marsch, Origin and History of the english language. London 1862. 381 s köv. l.). — A legújabb németre nézve is volt kora a pürizálásnak a francia s egyéb szók ellenében, — s a neologismusnak, az új philosophia „szellemvilági fejletének“ idején. Amaz kiírtott néhány idegen szót, de sokkal többet meghagyott. Ez megörökített néhány új összetételt s újonnan képzett szót — Mindezt igen kevés; az eljárási mód pedig, mienkhez képest, inkább nemlegesnek mondható. — Ezeket az újítás körüli óvatosság ajánlásának indoklásául. — Berekesztem Marsch szavaival: „Nagy tévedés azt gondolni, hogy azon írók, kik a hazai nyelv javításáért legtöbbet tesznek, ezt az által eszközlik, hogy új szókat csinálnak, vagy honosítanak meg, vagy netalán új syntaktikai kapcsolatokat hoznak dívatba. A nyelvnek bármely irodalombeli legnagyobb újítói ecclecticusok voltak. Nem találtak fel új hajlításokat, nem gyártottak új terminusokat, nem létesítettek új syntaktikai formákat; hanem a létező szókból, a nem egyező elemekből . . . szemeltek össze oly szókincset, a hajtogatás, ejtegetés, szókötés oly módjait, melyekben egyeztetve legyenek a tájszólások különbségei, s egység, összehangzás adassék a közbeszédmódnak.“ — Egyes szóújítóink pedig tapasztalhatták Ben Jonson eme szavainak igazságát: „Új szók csinálásának mindig csekély a jutalma s nagy a veszélye. Ha elfogadják a szót, csekély a hála, — ha elutasítják, bizonyos a szégyen!“

„A nyelvújítás — folytatja tovább — mely egészben tekintve nagyobb terjedtségben, nagyobb merészséggel és nagyobb eredményben folyt nálunk, mint bárhol másutt, egyesek önkényéből létesült, — s másképp nem is történhetett A nemzet, sőt a köznép is elfogadta, sajátjává tette ezen újítást fölvére és főtényeire nézve. De az újítók, kivált Kazinczy után, nem tartottak kellő mértéket. Újítottak azok is, kik a nyelv törvényeit nem ismerték, a nyelv sajátságaihoz illő kegyelettel nem vonzódtak, kik szeszélytől, vagy képzelt szükségétől indíttatva, magyarul irtokban, mindig idegen mintát tartva szemök előtt, minden idegen kifejezést másolni, utánozni, — minden társalkodási vagy tudományos szót és szókötési alakot ugyanannyi szóval vagy szótaggal, ugyanazon ragvonzattal, szórenddel kívántak kimondani. Ezek által aztán kezdettek a magyar stílus mondat- és szóalakok idegennek másolatává lenni, az ősi tiszta nyelvérzet meggyengülni, — beszédünkben az önálló, lényegökre nézve vegyületlen, erőteljes nyelvek tulajdona, a szemlélhetőség, természetesség kifogyni, s szavaink nagy része megegyezés vagy inkább önkény által mondva-csinált jelekké lenni, sőt — mint némelyek nem ok nélkül aggódnak — nyelvünk alakjainak egész rendszere bomlásnak indulni. — Erosz irány ellen közelebbi időkben számosan keltek ki (Brassai), s nem

minden hatás nélkül, — úgy hogy a nyelvújítási merészség s nyelvügyi önkényeskedés egy idő óta szűnni kezd.

Némely hibákat méltó részletesben megrónunk. Ilyenek például:

a) a nyelv hangsajátságára nézve a hibás hangsúlyozás, mely miatt színészeink, felsőbb alsóbb rangú, idegen műveltségén kapó honosaink gyakran és méltán rovatnak meg:

b) írásmódra nézve: a végső ú, ü megrövidítése, — az aki, ami, eféle, anyi, enyi s ilyek írása, — sőt meggondolást érdemel a milyen, ilyen, mely, olys több efféle továbbá a ban, ben leírása és kiejtése is, — mi által kétségkívül az ősi hangoztatás-és hangsúlyozás-mód szenved,

c) ragozásra nézve a bani, -veli, -rai s ilyesek, — igéknél: látandottam, látandék, látandjak, látandanék stb. alak divatba hozása,

d) szóképzésre nézve a gyökök és képzők hibás összekapcsolása: szolgalom, bizottmány, — vagy összetételben a szóvonzat eredeti törvényének mellözése: árbecsel, árlejt, árverel, kárpótol, képvisel, lejtmérel,

e) legfőképp pedig a szókötésben a szók eredeti értékének mellözése, a vonzat idegenes használata, péld. beállit, felmond vele, kinéz, kilátásba helyez, kiveszi magát . . a szenvedő ige módtalan használása, — a részesülövel összetett ige: hozva lett=hozták, hozatott, a lenni ige divatozása a van helyett s t. e f.

g) a nyelvújítás első törvénye az óvatosság, — hogy csak valódi szükségből s minél gyérebben alkossunk új szokat; e végre némely új fogalmakat körülírással, összetett szókkal, sőt tán idegen névvel is jeleljünk addig, míg a kellő kifejezést a közszellem elő nem teremti. (mert az idegen szó sem oly ártalmas, mint a hazai roszt), — mi csak az új dolog vagy fogalom közmegismertetése után történhetik.

Jelenre nézve legilletékesb, egyszersmind legbiztosabb tanács Arany Jánosé (Koszorú 1865: 619. l.): „Van kora az újításnak, van kora a conservatióknak . . . az utóbbi most szükségesb nyelvünkben mint az első.“

GY. P.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1866. Február Márczius).

Február 12-én a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülésében, Purgstaller József rendes tag értekezett az „idealrealismus érvényéről a tudás körében.“

Értekezéseimből kiviláglik, így szól értekező, hogy világnézetem azon bölcsészeti rendszerhez tartozik, mely idealrealismus név alatt ismeretes. E rendszer alapelve az: hogy az eszme és lét ideale et reale egybefüggnek, és ezen egybefüggés előfordul mind a tudás körében, mind a gyakorlati életben. Értekező jelen előadásában az idealrealismus érvényét a tudás körében veszi szemügyre.

A bölcsészeti vizsgálásnak legelső feladata: az emberi tudás alapítása, mert a tudás vezérli a cselekvést. Itt azon kérdés fordul elő: megfelelnek-e a létező tárgyak törvényszerű gondolkodásunknak? Erre nézve értekező a dogmaticus, scepticus és eriticus nézetét hozza szóba; azután a napjainkban tett critical vizsgálás eredményeit fejtegeti.

Minden ismeret az észrevevésen alapszik, úgy hogy a mi nem jelentkezik előttünk, s a mit fel nem fogunk elménkkel, arról mit sem tudunk. A mit észreveszünk, az tapasztalati adatnak, szóval, ténynek neveztetik. A ki tudományokkal foglalkodik, ismeri a tények hatalmát és bizonyító erejét. Miután értekező arról szólt, hogy a tények nem felelnek meg mindenkor a valóságnak, megmutatja azt, hogy a tények nem elégségesek a tudásra, hogy azokat értelmezni kell, s hogy ezen értelmezési tisztet a gondolkodó ész teljesíti. — Megismeretve a gondolkodó ész eljárását, e következő megjegyzést teszi értekező: a realismus szintügy mint az idealismus elismeri, hogy az emberi ismeret szerzésére a gondolkodás okvetlenül szükségeltetik, ezen ügyben tehát egyetértés létezik a két ellentett rendszer közt. Mai nap a realismus és idealismus közti vita abban fekszik, hogy a realismus nem ismer el egyéb fogalmakat a tapasztalatiaknál, ellenben az idealismus észigazságok és magasabb rendű eszmék mellett küzd.

Miután értekező az idealismus és realismus egyoldalúságát kiemelte, előadja azt: mikép igazolja a legújabbkori idealrealismus az észigazságokat. Az idealrealismus közlönye: Zeitschrift für Philosophie-Halle. Szerkesztői Fichte Immanuel, Fichte János fia, Ulrici és Wirth. E közlönyben Ulrici és Wirth vitába eredtek a kategoriák származtatása felett. Ulrici szerint a kategoriák mint iránypontok — Normen — a gondolkodó tehetségnek eredetileg adva vannak; ellenben Wirth azt vitatja, hogy a kategoriákat a gondolkodó ész hozza létre.

Erre nézve értekező nézetét vázolja. Minthogy minden ismeret észrevevésen alapszik, nem alaptalan azon kérdés: nincs e az érzéki szemlélestől különböző észrevevés? E kérdés megfejtését, mond értekező, a legújabb lélektani fölfedezések eszközlik. A mélyebb lélektani kutatás azon eredményt idézte elő, hogy az ész szintűgy észrevevő tehetség, mint az érzék. — Kétségtelen az, hogy érzékkel koránsem vesszük mind azt észre, mit észrevenni vélünk, hanem sokat észszel fogunk fel. — Érzékkel csak tüneményeket szemlélünk; a létezőknek belsejét, azoknak erőit, törvényeit, czéljait, okait, viszonyait s egyáltalában azt, a mi a létezőkben egyetemileg érvényes és szükségkép való, az értelemtől különböző, úgynevezett tiszta ész hozza tudtunkra.

Értekező felfogása szerint a kategoriáknak közvetlen alapja maga az észlény; mert mint önálló létező, a létezőknek egyetemes és szükséges tulajdonságait foglalja magában, a kategoriák kútforrása nem az érzéki szemlélés, nem a pusztá alaki gondolkodás, hanem a belső érzékfeletti, szellemi észrevevés, melynek tehetsége a tiszta ész. Az észlény az ész világánál belsejébe száll, és tevékenységét vizsgálva azt veszi észre, a mi egyetemileg érvényes és szükségkép való, minélfogva az előleges fogalmak vagyis kategoriák tartalma jó tudtára. A kategoriáknak az ész által észrevett tartalmát a gondolkodó tehetség szintűgy, mint más észrevett tárgyat, a fogalom alakjába öltözteti. A kategoriák olyan egyetemes és szükséges határozományokat, azaz tulajdonságokat tartalmaznak, melyek nélkül a létezők nem is gondolhatók. E sajátáguknál fogva a kategoriák úgy a természetnek mint a szellemnek országára kiterjednek. Jóllehet, a kategoriák tartalma adott tárgy, mindazáltal nem képez tapasztalati fogalmat; mert ama tárgyat az ész közvetlenül az észlényben, ennek tevékenységében lelí, nem pedig a kültárgyakban, és nem az érzéki szemlélés hozza tudtunkra, hanem a szellemi észrevevés, melynek tehetsége az ész.

Az előleges fogalmaktól az eszmék különböznek. Az eszmék — Ideen — egyáltalában véve, a létezők czéljait terjesztik elő. Legmagasabbak azon eszmék, melyek észczéit, szellemi tükélyt fejeznek ki, milyenek: a szabadság, bölcsesség, szentség, boldogság, halhatatlanság, öröklét; ezen eszmék az érzékfölötti szellemi létet tüntetik elénk. A gondolkodó tehetség az eszmék tartalmáról, a szellemi tükélyekről szintűgy, mint más észrevett tárgyról, fogalmakat alkot. Az

érzéki alakba öltöztetett eszme az eszmény — Ideal, — mely a művészetben kitünőleg szerepel.

Ekkép tisztába van hozva az emberi tudás alapja tényezőivel együtt. E tudás alapja az észlény, tényezői az észrevevés, mind az érzéki, mind a szellemi és a gondolkodás; szüleményei a tapasztalati és előleges fogalmak és az eszmék. Az emberi tudás tárgyilagos eleme az észrevett tárgy, alanyi eleme a fogalom és az eszme. Kétségtelen tehát, hogy az emberi tudás körében az idealrealismus érvényes.

A természetet illetőleg: minden önálló létezőben gondolat és lét, eszmeiség és tárgyilagos valóság foglaltatik. Az eszmeiséget a létezőnek feladata, célja, hivatása tünteti ki, a tárgyilagos valóság pedig a létezőnek határozott erejéből és tevékenységéből áll, s e tevékenység által jelentkezik.

Végül ama kérdést fejtegeti értekező: igazolható-e Hegel azon állítása, hogy a kategoriák mindannyi meghatározásai, azaz tulajdonságai a feltétlen lénynek, az Istennek. Értekező nem ért egyet Hegellel azon állításban, hogy a feltétlen lény önmagát fejleszti, s ekkép a természetet és szellemet hozza létre; mert képtelenségnek tartja azon nézetet, hogy a feltétlen, a végtelen lény az alakulásnak és fejlődésnek van alávetve; egyébiránt helyesli azon nézetet, hogy a feltétlen lény eszméi, melyeknek valósitása a világot hozta létre, isteni tulajdonságokat tartalmaznak, következőleg isteni tökélyeket nyilvánítanak. Ha helyes azon nézet, hogy a világ, mint valósitott isteni eszme, isteni tökélyeket nyilvánít: úgy okszerű azon állítás, hogy nem csak az ész eszméi, a szabadság, bölcsesség, szentség, hanem az előleges fogalmak is, úgymint az önállóság, okság, czélszerűség, isteni tulajdonságokat terjesztenek elő, sőt a tér és idő képzetei is az Istennek mérhetetlenségét és öröklétét nyilvánítják. — Kik ezen állítást védik, nem feledkeznek meg azon különbségről, mely a feltétlen és feltétes lény, a teremtő és teremtmény közt létezik. — E különbség alapján kimondják azt: hogy az Isten a világi lényeknek tulajdonságait a tökély legmagasabb fokán foglalja magában. Az idealrealismus érvényét a gyakorlati életben máskor fogja tárgyalni.

Ugyanez alkalommal még két előadás tartatott. Kubinyi Ferencz t. tag „Zboró és műemlékei történeti és helyirati tekintetben“ című monographiájából terjesztett elő némi kivonatot, rajzok bemutatása mellett. E rajzokat, Kubinyi úr megrendelése folytán, Myskovszky Victor hites mérnök és ügyes rajzoló készítette. E képekből, melyek Bártfa és vidéke történeti és műemlékeit ábrázolják, mintegy 23-at, az általa ú. n. zborói albumot mutatá be ezúttal. Zboró történeti nevezetességű vár, kivált a vártól dél-kelet felé eső területe, az ú. n. ad centum tilias (száz hársfa). Itt gyültek össze tanácskozni Rákóczy idejében a conföderált státusok. A hársfa sor szép tájképet mutat. A 37-ik számú hársfa külön is le van festve; átmérője 6 láb, magassága 13 öl, ágainak

kiterjedése 11 öl, dereka két ölnyi magasságra egy törzsű, azon túl két hatalmas ágra oszlik. Az Aspermontok, a Rákóczyak iránti kegyeletből, különös gonddal ápolták e fákat. Zboró várának romjai egy hegyen, a hasonnevű mezővárostól dél felé fekszenek, bükk- és tölgyfákkal benőtt hegyen. Nyugati oldala legmeredekebb. Délkeleti oldalán mély sáncz-árokka volt körülvéve, melyen keresztül felvonó híd vezetett a várba. — Maga a vár kettős fallal volt kerítve, és pedig majd mindenütt öt lábnyi vastaggal. A külfalon felváltva négy bástya. Hazánk legnagyobb és legerősb várai közé tartozott Zboró vára kárpáti homokkőből építve, vegyülten, igen erős, keményen kiégetett téglával.

Zboró váráról a nép között a következő monda van elterjedve.

„Mikor még Zboró vára a Serédyeké volt, történt, hogy Rákóczy (melyik? arról hallgat a monda) jött e vidékre. Nagy volt az öröm e miatt Serédynél, s a magas vendég tiszteletére rendezett ünnepélyeknek, vadászatoknak nem volt vége hossza. Rákóczynak nagyon megtetszett a szép, regényes fekvésű zborói vár, és tudatta Serédyvel, hogy szeretné visszautasítani, s oly árat szabott, melyről nem hitte, hogy meglehessen adni. Azt mondá, hogy kész a várat általengedni, ha Rákóczy egy év elteltével 30,000 darab aranyat tesszen le, oly megjegyzéssel, hogy az aranyok mind egy évben legyenek verve Rákóczy képével. Epen egy év multával a zborói vár torony öre kürtjével vendégek jöttét jelenté. Serédy nem kis meglepetésére Rákóczy jött, társzekéren hozva a 30,000 darab aranyat. Adott szavát nem vehetvén vissza, nehéz szívvel vált meg Serédy kedves várától. Bártfa felé mentében azon a helyen, a hol most a Serédy kápolna áll, megállt Serédy, és visszafordult, hogy lássa még egyszer Zboró tornyait. Az ősi várában töltött idők emlékezete felújulván lelkében, nem birt fájdalommal, lerogyott és meghalt. Ez esemény emlékére emelték (a monda szerint) a kápolnát, mely maiglan ott áll, és Serédy kápolnájának nevezik.“

A román stylben épült kápolna felirata szerint, már 1590-ben restauráltatá „Princeps Dnus Janusius dux in Obstrog, comes de Tarno, palatinus Volhíniae cum Susanna Serédi consorte.“ Az egész kápolnának alapja egy háromszög, egyik oldalával párhuzamosan az út irányával áll, alsó része fővenykből épült falrész, melyen a három köoszlop által körülvelt három oldalú belrész foglal helyet. Az egészet három oldalú, gúla alakú kölapokkal borított tető fűdi. Az út felőli oldalon vörös-márvány táblán egy feszület alatt két térdelő alak látható: talán János herczeg és neje, Serédy Zsuzsánna. Az éjszaki oldalon szintén vörös-márvány táblán pánczélos vitéz dombor alakja, ily fölirattal: „Hic est Gaspar Serédi.“

Hunfalvy János rendes tag a „talaj-vízről vagyis a föld árjáról“ értekezett.

Talán emlékeznek olvasóink, hogy dr. R ó z s a y, a Bajoror-

száiban tett észleletek alapján, vitatta az akadémiában a talaj-víz állásának befolyását az állatok és emberek egészségi állapotára. Kétségtelen, hogy a növényzetre is befolyással van. Tehát egyaránt érdekes és hasznos a föld árjának dagadását és apadását tanulmányozni. A talajvíz csak úgy apad és dagad, mint a föld színén folyó vagy állóvíz medrei felé ömlik, habár bizonyos időben ellenkező irányt is követhet. Ha a Duna dagad, kútaink megteleknek, és ellenkezőleg. A talajvíz a hegységek alján terülő lapályokon háromféle-képen növekedhetik: a hegység aljáról föld alatt leszivárgó víz által, a hegységről nyílt medrekben lefolyó vizek elszivárgása által, a lapályokra eső csapadék beszivárgása által. A magyar Alföld talajvize csak az évi csapadék egy részéből támad. Az évi csapadék egy harmada folyókban, patakokban foly el; egy harmada elpárolog, s a növényzet által szivatik be; egy harmada szivárog a földbe, és lesz talajvíz. Alföldünk évi csapadéka legfeljebb 16 — 18 hüvelyknyi lehet, tehát a talajvízre 5 — 6 hüvelyknyi jut. Természetes, hogy a talajvíz annál alább ereszkedik, minél nagyobb a szárazság, annál inkább felduzzad, minél nedvesebb az időjárás. A talaj lazasága is előmozdítja a szivárgást. Minél inkább távozzunk a folyóktól, annál magasabbra emelkedik a talajvíz, és visszont. A föld nyirkossága magasabbra terjed a kutak víz-tükrénél, a vízszint dagálya és apálya mindazáltal csakugyan biztosan mutatja a talajvíz változásait. Pesttől Szolnokig az állami vasút mentén Ruppert igazgató tétetett kútméréseket, meghatározatván e kutak viszonylagos magasságát, azaz mélységét a sínekhez képest, s aztán megmérte 1864. dec. 12-én valamennyi (84) kútban a vízállást. A Duna vízállásának 0 pontja Pesten 50.⁹⁰⁹⁶ ölnyire van a tenger fölött, 1864. dec. 12-én a folyó vize 0.¹⁸⁷ ölnyire volt 0,—tehát 51.⁰⁹⁶ ölnyire a tenger fölött. A vízszintje a pesti indóház kútjában 52.⁹⁴¹ 0, egy másik csekély távolságra levő kútban már 56.⁰⁵ 0 állott. Pesttől kezdve Kőbánya felé a kutak vízszintje a föld emelkedésével egyezőleg magasabb magasabb volt, s a 224. sz. órház mellett a Kőbányán túl levő kútban már 68.³⁵⁶ ölnyire állott a tenger, vagyis 105 $\frac{1}{2}$ lábnyira a Duna tükre fölött. Azon kút távolsága a Dunától mintegy 7500⁰. E földalatti vízvásztékon túl a talajvíz mélyebbre száll a föld felszine alá, s míg Pesttől Kőbányáig a kutak víztükre legföllebb 2 $\frac{1}{2}$ ölnyire volt a föld felszine alatt, azon vidéken egy kútban majdnem 8 ölnyire állott a víz a sínek alatt. Vecsés állomás előtt ismét egy talajvízi mélység van, a kútszintje ott 61.⁶⁴⁸ 0 volt a tenger fölött. Üllön és Monoron átmenve, mind magasabbra emelkedik az, s a 246. sz. órház melletti kútban 73.⁶⁵⁹ 0 a kút vizének szintje a tenger, vagyis 135 $\frac{1}{3}$ lábnyi a Duna akkori állása fölött. Az a pont 23,450 ölnyire van a Dunától, és 29,250 ölnyire a Tiszától. Szolnoknál a Tisza 0 pontja 41.⁵⁸⁴ ölnyire van a tenger fölött, a folyó vize az említett napon 0 $\frac{5$ ölnyit tett 0 pont fölött, tehát a Pilis előtti földhát talajvize 189 $\frac{1}{2}$ lábnyira állott a Tisza akkori víztükre fölött. Az érintett földhát a talajvíz választékát jelöli meg a Duna és Tisza

közt. Onnan kezdve majdnem egyenletesen száll alá a kutak vízszintje. Czegléden még 51 ölnél magasabb, Szolnokon 44.₀₁ öl a tenger fölött, míg a Tisza vize 42.₀₈₄ ölnyre állott. Jele, hogy a talajvíz a terület felszíni domborzatához alkalmazkodik, s a Duna és Tisza közti földhát közepe táján a kutak szintje 135, illetőleg 189 lábnyira volt a két folyam vizeitükre fölött. Az akadémia, értekező indítvinya folytán, felszólítandja a tiszavölgyi vasúti társulat igazgatóságát, hogy az ezen vaspálya vonalain levő kutakra nézve hasonló méréseket tétessen, s az adatokat küldje be az akadémiának.

Február 20-án, a nyelv és széptudom. osztály ülésén Toldy Ferencz r. tag emlékbeszédet tartott Kiss Károly elhunyt rendes tag fölött.

Kiss Károly — mond Toldy — 1793. aug. 12-én született Budán a császárfürdőben, mely akkor szüleinek tulajdona volt. Gyermekkorát Algyón, Csongrádban töltötte, hol atyja mint a génuai köztársaság mindszenti uradalmának teljhatalmú főfelügyelője lakott, mielőtt Szegedre tevén át lakását, e városnak sok évig polgármestere és bírója volt. Kissünk Budán kezdett tanulmányait Szegeden elvégezven, 1809-ben, midőn Napoleon, diadalmas seregei élén hazánkba tört, a tizenhat éves ifjonecz az akkor b. Weidenfeld, utóbb b. Máriaassy nevét viselt 37. számú gyalog ezredbe lépve, fegyvert fogott; de a csakhamar bekövetkezett pozsonyi béke folytán, harcuzága ezúttal teljesítetlen maradt. Ezrede Galicziába, szokott béketanyájára, rendeltetett. Tanult és tapasztalt tisztok társaságában kezdé a fiatal kadét érezni készületlenségét, s azért három évet a legbuzgóbb tanulás közt töltött, miközben különösen alezredesének szeretetét viván ki, ez hadtudományi kiképzésére nagy befolyással volt. 1812-ben, a franczia orosz háború kitörtével, ezrede a lengyel széleken felállított figyelő sereghez osztályoztatott, míg, a politikai conjuncturák változtatával s Ausztriának a Napoleon elleni szövetségbe léptével, az ő ezrede is actióba lépett. Jelen volt barátunk Drezdánál, Kulmnál, jelen a népek nagy ütközetében Lipscsénél, minek folytán zászlótartóvá mozdítottatott elé, s majd az újonnan alakítandó zászlóaljok szervezéséhez osztályoztatott Magyarországra; 1814-ben pedig már ezrede új zászlóaljával Olaszországba küldetett. 1815-ben, Napoleon visszatérte után az Elba szigetéről, először a Murat nápolyi király, majd a déli Franciaországban Napoleon ellen viselt hadban vett részt, Vitézül harcolt július 2-kán a lerousséi csatában a Jura hegyei közt, s a dijoni nagy táborban hadnagygyá lett. A párisi béke után ezredével együtt ismét a lengyel földre tért, s ott most kilencz évig tanyázott. Szép szakasza volt ez életének, szépítve a barátság és hazafiai törekvések által. Mert ez időbe esik közelebbi megismerkedése az új lendületet vett magyar irodalommal; s ekkor szövődött azon nemes frigy, mely hozzá egy más, rég elhunyt társunkat fűzte, a jeles Szontagh Gusztávot. Szontagh nálánál fél évvel idősb, de a fiatalabb katona, egy a felsőbb emberi műveltség minden ágain derekasan kiképzett

tiszt, eleinte lelkes és vidám társalgása majd tudománya s e mellett mindig gyermekded s egyszersmind férfias kedélye által ellenállhatlanul vonzotta Kisst; míg viszont azon forró hazafiság, mely a bár mindig idegenszerű elemek közt élt Kiss kebelében égett, Szontagh érdekeltségét egy rá nézve új s addig ismeretlen világ felé irányozta. A világmiveltségi álláspont s a hazafői ösztön ki lőn cserélve a két új barát által, egyik kiegészítője a másiknak úgy, hogy amaz világosságban, ez melétségben gyarapodott a másik által. S im távol a hazától, nem sejtve senkitől, közepette egy idegen, hideg országnak, mely Magyarhont csak németül beszélő magyar ezredi tiszték után ismeré, egy szerény bútorzatú kaszárnyai szobában fél-éjeken át ott ült két férfiú lelkes eszme- és érzetcserében, fájlalva a haza vesztett idejét, kétségbeesve olykor lehető felvirágozhatásán, majd ismét némi halavány reményre derülve, midőn az egyetlen pesti magyar hirlap egy-egy jelét tünteté fel az ébredésnek, a Tudományos Gyűjtemény füzetei több s több zálogait hozák meg a haladásnak, s ezekhez fényt, a reménynek avatást, a közösen be-beszerzett költők munkái adtanak. Kiss mind inkább megismerkedvén a magyar irodalommal, el lőn háttározva, maga is ennek mukásai közé állani, még pedig különösen az alig megpendített hadi szakban; társa, ki otthon anyjával és környezetével csak németül, atyjával s az iskolában deákul, a cselédséggel tótul, — magyarul pedig csak miskolezi tanéve alatt beszélt, kész német író volt ugyan, de lehetetlennek tartotta a magyar írónak készülő Kisst máskép mint szerencsekívánataival követni. Szorgalmasan gyakorolta ugyan a nyelvet, sőt a felvigyázata alá adott Lancasteri katonai iskolába be is hozta a magyar tanítást, de Kissé az érdem, hogy néhány évvel később, mint maga vallja életrajzában Szontagh, ezt egy kéziratbeli német dolgozatának hire nélkül fordítása és kiadása által mintegy erővel bevonta a magyar irodalomba (1825). 1822-ben el-elvált a két barát egy időre; s míg Szontagh Budán, hova áttéteztet, egy philosophiai munkát irt németül, Kiss két évvel utóbb szinte Budára jöven, írni kezdett a Tudományos Gyűjteménybe (1824), eleinte a lengyel irodalom történetéről, a bukovinai magyar gyarmatokról, majd számos hadtörténeti dolgokat, s Kisfaludy Károlytól buzdítva, kihez nagy tisztelettel közelített, beszélyeket is az Aurórába. Új jelenet volt a pesti körökben a porte-épée-s író, s mint új apostol ott volt a Vitkovics és Fáy, a Bártfay és Szemere barátságos estvélyein, hol összefüzdttünk vele, kik akkor az irodalom körül fáradoztunk; ott volt azon megható jeleneten, melyen Kazinczy és Kisfaludy kezet fogtak; s köztünk maradt ő, levelei és dolgozatai kapcsa által akkor is, midőn 1829-ben hivatása Csongrádba, majd Váradra vitte, hol mint a katonanevelő intézet igazgatója nem feledkezett meg arról, hogy a hadfi született hazafi és állampolgár egyszersmind; s akkor is szellemben velünk, midőn 1833 elején mint kapitány ismét Galicziába, ezredéhez tért. De most már nem érezte magát jól az idegen földön: a haza, az irodalom, az akadémia, mely őt már első nagy

gyűlésén, 1831-ben, felvette tagjai sorába, és az annyi jelesek tisztelő szeretete ide vonzotta ellenállhatatlanul; s az ő öröménél, midőn négy évvel utóbb nyugalmaztatását kinyeré, csak a mienk volt bensőbb és élénkebb. Ez óta köztünk élve, tíz éven át egyik közkedveségű s leghasznosabb tagja volt Budapest magyar társaságának: nem csak irodalmi munkásságával, mint az akadémiának már most (1840 óta) rendes tagja a hadtudományi osztályban, s 1842 óta a Kisfaludy-Társaságnak; hanem támogató részvételével mindazon egyesületekben, melyek a tudomány, műveltség, nemzetiség, nevelés, jólét előmozdítását tűzik vala ki céljokul. Míveltsége, élettapasztalása, melyet hadjáratain és béketanyáin, a külföldön — Német-, Helvét-, Francia-, Olasz- s Lengyelországban — s a haza sok vidékén gyűjtött, buzgó hazafisága, áldozatkészsége, lelkiületi deréksége s meleg szive a legtágabb körökben forgó férfit közbecsülés és szeretet tárgyává tették.

Eddig Kiss dolgozatai a hadtudomány és hadi történet, a földirat s kedvelt könnyű elbeszéléseivel a szépirodalom terén, elszórva a kor valamennyi folyóirataiban és gyűjteményeiben, tetemes számba növekedtek; alaposak és pontosak mindig, a leglelkesebb és behatóbb azon kérdés fölötti értekezése: mi okozta a francia köztársaság harcnyereségeit, győzelmeinek mi adott oly hatalmas befolyású sikert? melylyel körünkben rendestagi székét elfoglalta. Önálló munkája ez időszakból hadi műszótára, és Károly főherceg stratégiájának fordítása három kötetben. Sőt igénybe vétetett szakavatottsága a pesti polgári kar által is, midőn ez 1845-ben magyar gyalog őrhadat állítván, ennek, a rendes hadseregétől sokban eltért szabályzatát ő készíté, s az új testületet kezdetben ő gyakorolta.

Így 1848-ig. A márcziusi napok mozgalmait őt is kiszólták csendes munkássága boldog rejtekeiből, midőn a még fennállott m. kir. Helytartó Tanács javaslatára, a cs. kir. főhadikormányzék a pesti nemzetőrség szervezésére márczius 19-dikén őt hívta meg. Mennyi baj mindjárt kezdetben, miután boldog-boldogtalan hivatottnak érzé magát tervekkel lépni elő a nem-ismert ügyben, míg végre a nemzetőrségi törvény megalakult. Ekkor a miniszterelnök a nemzetőrségi országos tanácsnál osztályfőnökké s politikai referenssé őt nevezte ki, István főhg. nádor, kir. helytartó pedig őrnagyságra emelte. Mint ilyen adta ki „A magyar nemzetőr-sereg kötelező és fegyvergyakorlati szabályait“, mint ilyen vett részt a májusban felállítatni rendelt tizenkét új zászlóalj szervezésében, s ezek állásának a nemzetőrség s a rendes katonasághoz meghatározásában; végre a levezetésében, mely hosszas viták tárgya volt. Kiss előtt lebegező Kisfaludy Károly szép sorai:

Midőn hazáját rabbilincs fenyíti,
Bőszült érzéssel harcmezőre száll . . .
Nem csügged, s h o n v é d tisztét teljesíti,
Míg győz, vagy teshalmok közt sirt talál.

Honvé d'legyően! kiálta, s recitálta a költő verseit, s a tanács elfogadta a nevet, s a nemzet, tudjuk, mint peccsételte meg az elnevezést. Utóbb a miniszterelnök, a nemzetőrségi tanács elnökségére hívta meg, s bár ezt nem vállalta fel, a kir. helytartó, szolgálatai méltánylásául alezredessé nevezte ki. Nem sokára a nemzetőrsereg a belügyhez tétetvén át, Kiss, mint osztályfőnök itt adta elő annak ügyeit, míg végre a honvédelmi miniszteriumban szervezett katonanevelési osztály főnökévé s a hadi növeldék főfelügyelőjévé nevezetvén ezredesi ranggal, ezen miniszteriumhoz tétetett által. Itt Kiss mindenek felett vala helyén, mint ki különszerű tanulmányokkal és sok évi tapasztalással birt e téren, s szervező és igazgató tehetségét több helyzetben bebizonyította volt. Azonban alig kezdett ez ügyben működni, midőn a katasztropha őt is elsodorta. 1849. nov. 5 én tíz évi várfogságra íteltetett, melyből számos, a cs. hadsereg magasb rétegeiben is volt tisztelői és barátai közbenjárására, nyolcz havi szenvedések után, melyeknek élességét a nagyobb, a haza fölötti fájdalom mellett, nemesen tűrte, kiszabadult, de rangja és nyugpénze elvesztével. Honfiúi bú s vesztett reményekkel tért Pestre, szépeutczai csendes lakába, hogy itt léte végszakát új munkásságban élje le. Kirekesztőleg a magyar hadi történet mivelését tűzvén ki feladatául, annak eredményeit évenként az Akadémia elébe terjesztette. — A várnai ütközet 1444. nov. 10-én hadtudományi szempontból; az 1396. sept. 28-ki nikápolyi ütközet a hadtörténetészeti elvek alkalmazásával; az 1448-ki rigómezei ütközet hadtudományilag előadva, négy felolvasásban; Hunyadi János utolsó hadjárata, s Nándorfejérvár fölmentése a török táboritástól 1456. július 22-én — valának ezen a stratégiai és taktikai elvek álláspontjaiból megbírált s felderített hadi tények, de kiegészítve nem csak a hadi területek részletes ismertetésével, hanem, a mire ő oly nagy súlyt fektetett, a politikai viszonyok befolyásainak a hadi fejleményekre, gondos kimutatásával, mi által a hadi történelmet egyszersmind az országos történetekkel benső összeköttetésbe hozta. Ez utóbbi munkájával, melyet a tek. Akadémia külön is kiadatni rendelt, egyszersmind az egész Európa által üdvezelt nándorfejérvári fényes diadal négyszázados emlékezetét ültük intézetünk falai között. Utolsó előadásait 1862-ben tartotta. Folytatta ez óta is hadtörténeti buvárlatait, szándéka levén történelmünk valamennyi epochális tényeit hasonló módon megvilágosítani; de mind lasabban, mert mióta hetvenedik évét betöltötte, testi erői aggasztó, majd ijesztő módon kezdének ernyedésnek indulni. Az addig főtömt s erőteljes alkak roskadozni, a lélek elevensége tűnni, a szokott munkásság, erőhiányban, lankadni. Az 1860-ban jobbra fordúlt állapotok hanyatlásával új reményei csüggedeztek, némely anyagi veszteségek annál fájóbbak lettek reá nézve, mert ki egész életében kényelemben, sőt dizzszel állott meg a társas körökben, testi hanyatlásai közt, gondok is kezdék látogatni; s így teljes mértékben érezte öregségét: nem volt

többé jövéje. Az akadémiai munkálkodások legéberebb kísérője és résztvevője, e falak beavatásán többé jelen nem lehetett. Érezni kezdte közel végét, de még ellentállt a lefekvésnek. Végre egy nőrokona, sőt több: barátnéja; egy nő, kinek neve egykor, és sok éven át, Budapest szegényei ajkain imádság vala a szenvedők közanyjáért; ki mindenütt ott volt, hol a társas téren jót, nemeset kelle tenni a hazai műveltség s a nemzetiség érdekeiben; kit ő tanácsosal és tettel támogatott élete szép műveiben: néhány hét előtt sirba tétetett. Ez vala az utolsó csapás Kissünkre is. Még egy küzdelem vala hátra: melyben az élet már csak a halállal viv: ez lön a győztes e hó 17-kén estve. Tegnap már csak élettelen tetemeit állottuk körül.

Ez emlékbeszédet Budenz József ilyczimű értekezése követte: „S z i n t é n v a l a m i a z a k i , a m i r ő l .“

Értekező a magyar relativ névmás előtt használtató *a* szócskának grammatikai mivoltát akarja meghatározni, illetőleg azon kérdéshez hozzá szólni, melyet nem régen Joannovics Gy. úr tárgyalt, hogy vajjon ezen *a* névelő-e (articulus), vagy valami mutató elem vagy szócska, a minék általában mind azok tartják, a kik a relativummal egybe is írják. Értekező a következő három kérdést tüzi ki magának: 1) mi a relativ névmás eredete s mi által lesz azzá a mi? 2) mi tulajdonképen a relativ névmás rendeltetése; 3) vajjon az a ki-beli *a* értelmileg csakugyan a relativ névmáshoz tartozik-e, úgy hogy azzal grammatikai szövegiséget képez?

Az eredmények, a melyekhez értekező jut, ezek: 1) a relativ névmás nem eredeti névmás-faj, mert vagy a kérdő vagy a mutató névmások alakjaival él; melyek, hogy relativummá lehessenek, elvesztik hangsúlyokat. Külösen a magyar relativum is kérdőnévmásból ered, mely sajátságos, a tudni-vagyást kifejező kérdőhangját elvesztvén, előbb pronomen indefinitummá (v. ö. ki-ki, vala-ki stb.) s még alább nyomott hangoztatással relativummá válik.

2) A relativ névmás, rendeltetésére nézve, névszói formaszó, mely a relativ mondatot névszói egységgé alakítja (p. o. ki lop=lopó), hogy az a főmondat valamely tagjaként szerepelhessen; a relativ mondat, mint névszói egység a főmondatban mutató névmás által rámutatólag ismételhető (ki lop, a z tolvaj); ezen ismétlés szükséges, mikor a relativ mondatnak tárgyi viszonyítást kellene fölvennie, a mely aztán a főmondatbeli mutató névmáson (determinativumon), mint a relativ mondat képviselőjén tétetik ki (p. o. ki lop, a z t megbüntetik=a lopót megbüntetik). Csak oly relativ mondat fogad el névszonyitot, mely a főmondatbeli igének csak mellékes igehatározóját képezi, p. o. „m e r t (= miért) beteg volt, nem jöhetett“ = beteg volta-ért nem jöhetett.

3) Az *a*-t, mint értelmileg a relativ névmáshoz tartozót, sehogy sem lehet értelmezni. Mert a relativ névmást nem lehet nyomosítani, minthogy megkívántató sajátsága épen a nyomatéktalanság, súlytalanság: a nyelv pedig csak oly szót nyomosít meg, a melynek már amúgy is van súlya. De m u t a t ó elem vagy szócska sem lehet az *a*,

mert a magyar relativum legközelebb a pronomén indefinitumból állván elé, nem csatolható hozzá demonstratív elem, melylyel határozottság, biztosság szemünk előtt valóság jár.

Értekező tehát azon nézetét fejtí ki, hogy a kérdéses *a*, nem a relativ névmáshoz, hanem az egész relativ mondatához, mint névszói egységhez tartozik, s a relativ mondat, mint értelmileg való névszó előtt is ugyanazon értékkel bír, a melylyel más egyszerű főnevek előtt van, azaz, hogy valósággal határozott névelő, de nem a relativ névmás névelője, hanem az egész relativ mondaté, p. o. „*a* (ki mer) = *a* merő“; „*a* (ki másnak vermet ás) = *a* másnak vermet ásó.“ Ezen nézetét az sem ingathatja meg, hogy az a ki-beli *a* hangsúlyos, a főnevek előtti névelő pedig hangsúlytalan; mert a relativum előtti *a*-nak csak aránylag van hangsúlya a szükségképen lehetőleg hangsúlytalan relativ névmáshoz képest; míg a főnevek előtti *a* (*a* ló, *a* ház) azért hangsúlytalan, mert erős hangsúlylyal bíró szó előtt van. Azt az ellenvetést, hogy p. o. a kit-féle tárgyeset mellett mégis nem-tárgyi ragozású ige áll, azzal háritja el értekező, hogy a relativumnak az indefinitumból való eredetére emlékezett; p. o. ebben: „kit ott lát-ok“ azért van a lát-ok alak, mert kit eredetileg olyba vétetett, mint valakit; s ezért van a lát-ok; hogy aztán az egész relativ mondat elé még az *a* lép, a dolgon nem változtat semmit. Végre értekező egyes példákön is mutatja, hogy a relativ-mondat előtti *a*-nak csakugyan olyan értéke van, mint egyébként a főnév előtti *a*, az névelőnek.

Február 29-én a math. és természettud. osztályok ülése. Dorner József lev. tag egy déleurópai növényfajról (*Cuscuta*) értekezett mely hazánkban is előfordúl.

Továbbá Szabó József lev. tag „Tokaj-Hegyalja föld- és talajtani viszonyait“ ösmertette. Bemutatta Magyarország áttekintő földtani térképét, melyet a bécsi birodalmi földtani intézet dolgozott ki, s a mely nagy csoportokban összeállítja az egyes képleteket, s mint ilyen alapját képezi a részletes tanulmányoknak. Ilyen részletes tanulmányzásul tűzte ki magának a Magyarhoni nagy medence egyik éjszakibb pontján Tokaj vidékét, a mely itt ott meredek és erősen bemetszett hegységével ilyen tanulmányzásra felettébb alkalmas. A mi még különösen indította e vállalatra, az a kiadandó Tokaj-Hegyaljai Albumhoz a természettudományi leírás vezetését vállalja magára; mit elvállalván az, utóbbi három év alatt vagy 12 ízben utazott oda s a nagyszerű érdeknél fogva föld- és talajtani tekintetben részletes tanulmányokat tett. A földtani részletes tanulmányt azon körülmény parancsolta, hogy a Tokaj-Hegyalján a rhyolit, a nagy trachyt-család e legfiatalabb tagja, van kiképződve, jelesen feltárva s a feltárt pontokon oly jól megtartva, hogy ott egy tengerialatti eruptio minden phasisa észleletünk tárgyává lehet, s így az, hogy a Richthofen, a rhyolith név hat év előtti alkotója, kiindulási

pontul Tokaj vidékét vette, még csak fokozza az érdeket, mely a geológok részéről ezen vidékhez csatolva van, s méltó, hogy az Albumban többet halljanak a külföldiek, mint eddig írva volt, annál inkább, minthogy jelenleg nem egy átutazó vendég geológ, hanem egy itt lakó által értesül. Hogy talajtani tekintetben is kellestett részletes tanulmányba bocsátkozni, könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy ott a világhírű tokaji bor terem, melyről annyian s annyit írnak, s azok által ezen tanulmányozási eredmények kedvesen fognak vétetni.

Az eredmények egy értekező által készített térképen vannak kimutatva földtani, talajtani és szőlőmivelési tekintetben. Alapul a katonai eredeti fölvételi térképek szolgáltak, csak hogy kiadásra fél akkora mérvben vétettek ($1''=800^0$). Ezen reductiót Muschinszky kapitány úr vitte véghez. A katonai térképen kevés levén a magasságmérés, ezt pótolandó, Hantken urat kérte fel értekező, ki is egy alkalommal vele menvén, vagy 30 mérést tett barometerrel.

Ezen térkép bemutatása és magyarázása volt fő tárgya értekező jelen előadásának. Az áttekinthető térképen Tokaj vidékén csak 4 képlet van megkülönböztetve: 1) Alluvium; 2) Harmadkori üledékes; 3) Trachytrachyt; 4) Trachyt. Szabó úr részletes térképén 9, u. m. 1) Alluvium; 2) Löss; 3) Nyirok; 4) Rhyolithtuff és Conglomerát; 5) Malomkőzet és Limnoquarcit; 6) Perlit; 7) Trachitos Rhyolith; 8) Amphibol-trachyt; 9) Andesit-trachyt.

A szőlővel beültetett területek fekete apró és tömötten álló — az erdőség nagyobb és ritkás karikákkal vannak megkülönböztetve.

A talajok között három uralkodó nem van. Ezek között legfontosabb a nyirok, mely alatt úgy a Mátrában, mint a Hegyalján a nép, egy igen képlékeny kötött s rendszeren veres színű agyagot ért, a mely a vizet nehezen veszi be, de nehezen is bocsátja el magától, s kiszáradva igen kemény lesz. Munkálatni nehéz, s nedvességének csak bizonyos fokában lehet. Ez a legelterjedtebb talaj-nem és a legjobb; ebben terem a Hegyalja legjobb, legzamatosabb, legerősebb és legtartósabb bora. Különösen kiemelendő ezen talajnemnél, hogy az csaknem kizárólag az Amphibol és Andesit-trachyt mállásának eredménye, s hogy folytonos képződésben van. Ennélfogva ezen talajnemnél az örökös megifjodás példáját látjuk, mi azt a kimerüléstől megóvjá, melynek különben a talajnemek, a melyek a képződési körülmények láncolatából kiragadvák, általában kitévők.

A második talajnem a nép nyelvén s á r g a f ö l d n e k, a geológokén l ö s z n e k mondatik. Ez ritkás agyagos márga. Egészben véve gyéren jó elő, de nevezetes azért, hogy magán a tokaji hegyen a szőlő talajnak tán $\frac{1}{5}$ -it teszi. Ezen talajnem a magyarországi szőlővidékeinken, sőt a Rajnán is igen elterjedt. Tokajon, Tarczalón kivül még csak Szántón van. Ez vízholdta agyag-homok s mészpor keverék.

A harmadik talajnem a nép nyelvén K ö p o r, a geológokén r h y o l i t h t u f f, ez a rhyolithvulkánnak legfinomabb porladéka. Ez a leggyengébb talajnem, de csak foltonként jó elő tisztán.

Ezen fő talajnemek sok módosulásra képesek először az által, hogy egymással keverve jönnek elő, például nyirok köporral, vagy keverve kisebb nagyobb törmelékével a rhyolith kőzetnek, vagy végre korhanyának nagyobb vagy kisebb hozzá keveredése által.

Az eredmények rövid összeállítása az Albumba jó, de részletes tárgyalása a földtani, a talajtani résznek, valamint a sok vegyelemzésnek, mi a kőzetekre, talajokra, a bizonyos talajokon nőtt venyige és az ugyan ott termelt bor s a bor hamujára vonatkozik, a math. s természettudományi közlemények IV. kötetében fognak megjelenni.

Márczius 15-én philos., törv. és történettud. osztály-ülés.

Tóth Lőrincz gyászbeszédet tartott Gaál József lev. tag fölött. Gaál N.-Károlyban született 1811. dec. 11-én. Szatmáron végezvén alsóbb iskoláit, 1821-ben Budára ment. 1826-ban kezdte a philosophiai tanfolyamot a pesti egyetemen, hol Eötvössel és Szalayval együtt írta a költeményeket. 1833-ban számvevői gyakornok lett; később mint fizetéses hivatalnok 1848-ig, mikor eleinte Mészáros mellett, majd mint Damjanich titoknoká működött. A világosvári catastropha után Aradon lappangott, majd Csekonics háznál lett nevelő. Tevékenységének fénykora 1833—1842, mely időszakban számos novellát, regét, lyrail költeményt írt. Nagyobb munkái a két kötetes „Szirmai Ilona“ regény és 9 drama, melyek közt „A peleskei nótáriust“ a legnagyobb siker koronázta. 1848 ban rövid ideig egy más „Márczius 15 ke“ című lapot adott ki, a kormány mellett, „Márczius 15-ke“ ellen.

Toldy Ferencz r. t. Decsi János élete és munkáihoz írt bevezetését olvasta föl. Decsi a XVI. században 1560. körül birtokos apától származott Décsen, mely a baranyai egyházkerületben esvén, ő magát Baranyainak, Boroniusnak írta. Kolosvárt járván iskolába, losonczy Bánfi Farkas fia, Ferencz, mellé adott, kit külföldi egyetemekre kísért. 1587-ben Wittenbergába, 1589-ben Strassburgba érkeztek. Öt évig volt külföldön, s 1592-ben Kolosvárt telepedett le, hova családjá is, birtokából kipu sztúlva, települt. Nem sokára a marosvásárhelyi gymnasiumhoz hívták, hol haláláig működött. 1595-ben végezte be Sallustius magyar fordítását, innen intézte Teleki Jánoshoz 1598-ban ama híres levelét a hünseytha írásról, itt készült nagy történeti munkája, melyet 1603-ban fejezett be. Meghalt 1611. Munkái: 1) Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Russici etc. 1587. Csak idézetekből ismeretes. 2) Adagiorum Graecolatino ungaricorum Chilades quinque. 1558. E műből mentek át közmondásaink a szótárakba. 3) Syntagma institutionum juris imperialis ac ungarici. 1593. Decsi volt első, ki a tudomány álláspontjáról merte szóba hozni a magyar jog reformját. 4) Synopsis Philosophiae, Wittenbergae. 1595. 5) Cajus Crispus Salustius-nak két Históriaja, Szeben 1595. Prózája a XVI. század legszebbjével vetélkedik. 6) Rudimenta prisca Hunnorum lingvae Lugd. Batav. 1598. Már

1593-ban egész gonddal a történetírás felé fordult Decsi. Nem fejezte be; nagy részét látta Bod Péter, ki azt mondja „annál jobb históriát a magyar dolgokra nem olvasott.“ Kovachich egy töredékét fölfedezte, s kisebb Scriptorai közt 1798-ban ki is adta. Optandum est, úgymond, ut opus ipsum, seu praecedentes Decades novem diligentius quaerantur. Kovachich után Toldy úrnak kedvezett a szerencse, e műnek nem ugyan első kilencz decasát, de a X-iknek hátralévő VII – X. könyveit, s a XI-iknek I. és II. könyveit, Praynak az egyetemi könyvtárban őrzött kézirat gyűjteménye XVII. kötetében fedezni föl. Töredék az tudatlan másolótól a XVIII. század kezdetéről. A X. decas 1592-vel kezdődvén s 1598-ig menvén, koránsem teljes egész. Báthory Zsigmond fejedelem uralkodását csak folytatja, de be nem fejezi. E mű Decsi történetírói hivatását tanúsítja. Ismerte a történeti kritika törvényeit, saját kora eseményei körül jól volt értesülve.

Ugyanez ülésben Szilágyi Ferencz lev. tag tartott felolvasást a Hóra-világról, melyben további kutatásai folytán, több fontos oklevelet fődölvén fel, azon pórzendülésnek főképp egy pár jelentékenyebb eseményére nézve tavaly az akadémia előtt nyilvánított nézetét lényegesen módosította, illetőleg helyreigazította, s így a Hóra-támadás eredetére, annak valódi, sőt titkos rugói kijelölésével, új világot derítvén, a II. József császár emlékezetét terhelő súlyos vádak igaztalanságát bebizonyítani megkíséرتette.

A felolvasásnak két főtárgya volt; első: Hóra magánkihallgatása II. József császárnál, előadva a gr. Jankovich elnöklete alatt tartott nyomozó udvari bizottság jegyzőkönyve s a lázadás két főkapitányának vallomásai után; a második: alezredes Schultznak a felkelt oláhsághoz másod ízben küldetéséről kelt saját tudósítása, mi alkalmul szolgált a katonaságnak a véres drámában szereplésére kieszközödni.

Hóra magánkihallgatását illetőleg: az oláhok e fővezére, társával, Kloska Juonnal, és más oláh követekkel, a zalathnai kincstári urodalom némely faluinak sérelmei és panaszai ügyében, három versen járt Bécsben, — az 1783-dik év vége felé pedig oda Kloska nélkül negyedszer ment fel, s a császári székvárosban több hónapig mulatott, s a császárnál is volt. Az oláh követek már azelőtt, midőn Bécsben megfordultak, a császárnál megjelentek, ki őket udv. agens Enyedih ez utasította, s ez által lettek későbbben a császárhoz bevezetve, midőn az említett agens a panaszló községek folyamodását és ahhoz mellékelt két kiváltságos levelet másolatban a fejedelemnek benyújtotta, s a könyörgőknek egy udv. választ is adott át.

Midőn Hóra 1784-ben Husvét után bécsi útjából haza tért, egy, azon évben ápril 13-án kelt, de az évek óta függőben levő sérelmeket újabb vizsgálat végettt a kir. guberniumhoz visszautasító, s így orvoslás nélkül hagyó udv. kanczelláriai válasznál küldőinek egyebet magával le nem vitt.

Bár Hóra a zendülés folyama alatt más írományt, mit Bécsben kapott volna, előmutatni képes nem volt, s az udv. bizottmány előtt is, mint vallomásaiból kiténik, éppen nem állította, mintha a császártól bármi felhatalmazást nyert volna, másfelől mégis tén y, hogy több tanúk, azok közt a vidrai oláh pap vallomása által rá bizonyult, miszerint az oláh népet a császártól kapott parancscsal ámitotta, mintha a magyarok elleni felkelésre, sőt a nemesek és földesurak kiirtására, javaik feldulására, felszabadítva volna; azonban Hóra kikérdezése alkalmával mindazt, a mit még megesketett, s vele szembesített tanúk e részben ellene valottak, makacsul tagadta, s mikor bírái neki értésére adták, hogy rábizonyosodott gonoszszagai folytán, „mint a közsensenség kegyetlen megháborítója,“ halálra fog ítéltetni, ha csak az előállított tanúk ellen, törvény előtt megállható kifogásokat nem tehet,“ akkor is egyáltalában mindent tagadott, sőt a vele szembesített tanúkat, hajdani pajtásait nem ismerte, soha sem is látta.

Felolvasó azt is bebizonyította, miszerint a lázadás alatt, sőt annak már mindjárt kezdetén, abba Hórának császári parancsokkal kérkedése és népet ámitó hitegetései folytán a monarcha nevét belekeverték, s azon merényletet egyenesen a fejedelem akaratának tulajdonították, s ezen az úton e gonosz téveszme a népmondába becsúszott. Már nov. 6-án, a kitört támadás hatodik napján, írta kormányzó b. Bruckenthal Bécsbe: „Der Anführer des zusammen gerotteten Volks sei ein gewisser Hórja, aus dem in der Zalathnaer Cameral-Herrschaft gelegenen Dorfe Topánfalva, der unter allerhand andern Vorskpiegelungen, das Volk zu überreden gewusst, dass er die von droben erhaltene Macht habe, sämtliche Unterthanen, mit Niedermetzlung des Adels, von der herrschaftlichen Dienstbarkeit frei zu machen“. Hasonló tudósítást tett a gubernium a császárhoz, november 8-án épen azt jelentették Bécsbe vagy gr. Jankoviecnek több megyék: például Kolosvár nov. 18., Alsó-Fehér nov. 30., Hunyad dec. 29 én 1784-ben; nem kevésbé Nagy-Szebenbe menekült „és koldusbotra jutott“ mágnások és nemesek decemb. 13-án, valamint b. Orbán György és társai ugyanonnan novem. 30-án 1784-ben stb. Nem kevésbé Hunyadmegye június 6. 1790-ben tartott közgyűlésében, az erdélyi unio végett a budai országgyűléshez intézett, s a Hóra-támadási eseményekre kiereszkedő feliratában Hórának a császár nevével kérdésését említi, végre az erdélyi országgyűlés is 1791-ben febr. 28-án a Hóra-világ ügyében a császárhoz intézett felterjesztésében arra hivatkozik. — Értekező egyszersmind Hórának, mint hitték, királyi czím és méltóság bitorlását is érintette, s az erre vonatkozó adatokat egybeállította, mikor azt is megemlítette, hogy Hórának úgy mondott, de csak ónból vagy más érzkeverékből csinált álpénzei közül egy példányt látott Hevesmegye jelen országgyűlési egyik érdeemes képviselőjénél, tek. Dobóczy Ignác urnál, ki azt, mint gr. Andrássy Manó urnak Pesten eladott régiség gyűjteményében volt

darabot szerzte meg, s e pénznek még egy más példányát s birja. E pénz az, melynek első felén e körírás van :

Hóra be, si hodinyeste,
Czára plinze, si pleteste.
Magyarul: Hóra iszik és aluszik,
Az ország sir és áldozik.

Hóra másik pénzének egy példánya Kolosvárt az erdélyi muzeum éremgyűjteményében találtatik.

A felolvasás második tárgyát képezte: alezredes Schultznak a felkelt oláhokhoz fegyverszünet végett másod izben küldetése, ki azt elsőbben 1784. nov. 12-én kísértette meg, midőn a lázadók Krakkó közelében tartózkodtak, de kívánt eredmény nélkül. Schultz november 21 én azon czélből Topánfalván újra megjelent, az oláhok a császár nevének hallására térdre borultak, mindent ígértek szóval. de midőn a császári tiszt fegyvereiknek a katonák kezébe szolgáltatását, s Hóra és Kloskának kiadását kívánta, mindkettőt megtagadták, sőt az alezredes, szándékát nyilvánítván, hogy az ott előtte álló két főczinkost magával viszi Szász-Sebesbe, hol egy bizottmány volt, a sokaság zúgni kezdett, s kiáltá: „e két embert ki nem adják,“ s oly mozdulatot tettek, mi világosan mutatta, hogy a kedvelt vezérüket elfogni akaró alezredes maga válik fogolylyá, ha azzal, a mit czélba vett, fel nem hágy. — Schultz azonban lélekéberségét a válságos perczen el nem veszté, s a császári amnestiának ügyesen felemlítésével a bajból kimenekült, s eltávozott, de tévesztett és siker nélkül maradt küldetésének öntudatát magával vitte.

Schultznak e kettős missiója, „a fegyverben levő lázadó alattvalókkal alkudozása,“ mi a kir. Guberniumtól is határozottan kárhóztatva volt, számos, azon korbeli bizonyítások szerint, az országban a kedélyeket nagy mértékben felizgatta, általános elkeseredést szült, mivel nem gondolhatták, hogy azon ferde és kártékony lépést a katonai kormány maga fejétől, felsőbb meghatalmazás nélkül tette, vagy tehetne volna, épen azért sokan hajlandók voltak hinni, miszerint az a császár tudta nélkül nem történt. Felolvasó e gyanú alaptalanságát bebizonyította, s e részben hivatkozott azon körülményre, hogy Schultz az oláhokhoz oly időben küldetett, midőn a császár a zendülés kitörését még nem is tudta, egyszersmind a későbbi időre nézve idézte a fejedelemnek 1784. dec. 13-án gr. Jankovichhoz intézett igen nevezetes kéziratát, ki abban Schultz eljárását roszalta, sőt azt esztelennek nyilvánította, „melynek kell mind en romlást, s a zendülés szintén elaludt tüzének újra fellobbanását tulajdonítani.“ E császári szavaknak a fennforgó esetben általában a pörzendülés ügyében nagy jelentőségét, felolvasó különösen kiemelte.

Kapcsolatban az elhibázott alkudozással, felolvasó előadta körülményesen, és részben érdekes, eddig nem ismert okmányokkal indokolta, hogy az erdélyi akkori katonai kormánynak, a Hóra világot megelőzőleg, az úgynevezett katonai összeírás elrendelésével, an-

nak folyamában tanusított magatartásával, midőn a jobbágyokban azon hiú reményt felkeltötte, hogy a fegyver felvételével a földesuri szolgálattól menekülni fognak, — a lázadás kitörését mintegy előkészítette, annak folyamában pedig nem a maga idejében és nem czélszerűleg tett rendszabályai, vagy általában azoknak elmulasztása által a lázadás pusztító tüzeinek elharapozását, sőt annak teljes lángralobbanását előmozdította. E részben a felelősség nagy részt az akkori erdélyi katonai főparancsnok és tábornoszernagy b. Preysss Ferenczre hárul, ki a támadás kitörésekor a gubernator sürgető kívánatát, hogy katonaságot küldjön a pártosok ellen, nem teljesítette, s a Gubernium részéről történt felhívásnak sem engedett; általában a legválságosabb pillanatban az egyedül üdvös, s a vést elfojtó azon intézkedés iránti ellenszenvét, attól idegenkedését ismételve nyilvánította. Nem kevésbé sajnós tényező volt ez ügyben nevezett katonai főparancsnok és gubernator b. Bruckenthal között azon időben felmerült rang- és elsőégi viszály, mi a császárnak is tudomására esvén, arra nézve nov. 17-én kelt kéziratában maga legfelsőbb kedvetlenségét nyilvánította, névszerint, hogy a két kormányzó a piacon keresztül egyik szeglettől a másikig leveleztek együtt, a helyett, hogy személyes értekezlet útján gyors segélyt eszközöltek volna. — Úgy látszik, a császár a hibát inkább b. Preyssnak tulajdonította, mert őt már november 20-án kelt kéziratánál fogva nyugalomba helyezés által hivatalából elmozdította.

Felolvasó a császár által nov. 15-én minden magyarországi, mint erdélyi polgári, katonai és kamarai hatóságokhoz, úgy az udv. hadi tanáchoz az oláh népmozgalmak rögtön elnyomása végett intézett erélyes intézkedéseket elősorolta, és ismertette azok közt azt is, mely b. Preysst utasítá, hogy magát mihez tartsa. Annak kezdő szavai álljanak itt: „Ich zweifle nicht, dass sie in der Entfernung die ausgiebigsten Masznehmungen werden ergriffen haben um der in Siebenbürgen ausgebrochenen Zusammenrottirung der Bauern Einhalt zu thun, wiedrigenfalls es alsogleich mit allem Ernst zu veranlassen wäre.“ Mennyiben teljesítette Preyss a császár e parancsát, s urának benne vetet bizalmát miként igazolta, ennek megítélésére szolgáljanak II. József szavai, mik 1785. dec. 13-án gr. Jankovichhoz intézett kéziratában olvastatnak: Ich habe dem General-Commando sowohl in Siebenbürgen als in Ungarn, sogleich bei erster Nachricht die nöthige Aufträge gemacht, welche aber theils nicht befolget worden sind, theils ist man mit zuschwachen Mitteln hervorgetreten.“

Felolvasó értekezését azon óhajtással fejezte be, hogy az erdélyi, most már egyenjogositott nemes román nemzet testvéri frigyé és szives egyetértése a más három nemzettel, ha Isten úgy akarja, a létre jövőendő unio egyik biztos és tartós alapját képezze, valamint a felvilágosodott, emberszerető és nemes indulatú II. József császár emlékezte iránti tisztelő kegyeletre hívta fel a diszes

gyülekezetet, mi végre a monarchának 1785-ben a budai tanácshoz intézett szavait idézé, mikkel a neki állítani tervezett oszlopra nézve annak el nem fogadását indokolta: „Wenn ich es — einmahl werde dahin gebracht haben, dass die Hungarn die wahren Verhältnisse zwischen dem König und Unterthanen allgemein anerkennen, — wenn ich alle geistliche und weltliche Missbräuche werde abgestellt, wenn ich Thätigkeit und Industrie erweckt, den Handel in Flor gebracht, das Land von einem Ende zum andern mit Strassen und schiffbaren Kanälen werde versehen haben, wie ich es hoffe, wenn dann die Nation mir ein Monument errichten will, dann möchte ich es vielleicht verdient haben und dann werde ich es auch mit Dank annehmen“

Felolvasás után elnök b. Eötvös József úr egy érdekes és eddig ismeretlen Hóra-világi emléket mutatott fel a gyülekezetnek, t. i. a Hórát elfogató ezredes b. Kray által tőle sajátkezüleg elvett és egy kis lánczccsal összefoglalt, karniol-kövi kettős nagy ezüst gyűrűt, mi azon oláh kapitány gyűszőjén, mint ékszer függött. A mondott és a gyűlés nagy részvétét felköltött darabot gr. Zichy János úr volt szíves az elnökséghez küldeni, kinek, ha nem csalódunk, anyósa az említett, s Erdélyben akkor nagy tiszteletben álló b. Kray leánya volt.

Márczius 12-én, a math. és természettudományi osztályok ülésében, Pólya József rendes tag a „növényéleti ismeretek alkalmazásáról a növényiparban“ értekezett. Értekezése az „Új korszak“-ban teljesen megjelent. — Ugyanez alkalommal Kubinyi Ferencz a „növényvilág óriásairól különösen a hársfáról,“ mint hazánk természetrajzi és történelmi nevezetességéről tartott előadást.

TARTALOM.

XI. FÜZET.

	Lap.
A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON. — II-ik közlem. Erdélyi Jánostól.	3
A CZIGÁNY ÉS VISZONYA ZENÉNKHEZ. — III-ik fejezet. Bartalus Istvántól.	35
A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN. — I. közlemény. — A népokatás az északamerikai Egyesült-Államok iskoláiban. — Laveley után Barsi.	74
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI. — Gyulai Páltól.	108
IRODALMI SZEMLE. — I. Az 1789-ki nemzedék Franciaországban. — II. Hugo V. legújabb költeményei Szász K. — III. A lenygel forradalom történetéből. — IV. Shakespeare Németországban a XVI. és XVII. században. — V. Északi fény.	126
M. TUD. AKADÉMIA. — 1865. Nov. 1866. Január.	155

XII. ÉS XIII. FÜZET.

A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON. — III. közlemény. Erdélyi Jánostól.	169
JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZERVEZETÉRŐL. — V. közlem. Botka Tivadartól.	189
A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN. — II. közlem. — Anglia és főgyarmatai. — Laveley után Barsi.	254
EGY ANGOL ERDÉLYRŐL. — Arany L.	288
A KAMATLÁB. Wodianer Alberttől.	318
IRODALMI SZEMLE. — I. Franciaország közgazdasági viszonyai. Geyer után Matlekovits. — II. Flegler Szalay Lászlóról. Első közlem. Gy. P. — IV. Fox levelezései Russeltől. — V. Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. — VI. Imre Sándor „Magyar irodalom története.“ Gy. P.	327
M. TUD. AKADÉMIA. — 1866. Február. Márczius.	368

